

Komitet Badań nad Migracjami
Polskiej Akademii Nauk

Raport o stanie badań nad migracjami w Polsce po 1989 roku

Redakcja naukowa:

Anna Horolets, Magdalena Lesińska, Marek Okólski

Komitet Badań nad Migracjami PAN
Warszawa 2018

Komitet Badań nad Migracjami
Polskiej Akademii Nauk

Raport o stanie badań nad migracjami w Polsce po 1989 roku

Redakcja naukowa:

Anna Horolets, Magdalena Lesińska, Marek Okólski

Komitet Badań nad Migracjami PAN

Warszawa 2018

Recenzja: Krystyna Romaniszyn, Uniwersytet Jagielloński

Skład: Maria Piechowska / e-bla

Copyright © 2018 by Komitet Badań nad Migracjami PAN

Publikacja dofinansowana przez Polską Akademię Nauk

ISBN 978-83-940012-8-5

www.kbnm.pan.pl

Spis treści

Podziękowania	2
Wstęp. Studia migracyjne w Polsce po 1989 roku – szkic mapy pola badawczego	3
Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami	30
Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami	68
Rozdział 3. Socjologiczna perspektywa w badaniach nad migracjami	86
Rozdział 4. Badania migracyjne w obszarze politologii i dyscyplin pokrewnych	118
Rozdział 5. Perspektywa historii w badaniach nad migracjami	137
Rozdział 6. Badania migracyjne o profilu antropologicznym	153
Rozdział 7. Perspektywa geografii i studiów regionalnych w badaniach nad migracjami	174
Biogramy autorów	211

Podziękowania

Redaktorzy pragną podziękować za wnikliwą recenzję raportu i cenne uwagi prof. dr hab. Krystynie Romaniszyn.

Mamy dług wdzięczności także wobec członków Komitetu Badań nad Migracjami PAN, którzy na różnych etapach jego powstawania przekazywali materiały do bazy, uczestniczyli w zorganizowanym w Lublinie spotkaniu, na którym podjęto decyzje o strukturze raportu, przygotowali i redagowali poszczególne rozdziały, przekazywali krytyczne uwagi i uzupełnienia dotyczące wczesnej jego wersji.

Anna Horolets, Magdalena Lesińska, Marek Okólski

Wstęp. Studia migracyjne w Polsce po 1989 roku – szkic mapy pola badawczego¹

Anna Horolets, Magdalena Lesińska, Marek Okólski

1. Wstęp

Stworzenie niniejszego raportu było w kadencji 2015–2018 głównym zadaniem statutowym Komitetu Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk (KBnM PAN). Decyzja o podjęciu się tego, a nie innego zadania narzucała się członkom Komitetu sama. Niewątpliwie w ostatnich 30 latach społeczna waga problematyki migracyjnej wzrosła. W parze z rosnącą istotnością migracji jako złożonych procesów społecznych idzie wzmożenie zainteresowania migracjami jako przedmiotem badań w naukach społecznych i humanistycznych. Po 1989 roku studia migracyjne w Polsce znacząco rozszerzyły swój zakres i stały się sferą działalności dużej liczby naukowców. O ile „tradycyjnie” badania dotyczące ruchliwości przestrzennej ludności leżały w gestii demografów, geografów, socjologów i częściowo ekonomistów czy antropologów, o tyle dzisiaj praktycznie nie ma dyscypliny czy subdyscypliny z zakresu nauk humanistycznych i społecznych, które nie rozpatrywałaby zjawisk migracji ze swojej perspektywy.

Wobec wzrastającej lawinowo liczby badań naukowych i publikacji z zakresu studiów migracyjnych badacze zajmujący się tymi kwestiami mają coraz większe trudności z samodzielnym wypracowaniem całościowego obrazu oddającego kształt pola migrantologicznego – całościowego obrazu kierunków rozwoju teorii i metod badawczych, najnowszych przedsięwzięć akademickich, mapy ośrodków i instytucji prowadzących badania migracyjne, przedstawicieli różnych dyscyplin i subdyscyplin zajmujący się problematyką migracji. Rozwój i rozrastanie się pola badawczego – jak wiele innych procesów wzrostowych – powoduje to, co Marta Bucholc (2013) nazwała „złożonością nie do udźwignięcia”: trudno jest uchwycić kształt całości danego pola, a subpola zaczynają żyć własnym życiem, specjalizując się coraz bardziej i stopniowo wypracowując autonomiczne reguły działania. W odniesieniu do stosunkowo nowego i szybko rozwijającego się pola taka fragmentaryzacja jest niewątpliwie przedwczesna i niekorzystna, gdyż zamyka możliwości wzajemnego wzbogacania się różnych perspektyw, czasami może powodować syndrom „wyważania otwartych drzwi” (kiedy jako nowe przedstawia się koncepcje czy metody już dobrze opracowane w innym subpolu) i *de facto* nie pozwala polu naukowemu jako całości (w tym przypadku polu studiów migracyjnych) być rozpoznany przed otoczenie zewnętrzne (decydentów politycznych, media, opinię publiczną) jako profesjonalne i kompetentne źródło wiedzy naukowej w danym zakresie (w tym przypadku jako źródło wiedzy o procesach migracyjnych).

W tym miejscu należy wyjaśnić, jaki zakres tematyczny kryje się za tytułowymi słowami „studia migracyjne”. Ten zakres odpowiada w dużym stopniu zainteresowaniom badawczym środowiska skupionego w KBnM PAN i badaczy związanych z tym środowiskiem. W 2007 roku, pod wpływem dynamicznie rosnącego nasilenia wędrowek zagranicznych ludności Polski oraz rozwoju poświęconych temu zjawisku badań, istniejący od 1970 roku Komitet Badania Problematyki Polonii Zagranicznej PAN (od 1978 roku jako Komitet Badań Polonii PAN) został przekształcony – o czym będzie sze-

---

¹ Członkinie i członkowie KBnM PAN, Izabela Grabowska, Łukasz Krzyżowski, Agnieszka Małek, Janusz Mucha, Brygida Solga, Przemysław Śleszyński i Adam Walaszek, przekazali nam cenne uwagi i uzupełnienia do wczesnej wersji tego rozdziału, które staraliśmy uwzględnić jak najpełniej nie naruszając jednocześnie ogólnego zamysłu wstępu do raportu. Serdecznie dziękujemy za ich wkład.

rzej mowa w dalszej części – w Komitecie Badań nad Migracjami Ludności i Polonią, który ostatecznie (w 2011 roku) przybrał obecną nazwę. Z ewolucji nazwy Komitetu jasno wynika, że jego działalność od samego początku koncentrowała się na problematyce polskich emigrantów lub ich potomków, a w ostatnich kilkunastu latach coraz bardziej obejmowała różnorodne zjawiska związane z aktualnymi migracjami zagranicznymi. Zatem tytułowe słowa „studia migracyjne” powinny w zasadzie odnosić się wyłącznie do tych migracji. Trzeba zaznaczyć, że tak rozumiane studia migracyjne są poświęcone przede wszystkim międzynarodowym przemieszczeniom ludzi mającym względnie trwałe charakter i społecznym konsekwencjom tej mobilności, i przykładają mniejszą wagę do krótkotrwałych ruchów ludności między państwami.

Zakres niniejszego raportu nie jest jednak w pełni konsekwentny i zgodny z tymi wyjaśnieniami. Wynika to z szeroko reprezentowanego przekonania, po pierwsze, o sztuczności granicy pojęciowej oddzielającej migracje zagraniczne od migracji wewnątrz kraju i o faktycznym związku między nimi, i po drugie, o płynności form migracji, wyrażającej się m.in. w ich stosunkowo częstej metamorfozie, np. przekształcaniu się krótkookresowej mobilności w długotrwałą. Odzwierciedleniem tego przekonania jest uwzględnianie przemieszczeń wewnętrznych oraz mobilności krótkotrwałej w studiach coraz większej liczby badaczy migracji zagranicznych, jak również podejmowanie problematyki międzynarodowej przez osoby specjalizujące się w badaniach nad migracjami wewnętrznymi. Ostatecznie znalazło to wyraz w uwzględnieniu w tym raporcie, zwłaszcza w rozdziale siódmym, także osiągnięć badawczych na polu wewnątrz krajowej mobilności terytorialnej.

Przedstawiony tutaj raport w zamierzeniu ma zaradzić problemowi „złożoności nie do udźwignięcia” poprzez naszkicowanie mapy pola badań nad migracjami w Polsce po 1989 roku. Siłą rzeczy, jako pierwsze przedsięwzięcie tego rodzaju, ma zapewne luki, których zarówno redaktorzy całości, jak i autorzy poszczególnych rozdziałów są świadomi i dają temu wyraz w swoich tekstach. Dlatego ważne jest podkreślenie celu i statusu tego raportu. Raport nie pretenduje do „szczelnego zamknięcia” pola migrantologicznego w kapsule jednego tekstu – takie roszczenia byłyby bezzasadne. Raport stanowi jedną z pierwszych prób utworzenia mapy złożonego i stale zmieniającego się pola. Chcieliśmy oddać głos przedstawicielom (czasami dość odległych od siebie) perspektyw w badaniach nad migracjami po to, by czytelnik mógł samodzielnie określić punkty styczne między tymi perspektywami oraz dzielące je różnice. Interesuje nas również dynamika zmian pola studiów migracyjnych w ostatnich trzech dekadach, powstawanie ośrodków skupionych na tej problematyce, wpływ polskich badań na europejską i światową naukę a także rozpoznawalność badań migrantologicznych w społeczeństwie – zapotrzebowanie na wiedzę o procesach migracyjnych i płaszczyzny udostępniania tej wiedzy.

Autorzy poszczególnych rozdziałów otrzymali ogólne wytyczne dotyczące zakresu zagadnień, które warto w poszczególnych rozdziałach poruszyć (teorie i metody, problematyka, ważne ośrodki badawcze, znaczące projekty i publikacje itd.), lecz mieli wolną rękę w wyborze formy i sposobu przedstawienia danej perspektywy dyscyplinarnej lub subdyscyplinarnej. Dlatego każdy rozdział jest „opowiedziany” inaczej, odzwierciedlając zarówno specyfikę danej perspektywy, jak i unikatowe podejście jego autorów. Jednocześnie rozdziały mają ze sobą wiele wspólnego, o czym powiemy niżej.

Prace nad raportem² odbywały się dwuetapowo: zaczęto od stworzenia bazy publikacji i innych informacji, potem opracowano raporty dotyczące stanu badań migracyjnych zrealizowanych na gruncie wybranych dyscyplin lub subdyscyplin naukowych, które następnie przyjęły kształt rozdziałów niniejszej pracy zbiorowej. Pierwszym krokiem było opracowanie bazy danych na temat publikacji, projektów, ośrodków akademickich i badaczy, zajmujących się problematyką migracyjną w Polsce po 1989 roku. Informacje zbierano różnymi kanałami zarówno za pomocą ankiety wysłanej do wszystkich członków KBnM PAN i do ośrodków akademickich badań migracyjnych, jak i za pomocą własnych

---

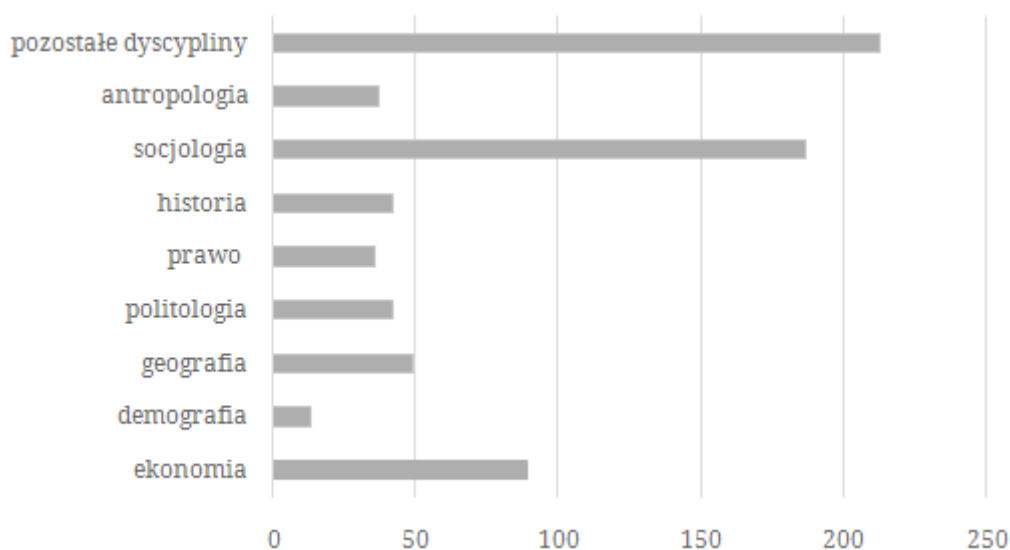
2 Na prośbę Prezydium KBnM PAN koordynacji prac nad raportem podjęła się Anna Horolets, która pełniła tę rolę przez dwa lata, od momentu rozpoczęcia dyskusji nad jego koncepcją do chwili zakończenia edycji ostatecznej wersji raportu.

kwerend zespołu, który początkowo składał się z czterech osób, później jednak wskutek przyczyn losowych zmniejszył się do dwóch. Agnieszka Małek, która także aktywnie brała udział w pracach nad powstaniem bazy, w ramach praktyk zawodowych zaangażowała studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego³ do wprowadzenia danych do arkuszy excel. Choć korespondencja i porządkowanie nadsyłanych materiałów zajęły dużo czasu, był to ważny etap gromadzenia materiałów do raportu. Wszystkim osobom zaangażowanym w proces powstania bazy należą się serdeczne podziękowania.

Na etapie końcowym zamówiono „czyszczenie”, porządkowanie i techniczne uzupełnianie (bez nowych wyszukiwań) brakujących informacji⁴ w bazie, która liczyła ponad 1700 publikacji, 183 projekty, 87 ośrodków oraz 639 nazwisk badaczy. Na Rysunku 1 przedstawiono rozkład dyscyplin i subdyscyplin z listy publikacji, zawartej w bazie KBnM⁵.

Rysunek 1. Publikacje polskich badaczy z zakresu studiów migracyjnych wydane po 1989 roku.

Źródło: baza KBnM PAN, stan na 13 lutego 2018 roku.

Opracowanie wykresu: Jan Brzozowski

Już po zakończeniu tych prac Przemysław Śleszyński przekazał dodatkowo opracowaną przez jego zespół bazę publikacji. Baza liczy około 750 pozycji (szczegóły dotyczące statusu tego zbioru czytelnik znajdzie w rozdziale siódmym). Za mozolną pracę przy jego tworzeniu jesteśmy niezmiernie wdzięczni całemu zespołowi⁶. W dołączonym do tego raportu pliku excel pozycje ze zbioru geograficznego scalone są z główną bazą i podane zieloną czcionką. Po uzupełnieniu publikacjami z zakresu geografii (i usunięciu dubli) lista publikacji obejmuje W pozycji⁷. Tworząc bazę, przypisaliliśmy dyscypliny do publikacji, osób i ośrodków, co umożliwi używanie bazy do wyszukiwania według dys-

3 W praktykach uczestniczyły Beata Nowakowska, Anna Wielgosz, Lilija Walczyszewska, studentki na kierunku migracje międzynarodowe w Instytucie Amerykanistyki i Studiów Polonijnych Uniwersytetu Jagiellońskiego.

4 Za wykonanie tej pracy dziękujemy Adamowi Konopce, doktorantowi na Uniwersytecie Gdańskim.

5 Wykres przedstawia rozkład publikacji pomiędzy dyscypliny i subdyscypliny naukowe w bazie KBnM PAN, stan na luty 2018 roku. Nie uwzględniono w nim późniejszych uzupełnień z zakresu geografii i studiów regionalnych, które opracowane są bardzo systematycznie i niewątpliwie stanowiłyby największą grupę publikacji w wykresie.

6 W opracowaniu bazy prac dotyczących problematyki migracyjnej z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej i studiów regionalnych brali udział: Przemysław Śleszyński (koordynacja), Ariel Ciechański, Katarzyna Goch, Filip Piotrowski, Beata Zielińska.

7 W odróżnieniu od zawartości głównej bazy, baza publikacji z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej zawiera liczne prace o tematyce krajowej, nie podejmujące kwestii mobilności międzynarodowej i w wielu przypadkach operujące innym (szerszym) pojmowaniem migracji niż ma to miejsce na gruncie migrantologii uprawianej przez demografów, ekonomistów, socjologów, politologów czy prawników. Mimo to, redaktorzy niniejszego raportu postanowili nie ingerować w zawartość owej bazy, aby nie naruszyć jej integralności. Nie uwzględniono jej jednak na wykresie.

cypliny, a zarazem pokazuje, jak znaczącą część badań migracyjnych stanowią publikacje i projekty wielodyscyplinarne czy interdyscyplinarne.

Mimo imponujących liczb baza ta nie stanowi kompletnego zbioru, m.in. ze względu na to, że kryteria włączenia do niego poszczególnych pozycji nie mogły być ściśle ustalone. Nie ustrzeżliśmy się też usterek technicznych, pomyłek i błędów formalnych. Baza praktycznie nie zawiera publikacji z zakresu historii, których bibliografię z lat 90. XX wieku i początku XXI wieku można znaleźć w kilku wydanych w formie papierowej publikacjach (m.in. Babiński, Chałupczak 2006; Friszke 1999; Habielski 1999; Stola 2010; Walaszek 2001), natomiast po roku 2005 publikacje historyczne dotyczące migracji chociaż są bardzo liczne, to jednak nie zostały wprowadzone do bazy. Także publikacje z takich dyscyplin jak literaturoznawstwo, lingwistyka, pedagogika, psychologia, prawo zostały ujęte w sposób wybiórczy. Takie dyscypliny jak ekonomia, geografia, demografia, socjologia, politologia i antropologia są względnie lepiej przedstawione, ale i w ich przypadku niewątpliwie istnieją braki. Liczymy na włączenie się czytelników w podjętą przez nas pracę i uzupełnienie tych informacji w przyszłości. Ogólnie do bazy wprowadzono więcej pozycji z ostatniej dekady niż lat 90. XX wieku i początku XXI stulecia⁸. W bazie udało się zgromadzić więcej danych na temat opublikowanych po 1989 roku artykułów z czasopism, monografii i całych prac zbiorowych niż na temat rozdziałów z prac zbiorowych.

Rolą tej bazy jest przede wszystkim wskazanie na bardzo szeroki zakres pola badań migracyjnych w Polsce po 1989 roku i zachęcenie do dalszych prac nad systematyzacją i archiwizacją wiedzy o produkcji naukowej w tym zakresie. Ponadto baza, z której korzystaliśmy, tworząc ten raport, może być uzupełniona bogatą bazą pt. „Interaktywna mapa cudzoziemców”⁹ powstałą w wyniku realizacji projektu NCBiR przez zespół Jacka Schmidta (2017), a także kilkoma świetnymi opracowaniami bibliograficznymi dotyczącymi geografii i studiów regionalnych (omówionymi szczegółowo w rozdziale geograficznym, czyli w rozdziale siódmym; przykładem takiego opracowania jest m.in. „Bibliografia Geografii Osadnictwa i Ludności za lata 1990–2015”).

Niniejszy raport traktujemy zarówno jako kontynuację już istniejących opracowań na temat stanu badań nad migracjami w Polsce (np. Kicingier, Weinar 2007), jak i przedsięwzięcie otwierające nowy rozdział w ich rozwoju, stanowiące zachętę do systematycznego budowania samoświadomości i samowiedzy pola badawczego. Naszym zdaniem cechy podzielane przez różne perspektywy, które da się zauważyć, gdy porównuje się niezależnie od siebie pisane rozdziały, najdobitniej świadczą nie tylko o istnieniu odrębnego i silnego pola badań migracyjnych jako całości, lecz również o potrzebie podejmowania kolejnych wysiłków zmierzających do tego, by zobrazować go coraz lepiej. Jest to wyzwanie dla kolejnych przedsięwzięć badawczych. Naszym zadaniem we wstępnej części raportu jest zaś narysowanie mapy instytucjonalnej i dyscyplinarnej pola badań migracyjnych w Polsce po 1989 roku w celu ukazania jego dynamicznego rozwoju, szerokiego zasięgu i nowatorskiego charakteru.

2. Mapa instytucjonalna

Prawie 30 lat minęło od początku transformacji ustrojowej w Polsce. Znaczenie tych trzech dekad dla rozwoju badań migracyjnych w Polsce jest ogromne. Przed 1989 rokiem migracje były procesem zaborczo kontrolowanym przez niedemokratyczne państwo. Po 1989 roku ich skala i zakres znacząco się zmieniły, gdyż przez większość okresu powojennego PRL funkcjonowała jako „kraj bez wyjścia”, by użyć określenia Dariusza Stoli (2010); trudno było go opuścić, niełatwo było go odwiedzić lub w nim się osiedlić. Choć migracje z i do Polski nigdy nie ustały całkowicie, a okresowo zwiększała się możliwość wyjazdu lub dochodziło do momentów kryzysowych, gdy z kraju wręcz wypędzano, jak

---

8 Pewnego rodzaju usprawiedliwieniem dla nas było to, że okres do 2005 roku został dobrze podsumowany w raporcie pod redakcją Anny Kicingier i Agnieszki Weinar (2007), który stanowił dla nas punkt odniesienia w porównaniach i ocenach tego, co się zmieniło w ostatniej dekadzie.

9 Link do bazy: <http://imc.amu.edu.pl> (dostęp 26.05.2018).

po marcu 1968 roku, to prawdziwe będzie stwierdzenie, że migracje po 1989 roku niewątpliwie nie tylko się nasiliły, ale także zaczęły nabierać odmiennego znaczenia kulturowo-społecznego.

2.1 Ośrodki badań migracyjnych w Polsce

Wzmożenie procesów migracyjnych nie mogło nie wywołać zainteresowania społecznego migracjami, a co za tym idzie zapotrzebowania na badania naukowe w tym zakresie. Tworzenie się badań migracyjnych jako pola badawczego nie następowało w próżni. W ramach Polskiej Akademii Nauk od lat 70. XX wieku działał Komitet Badań Polonii (którego spadkobiercą jest obecny Komitet Badań nad Migracjami PAN) a na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim działał Instytut Badań nad Polonią (obecnie przekształcony w Ośrodek). Od początku tego stulecia w gronie badaczy skupionych w Komitecie Badań Polonii PAN, głównie zajmujących się przeszłością migracji, a zwłaszcza losami środowisk emigracyjnych, narastało przekonanie o potrzebie poszerzenia spektrum zainteresowań o problematykę migracji współczesnych. Efektem była inicjatywa ówczesnego Przewodniczącego Komitetu Grzegorza Babińskiego, który zaprosił do grona członków Komitetu kilkoro badaczy najnowszych migracji. Obecnie Komitet skupia 36 osób reprezentujących 16 ośrodków akademickich, w większości badających mobilność ludności z Polski w okresie transformacji oraz napływ cudzoziemców do Polski i ich funkcjonowanie w naszym kraju. Główne cele przyświecające Komitetowi to rozwój i promocja badań migracyjnych w Polsce oraz integracja środowiska polskich badaczy migracji. Wypełnieniu tego celu służy organizacja dorocznych ogólnopolskich konferencji naukowych poświęconych prezentacji aktualnych wyników badań w obszarze nauk o migracjach i problemom środowiska migrantologów. Współgospodarzami konferencji są ośrodki akademickie w różnych regionach Polski, z każdym rokiem przyciągają one coraz więcej badaczy, a w 2018 roku konferencja odbyła się już po raz siódmy¹⁰. Komitet regularnie publikuje ekspertyzy i raporty na aktualne tematy związane z migracjami i udostępniane na stronie internetowej Komitetu¹¹. Jest także wydawcą (od 1975 roku) najważniejszego czasopisma poświęconego badaniom migracji: *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* (do 2009 roku jako *Przegląd Polonijny*)¹².

Od lat 70. XX wieku do dziś na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, w ramach Wydziału Nauk Humanistycznych, działa Ośrodek Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym (dawniej Instytut Badań nad Polonią), wydawca rocznika *Studia Polonijne*. Po 1989 roku Ośrodek zajął się problematyką Polaków na Wschodzie, co w czasach komunistycznych było utrudnione z powodów ideologicznych.

Te dwie instytucje stanowią przykład ciągłości, ale i modyfikacji działalności instytucji po 1989 roku. Niemniej większość obecnie działających placówek badawczych zajmujących się migracjami powstała już po 1989 roku. Niżej przedstawiamy kilka wybranych instytucji, należy jednak pamiętać, że ten zbiór nie jest wyczerpującą listą, lecz ma w zamierzeniu ukazać różnorodność pola instytucjonalnego, jego szerokiego zasięgu i zróżnicowanej skali.

Ośrodek Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego (OBM UW) jest największym spośród powstałych po 1989 roku ośrodków badawczych, których głównym celem są studia migracyjne. Założycielem i pierwszym dyrektorem OBM UW był Marek Okólski, uczony łączący perspektywę de-

---

10 W 2018 roku konferencja KBNM PAN odbyła się w Opolu; w 2017 – w Lublinie, w 2016 – w Poznaniu, w 2015 – w Łagowie Lubuskim, w 2014 i 2012 – w Warszawie, w 2013 – w Krakowie.

11 „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny”, http://www.kbnm.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=95&Itemid=129 (dostęp 9.07.2018).

12 Od 2019 roku Polska Akademia Nauk wycofuje się z dofinansowania czasopisma. Bezpośrednią przyczyną tej decyzji nie jest ani jego ranga naukowa w Polsce, ani uznanie problematyki migracyjnej za nieistotną, lecz szersza tendencja reformowania polskiej nauki: przyczyną zaprzestania finansowania jest to, że – jak większość polskich czasopism z zakresu nauk społecznych – czasopismo „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” nie jest indeksowane w Web of Science. W wyniku tej decyzji KBNM PAN traci czasopismo, którego współwydawcami będą od 2019 roku Uniwersytet Jagielloński i Polska Akademia Umiejętności. Więcej informacji o czasopiśmie umieściliśmy w sekcji dotyczącej form rozpowszechniania badań migracyjnych.

mografii i ekonomii, propagator metody etnosondażu w Polsce, a także twórca oryginalnych teorii wyjaśniających procesy migracyjne (m.in. teorii migracji niepełnych), które zyskały uznanie na świecie (więcej o jego wkładzie w badania migracyjne w rozdziałach pierwszym, drugim i trzecim, zob. także Górny, Kaczmarczyk, Lesińska 2016). W pierwszych latach swojego istnienia OBM UW stanowił część najpierw Instytutu Studiów Społecznych UW, a potem Wydziału Nauk Ekonomicznych UW. Obecnie jest podstawową międzywydziałową jednostką Uniwersytetu Warszawskiego. OBM stał się jedną z wiodących instytucji badawczych w Europie oraz największym ośrodkiem badań migracyjnych w Polsce, jedynym w kraju specjalizującym się wyłącznie w tej tematyce. W wyniku ostatniej parametryzacji jednostek naukowych przeprowadzonej przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego uzyskał prestiżową kategorię A+. W 2018 roku Ośrodek obchodził dwudziestopięciolecie istnienia. W tym roku skład osobowy Ośrodka tworzyło 61 badaczy migracji, w tym 11 profesorów i doktorów habilitowanych, 29 doktorów oraz 21 osób z tytułem zawodowym magistra, jego obecnym dyrektorem jest Paweł Kaczmarczyk. OBM to jednostka interdyscyplinarna, zrzeszająca przedstawicieli m.in. socjologii, ekonomii, demografii, politologii, prawa administracyjnego, antropologii społecznej i psychologii międzykulturowej. W OBM UW jest obecnie realizowanych ponad 20 projektów krajowych i międzynarodowych, a wcześniej ukończono ich ponad 50. Projektami badawczymi o największej skali i dużym znaczeniu naukowym były następujące inicjatywy międzynarodowe: „Przyczyny i konsekwencje migracji z Europy Środkowej i Wschodniej” (finansowanie przez Europejską Komisję Gospodarczą ONZ oraz Komitet Badań Naukowych)¹³, „IDEA – Kraje Śródziemnomorskie i Europy Środkowo-Wschodniej jako nowe kraje imigracyjne w Unii Europejskiej” (koordynacja konsorcjum 11 instytucji; finansowanie z 6. Programu Ramowego oraz przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego)¹⁴ i „Mobilność i migracje w dobie transformacji – wyzwania metodologiczne” (MWM; finansowanie z Norweskiego Mechanizmu Finansowego)¹⁵, oraz krajowe, np. projekt „Niezakończone przejście migracyjne a starzenie się ludności w Polsce. Asynchroniczność przemian ludnościowych a zmiana formalnych i nieformalnych instytucji opiekuńczych” (program MAESTRO NCN)¹⁶.

Podstawowymi zasadami stanowiącymi fundament działalności OBM są interdyscyplinarność oraz szczególna waga przykładana do jakości prowadzonych badań naukowych. Do metod badań migracji twórczo rozwiniętych w OBM należą m.in. etnosondaż (np. Iglicka, Jaźwińska, Okólski, 1996; Jaźwińska, Łukowski, Stola 2009; Kaczmarczyk 2011) oraz RDS (*Respondent-Driven Sampling*, por. rozdziały pierwszy, drugi i trzeci). Ważną rolę w działaniach OBM odgrywa współpraca międzynarodowa: od 1991 roku Ośrodek uczestniczy w inicjatywie OECD monitorowania trendów migracyjnych w Polsce i innych krajach OECD (SOPEMI), a od 2007 roku jest członkiem instytucjonalnym sieci IMISCOE Research Network – sieci skupiającej czołowe instytuty zajmujące się badaniami migracyjnymi na świecie.

Poza OBM UW systematyczne badania z zakresu polityk migracyjnych są też prowadzone na Uniwersytecie Warszawskim w Instytucie Polityki Społecznej na Wydziale Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych. Obejmują one zarówno badania międzynarodowych rozwiązań w tym zakresie, jak i polską politykę migracyjną (zob. np. Duszczyk, Matuszczyk 2014; Firlit-Fesnak, Łotocki, Zawadzki 2016; Hut 2002; Łukowski 1997; szerzej o badaniach tego ośrodka akademickiego w rozdziale o naukach politycznych). W Instytucie Socjologii UW zainteresowanie problematyką migracyjną wyrasta ze studiów etnicznych prowadzonych przez Ewę Nowicką (np. 1990), Sławomira Łodzińskiego, Aleksandrę Grzymała-Kazłowską (2007) i innych badaczy (zob. także Łodziński, Nowicka 1993; Łodziński, Grzymała-Kazłowska 2008; por. Łukowski 2002). W studiach migracyjnych IS UW perspektywa

---

13 Podstawowe publikacje: Jaźwińska, Okólski 1996 oraz Frejka, Okólski, Sword 1998.

14 Podstawowe publikacje: Górny, Grabowska-Lusińska, Lesińska, Okólski 2010; Grabowska-Lusińska, Drbohlav, Hars 2011 oraz Okólski 2012b.

15 Podstawowa publikacja: Kaczmarczyk 2011.

16 Podstawowe publikacje: Duszczyk, Lesińska, Matuszczyk 2018; Okólski 2018 oraz Radziwinowiczówna, Rosińska, Kloc-Nowak 2018.

socjologiczna łączy się z tradycją antropologii społecznej, badań polityk publicznych oraz nauk o komunikowaniu, szczególnie analizą dyskursu (więcej informacji o tym nurcie badań można znaleźć w rozdziale socjologicznym). Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji UW (IPSiR UW) prowadzi badania migratologiczne mieszczące się na pograniczu nauk prawnych, polityki publicznej i socjologii, które m.in. wniosły znaczący wkład w opisanie oraz analizę przyczyn, mechanizmów i skutków handlu ludźmi (zob. prace Ośrodka Badań Handlu Ludźmi UW, np. Lasocik 2007, 2014). W ostatnich latach w IPSiR UW rozwijane są również badania nad instytucjonalnymi reakcjami na obecność migrantów w Polsce (np. Pawlak Mikołaj 2013). Problematyka migracyjna pojawia się w badaniach prowadzonych w Instytucie Studiów Regionalnych i Globalnych UW (np. Skoczek, Lisocka-Jaegermann 2015). Także Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UW ma swoją Pracownię Antropologii Migracji; tamtejsi badacze specjalizują się w problematyce migracji przymusowych i stosują w swoich badaniach terenowych podejście transnarodowe oraz ramę mobilności¹⁷.

W **Warszawie** działa także kilka innych akademickich ośrodków badań nad migracjami. Na Uniwersytecie im. Kardynała Stefana Wyszyńskiego (UKSW) powołano w 2011 roku Międzyinstytutowy Zakład Badań nad Migracją (MZBM), skupiający badaczy relacji między społeczeństwem przyjmującym a odmiennymi kulturowo migrantami. Jednym z celów jego działalności jest także wypracowanie rekomendacji dla instytucji państwowych w tym zakresie. Kierowany przez Janusza Balickiego zakład prowadzi badania nad relacjami między urzędnikami państwowymi a migrantami, w 2015 roku aktywnie angażował się w debatę naukową na temat tzw. kryzysu uchodźczego, czego pokłosiem jest m.in. praca zbiorowa *Kryzys migracyjny w Europie. Wyzwania etyczne, społeczno-kulturowe i etniczne* (Balicki, Necel 2017). Od 2013 roku realizowano w nim pilotażowy projekt pt. „Wewnątrzinstytucjonalny model rozwiązywania konfliktów występujących w relacjach funkcjonariusz–cudzoziemiec w środowisku wielokulturowym straży granicznej” oraz studia podyplomowe z zakresu identyfikacji wybranych grup kulturowych w kontekście problemów z ich powrotami.

Wśród instytutów Polskiej Akademii Nauk problematyką migracyjną zajmuje się Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, w którym rozwijane są m.in. badania wpływów między procesami migracyjnymi a zmianami populacji, problematyka migracji wewnętrznych, studia nad etnicznością i tożsamością narodową. Więcej informacji o działalności tego Instytutu i jego pracowników (np. Przemysław Sleszyński) czytelnik znajdzie w rozdziale siódmym. Badania migracyjne są lub były prowadzone także w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN, gdzie realizowany jest Europejski Sondaż Społeczny, a badacze rozwijają nie tylko problematykę stosunku do migracji w Polsce, ale także realizują indywidualne projekty dotyczące migracji poakcesyjnych czy wybranych grup migranckich w Polsce (np. Andrejuk 2017). Polityka migracyjna Unii Europejskiej stanowi przedmiot badań w Instytucie Studiów Politycznych PAN, Instytucie Historii PAN, Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN (np. Bukraba-Rylska 2012; Wieruszewska 2007), a także w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN (np. Kość-Ryżko 2014; Lehr 2015). W tym ostatnim przypadku migracjami zajmuje się zarówno warszawski, jak i poznański ośrodek etnologii i antropologii współczesności, gdzie badania prowadzą m.in. Aleksander Posern-Zieliński, Anna Szymoszyn czy Agnieszka Szczepaniak-Kroll.

Ważnym punktem na mapie polskich badań migracyjnych jest **Kraków**, gdzie problematyka migracyjna rozwijana jest na kilku uniwersytetach. Hieronim Kubiak z Uniwersytetu Jagiellońskiego, który był pomysłodawcą, założycielem i wieloletnim przewodniczącym Komitetu Badań Polonii Polskiej Akademii Nauk (instytucji-poprzedniczki obecnego Komitetu Badań nad Migracjami PAN), a także wieloletnim redaktorem naczelnym serii wydawniczej „Biblioteka Polonijna”, miał duży wpływ na kształtowanie się prężnego środowiska badaczy migracji, złożonego z historyków, socjologów i ame-

---

17 „Zwrot mobilnościowy” (*mobility turn*) w geografii humanistycznej, socjologii czy antropologii kojarzony jest z nazwiskami Johna Urry’ego, Tima Cresswella czy Niny Glick Schiller i Noela Salazara. Badaczy z różnych dyscyplin i subdyscyplin zajmujących się *mobility studies* łączy szerokie rozumienie mobilności przestrzennej, które umożliwia porównania mobilności migracyjnej i turystycznej czy mobilności podmiotów ludzkich i nieludzkich (obrazów, oprogramowania, żywności itd.), czego wynikiem jest bardziej „stereoskopowe” widzenie procesów mobilności.

rykanistów. Do grona jego współpracowników należą m.in. Grzegorz Babiński (np. 2009), Adam Waszdek (np. 2007) i Dorota Praszalowicz (np. 2010, redaktorka naczelna czasopisma *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*). W 2004 roku na UJ powołano Instytut Amerykanistyki i Studiów Polonijnych (IAiSP UJ), który jest spadkobiercą m.in. Instytutu Studiów Polonijnych i Etnicznych. W IAiSP UJ kontynuowane są zainicjowane w latach 70. XX wieku badania Polonii i Polaków za granicą, studia etniczne, a także rozwijana jest szersza problematyka migracyjna, np. badania migracji pozaeuropejskich oraz porównawcze badania migracji różnych grup etnicznych. Instytut prowadzi studia I i II stopnia na kierunku „Migracje międzynarodowe”.

Na Uniwersytecie Jagiellońskim badania migracyjne prowadzone są także w Instytucie Socjologii. Dzięki wpływowi Krystyny Slany, kierowniczki Zakładu Badań Problemów Ludnościowych, migracje rozpatruje się w perspektywie feministycznej. W latach 2013–2016 zespół Krystyny Slany przeprowadził badania „Transfam: Doing family in transnational context. Demographic choices, welfare adaptations, school integration and every-day life of Polish families living in Polish-Norwegian transnationality” (zob. Slany i in. 2017). Antropologowie społeczni w Instytucie Socjologii UJ zwracają uwagę na ekonomiczny wymiar migracji, np. badania Krystyny Romaniszyn były jednymi z pierwszych po 1989 roku, w których kwestie migracji wprost powiązano z procesami transformacji. Badaczka ta prowadziła też pionierskie studia migracji nieudokumentowanych oraz studia nad codziennością migrantów. Problematyka migracyjna jest przedmiotem badań pracowników Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ (np. Zborowski, Soja, Łobodzińska 2012). Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ w ostatnich latach rozwija problematykę migracji poakcesyjnych oraz teorii migracyjnych (np. Goździak, Pawlak Marek 2016; Pawlak Marek 2018). W Instytucie Religioznawstwa UJ badania migracyjne prowadzi Halina Grzymała-Moszczyńska, która zajmuje się problematyką adaptacji i traumy w sytuacji migracji przymusowej i dobrowolnej, a także psychologią międzykulturową. W 2014 roku na UJ powołano Jagiellońskie Centrum Studiów Migracyjnych, którego pracami kieruje Dariusz Niedźwiedzki. Celem Centrum jest nie tylko prowadzenie interdyscyplinarnych badań nad procesami migracyjnymi i integracją krakowskiego środowiska badaczy migracyjnych, lecz również działalność edukacyjna: Centrum oferuje studia podyplomowe „Imigranci w Polsce – wyzwania społeczno-kulturowe i prawne”.

Na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie ważną jednostką badającą migracje jest Instytut Geografii (m.in. Zbigniew Długosz, Sławomir Kurek). Także w Instytucie Filozofii i Socjologii UP prowadzone są badania migracji, wizerunków migrantów i diaspory polskiej w Ameryce Północnej (m.in. Anna Fiń, Małgorzata Krzywult-Albańska i Paula Malinowski-Rubio). W 2017 roku UP w Krakowie powołał również Centrum Badań nad Edukacją i Integracją Migrantów (CBEIM), jednostkę w strukturze Instytutu Filologii Polskiej. Cel jej działań to „prowadzenie badań o tematyce migracyjnej, upowszechnianie ich wyników, propagowanie wiedzy o edukacji i integracji migrantów, migracjach oraz kształcenie specjalistów w tej dziedzinie”. Do Rady Programowej Centrum weszło wielu znakomitych uczonych, m.in. Władysław Miodunka, wybitny badacz procesów nabywania i tracenia umiejętności językowych i bilingwizmu w sytuacji migracyjnej oraz metod nauczania języka polskiego jako obcego, który pełnił też funkcję redaktora naczelnego serii wydawniczej Biblioteka Polonijna.

W Katedrze Socjologii Ogólnej i Antropologii Społecznej Akademii Górniczo-Hutniczej (AGH) zespół Janusza Muchy prowadzi badania nad problematyką starzenia się w kontekście migracyjnym (np. Krzyżowski, Mucha 2012) oraz migracjami uczonych oraz osób o wysokich kwalifikacjach (Mucha, Łuczaj 2014). Ponadto, członkowie zespołu rozwijają badania z zakresu stosunków etnicznych, integracji migrantów i mniejszości, tolerancji (Janusz Mucha, Maria Szmeja) oraz intersekcyjnych powiązań między płcią kulturową, religią i migracjami (Katarzyna Leszczyńska).

Problematyka migracyjna jest też obecna na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie, gdzie prowadzi się badania na ten temat zarówno na Wydziale Finansów i Prawa, jak i na Wydziale Eko-

nomii i Stosunków Międzynarodowych. Dotycząca one globalnych procesów migracyjnych, a także procesów migracyjnych w Polsce i Europie oraz stosunku do migrantów w Polsce (np. Brzozowski, Pędziwiatr 2014).

Na mapie polskich badań migracyjnych ważnym punktem jest **Lublin**. Na Wydziale Nauk Humanistycznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego działa placówka badań nad migracjami o długiej historii: Ośrodek Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym, dawniej – Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym, którego dyrektorem był m.in. Edward Walewander (1990-2005). Ośrodek ten prowadzi badania migracji w perspektywie historycznej, teologiczno-pastoralnej, prawnej, psychologiczno-socjologicznej, a także literackiej. W latach 90. XX wieku rozpoczął badania Polaków na Wschodzie. Jest wydawcą czasopisma *Studia Polonijne* oraz serii wydawniczej „Biblioteka Polonii” (nie należy jej mylić z „Biblioteką Polonijną”). Silny ośrodek badań migracyjnych na KUL-u znajduje się również na Wydziale Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji. Mieści się tam Katedra Prawa Unii Europejskiej oraz Centrum Badań nad Europejskim Prawem Polityką Migracyjną. Problematyka, którą zajmują się te dwie jednostki badawcze, to m.in. prawo imigracyjne i azylowe UE, status obywatela państwa trzeciego na terenie UE, polityka wizowa UE, ochrona praw migrantów w UE, uchodźcy, a także emigracja polityczna i Polonia czy wizerunek migrantów w mediach. Na Wydziale Nauk Społecznych KUL-u przedmiotem zainteresowań Katedry Socjologii Grup Etnicznych i Społeczeństwa Obywatelskiego są głównie migracje Polaków do Wielkiej Brytanii.

Istotny dla rozwoju studiów migracyjnych jest też wkład Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Na Wydziale Politologii w Zakładzie Badań Etnicznych, kierowanym przez Henryka Chałupczaka, przedmiotem badań są stosunki etniczne, status prawny mniejszości oraz Polonia. W Instytucie Socjologii UMCS także są prowadzone badania migracyjne. Zakład Socjologii Ogólnej i Badań nad Migracjami specjalizuje się w teorii migracji i inności, badaniach skutków migracji dla rodzin oraz powiązań między zdrowiem i migracjami (np. Bielecka-Prus, Czapka, Kawczyńska-Butrym 2017; Kawczyńska-Butrym 2009). Wreszcie na Wydziale Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej prowadzi badania z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej i studiów regionalnych, dotyczące m.in. konfliktów etnicznych, problemów globalnych, rozwoju regionalnego i migracji (np. Janicki 2015).

Badania migracyjne są istotną częścią aktywności badawczej także na Uniwersytecie w **Białymstoku**. W Instytucie Socjologii, który ma silną tradycję studiów etnicznych i badań pogranicza, Barbara Cieślińska (np. 2012) prowadzi badania dotyczące zarówno migracji do Polski, jak i migracji Polaków do krajów Europy Zachodniej i Ameryki. Oprócz socjologicznego podejścia w białostockich badaniach procesów migracyjnych znaczące są również perspektywy kulturoznawcza, literaturoznawcza i pedagogiczna.

Kolejnym ważnym dla badań nad migracjami ośrodkiem miejskim jest **Opole**. Migracje zagraniczne od dawna są tutaj przedmiotem systematycznych badań naukowych, i w tej dziedzinie można dziś mówić o historycznej ciągłości badawczej oraz komplementarności prowadzonych studiów i analiz. Pierwsze zespołowe badania naukowe prowadzone były od wczesnych lat powojennych i początkowo dotyczyły przemieszczeń ludnościowych w nowej sytuacji społecznej regionu. Od lat 70. XX wieku w sposób ciągły rozwijane są badania poświęcone migracjom zagranicznym. Ośrodkiem naukowym prowadzącym te badania jest do dziś Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu (m.in. Rauziński, Grygierczyk 1994; Trzcielińska-Polus 1997; Berlińska 1999; Heffner 1999; Szczygielski 2000; Solga 2002). Obecnie również na Wydziale Ekonomii i Zarządzania Politechniki Opolskiej migracje są przedmiotem badań z zakresu ekonomii i studiów regionalnych, nowatorskie jest łączenie w tych studiach skali regionu z analizami przyczyn i konsekwencji mobilności przestrzennej (np. Heffner, Rauziński 2003; Solga 2013; Rokita-Poskart 2016; Kubiciel-Lodzińska 2017; więcej szczegółów na temat studiów regionalnych w badaniach migracyjnych w rozdziałach poświęconych ekonomii i geo-

grafii). Na Uniwersytecie Opolskim swoje badania zaczynał Romuald Jończy (np. 2011), ekonomista analizujący gospodarcze przyczyny i skutki procesów migracyjnych. Obecnie kontynuuje swoje prace na Uniwersytecie Ekonomicznym we Wrocławiu. Dorobek jego grupy badawczej bardziej szczegółowo opisano w rozdziale ekonomicznym. Badania migracyjne prowadzone są także przez socjologów z Uniwersytetu Opolskiego, szczególnie w zakresie badań migracji kobiet (np. Krasnodębska 2013). We **Wrocławiu** badania migracyjne rozwijane są przez przedstawicieli historii (Wojdon 2008), stosunków międzynarodowych (Matusz-Protasiewicz 2014) oraz prawa (Wróbel 2007, 2008).

Na Uniwersytecie **Zielonogórskim** badania migracyjne z jednej strony skupiają się na regionie i pograniczu, z drugiej zaś ich istotnym wątkiem są edukacyjne wymiary mobilności przestrzennej, w tym edukacja obywatelska (np. Zielińska 2003). Na Uniwersytecie Łódzkim (UŁ) studia migracyjne, zwłaszcza w zakresie badań etnicznych i narodowościowych, rozwijane są między innymi na Wydziale Nauk Geograficznych (np. Barwiński 2016). Studia nad literaturą migracyjną prowadzono także na Wydziale Filologicznym UŁ (np. Kosmalska 2016).

Wymieniono tutaj kilka wybranych ośrodków miejskich, w których badania migracyjne zaznaczyły swoją obecność w akademickim krajobrazie albo jeszcze przed 1989 roku, albo od razu po rozpoczęciu transformacji ustrojowej w Polsce. Ciekawym rysem pola badań nad migracjami w Polsce jest to, że mniej więcej w połowie okresu obejmującego lata 1989–2018 nastąpiło wzmożenie instytucjonalizacji badań nad migracjami i znacząco przyspieszyła działalność badawcza i publikacyjna¹⁸. Kilka z nich przedstawimy poniżej, by zilustrować tę dynamikę.

Ważnym ośrodkiem badań nad migracjami, który powstał w ciągu ostatnich 10 lat (w 2009 roku), jest Centrum Badań Migracyjnych na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w **Poznaniu**. CeBaM UAM „powołano, aby zintegrować poczynania badawcze wypełniające lukę w wiedzy na temat imigracji i emigracji, w szczególności dotyczących Polski zachodniej. W interdyscyplinarnym Centrum prym wiodą antropologowie społeczni i kulturowi, co rzutuje na charakter badań, często jakościowych, oddolnych i zaangażowanych”¹⁹. Ważną część działalności CeBaM, oprócz działań edukacyjnych i praktycznych, stanowią studia nad migracjami. Centrum zrealizowało kilka dużych projektów badawczych, dotyczących m.in. różnych grup cudzoziemców-mieszkańców Poznania, zob. prace zbiorowe: *Od gości do sąsiadów* (Bloch, Goździak 2010), *Migracje a heterogeniczność kulturowa* (Buchowski, Schmidt 2012) oraz *Nie dość użyteczni* (Bloch, Main, Sydow 2015), problematyce wartości w kryzysie uchodźczym, migracjom do krajów Unii Europejskiej i migracji specjalistycznych grup zawodowych (pielęgniarek). Będąc częścią Instytutu Etnologii i Antropologii UAM Centrum Badań Migracyjnym UAM wpisało się w krajobraz innych poznańskich instytucji naukowych o długiej historii zainteresowania i badania migracji, takich jak np. Instytut Zachodni (np. Franzke, Koszel, Sakson 2017; Kubera 2017; Nowosielski 2016).

Innym przykładem jest Uniwersytet **Gdański**, gdzie na Wydziale Nauk Społecznych od połowy lat 90. XX wieku rozwijano głównie migracyjne badania o profilu politologicznym (np. Chodubski 2000; Romejko 2015), w latach 2010–2018 również w Instytucie Pedagogiki, Instytucie Psychologii oraz Instytucie Filozofii, Socjologii i Dziennikarstwa UG zaczęto realizować projekty badawcze i projekty

---

18 Skalę wzrostu ilustrować może porównanie dwóch list instytucji zajmujących się badaniami migracyjnymi: jednej z roku 2012, a drugiej z końca 2017, którą prezentujemy w tym raporcie. Otóż w 2012 roku OBM UW zainicjował powstanie nieformalnej Sieci Badaczy Migracji w Polsce i zaprosił do zgłaszania się wszystkie placówki zajmujące się badaniami migracji. W stworzonym oddolnie i udostępnionym w 2012 roku zestawieniu instytucji, które zgłosiły swój akces do Sieci, było ich 36, w sporządzonej przez nas bazie, odzwierciedlającej stan na koniec 2017 roku, instytucji badających migracje jest już 83, czyli ponad dwukrotnie więcej niż w 2012 roku. Rzecz jasna, ponad dwukrotnego wzrostu nie można tłumaczyć wyłącznie pojawieniem się nowych jednostek w ciągu pięciu lat, które minęły między sporządzeniem pierwszego i drugiego zestawienia. Część istniejących w 2012 roku instytucji w pierwszym zestawieniu z różnych powodów została pominięta (lista była tworzona oddolnie, ośrodki same dostarczały informacji o swoim składzie i zakresie działań). Jednak podwojenia liczby instytucji nie można też tłumaczyć tylko brakami pierwszego zestawienia. W znacznej mierze przyczyną wzrostu jest *de facto* rozpoczęcie badań migracyjnych przez nowe jednostki w ostatniej dekadzie.

19 Centrum Badań Migracyjnych UAM, <https://www.cebam.amu.edu.pl/o-nas.html> (dostęp 12.06.2018).

wymiany naukowej (np. projekt dotyczący praktyk turystyki i migracji w Islandii i Polsce realizowany wspólnie z University of Iceland), a także otwarto przewody doktorskie skupione na problematyce migracyjnej (zob. np. Kosakowska-Berezecka i in. 2017; Zielińska M.K. 2016; Rancew-Sikora, Skaptadottir 2016; Żadkowska i in. 2016; Horolets 2015; Zielińska M.K. i in. 2014; Wojtyńska, Zielińska M.K. 2010). Ponadto od połowy pierwszej dekady XXI wieku na Uniwersytecie Gdańskim badania migracyjne prowadzone są także na Wydziale Ekonomicznym (Zientara 2013; Orłowska 2009), na Wydziale Historycznym, gdzie pracuje obecna przewodnicząca Polish American Historical Association Anna Mazurkiewicz (2013, 2014, 2016), a także na Wydziale Filologicznym, w Instytucie Kulturoznawstwa (projekt NCN Polonez z 2016 roku poświęcony migracjom w Ameryce Łacińskiej). Ta aktywność znacznie wykracza poza indywidualne (punktowe) zainteresowanie migracjami poszczególnych badaczy, można więc mówić o tworzeniu się nowych instytucjonalnych struktur w polu badań migracyjnych.

Nowe instytucje tworzone są w ośrodkach regionalnych i prywatnych instytucjach edukacyjno-badawczych. Na warszawskim Uniwersytecie SWPS działa zainicjowane przez Izabelę Grabowską centrum badawcze „Młodzi w Centrum Lab/Youth Research Center”, gdzie badania poświęcone młodości są połączone z problematyką migracyjną. Obecnie realizowany tam jest projekt NCN Sonata Bis pt. „Przejścia młodych z edukacji na rodzimy i zagraniczny rynek pracy”²⁰. Poza Izabelą Grabowską z zespołem na tej uczelni systematyczne badania migracyjne uprawiają antropolog i kulturoznawca Wojciech Burszta oraz psycholog międzykulturowy Paweł Boski z zespołem. Profesor Burszta jest przy tym przewodniczącym zespołu ds. migracji w Komitecie Nauk Etnologicznych PAN.

Na Wydziale Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w **Olsztynie** badania migracyjne rozwija zespół Anny Organiściak-Krzykowskiej (np. Organiściak-Krzykowska, Machnis-Walasek 2016; Organiściak-Krzykowska i in. 2013), który zajmuje się m.in. ruchliwością przestępczą ludności, emigracją i imigracją zarobkową oraz popytem na pracę cudzoziemców. W Wyższej Szkole Informatyki i Zarządzania w **Rzeszowie** powstał Instytut Badań nad Cywilizacjami, którego pracownicy prowadzą politologiczne studia poświęcone globalnym procesom migracyjnym. Instytut Geografii i Studiów Regionalnych w Akademii Pomorskiej w **Słupsku** objął badaniami tematykę migracji i rozwoju regionalnego. Na Uniwersytecie Technologiczno-Humanistycznym w **Radomiu** na Wydziale Nauk Ekonomicznych i Prawnych prowadzone są badania dotyczące polityki migracyjnej i integracyjnej.

Interesującym nowym typem instytucji, która także realizuje zadania badawcze, jest muzeum. Dla pola badań migracyjnych ważną instytucją muzealną jest Muzeum Emigracji, które otworzono w 2014 roku w odnowionym budynku Dworca Morskiego w Gdyni. W przygotowaniu ekspozycji stałej wzięli udział najwybitniejsi badacze polskich migracji, tacy jak Marek Okólski, Dorota Praszalovicz i Adam Walaszek. Mimo że Muzeum jest przede wszystkim placówką kulturalną i edukacyjną, od początku swojego istnienia ma niewielki dział badań naukowych, organizuje i współorganizuje konferencje naukowe, a od 2017 roku wydaje własny periodyk akademicki. Czas pokaże, na ile działalność naukowa będzie miała wagę akademicką i wpływ na treść i kształt ekspozycji muzealnych, ale przynajmniej w zamierzeniu jest to przedsięwzięcie ambitne. Muzeum Emigracji nie jest jedyną nowo powstałą instytucją muzealną, w której główna ekspozycja poświęcona jest migracjom i diasporze. Muzeum Dyplomacji i Uchodźstwa Polskiego, samodzielna jednostka Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy (UKW), tworzona od końca lat 90. XX wieku i działająca we własnej siedzibie od początku drugiej dekady XXI wieku, gromadzi materiały archiwalne, źródła i eksponaty związane z historią obecności Polaków za granicą. Muzeum współpracuje z Zakładem Dziejów Polonii i Ruchów Migracyjnych UKW.

Inny typ instytucji tworzących pole badań migracyjnych to organizacje pozarządowe, których celem jest działanie na rzecz migrantów i przeciwdziałanie ich dyskryminacji. Choć wiele takich insty-

---

²⁰ Zob. http://youth.swps.pl/peers_migration (dostęp 4.12.2018).

tucji ma charakter *stricte* społeczny, część z nich zleca lub samodzielnie prowadzi badania naukowe poświęcone ważnym dla nich zagadnieniom. Ciekawym przykładem jest Migrant Info Point w Poznaniu, zainicjowane przez CeBaM, o którym była już mowa wyżej.

Duży warszawski *think tank* Instytut Spraw Publicznych od lat prowadzi Program Polityki Migracyjnej. Zgodnie z nazwą programu działania badawcze i aplikacyjne skierowane są przede wszystkim na obszary polityki migracyjnej i integracyjnej, a ISP realizuje badania dotyczące stosunku Polaków do różnych grup migranckich, a także procesów adaptacji migrantów polskich w nowych krajach osiedlenia, takich jak Niemcy czy Wielka Brytania. ISP badał też sytuację migrantów na polskim rynku pracy. Wśród projektów prowadzonych w ramach Programu są m.in.: „MIGRASCOPE – Extending the Scope of Labour Market Integration of Immigrants”, „Integration policies: Who benefits? The development and use of indicators in integration debates” (MIPEX 2015), „NIEM Krajowy Mechanizm Ewaluacji Integracji. Monitoring i poprawa integracji beneficjentów ochrony międzynarodowej (2015–2021) i wiele innych (np. Fomina, Frelak 2008; Łada, Segeš-Frelak 2012; Segeš-Frelak, Piłat 2015).

W obszarze badań migracyjnych jedną z ważnych organizacji pozarządowych stało się Centrum Stosunków Międzynarodowych (CSM). Projekty badawcze dotyczące migracji były realizowane (do 2016 roku) w ramach Programu Migracyjnego i Programu Wschodniego CSM i skupiały się na takich kwestiach, jak: polityka migracyjna Polski i rola organizacji pozarządowych w jej tworzeniu, wspólna polityka migracyjna UE oraz rola Polski jako kraju granicznego strefy Schengen. Kluczową postacią w tych badaniach, zapoczątkowanych w 2005 roku, była Krystyna Iglicka, a kierowany przez nią zespół obejmował (w różnych projektach badawczych) m.in. Bartłomieja Walczaka, Katarzynę Gmaj i Małgorzatę Dziekońską. Wśród najbardziej znaczących migracyjnych projektów badawczych należy wymienić: „Transatlantic Security Challenges and Dilemmas for the European Migration Policy” (2005–2009), „Cost and Benefits of Temporary Labour Migration” (2007–2009), „Europejskie podejście do obywatelstwa wielokulturowego” (2006–2009), „Clandestino. Nierejestrowane migracje: policzyć niepoliczalne” (2007–2009), „METOIKOS. Migracje cyrkulacyjne w Europie Południowej i Środkowo Wschodniej” (2010–2012), „Integration of Vulnerable Migrants Groups” (2013–2015) oraz „TRANSFAM. Migracje i rodziny transnarodowe” (2013–2016) (ostatni projekt współprowadzony z zespołem Krystyny Słany z Instytutu Socjologii UJ, więcej informacji o tym projekcie zawarto w rozdziale socjologicznym).

W Gliwicach z inicjatywy Mirosława Bienieckiego powstał Instytut Studiów Migracyjnych, a do niewielkiego zespołu weszli socjologowie i politolodzy. Instytut działa jako *think tank* i prowadzi badania, których celem jest opracowanie wskazówek dla polityk publicznych w zakresie integracji migrantów i relacji z Polakami za granicą (zob. np. Bieniecki, Kaźmierkiewicz, Matusz-Protasiewicz 2013).

Podkreślić należy, że kilka wymienionych wyżej ośrodków nie są instytucjami *stricte* badawczymi, ale ich pojawienie się i działanie są efektem zwiększającego się popytu na badania naukowe nad migracjami i/lub możliwości prowadzenia takich badań (nie wszystkie badania migracyjne finansowane są ze źródeł na badania podstawowe, część jest finansowana ze środków na badania aplikacyjne, takie jak EFD).

Nie ma reguły bez wyjątków, nie wszystkie ośrodki badań migracyjnych rozwijają się linearnie i stają się coraz mocniejsze. W interesującym nas okresie znajdziemy także przykłady instytucji zajmujących się badaniami migracyjnymi, które osiągnęły szczytową formę na początku XXI wieku i wtedy wywierały największy wpływ w kraju i w Europie, ale następnie albo całkowicie zaprzestały swojej działalności, albo mocno ograniczyły swoją aktywność badawczą i publikacyjną w zakresie problematyki migracyjnej.

Wśród instytucji, które zakończyły swoją działalność, jest Środkowoeuropejskie Forum Badań Migracyjnych i Ludnościowych – CEFMR (2002–2012). Założycielem i kierownikiem Forum był Marek Kupiszewski (np. 2002, 2013), który opracował innowacyjną metodę badań dynamiki ludnościowej

---

w warunkach wzmożonej migracji międzynarodowej. Jego prace na temat prognozowania dynamiki demograficznej istotnie przyczyniły się do wpisania procesów migracyjnych (zarówno migracji międzynarodowych, jak i migracji wewnętrznych) do analizy procesów ludnościowych. CEFMR miało postać partnerstwa naukowego szwajcarskiej Fundacji na rzecz Populacji, Migracji i Środowiska (PME), Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN oraz Międzynarodowej Organizacji ds. Migracji (IOM). Po ukończeniu zakładanych działań instytucja została rozwiązana (więcej informacji o genezie i funkcjonowaniu tego ośrodka czytelnik znajdzie w rozdziałach pierwszym i siódmym).

Instytucją, której rola i znaczenie w polu badań migracyjnych mocno się zmniejszyły, jest również Pracownia Migracji Masowych w Instytut Historii PAN, założona na przełomie lat 80. i 90. XX wieku przez Jana Zamojskiego, pomysłodawcę i długoletniego redaktora serii wydawniczej „Migracje i Społeczeństwo”. Ważna instytucja archiwalna, czyli Archiwum Emigracji przy UMK w **Toruniu**, także spowolniła swoje działanie, które były bardziej intensywne na początku pierwszej dekady XXI wieku niż w latach 2010., – wyniki konkursów na najlepsze prace dyplomowe są ogłaszane mniej regularnie²¹, zwolniła działalność publikacyjną²². Ten ośrodek naukowy zajmuje się przede wszystkim badaniami z zakresu historii polskiej literatury i kultury emigracyjnej i gromadził materiały źródłowe emigracji polskiej.

Innym aspektem instytucjonalizacji pola badań migracyjnych w Polsce po 1989 roku są działania skierowane na tworzenie i udostępnianie **sieci** badawczych, rozumianych jako luźne sieci powiązań, pozwalające na znajdowanie partnerów w badaniach akademickich i krążenie wiedzy. Warto odnotowania są wytrwałe wysiłki OBM UW mające na celu informowanie społeczności akademickiej i otoczenia społecznego zarówno o wynikach badań migracyjnych (nie tylko prowadzonych przez OBM) i nowych publikacjach, jak i o ważnych wydarzeniach społecznych i politycznych mających znaczenia dla procesów migracyjnych. Od 2005 roku Ośrodek Badań nad Migracjami UW wydaje *Biuletyn Migracyjny* (o którym więcej w części dotyczącej periodyków), do lipca 2018 roku ukazało się 57 numerów. W chwili obecnej trwają prace nad nową formułą wydawnictwa, jest przerwa w wydawaniu kolejnych numerów, ale *Biuletyn* pozostaje źródłem aktualnych informacji na temat migracji w Polsce i na świecie, prowadząc swoją misję informacyjną w sieci²³. OBM organizuje też cykliczne seminaria naukowo-badawcze, podczas których polscy i zagraniczni naukowcy prezentują swoje badania i projekty. W latach 2012–2014 regularnie wydawany był także „Informator Migracyjny” jako zbiór najważniejszych informacji o projektach, publikacjach i wydarzeniach związanych z badaniami migracyjnymi²⁴.

Jak już wspomniano, od 2007 roku OBM jest członkiem IMISCOE Research Network (do 2009 roku istniejącego jako IMISCOE Network of Excellence), sieci skupiającej 39 czołowych instytutów zajmujących się badaniem migracji. Warto odnotować, że wśród instytucji polskich tylko OBM dołączył do tej międzynarodowej sieci. Ta forma działania w naukowym środowisku międzynarodowym oznacza instytucjonalną przynależność do sieci współpracy naukowej, która – w odróżnieniu od udostępnianego za darmo *Biuletynu* – wymaga nakładów finansowych, ale i procentuje, dając świetne połączenie z siecią badawczą i wydawniczą IMISCOE.

Podobną w zamyśle inicjatywą „networkingu” tematycznego, przygotowywaną, co prawda, poza granicami naszego kraju, ale mającą dla polskich badań migracyjnych duże znaczenie, jest redagowana przez Anne White (University College of London) strona internetowa „Polish Migration.

---

21 Na stronie Archiwum Emigracji ostatnia informacja o nagrodzie jest za rok 2015: https://www.bu.umk.pl/Archiwum_Emigracji/ (dostęp 4.12.2018), chociaż ze strony głównej UMK można się dowiedzieć, że nagrody były przyznawane także w 2016 i 2017 roku, m.in.: <https://www.umk.pl/wiadomosci/?id=20171002102156> (dostęp 4.12.2018).

22 Zeszyty 1-2(22-23) czasopisma *Archiwum Emigracji. Studia – Szkice – Dokumenty* za rok 2015 wydano w 2017 roku: https://www.bu.umk.pl/Archiwum_Emigracji/gazeta/ (dostęp 4.12.2018). Pozostaje mieć nadzieję, że są to tymczasowe kłopoty.

23 *Biuletyn Migracyjny*, <https://pl-pl.facebook.com/biuletynmigracyjny/> (dostęp 14.06.2018).

24 KBnM PAN, http://www.kbnm.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=79&Itemid=133 (dostęp 14.06.2018).

A Resource to Anyone Interested in Polish Migration”²⁵. Przegląd profili badaczy i list publikacji wyraźnie wskazuje, że po akcesji Polski do Unii Europejskiej nie tylko znacząco zwiększyła się obecność polskich migrantów w Europie (por. Grabowska-Lusińska, Okólski 2009), których wyjazdy wpływają zwrotnie na Polskę (White i in. 2018), ale też wzrosła mobilność społeczności akademickiej – programy studiów doktoranckich i stypendia podoktorskie (post-doc) przyciągnęły część młodszego pokolenia polskich badaczy do brytyjskich, skandynawskich, niemieckich i innych europejskich instytucji naukowych. Z jednej strony można to postrzegać jako drenaż mózgow, z drugiej zaś – na tym przecież polega proces tworzenia wspólnej przestrzeni nauki w Unii Europejskiej, który potencjalnie może skutkować ułatwieniem komunikacji i przepływu wiedzy między narodowymi środowiskami akademickimi.

Ciekawą cechą polskiego pola badań migracyjnych jest brak towarzystwa naukowego badań migracyjnych (dla porównania, takie towarzystwo powołali np. holenderscy badacze migracji²⁶). W Polsce rolę integracji środowiska i promowania badań migracyjnych (poniekąd zbliżoną do roli towarzystwa profesjonalnego) odgrywa KBnM PAN.

2.2 Finansowanie badań migracyjnych

Instytucje finansujące badania i rozpowszechnianie ich wyników istotnie kształtują pole naukowe. W tekście z 2007 roku Krystyna Iglicka wskazywała, że poprzez priorytety instytucji finansujących ustalana jest *de facto* agenda badań migracyjnych (w: Kicingier, Weinar 2007, s. 12–18). W Polsce po 1989 roku badania migracyjne są finansowane z rozmaitych źródeł: zlecane są przez instytucje międzynarodowe, rządowe i samorządowe, np. zamawiane przez Komisję Europejską czy Biuro Analiz Sejmowych. Takie badania i ekspertyzy mają najczęściej charakter praktyczny (*applied research*), natomiast wiele projektów przedstawianych w tym raporcie ma charakter badań podstawowych (*basic research*). Finansowanie tych ostatnich odbywa się poprzez konkursy, ogłaszane przez np. European Science Foundation czy krajowe agendy, takie jak dawny KBN, a obecnie NCN czy NPRH. Część badań powstaje przy finansowaniu innych krajów za pośrednictwem instytucji finansujących badania, takich jak niemieckie DAAD czy tzw. mechanizm norweski. W przypadku finansowania tego typu problematyka badań w jakiejś mierze nawiązuje do kraju finansującego (stąd np. wiele badań na temat migracji do Norwegii w ostatnich kilku latach).

Również liczne organizacje pozarządowe – oprócz realizacji projektów adresowanych do beneficjentów (zazwyczaj cudzoziemców przebywających w Polsce) – prowadziły w ramach swoich działań zakrojone na niewielką skalę badania i publikowały oparte na nich raporty i analizy (zob. m.in. Polskie Forum Migracyjne²⁷ czy Stowarzyszenie Interwencji Prawnej²⁸). Podstawowym źródłem ich finansowania były fundusze unijne (Matusz-Protasiewicz 2014; Klaus, Ostaszewska-Żuk, Szczepanik 2016). Wraz ze zmianą reguł wykorzystania tych funduszy i skierowania ich bezpośrednio do instytucji administracji państwowej możliwość korzystania ze środków europejskich przez organizacje pozarządowe została bardzo ograniczona, a ich aktywność badawcza w zakresie integracji migrantów uległa w praktyce zamrożeniu.

---

25 Polish Migration, <https://www.ucl.ac.uk/ssees/people/anne-white/ssees/research/polish-migration> (dostęp 26.03.2018).

26 The Dutch Association for Migration Research (DAMR): damr.eu (dostęp 26.03.2018).

27 Forum Migracyjne, <http://www.forummigracyjne.org/pl/aktualnosci.php?wid=22> (dostęp 23.06.2018).

28 Interwencja Prawna, <https://interwencjaprawna.pl/publikacje/> (dostęp 23.06.2018).

3. Mapa dyscyplinarna badań migracyjnych

3.1 Dyscypliny przedstawione w raporcie – wprowadzenie do rozdziałów

W raporcie zaprezentowano siedem obszarów dyscyplinarnych i subdyscyplinarnych, w których prowadzone są badania migracyjne. Są to demografia, ekonomia, socjologia, politologia, historia i badania polonijne, antropologia społeczno-kulturowa oraz geografia społeczno-ekonomiczna i studia regionalne. Czytelnik znajdzie perspektywy tych dyscyplin i obszarów badawczych w kolejnych siedmiu rozdziałach raportu. W tym miejscu warto jedynie zwrócić uwagę na to, że między tymi dziedzinami nie ma równowagi ani pod względem konsolidacji pola badań migracyjnych prowadzonych z perspektywy danej dyscypliny, ani pod względem stosunkowej siły badawczej i pozycji danej dyscypliny w polu badań migracyjnych. Tak więc w geografii społeczno-ekonomicznej problematyka migracyjna jest jednym z najważniejszych obszarów definiujących dyscyplinę, podczas gdy w ekonomii stanowi tylko jeden z wielu badanych procesów. W porównaniu z socjologią czy politologią antropologia jest o wiele „mniejsza” instytucjonalnie, tym bardziej intrygujące jest zatem to, że ma dość znaczący wpływ na kształtowanie metodologii badań migracyjnych. W historii zwrócenie uwagi na procesy migracyjne było dość dużym wydarzeniem, które doprowadziło do nowego sposobu budowania narracji o historii narodowej (z uwzględnieniem przeszłości migracyjnej), podczas gdy w demografii włączenie ruchliwości przestrzennej ludności do modeli szacujących liczebność i zmienność populacji od dawna jest nieodłącznym elementem budowania tej dyscypliny. Naszym zdaniem celowe było przedstawienie dyscyplin „różnych kategorii wagowych”, jeśli chodzi o ich zaangażowanie w badania migracyjne i obecność problematyki migracyjnej w ich ramach. Mamy nadzieję, że pozwoli to na zademonstrowanie złożoności pola, wielopostaciowości prowadzonych działań badawczych, publikacyjnych i popularyzatorskich. Warto też odnotować, że sam podział dorobku studiów migracyjnych na dyscypliny i subdyscypliny jest do pewnego stopnia arbitralny: w rozdziale przedstawiającym perspektywę socjologiczną (rozdział trzeci) czytelnik znajdzie odsyłacze do autorów identyfikujących się z antropologią, ekonomią i demografią; w rozdziale przedstawiającym perspektywę geografii i studiów regionalnych (rozdział siódmy) będą odsyłacze do prac demografów, ekonomistów i socjologów, a także badaczy polityk publicznych i politologów itd. W trakcie prac nad raportem autorzy poszczególnych rozdziałów niezależnie od siebie zadawali sobie i redaktorom raportu to samo pytanie: czy celowe jest włączenie prac z dyscypliny A do tekstu przedstawiającego dyscyplinę B. Z dyskusji niezmiennie wyłaniała się odpowiedź, że jest to nie tylko celowe, ale i niezbędne. Zdaniem autorów i redaktorów raportu ten „dylemat” to istotna wskazówka, że badania migracyjne są polem *par excellence* interdyscyplinarnym i że nie sposób mówić o procesach ekonomicznych wywołanych przez mobilność przestrzenną bez uwzględnienia ich geograficznego czy demograficznego rozkładu albo z całkowitym pominięciem podmiotów jednostkowych i zbiorowych tych procesów – a więc bez udziału politologii, socjologii i antropologii; trudno też prowadzić pogłębione badania nad migracjami współczesnymi bez uwzględnienia procesów długiego trwania, czyli bez udziału historii. Przykłady przenikania się dyscyplin można mnożyć i nie ograniczają się one do siedmiu obszarów przedstawionych w tej pracy. Warto też nadmienić, że uprawianie badań interdyscyplinarnych było przed 1989 rokiem trudne i takie pozostaje do dziś mimo deklaracji, że jest inaczej (m.in. ścieżki karier naukowych nadal są wytyczane przez granice dyscyplin, i być może przyjęta w 2018 roku ustawa o szkolnictwie wyższym i jej rozporządzenia szczegółowe spetryfikują te granice). W dotychczasowej praktyce, dzięki wysiłkom OBM UW oraz KBnM PAN badacze reprezentujący różne perspektywy teoretyczne i metodologiczne, wywodzący się z różnych dyscyplin i subdyscyplin i funkcjonujący w ich ramach, zachęceni są do komunikacji, lepszego poznania i zrozumienia swojego dorobku, nawiązania współpracy badawczej i publikacyjnej, czego przykłady czytelnik znajdzie w poszczególnych rozdziałach raportu. Dlatego jednym z ważnych z naszej perspektywy celem Raportu jest pokazanie dużego potencjału naukowego studiów migracyjnych – pola badawczego, które nie jest *par excellence* interdyscyplinarne.

W raporcie rozdziały uszeregowano w następującej kolejności: rozdział pierwszy dotyczy demograficznej perspektywy w badaniach migracyjnych, a drugi poświęcony jest ekonomicznym badaniom nad procesami migracyjnymi; w rozdziale trzecim polscy socjologowie przedstawiają rozwój badań nad migracjami po 1989 roku w swojej dyscyplinie, w czwartym zawarta została perspektywa politologii i studiów międzynarodowych. Rozdział piąty przedstawia perspektywę historii, szósty poświęcony jest badaniom migracyjnym o profilu antropologicznym, raport zamyka zaś obszerny rozdział siódmy dotyczący badań migracyjnych prowadzonych z perspektywy geografii i studiów regionalnych.

3.2 Dyscypliny pominięte w raporcie

W raporcie nie udało się przedstawić wszystkich dyscyplin i subdyscyplin naukowych, które w ostatnich latach zajmują się procesami migracji. Wśród ważnych nieobecnych są literaturoznawstwo, lingwistyka, psychologia międzykulturowa, prawo, pedagogika, stosunki międzynarodowe, kulturoznawstwo. W tej części wprowadzenia pokrótce scharakteryzujemy badania w tych obszarach dyscyplinarnych.

Ważną częścią badań migracyjnych w Polsce jest **psychologia międzykulturowa**. Halina Grzymała-Moszczyńska z Uniwersytetu Jagiellońskiego jest autorką i współautorką licznych badań dotyczących psychologicznych aspektów adaptacji uchodźców i migrantów czy reemigrantów w nowym środowisku (Grzymała-Moszczyńska, Nowicka 1998; Grzymała-Moszczyńska 2015; por. Kryś i in. 2017); zastosowania psychologii religii w badaniach migracyjnych (Grzymała-Moszczyńska H., Grzymała-Moszczyńska J., Golinowska 2011; Grzymała Moszczyńska, Hay, Krotofil 2011), a także zaproponowania oryginalnej ramy psychologii przestrzeni, domu i bezdomności do analiz zjawisk migracyjnych. Ponadto jedna z pierwszych publikacji dotyczących migracji poakcesyjnych w Polsce (Grzymała-Moszczyńska, Kwiatkowska, Roszak 2010) także powstała z inicjatywy i pod redakcją psychologów międzykulturowych. Na Uniwersytecie SWPS Paweł Boski od 20 lat realizuje na Wydziale Psychologii kurs „Psychologia akulturacji i migracji ekonomicznych” (w języku angielskim i polskim). W latach 1990–2017 opublikował (samodzielnie lub ze współpracownikami) ponad 20 artykułów na tematy migracyjne (dotyczące m.in. Polonii w Ameryce Północnej, jak również zagadnień akulturacyjnych, psychologii migracji oraz wielokulturowości; zob. np. Boski 1992, 2008, 2013).

Literaturoznawcze badania problematyki migracyjnej mają tradycję m.in. w badaniach literatury emigracyjnej (por. prace Archiwum Emigracji przy UMK). Jednak najnowsze badania literaturoznawców w dużej mierze odchodzą od tej tradycji i skupiają się na migracji i mobilności przestrzennej nie tylko jako problematyce utworu literackiego (czy doświadczeniu autora), ale też jako istotnej metaforze współczesnej literatury. W literaturoznawczych badaniach migracji i mobilności ostatnich lat istotna staje się rama postkolonialna (zob. Gosk 2012) oraz teorie zależności (Nycz 2011). Literaturoznawstwo eksploruje także ramę feministyczną w analizach doświadczenia migracyjnego pisarek polskich (Karwowska 2013). W czasopiśmie *Teksty Drugie* (nr 3, 2016) opublikowano numer tematyczny zatytułowany „Literatura migracyjna”. Autorzy tekstów tego numeru zajmują się problematyką hybrydowych tożsamości migrantów, traumy przesiedleń czy płynności różnych rodzajów mobilności. Ośrodkami badań migracyjnych w literaturoznawstwie jest Warszawa (Hanna Gosk), Kraków (Ryszard Nycz) i Łódź (Jerzy Jarniewicz, Joanna Kosmalska²⁹).

Lingwistyka polska ma długoletnią tradycję badań języka emigrantów polskich. Wielkie zasługi w utworzeniu szkoły badań przyswajania języka obcego przez polskich migrantów i zachowania lub modyfikacji polszczyzny ma Władysław Miodunka (np. 2003; por. Lipińska 2003; Sękowska 2010; Wróblewska-Pawlak 2004). Ewa Lipińska kierowała projektem „Dwujęzyczność polskich dzieci na emigracji” (np. Lipińska 2007; Kainacher 2007). Po akcesji Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku w pracach

---

29 Projekt NCN z 2011 roku „Polska literatura (e)migracyjna w Irlandii i Wielkiej Brytanii po roku 2004”, <http://archiwum-emigracja.uni.lodz.pl> (dostęp 26.03.2018)

lingwistów ujęto nowe konteksty i fale migrantów (np. Błasiak-Tytuła 2011; Guillermo-Sajdak 2015; Laskowski 2009; Żurek 2016). Szczególnie interesujące jest wyartykułowanie przez lingwistów, m.in. przez Miodunkę (2010), tezy o istotności włączenia języków „migracyjnych” (odmian języka polskiego używanego przez emigrantów) do historii języka polskiego. Współbrzmi ona z postulatami o włączenie historii emigracji i imigracji do historii Polski (np. Kula 2012; Prasałowicz 2007; Walaszek 2007), a także socjologicznymi i antropologicznymi badaniami migracji, które próbują z empirycznych studiów nad mobilnością przestrzenną wysnuć wnioski służące do modyfikacji takich kategorii jako „społeczeństwo polskie” (np. w badaniach transnarodowości, zob. np. Goździak, Pawlak Marek 2016).

Kulturoznawstwo również włączyło migracje i mobilność do swoich zainteresowań badawczych (por. Burszta 2004). Wartym odnotowania wydarzeniem był 3. Kongres Polskiego Towarzystwa Kulturoznawczego (Poznań, wrzesień 2017 roku), który organizowano pod hasłem „Kultury w Ruchu. Migracje, Transfery, Epistemologie”. Kulturoznawcze ujęcia mobilności migracyjnej nierzadko korzystają z ramy krytycznej (np. zachodniego marksizmu) w analizach doświadczenia migracyjnego i jego kulturowych reprezentacji i narracji. Ponadto zainteresowanie wizualnością i materialnością skutkuje popularnością ramy postantropocentrycznej. W badaniach kulturoznawczych uwagę poświęca się także analizom działań artystycznych i społecznych, których treścią lub medium jest mobilność przestrzenna (migracja, turystyka, uchodźstwo, bezdomność).

Badania **pedagogiczne** zaczęły obejmować problematykę migracyjną z kilku powodów. Jednym z przedmiotów zainteresowania stawało się dziecko, które w wyniku mobilności rodziców albo pozostaje w miejscu bez rodziców, albo doświadcza przeniesienia w nowe środowisko, w tym w nowe realia edukacyjne. Badania dotyczyły polskich dzieci w szkołach krajów europejskich (np. na Islandii – Zielińska M.K. 2016; w Austrii – Cieszyńska 2003; w Norwegii – Ślusarczyk i in. 2017; Strzemecka 2015³⁰), a także reakcji całych rodzin na nowe środowisko edukacyjne dzieci. Innym nurtem badań pedagogicznych jest analiza reakcji polskich szkół na pojawianie się w nich dzieci migrantów oraz doświadczeń dzieci migrantów w polskich szkołach. W warszawskiej SGGW problematyką dzieci migrantów w polskiej szkole zajmuje się Krystyna Bleszyńska (np. 2011, 2012). Na Uniwersytecie w Białymstoku na Wydziale Pedagogiki i Psychologii prowadzone są badania dotyczące edukacji i integracji migrantów (Bajkowski, Sawicki, Namiotko 2014). Interesującym kierunkiem są badania na temat edukacji obywatelskiej dorosłych w odniesieniu do migracji, prowadzone na Wydziale Pedagogiki UJ (Gierszewski, Kretek 2015).

W bardzo ograniczonym zakresie w rozdziale czwartym, poświęconym przede wszystkim politologii i stosunkom międzynarodowym, ujęte zostały też **nauki prawne**. Badania polskie w tej dyscyplinie skupiły się przede wszystkim na statusie cudzoziemców w prawie krajowym (Białocerkiewicz 1999; Jagielski 1997, 2001; Zdanowicz 2007) i międzynarodowym, a w trakcie akcesji Polski do struktur UE także na dostosowaniu prawa polskiego do wymogów unijnych w zakresie wspólnego obszaru Schengen oraz prawa azylowego (Pudzianowska 2016; Wróbel 2007). Choć na mapie instytucjonalnej badań prawnych w obszarze migracji dominuje Warszawa (Wydział Prawa UW oraz Instytut Nauk Prawnych PAN), to ważne badania prowadzone są również na Uniwersytecie w Białymstoku, na UMK w Toruniu czy w Wyższej Szkole Bankowej (WSB) we Wrocławiu. Istotny jest także aplikacyjny wymiar aktywności prawników w polu migracyjnym, np. działania i publikacje Stowarzyszenia Interwencji Prawnych (np. Chrzanowska i in. 2016).

4. Społeczna rozpoznawalność badań migracyjnych

Rozwój badań migracyjnych w Polsce po 1989 roku powodowany jest zainteresowaniem aktorów społecznych i politycznych oraz opinii publicznej problematyką migracyjną. Jak pokazują au-

---

30 Umieszczenie ostatnich dwóch autorek w części raportu poświęconej pedagogice jest umowne, są one bowiem socjolożkami.

torzy rozdziału poświęconego demograficznym badaniom migracyjnym (rozdział pierwszy), zapotrzebowanie na dane i analizy dotyczące migracji rośnie wraz z nasileniem procesów migracyjnych i zdjęciem „cenzury” z samej problematyki migracyjnej. Jednocześnie zwiększenie się zasięgu i pogłębienie problematyki migracyjnej w różnych dyscyplinach akademickich oddziałują też zwrotnie na rozpowszechnienie wiedzy naukowej o migracjach oraz na „odzyskiwanie pamięci migracyjnej” (Bloch 2016; por. Stola 2010) w polskim społeczeństwie. Badacze migracji mają do odegrania istotną rolę w gorących debatach publicznych wywołanych „kryzysami”, które wiążą się z mobilnością przestrzenną, i mających bardziej lub mniej gwałtowny przebieg, jak debata o odpływie „dwóch milionów Polaków” wskutek akcesji do UE lub debata dotycząca tzw. kryzysu migracyjnego, toczona jesienią 2015 roku. W tej części wprowadzenia wymieniamy kanały upowszechniania wyników badań migracyjnych, które przesądzają o rozpoznawalności tego pola badawczego tak na scenie akademickiej, jak i w szerszym społeczeństwie.

Kanałami rozpowszechniania wyników badań są serie wydawnicze. Do serii wydawniczych powołanych jeszcze przed 1989 rokiem należy wydawana w ciągu kilku dekad seria „Biblioteka Polonijna”, której pierwszym redaktorem (1977–1994) był Hieronim Kubiak (UJ). Już po 1989 roku w Instytucie Historii PAN opublikowano serię prac zbiorowych „Migracje i Społeczeństwo” (1995–2007). Od początku swojego istnienia OBM UW prowadzi serię wydawniczą „CMR Working Papers”, która służy publikowaniu wyników badań oraz pierwszych wersji tekstów naukowych. Liczy ona już ponad 150 zeszytów, będących popularnym źródłem wiedzy o współczesnych trendach migracyjnych dla studentów, badaczy migracji oraz praktyków w kraju i na świecie. Seria jest dostępna w całości online. Ponadto w latach 2007–2014 OBM UW wydawał monografie w serii „Studia Migracyjne”. Serie mają swoją dynamikę, zależą niekiedy od entuzjazmu założyciela czy redaktora serii, jak również od zainteresowania i wsparcia wydawcy. W ostatnim czasie istotność serii wydawniczych może zmaleć wraz z obniżeniem prestiżu publikacji w pracach zbiorowych (i równoległym wzrostem wagi publikacji w czasopiśmie).

Tradycyjnym kanałem ogłaszania wyników badań naukowych są także wydania periodyczne, w tym recenzowane czasopisma akademickie. Do najstarszych czasopism o problematyce migracyjnej należą: związany z Uniwersytetem Jagiellońskim, a obecnie wydawany przez KBnM PAN (do 2019 roku, zob. przypis 12 w tym rozdziale) kwartalnik *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* (pod takim tytułem od 2009 roku, wcześniej jako *Przegląd Polonijny*, czasopismo wydawane jest od 1975 roku), lubelski rocznik *Studia Polonijne* i toruńskie *Archiwum Emigracji. Studia – Szkice – Dokumenty*. Po 1989 roku liczba czasopism migracyjnych rośnie. Od 2005 roku ukazuje się wydawany przez OBM UW dwumiesięcznik *Biuletyn Migracyjny*. W ostatniej dekadzie pojawiły się kolejne nowe czasopisma, np. publikowany od 2012 roku półrocznik *Central and Eastern European Migration Review* (CEEMR), który specjalizuje się w tematyce migracji w regionie Środkowej Europy i jest wydawany przez OBM UW oraz PAN³¹. W 2017 roku także Muzeum Emigracji w Gdyni powołało do istnienia własny półrocznik naukowy *Polski Przegląd Migracyjny*. O ile czasopism w całości poświęconych badaniom migracyjnym jest stosunkowo niewiele, a ich kondycja – różna (np. toruńskie *Archiwum Emigracji. Studia – Szkice – Dokumenty* zdaje się nie mieć obecnie ciągłości wydawniczej; podobnie sprawy się mają z wydawanym na KUL czasopiśmie *Studia Polonijne*, choć na stronie periodyku zaznaczono, że od roku 2017 ma ono nowego redaktora naczelnego), wymowne jest to, że nowo powołane periodyki akademickie określają swoją problematykę jako badania migracyjne właśnie i nie zawężają jej do badań emigracji czy imigracji. W ostatnich latach ukazało się też kilka numerów tematycznych czy bloków tematycznych poświęconych migracjom i mobilności w takich czasopiśmie, jak: *Praktyka Teoretyczna* (filozofia polityczna, historia idei), *Prace Etnograficzne* (etnologia i antropologia), *Studia Humanistyczne AGH* (sociojologia i antropologia społeczna), *Studia Sociologica. Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis*

---

31 Czasopismo ukazuje się dwa razy do roku i stosuje politykę wolnego dostępu. Więcej informacji: <http://www.ceemr.uw.edu.pl> (dostęp 4.12.2018).

(socjologia) czy *Teksty Drugie* (literaturoznawstwo, kulturoznawstwo), co stanowi kolejny dowód na wzrost zainteresowania problematyką migracyjną (choć świadczy to także o wzroście znaczenia czasopism i spadku ważności prac zbiorowych w polskiej nauce).

Konferencje i seminaria to kolejna forma przekazywania wiedzy i tworzenia się sieci współpracy badawczej. Liczba konferencji, seminariów i sympozjów poświęconych migracjom dynamicznie rośnie. W rozdziale poświęconym socjologicznym badaniom migracyjnym (rozdział trzeci) przeprowadzono analizę obecności problematyki migracyjnej na zjazdach Polskiego Towarzystwa Socjologicznego, które odbywają się raz na trzy lata, i wskazano, że wzrost obecności problematyki jest zauważalny. Przykład ten odzwierciedla wyraźną tendencję wzrostową w innych dyscyplinach, również tych, które nie zostały przedstawione w tym raporcie, np. w pedagogice. Niecelowe jest wyliczanie wszystkich konferencji, seminariów i sympozjów o problematyce migracyjnej, które po 1989 roku zorganizowano w naszym kraju. Sam tylko KBnM PAN organizuje każdego roku we współpracy z innym ośrodkiem akademickim ogólnokrajową konferencję poświęconą migracjom, przyciągającą coraz więcej uczestników³². Polskie ośrodki włączają się także w działanie światowych sieci badaczy migracji i stają się miejscem organizowania prestiżowych wydarzeń upowszechniających wyniki badań w tym zakresie. We wrześniu 2011 roku OBM UW był gospodarzem dorocznej ósmej konferencji światowej sieci badaczy migracji IMISCOE, która odbywała się pod hasłem „Dynamics of European Migration Space: Economy, Politics and Development”, a w marcu 2018 roku gościł tzw. konferencję wiosenną IMISCOE. W Poznaniu w 2013 roku odbyła się doroczna konferencja stowarzyszenia badaczy migracji przymusowych, której gospodarzem był CeBaM UAM (więcej na temat tej konferencji w rozdziale szóstym, poświęconym antropologicznym badaniom migracji).

Jednym z najistotniejszych zadań Komitetu Badań nad Migracjami PAN jest promocja badań migracyjnych, czemu służą cykliczne konferencje i publikacje. Raport przygotowany dla Prezesa PAN o społecznych skutkach emigracji z Polski stał się podsumowaniem badań dotyczących emigracji poakcesyjnych Polaków i ich skutków dla Polski i polskiego społeczeństwa. Pierwsza wersja raportu została opublikowana w formie elektronicznej i udostępniona na stronie Komitetu oraz rozesłana w wersji drukowanej do wszystkich ważniejszych urzędów w Polsce³³. Treść tego dokumentu została przedstawiona w Senacie RP podczas jubileuszowego (pięćdziesiątego) posiedzenia Komisji Spraw Emigracji i Łączności z Polakami za Granicą w grudniu 2013 roku. Wersja ostateczna zyskała formę monograficzną (Lesińska i in. 2014). Członkinie i członkowie Komitetu zabierali także głos w ważnych sprawach dotyczących kwestii migracji. W 2015 roku przygotowano specjalne oświadczenie, w którym wyrażono zaniepokojenie tonem związanej z „kryzysem migracyjnym” debaty publicznej nad problematyką uchodźczą w Polsce³⁴.

Oprócz konferencji i seminariów problematyka migracyjna rozpowszechniana jest także wśród młodszych adeptów studiów migracyjnych, np. w ramach szkół letnich. Podczas dorocznych konferencji KBnM oferowane są warsztaty dla młodych badaczy. Innym przykładem może być organizowany w latach 2011–2013 przez Uniwersytet SWPS intensywny kurs Erasmus „Studies of Migration and Mobility in Europe (MOBILE)”. W ciągu trzech lat uczestniczyło w nim ponad 70 studentów i doktorantów, a także około 20 badaczy migracji z dziesięciu europejskich uniwersytetów. OBM UW, UKSW oraz Jagiellońskie Centrum Studiów Migracyjnych w Krakowie prowadzą studia podyplomowe poświęcone problematyce migracyjnej. Dydaktyka akademicka stanowi ważną płaszczyznę rozpowszechnienia wiedzy o wynikach badań, a godnym naśladowania przykładem połączenia badań z pracą

---

32 W 2014 roku (Kraków) w konferencji KBnM PAN udział wzięło 84 uczestników, wygłoszonych zostało 28 referatów; w 2015 roku (Łągow) – 126 uczestników, 8 sesji, 40 referatów; w 2016 roku (Poznań) – 120 uczestników, 9 sesji, 93 referaty; w 2017 roku (Lublin) – 161 uczestników, 20 sesji, 113 referatów; w 2018 roku (Opole) – 132 uczestników, 26 sesji, 90 referatów.

33 Zob. http://www.kbnm.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=95&Itemid=129 (dostęp 6.07.2018).

34 Zob. http://www.kbnm.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=109:oswiadczenie-komitetu-badan-nad-migracjami-pan&catid=42:uncategorised&Itemid=52 (dostęp 6.07.2018).

dydaktyczną jest projekt Natalii Bloch (2016) o odzyskiwaniu pamięci migracyjnej, który otrzymał nagrodę za najlepsze badania antropologiczne roku 2016 od Sekcji Antropologii Społecznej PTS. Warto odnotować, że nagród dla naukowców zajmujących się studiami migracyjnymi jest więcej. W latach 2005-2017 w konkursie Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych na najlepsze prace magisterskie i doktorskie w dziedzinie pracy i polityki społecznej nagrodzono albo wyróżniono sześć prac doktorskich oraz trzy prace magisterskie o tematyce migracyjnej. Nagrodzono następujące rozprawy doktorskie: Pawła Kaczmarczyka pt. „Uwarunkowania migracji zarobkowych” (2005 r., promotor: Marek Okólski), Ewy Kępińskiej pt. „Uwarunkowania, przebieg i mechanizmy migracji sezonowych” (2009 r., promotorka: Krystyna Romaniszyn), Anny Janickiej pt. „Social humiliation and labor migration” (2010 r., promotor: Marek Okólski), Sylwii Urbańskiej pt. „Przemiany macierzyństwa w procesie globalnych migracji kobiet” (2011 r.; promotor: Kszysztof Koseła) oraz Izabeli Szczygielskiej pt. „Migracje zarobkowe kobiet oraz ich wpływ na funkcjonowanie rodziny” (2011 r., promotorka: Józefina Hrynkiewicz), a wyróżniono rozprawy doktorskie Łukasza Krzyżowskiego pt. „Opieka transnarodowa i relacje międzygeneracyjne w kulturach migracji” (2013 r., promotor: Janusz Mucha³⁵) oraz Dariusza Klimka pt. „Funkcja ekonomiczna migracji zarobkowych z Ukrainy do Polski” (2015 r., promotor: Bogusław Urbaniak). Nagrodzono również następujące prace magisterskie: Joanny Cieślak pt. „Migracje powrotne Polaków z Irlandii w latach 2004-2008” (2009 r., promotor: Maciej Żukowski), Agnieszki Mróz pt. „Migrujące z Polski pomoce domowe” (2011 r., promotor: Rafał Drozdowski) oraz Grażyny Wratny pt. „Nierejestrowane zatrudnienie Polaków w Brukseli” (2013 r., promotorka: Józefina Hrynkiewicz). W 2017 roku Agnieszka Radziwinowiczówna otrzymała za swoje badania związane z doktoratem nagrodę Prezesa Rady Ministrów. Laureatem Nagród Naukowych Polityki został w 2017 roku Łukasz Krzyżowski za „badania wpływu środowiska migrantów na kształtowanie się otwartości społeczeństwa polskiego”. Przyznawana przez PTS nagroda im. F. Znanieckiego (II stopnia) dwukrotnie trafiła do młodych badaczy zajmujących się migracjami: w 2012 roku otrzymała ją Joanna Ruszczak-Żbikowska za pracę magisterską „Gotowość do powrotu polskich migrantów poakcesyjnych przebywających w Wielkiej Brytanii i Irlandii” (promotor: Marek Okólski), a w 2013 roku uzyskała ją Justyna Sarnowska za pracę „Strategie funkcjonowania na rynku pracy absolwentów nauk społecznych” (promotorka: Izabela Grabowska-Lusińska).

Ekspozycje w muzeach i wystawy tymczasowe w galeriach sztuki to kolejna płaszczyzna przekazywania wiedzy o migracjach współczesnych. Cel tego rodzaju działań jest najczęściej popularyzatorski, podobnie jak w przypadku filmu dokumentalnego, np. filmu etnograficznego, o którego stosowaniu w rozpowszechnieniu wyników badań wspomniano w rozdziale na temat badań migracyjnych o profilu antropologicznym (rozdział szósty). Należy tutaj zauważyć, że coraz częściej wyniki badań naukowych rozpowszechniane są w formie wizualnej i materialnej (ostatnio Teatr Powszechny zaproponował badaczom z OBM UW udział w przygotowaniu spektaklu *Lawrence z Arabii*). O społecznym zainteresowaniu problematyką migracyjną świadczy też fakt, że popularyzatorskie formy rozpowszechniania wiedzy o migracjach (np. udział OBM UW w Pikniku Naukowym w 2018 roku) spotykają się ze sporym oddźwiękiem wśród publiczności. A więc nie tylko wąskie grono naukowców i ekspertów zainteresowane jest wiedzą o migracjach. Zapotrzebowanie na rzetelne informacje o procesach ruchliwości przestrzennej narasta w obliczu polityzacji i sekurytyzacji procesów migracyjnych a także wzmożenia procesów migracyjnych wewnątrz Europy po 2004 roku.

Warto wreszcie zaznaczyć, że możliwość kształtowania wizerunku procesów migracyjnych w przestrzeni publicznej jest ważnym zadaniem dla migrantologów (por. Wojdon 2018). Interesującym ćwiczeniem byłoby prześledzenie, w jakich niszach przestrzeni publicznej gości problematyka migracyjna, i opracować propozycje, jak badania migracyjne mogłyby przyczynić się do tego, by po-

---

35 Nadmienić warto, że praca doktorska Łukasza Krzyżowskiego otrzymała także nagrodę Polskiego Towarzystwa Gerontologicznego za najlepszą pracę doktorską.

popularny obraz procesów migracyjnych stał się wystarczająco złożony i odpowiadał aktualnemu stanowi wiedzy na temat mobilności przestrzennej.

Niniejsze wprowadzenie do *Raportu o stanie badań nad migracjami w Polsce po 1989 roku* jest przede wszystkim szkicem mapy pola badawczego – próbą uchwycenia jego złożoności i dynamiki. Pewne jest to, że w Polsce po 1989 roku badania nad migracjami zaczęły rozwijać się intensywniej – zarówno z powodu zmiany systemu funkcjonowania nauki, jak i ze względu na nasilenie migracji międzynarodowych. Nie ulega też wątpliwości fakt lawinowego wzrostu produkcji naukowej w zakresie studiów migracyjnych w Polsce w ostatniej dekadzie, a właściwie od 2004 roku. Przykłady zmiennych trajektorii tej dynamiki w wybranych dyscyplinach czytelnik znajdzie w poszczególnych rozdziałach niniejszej pracy zbiorowej. W rozdziałach raportu pojawiają się także wątki wspólne. Do podzielanych przez kilka dyscyplin i subdyscyplin trosk należą m.in. kwestia dostępu do danych i jakości danych na temat migracji przestrzennych – demografowie, ekonomiści, socjologowie i geografowie sygnalizują, że badacze migracji zależą od instytucji gromadzących dane (a więc nie mają bezpośredniego wpływu ani na to, jakie dane będą gromadzone, ani na to, czy uzyskają dostęp do danych zgromadzonych). Osobnym problemem jest jakość danych (ich wiarygodność, kompletność, ale także używane sposoby klasyfikowania – aktorów, statusów, obszarów itd. – które mogą znacząco zmieniać obraz zjawisk migracyjnych).

Szybki rozwój pola badawczego jest jednocześnie *mixed blessing*: wzrost popularności problematyki i ilościowy przyrost publikacji i wydarzeń jej poświęconych może iść w parze z brakiem znaczących postępów jakościowych (np. w rozwoju teorii czy doskonaleniu metod badawczych). Do pewnego stopnia obawom przed brakiem rozwoju teoretycznego przeczy wypracowanie przez polskich migrantologów kilku oryginalnych koncepcji teoretycznych, które znalazły szeroki oddźwięk w międzynarodowych badaniach nad migracjami. Wśród nich wymienić należy przede wszystkim koncepcję „migracji niepełnych”, przedstawioną najpełniej w pracy zbiorowej *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu* pod redakcją Ewy Jaźwińskiej i Marka Okólskiego (2001). Koncepcja „migracji niepełnych” Marka Okólskiego była odpowiedzią teoretyczną na potrzebę opisanie i wyjaśnienia nowego typu mobilności, lokującego się pomiędzy migracjami sezonowymi a migracjami osiedleńczymi, który pojawił się w wyniku zmian reżimu migracyjnego w Europie po 1989 roku. Autor koncepcji ułokował źródła tego zjawiska w przemianach modernizacyjnych (zwłaszcza szybkim uprzemysłowieniu), które zachodziły w Polsce od lat 50. XX wieku. Ukształtowane wtedy doświadczenia gospodarstw utrzymujących się z dwuzawodowości i dojazdów do pracy, tzw. chłopo-robotników, posłużyły za wzór do wypracowania związanych z mobilnością przestrzenną strategii przystosowawczych gospodarstw domowych w początkowym okresie transformacji ustrojowej. Podejmując niskopłatne prace i cyrkulując między krajem przyjmującym i Polską, „ludzie na huśtawce” radzili sobie w nowych warunkach ekonomicznych, ale jednocześnie doświadczali marginalizacji społeczno-kulturowej zarówno w społeczności kraju docelowego, jak i w społeczności pochodzenia. Zjawisko to było typowe dla Polski i innych krajów regionu Europy Środkowej (Okólski 2001a,b; szersze omówienie tej koncepcji znaleźć można w rozdziale pierwszym). Do oryginalnych koncepcji teoretycznych polskich studiów migracyjnych należy także teoria „migracji rozgęszczeniowych” (por. rozdział pierwszy) czy „rozgęszczających” (por. rozdział drugi). Jej autorem jest Marek Okólski (zob. np. Okólski 2010, 2012a; Grabowska-Lusińska, Okólski 2009; Kaczmarczyk, Okólski 2008; por. Piekut 2014). W tej koncepcji teorię modernizacji, a także perspektywę ekonomiczną i historyczną wykorzystano do ukazania społecznego i gospodarczego potencjału współczesnych migracji. Trzecim przykładem oryginalnych koncepcji teoretycznych w polskim polu migrantologicznym jest teoria „pętli pułapki migracyjnej” Krystyny Iglickiej (np. 2010). Autorka tworzy model pokazujący negatywne konsekwencje długoterminowej migracji dla rynku pracy i jednostek. Czwartym przykładem może być koncepcja „społecznego zakotwiczenia” (*social anchoring*) w transnarodowych przestrzeniach społecznych autorstwa Aleksandry Grzymały-Kazłowskiej (np. 2018). Badaczka dąży do wyjaśniania tego, jak podmioty mobilne realizują

potrzebę bezpieczeństwa i stałości. Koncepcje pierwsza i czwarta w zestawieniu dają teoretyczne narzędzia opisanie zmiany procesów migracyjnych w Europie, natomiast druga i trzecia z wymienionych tu czterech koncepcji wchodzi ze sobą w dialog, przedstawiając różne skale czasowe i wymiary procesów migracyjnych. Praca nad rozwiązaniem sprzeczności powstających między różnymi modelami teoretycznymi to zadanie na kolejne lata.

Innym niebezpieczeństwem związanym z „wybuchem” zainteresowania problematyką może być poruszanie się we względnie niezależnych od siebie bańkach dyscyplinarnych i idąca za tym nieprzekładalność perspektyw różnych dyscyplin czy wsobność komunikowania naukowego różnych ośrodków badających migracje. Dlatego tak istotne wydaje się rozwijanie samowiedzy i samoświadomości pola badawczego studiów migracyjnych, jak również tworzenie i umacnianie instytucji, które będą w stanie nie tylko prowadzić długofalowe badania poświęcone migracjom, ale też refleksyjnie analizować produkcję wiedzy o procesach migracyjnych i rozwijać teorie wyjaśniające procesy migracyjne.

Bibliografia

- Andrejuk K. 2017. *Przedsiębiorcy ukraińscy w Polsce. Struktura i sprawstwo w procesie osiedlenia*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Babiński G. 2009. *Polonia w USA na tle przemian amerykańskiej etniczności*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Babiński G., Chałupczak H. (red.) 2006. *Diaspora polska w procesie globalizacji. Stan i perspektywy badań*. Biblioteka Polonijna, T. 37. Kraków: Grell.
- Bajkowski T., Sawicki K., Namiołko U. 2014. *Diagnostyka i metodyka psychopedagogiczna w warunkach wielokulturowości*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Balicki J., Necel W. (red.) 2017. *Kryzys migracyjny w Europie. Wyzwania etyczne, społeczno-kulturowe i etniczne*. Warszawa: Wydawnictwo UKSW.
- Barwiński M. 2016. Wielokulturowość we współczesnych polskich badaniach geograficznych i edukacji geograficznej – zarys problematyki. *Przegląd Geograficzny* 88(2), s. 137–157.
- Berlińska D. 1999. *Mniejszość niemiecka na Śląsku Opolskim w poszukiwaniu tożsamości*. Opole: PIN - Instytut Śląski w Opolu.
- Białocerkiewicz J. 1999. *Status prawny cudzoziemca w świetle standardów międzynarodowych*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Bielecka-Prus J., Czapka E., Kawczyńska-Butrym Z. 2017. The dilemmas of transnational care. The case of Polish immigrants in Norway. W: K. Slany i in. (red.), *Transnational Polish Families in Norway. Social Capital, Integration, Institutions and Care*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s.199–221.
- Błasiak-Tytuła M. 2011. *Dwujęzyczność i ponglish. Zjawiska językowo-kulturowe polskiej emigracji w Wielkiej Brytanii*. Kraków: Collegium Columbinum.
- Bloch N. (red.) 2016. *Wszyscy jesteśmy migrantami. (Od)zyskiwanie pamięci migracyjnej*. Poznań: Centrum Kultury Zamek.
- Bloch N., Main I., Sydow K. (red.) 2015. *Nie dość użyteczni. Zmagania imigrantów na lokalnym rynku pracy*. Poznań: CeBaM, UAM
- Bloch N., Goździak E.M. (red.). 2010. *Od gości do sąsiadów. Integracja cudzoziemców spoza Unii Europejskiej w Poznaniu w edukacji, na rynku pracy i w opiece zdrowotnej*. Poznań: CeBaM UAM.
- Boski P. 2013. A psychology of economic migration. *Journal of Cross Cultural Psychology* 44(7), s. 1067– 1093.
- Boski P. 2008. Five meanings of integration in acculturation psychology. *International Journal of Intercultural Relations* 32(2), s. 142–153.
- Boski P. 1992. In the homeland and in the chosen land: National self-identity and well-being of Poles in Poland and in America. W: K. Leung, s. Iwawaki, Y. Kashima (red.), *Innovations in Cross-cultural Psychology*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger, s. 199-213.
- Brzozowski J., Pędziwiatr K. 2014. Analiza procesu integracji imigrantów w Małopolsce. W: E. Pindel (red.), *Imigranci w Małopolsce: międzyintegracją, asymilacją, separacją i marginalizacją*. Kraków: Małopolski Urząd Wojewódzki w Krakowie, s. 117–240.
- Bucholc M. 2013. Złożoność nie do udźwignięcia: utopie jedności, utopie różnicy. *Studia Socjologiczne* 4(211), s. 19–36.

- Buchowski M., Schmidt J. (red.) 2012. *Migracje a heterogeniczność kulturowa. Na podstawie badań antropologicznych w Poznaniu*. Poznań: Rebis.
- Bukraba-Rylska I. 2012. Polskie migrowanie w perspektywie długiego trwania i rozległej przestrzeni, *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 38(2), s. 39–56.
- Burszta W. 2004. *Różnorodność i tożsamość. Antropologia jako kulturowa refleksyjność*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Cieszyńska J. 2003. O dwujęzyczności polskich dzieci w Austrii. *Język Polski* 2, s. 116–122.
- Cieszyńska J. 2006. *Dwujęzyczność, dwukulturowość – przekleństwo czy bogactwo? O poszukiwaniu tożsamości Polaków w Austrii*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Cieślińska B. 2012. *Emigracje bliskie i dalekie. Studium współczesnych emigracji zarobkowych na przykładzie województwa podlaskiego*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Chodubski A. 2000. Obraz migracji w Polsce w latach dziewięćdziesiątych. W: J.E. Zamojski (red.), *Imigranci i społeczeństwa przyjmujące: Adaptacja? Integracja? Transformacja?* Warszawa: Wydawnictwo Neriton, s. 212–226.
- Chrzanowska A., Mickiewicz P., Ślubik K., Subko J., Trylińska A. 2016. *Na granicy. Raport z monitoringu dostępu do postępowania o udzielenie ochrony międzynarodowej na przejściach granicznych w Terespolu, Medyce i na lotnisku Warszawa Okęcie. Analizy, Raporty, Ekspertyzy Nr 2*. Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- Duszczyk M., Lesińska M., Matuszczyk K. 2018. *Upolitycznienie problemu starzenia się społeczeństwa w Polsce: teoria i praktyka*. Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Duszczyk M., Matuszczyk K. 2014. *Migration in the 21st Century from the Perspective of CEE countries – An Opportunity or a Threat?* Warszawa: Central and Eastern Europe Development Institute.
- Firlit-Fesnak G., Łotocki Ł., Zawadzki P. (red.) 2016. *Europejskie polityki imigracyjne. Stare dylematy, nowe wyzwania*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Fomina J., Frelak J. 2008. *NEXT STOPSKI LONDON. Public Perceptions of Labour Migration within the EU. The Case of Polish Labour Migrants in the British Press*. Warszawa: ISP.
- Franzke J., Koszel B., Sakson A. (red.) 2017. *Migrationspolitik in Deutschland und Polen (Polityka migracyjna w Niemczech i Polsce)*. Poczdam: WeltTrends.
- Frejka T., Okólski M., Sword K. 1998. *In-depth Studies on Migration in Central and Eastern Europe: The Case of Poland*. New York and Geneva: United Nations.
- Friszke A. 1999. *Życie polityczne emigracji*. Warszawa: Więź.
- Gierszewski D., Kretek H.A. (red.) 2015. *Edukacja obywatelska dorosłych a społeczeństwo obywatelskie*. Racibórz: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Raciborzu.
- Gosk H. (red.) 2012. *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*. Centrum Badań Dyskursów Postzależnościowych. Kraków: Universitas.
- Goździak E., Pawlak Marek. 2016. Theorizing Polish migration across Europe: Perspectives, concepts and methodologies. *Sprawy Narodowościowe* 48, s. 106–127.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. 2009. *Emigracja ostatnia?* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grzymała-Kazłowska A. 2007. *Konstruowanie „innego”. Wizerunki imigrantów w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grzymała-Kazłowska A. 2018. Capturing the flexibility of adaptation and settlement: Anchoring in a mobile society. *Mobilities*, doi.org/10.1080/17450101.2017.1421023
- Grzymała-Moszczyńska H. 2015. *(Nie)łatwe powroty do domu? Funkcjonowanie dzieci i młodzieży powracających z emigracji*. Warszawa: Fundacja Centrum im. prof. Bronisława Geremka.
- Grzymała-Moszczyńska H., Hay D., Krotofil J. 2011. Between universalism and ethnic particularism: Polish migrants to the United Kingdom. perspective from the psychology of religion. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 37(1), s. 223–236.
- Grzymała-Moszczyńska H., Grzymała-Moszczyńska J., Golińska A. 2011. Migracje polskich profesjonalistów i profesjonalistek: wyjazdy i powroty. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 37(4), s. 145–164.
- Grzymała-Moszczyńska H., Kwiatkowska A., Roszak J. (red.) 2010. *Drogi i rozdroża. Migracje Polaków w UE po 1 maja 2004*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Grzymała-Moszczyńska H., Nowicka-Rusek E. (red.) 1998. *Goście i gospodarze. Problem adaptacji kulturowej w obozach dla uchodźców oraz otaczających je społeczności lokalnych*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.

- Guillermo-Sajdak M. 2015. *Bilingwizm polsko-hiszpański w Argentynie. Drogi akulturacji polskich emigrantów w Buenos Aires, Cordobie, Santa Fé i Misiones*. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich UW.
- Górny A., Kaczmarczyk P., Lesińska M. (red.) 2016. *Transformacje. Przewodnik po zmianach społeczno-ekonomicznych w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Górny A., Grabowska-Lusińska I., Lesińska M., Okólski M. (red.) 2010. *Transformacja nieoczywista. Polska jako kraj imigracji*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. 2009. *Emigracja ostatnia?* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grabowska-Lusińska I., Drbohlav D., Hars A. (red.) 2011. *Immigration puzzle. Comparative analysis of the Czech Republic, Hungary and Poland before and after joining the EU*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.
- Habielski R. 1999. *Życie społeczne i kulturalne emigracji*. Warszawa: Więź.
- Heffner K., Rauziński R. 2003. *Region migracyjny. (Wybrane aspekty demograficzne, społeczne i gospodarcze na przykładzie Śląska Opolskiego)*. Opole: Politechnika Opolska.
- Heffner K. 1999. The Return of Emigrants from Germany to Upper Silesia: Reality and Prospects. W: K. Iglicka, K. Sword (red.), *The challenge of East-West migration for Poland*. London–New York: Macmillan, s. 168–205.
- Horolets A. 2015. Finding one's way: Recreational mobility of post-2004 Polish migrants in the West Midlands, UK. *Leisure Studies* 34(1), s. 5–18.
- Hut P. 2002. *Warunki życia i proces adaptacji repatriantów w Polsce w latach 1992–2000*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Iglicka K. 2010. *Powroty Polaków po 2004 roku. W pętli pułapki migracyjnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Iglicka K., Jaźwińska E., Okólski M. 1996. Współczesne migracje międzynarodowe ludności Polski. Badanie etnosondażowe. *Studia Demograficzne* 4, s. 3–41.
- Jagielski J. 1997. *Status prawny cudzoziemca w Polsce (problematyka administracyjnoprawna)*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Jagielski J. (red.) 2001. *Status obywatela i cudzoziemca w orzecznictwie*. Warszawa: Dom Wydawniczy ABC.
- Janicki W. 2015. *Migracje kompensacyjne jako czynnik wzrostu obszarów peryferyjnych. Rola ukrytego kapitału ludzkiego*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Jaźwińska E., Łukowski W., Stola D. 2009. Etnosondaż lokalny i regionalny, czyli o metodzie Ośrodka Badań nad Migracjami UW. W: M. Duszczak, M. Lesińska (red.), *Współczesne migracje: dylematy Europy i Polski*. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW, s. 82–91.
- Jaźwińska, M. Okólski (red.). 2001. *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*. Wydawnictwo Warszawa: Naukowe Scholar.
- Jaźwińska, E. Okólski M. 1996. *Causes and Consequences of Migration in Central and Eastern Europe. Podlasie and Śląsk Opolski: Basic Trends in 1975-1994*. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Jończy R. 2011. *Zagraniczne migracje zarobkowe z województwa opolskiego w latach 2008-2010 oraz ich wpływ na opolski rynek pracy i sferę fiskalną samorządów terytorialnych. Diagnoza i rekomendacje w kontekście rozwoju regionu*. Opole: Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego.
- Kaczmarczyk P. (red.) 2011. *Mobilność i migracje w dobie transformacji. Wyzwania metodologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. 2008. Demographic and labour-market impacts of migration on Poland. *Oxford Review of Economic Policy* 24(3), s. 599–624.
- Kawczyńska-Butrym Z. 2009. *Migracje – wybrane zagadnienia*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kicinger A., Weinar A. (red.) 2007. *State of Art of the Migration Research in Poland*. CMR Working Papers 26/84. Warszawa: Centre of Migration Research.
- Kosakowska-Berezecka N., Żadkowska M., Gjerstadt B. i in. 2017. Changing country, changing gender roles – migration and transformation of gender roles within the family – a case of Polish migrants in Norway. W: M. de Guzman, J. Brown, C. Pope Edwards (red.), *Parenting From Afar: The Reconfiguration of the Family Across Distance*. Oxford: Oxford University Press, s. 90–111.
- Kainacher K. 2007. *Dziecko w środowisku dwujęzycznym i jego komunikacja międzykulturowa*. Kraków: Collegium Columbinum.
- Klaus W., Ostaszewska-Żuk E., Szczepanik M. 2016. *Fundusze europejskie i ich role we wspieraniu cudzoziemców w Polsce*. Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
-

- Kosmalska J. 2016. Polish Migrant Literature in Britain and Ireland. Signs of a New Literary Trend? *Zeitschrift für slavische Philologie* 72(1), s. 179–205.
- Kość-Ryżko K. 2014. *Wykorzenieni. Dylematy samookreślenia polskich repatriantów z Kazachstanu. Studium etno-psychologiczne*, Biblioteka Etnografii Polskiej, T. 60. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- Krasnodębska A. 2013. Rola kobiety w ocenie opolskich migrantek. Spojrzenie matek i córek. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 2(148), s. 85–104.
- Kryś K. i in. 2017. The role of organizational and spouse support in solving work-life conflict among migrants. *International Journal of Stress Management*, <http://dx.doi.org/10.1037/str0000070>.
- Krzyżowski Ł., Mucha J. 2012. Opieka społeczna w migranckich sieciach rodzinnych. Polscy migranci w Islandii i ich starzy rodzice w Polsce. *Kultura i Społeczeństwo* 2, s. 191–217.
- Kubera J. 2017. *Francuzi, Algierczycy? Relacje między identyfikacjami Francuzów algierskiego pochodzenia*. Monografie FNP. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Kubiciel-Lodzińska s. 2017. Skłonność cudzoziemców do podejmowania pracy i osiedlania się w województwie opolskim. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach* 309, s. 109–121.
- Kula M. 2012. *Polono-Brazylijczycy i parę kwestii im bliskich*. Warszawa: Muzeum Historii Ruchu Ludowego.
- Lasocik Z. 2014. Human Trafficking in Poland – Evolution of the Devil. *Criminal Justice and Law Enforcement Annual. Global Perspectives* 6, s. 223–275.
- Lasocik Z. 2007. Handel ludźmi – aspekty społeczne i prawne. *Studia Socjologiczne* 4(187), s. 31–58.
- Laskowski R. 2009. *Język w zagrożeniu. Przyswajanie języka polskiego w warunkach polsko-szwedzkiego bilingwizmu*. Kraków: Universitas.
- Lehr U. 2015. *Ojczyzna przesiedlona. Identyfikacja kulturowa polskich emigrantów wojennych w Londynie w perspektywie*. Kraków: Universitas.
- Lesińska M., Slany K., Solga B., Okólski M. (red.) 2014. *Dekada członkostwa Polski w UE. Społeczne skutki emigracji Polaków po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lipińska E. 2007. Między „emigracją” a „Polonią” – pierwsze pokolenie polonijne. *Prace Filologiczne* LIII, s. 355–363.
- Lipińska E. 2003. *Język ojczysty, język obcy, język drugi. Wstęp do badań dwujęzyczności*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Łada A., Segeš-Frelak J. 2012. (red.) *Znikająca granica*. Warszawa: ISP.
- Łodziński S., Grzymała-Kazłowska A. (red.) 2008. *Problemy integracji imigrantów. Koncepcje, badania, polityki*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Łodziński S., Nowicka E. (red.) 1993. *Gość w dom: studenci z krajów Trzeciego Świata w Polsce*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Łukowski W. 1997. *Czy Polska stanie się krajem imigracyjnym?* *Prace Migracyjne*, nr 12. Warszawa: ISS UW.
- Łukowski W. 2002. *Społeczne tworzenie ojczyzn. Studium tożsamości mieszkańców Mazur*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Matusz-Protasiewicz P. 2014. *Wielopoziomowe zarządzanie migracjami. Rola Europejskiego Funduszu na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich w kształtowaniu polityki integracyjnej w Polsce*. Seria e-Monografie, nr 44. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Mazurkiewicz A. 2016. *Uchodźcy polityczni z Europy Środkowo-Wschodniej w amerykańskiej polityce zimnowojennej, 1948-1954*. Warszawa–Gdańsk: Instytut Pamięci Narodowej.
- Mazurkiewicz A. (red.) 2014. *Od exsilli do exile. Migracje przymusowe w perspektywie historycznej*. *Studia Historica Gedanensia*, T. 5. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Mazurkiewicz A. (red.) 2013. *East Central Europe in Exile*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishers.
- Miodunka W.T. 2011. Między etniczno-genealogicznym a kulturowym rozumieniem narodu. O potrzebie historycznojęzycznych badań polszczyzny jako języka obcego i drugiego. *LingVaria* 6(1), s. 179–204.
- Miodunka W.T. 2010a. Dwujęzyczność, walencja kulturowa i tożsamość (e)migracji polskiej w świecie. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* LXVI, s. 51–71.
- Miodunka W.T. 2010b. O obecność w historii języka polskiego studiów nad polszczyzną mniejszości narodowych i grup etnicznych. *LingVaria* 5(2), s. 267–277.
- Miodunka W.T. 2003. *Bilingwizm polsko-portugalski w Brazylii. W stronę lingwistyki humanistycznej*. Kraków: Universitas.

- Miodunka W.T. 1990. Język a identyfikacja kulturowa i etniczna. Studium kształtowania się tożsamości rodzeństwa należącego do drugiego pokolenia Polonii australijskiej. W: W.T. Miodunka (red.), *Język polski w świecie. Zbiór studiów*. Warszawa–Kraków: PWN, s. 105–125.
- Mucha J., Łuczaj K. 2014. O sposobach badania międzynarodowych migracji uczonych. W: D. Niedźwiedzki, (red.), *Kultura, tożsamość i integracja europejska*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos, s. 270–283.
- Nowicka E. (red.) 1990. *Swoi i obcy*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Nowosielski M. 2016. Polskie organizacje w Niemczech. Stan i uwarunkowania. Seria: Studium Niemcoznawcze, T. 95. Poznań: Instytut Zachodni.
- Okólski M. (red.) 2018. *Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Okólski M. 2012a. Modernising impacts of emigration. *Studia Socjologiczne* 206(3), s. 49–79.
- Okólski M. (red.) 2012b. *European Immigrations. Trends, Structures and Policy Implications*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Okólski M. 2010. Modernizacyjna rola migracji. W: W. Morawski (red.), *Powiązania zewnętrzne. Modernizacja Polski*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska, s. 497–507.
- Okólski M. 2001a. Mobilność przestrzenna z perspektywy koncepcji migracji niepełnej. W: E. Jaźwińska, M. Okólski (red.), *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*. Wydawnictwo Warszawa: Naukowe Scholar, s. 31–61.
- Okólski M. 2001b. Incomplete Migration. A New Form of Mobility in Central and Eastern Europe. The Case of Polish and Ukrainian migrants. W: C. Wallace, D. Stola (red.), *Patterns of Migration in Central Europe*. W: C. Wallace, D. Stola (red.), Houndmills: Palgrave MacMillan, s. 105–128.
- Organiściak-Krzykowska A., Machnis-Walasek J. 2016. Remittances as a consequences of labour migration of Central and Eastern Europe (CEE) citizens. *Olsztyn Economic Journal* 11(2), s. 91–102.
- Organiściak-Krzykowska A., Piotrowski M., Nyklewicz K. i in. 2013. *Popyt na pracę cudzoziemców*, Olsztyn: Wydawnictwo UWM.
- Pawlak Marek. 2018. *Zawstydzona tożsamość. Emocje, ideologie i władza w życiu polskich migrantów w Norwegii*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Pawlak Mikołaj. 2013. *Organizacyjna reakcja na nowe zjawisko: Szkoły i instytucje pomocowe wobec uchodźców w Polsce po 2004 r.* Warszawa: Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji UW.
- Piekut A. 2014. Migration and modernisation – An alternative. polemic essay with Marek Okólski's article 'Modernising impacts of emigration'. *Studia Socjologiczne* 1(212), s. 157–169.
- Praszałowicz D. 2010. *Polacy w Berlinie: strumień migracyjny i społeczności imigracyjne*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Praszałowicz D. 2007. Dawne i nowe migracje, dawne i nowe konceptualizacje w badaniach migracyjnych. *Przegląd Polonijny* 33(2), s. 19–40.
- Pudzianowska D. (red.) 2016. *Status cudzoziemca w Polsce wobec współczesnych wyzwań międzynarodowych*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Radziwinowiczówna A., Rosińska A., Kloc-Nowak W. 2018. *Ethnomorality of Care. Migrants and Their Aging Parents*. New York: Routledge.
- Rauziński R., Grygierczyk M. 1994. Wpływ migracji zagranicznej (stałej i czasowej) na lokalne rynki pracy Śląska Opolskiego. *Zeszyty Naukowe WSI w Opolu* 202, s. 5–35.
- Rancew-Sikora D., Skaptadottir U.D. (red.) 2016. *Mobility to the Edges of Europe. The Case of Iceland and Poland*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Rokita-Poskart D. 2017. Migracje edukacyjne i ich demograficzne konsekwencje dla ośrodka akademickiego (na przykładzie miasta Opola). *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach* 309, s. 85–94.
- Romejko A. 2015. *Polacy w Wielkiej Brytanii: interpretacja mimetyczna*. Tuchów: Poligrafia Redemptorystów.
- Segeš-Frelak J., Piłat Anna (red.) 2015. *Migranci w Polsce. Segregacja – Sąsiedztwo – Integracja*. Warszawa: ISP.
- Sękowska E. 2010. *Język emigracji polskiej w świecie. Bilans i perspektywy badawcze*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Skoczek M., Lisocka-Jaegermann B. 2015. Migracje ludności jako czynnik zmian społeczno-gospodarczych w Ameryce Łacińskiej. *Prace i Studia Geograficzne* 59, s. 71–86.
- Slany K., Ślusarczyk M., Pustułka P., Guribye E. (red.) 2017. *Transnational Polish Families in Norway: Social Capital, Integration, Institutions and Care*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Solga B. 2013. *Miejsce i znaczenie migracji w rozwoju regionalnym*. Opole: Politechnika Opolska.
-

- Solga B. 2002. *Migracje polsko – niemieckie i ich konsekwencje społeczno-ekonomiczne na obszarach wiejskich Śląska Opolskiego*. Opole: PIN - Instytut Śląski w Opolu, Dom Współpracy Polsko-Niemieckiej.
- Stola D. 2010. *Kraj bez wyjścia. Migracje z Polski 1949–1989*. Warszawa: IPN.
- Schmidt J. 2017. „Interaktywna mapa cudzoziemców” – nowa baza wiedzy o zjawisku imigracji w Polsce. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 2(164), s. 9–22.
- Szczygielski K. 2010. *Przestrzenne zróżnicowanie ludności województwa opolskiego w kontekście etnicznym jako potencjalne uwarunkowanie rozwoju regionalnego*. Opole: PIN - Instytut Śląski w Opolu.
- Trzcielińska-Polus A. 1997. „Wysiedleńcy” z Polski w Republice Federalnej Niemiec w latach 1980-1990. Opole: PIN - Instytut Śląski w Opolu.
- Walaszek A. (red.) 2001. *Polska diaspora*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Walaszek A. 2007. *Migracje Europejczyków 1650-1914*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- White, A., Grabowska I., Kaczmarczyk P., Slany K. 2018. *The Impact of Migration on Poland: EU Mobility and Social Change*. London: UCL Press.
- Wieruszewska M. (red.) 2007. *Tu i tam: migracje z polskich wsi za granicę*. Warszawa: Wydawnictwo IRWiR PAN.
- Wojdon J. 2018. *Historia w przestrzeni publicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wojdon J. 2008. *W jedności siła: Kongres Polonii Amerykańskiej w latach 1968–1988*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Wojtyńska A., Zielińska M. 2010. Polish migrants in Iceland facing the financial crisis. W: G.P. Jóhannesson, H. Björnsdóttir (red.), *Þjóðarspeggillinn*. Reykjavik: Háskóli Íslands.
- Wróbel I. 2007. *Status prawny obywatela państwa trzeciego w Unii Europejskiej*. Kraków: Oficyna a Wolters Kluwer Business.
- Wróblewska-Pawlak K. 2004. *Język – tożsamość – imigracja. O strategiach adaptacyjnych Polaków zamieszkałych we Francji w latach osiemdziesiątych XX wieku*. Warszawa.
- Zborowski A., Soja M., Łobodzińska A. 2012. Population trends in Polish cities – stagnation, depopulation or shrinkage? *Prace Geograficzne* 130, s. 7–28.
- Zdanowicz M. (red.) 2007. *Status prawny cudzoziemca w Polsce*. Białystok: Temida 2, Wydawnictwo Stowarzyszenia Absolwentów Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku.
- Zielinska M. (red.). 2003. *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej: teorie, studia, interpretacje*. Zielona Góra: Wydawnictwo Lubuskie Towarzystwo Naukowe.
- Zielińska M.K. 2016. *Miejsce, mobilność i edukacja. Dorośli Polacy w Reykjavíku*. Niepublikowana rozprawa doktorska, promotorka prof. dr hab. Maria Mendel. Wydział Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego.
- Żadkowska M., Kosakowska-Berezecka N., Ryndyk O. 2016. Two worlds of fatherhood – the comparison of Polish fathers in Poland and in Norway. W: K. Slany, P. Pustułka, M. Ślusarczyk, E. Guribye (red.), *Transnational Polish Families in Norway: Social Capital, Integration, Institutions and Care*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 173–198.
- Żurek A. 2016. Badanie polszczyzny odziedziczonej (na przykładzie bilingwizmu polsko-niemieckiego). *LingVaria* 21, s. 191–200.

Rozdział 1. Demograficzne aspekty badań nad migracjami

Marek Kupiszewski (współpraca Marek Okólski)

1. Wstęp

Przeгляд badań dotyczących demograficznych aspektów migracji zagranicznych na samym początku napotyka podstawowy kłopot metodologiczny, mianowicie trudno jest jednoznacznie zdecydować, które badania są „demograficzne”, a które nie. Trudno też stworzyć zestaw obiektywnych kryteriów, które pozwalałyby na automatyczną kwalifikację konkretnego badania jako demograficznego. Współautorzy niniejszego rozdziału doszli do wniosku, że podstawowym kryterium „demograficzności” badań jest to, na ile odnoszą się one do fundamentalnego przedmiotu badań demograficznych: przemian stanu i struktury ludności (w tym jej rozmieszczenia terytorialnego) i do składowych wpływających na te przemiany.

Badania migracji międzynarodowych z i do Polski było w okresie komunizmu (1945–1989) bardzo ograniczone z dwóch powodów. Po pierwsze, tematyka emigracji z Polski była na indeksie cenzury – socjalizm i komunizm jako najdoskonalsze systemy społeczno-polityczne nie mogły tolerować emigracji do krajów kapitalistycznych – siedliska wszelkiego zła. Po drugie, dane dotyczące rzeczywistych emigracji, abstrahując od ich jakości, były objęte zakazem publikacji. Dane z Systemu Ewidencji Ruchu Paszportowego odtajniono w 1989 roku. Jedynym odstępstwem od tych ograniczeń była możliwość publikacji opracowań dotyczących zasiedlania Ziemi Odzyskanych (zachodniej i północnej Polski w powojennych granicach; zob. np. Kosiński 1963), ale w tych opracowaniach terminu „migracja międzynarodowa” nie można było znaleźć w kontekście przesiedlenia ludności z przedwojennych Ziemi Wschodnich na powojenne Ziemi Odzyskane. Upadek komunizmu otworzył nowe możliwości badawcze. Zniknęły ograniczenia związane z cenzurą. Jak trafnie zauważyła Krystyna Iglicka (2007), program badań kształtowany był przez kwestie polityczne podnoszone przez kraje wysoko rozwinięte i przez organizacje międzynarodowe, a narzędziem służącym do implementacji tego programu były fundusze na granty badawcze oraz zaproszenia na konferencje międzynarodowe.

Pionierem badań nad demograficznymi aspektami migracji zagranicznych okresu transformacji był Profesor Marek Okólski i zorganizowany w 1993 roku i kierowany przez Niego przez ponad 20 lat Ośrodek Badań Migracyjnych Uniwersytetu Warszawskiego (OBM UW). Drugim ośrodkiem było powstałe dużo później i działające w latach 2002–2012 Środkowoeuropejskie Forum Badań Migracyjnych i Ludnościowych, lepiej znane pod angielskojęzycznym skrótem CEFMR (Central European Forum for Migration and Population Research). W ostatnim dziesięcioleciu nastąpiła eksplozja badań migracyjnych, mierzona liczbą naukowców zajmujących się migracjami i liczbą opublikowanych i niepublikowanych artykułów i opracowań dotyczących migracji. Można tu zauważyć, że pisana 10 lat temu ocena stanu badań aspektów demograficznych migracji (Kupiszewski, Fihel 2007) miała sześć stron objętości. Niniejsza ocena będzie co najmniej kilkukrotnie dłuższa i zawiera nieporównanie więcej wątków tematycznych i odniesień do literatury.

Prezentowany rozdział ma następującą strukturę: W drugim podrozdziale omawiamy problemy związane z oceną i korektą istniejących danych migracyjnych oraz pozyskiwanie nowych danych. Podrozdział trzeci poświęcony jest omówieniu głównych obszarów badawczych. W kolejnym

podrozdziale omówiono najważniejsze nurty teoretyczne i metodologiczne badań, Dwa ostatnie podrozdziały mają charakter podsumowania: w pierwszym z nich zidentyfikowano braki w badaniach i przewidywane oraz pożądane kierunki rozwoju a w drugim przedstawiono wartość dodaną badań demograficznych.

2. Dane i źródła informacji o migracjach: pozyskiwanie nowych oraz ewaluacja i korygowanie zastanych danych

Zasadniczo zagadnienia związane ze statystyką należą do zagadnień metodologicznych, ale ze względu na ich fundamentalne znaczenie i rażącą nieadekwatność istniejącej statystyki w stosunku do rzeczywistych procesów społecznych postanowiliśmy wyróżnić to zagadnienie jako pierwszoplanowe w badaniu demograficznych konsekwencji migracji międzynarodowych.

Nie wchodząc w szczegóły, można powiedzieć, że statystyka migracji prowadzona przez GUS była obciążona podstawowym błędem: odnotowanie faktu migracji związane było ze spełnieniem kryterium prawno-administracyjnego, mianowicie ze zgłoszeniem emigracji na stałe i wymeldowaniem za granicę. Zatem to dopełnienie obowiązku administracyjnego, a nie faktyczne przemieszczenie było czynnikiem niezbędnym do stwierdzenia faktu migracji jako zdarzenia uwzględnionego w statystyce migracyjnej. Ponadto migracje zgłoszone jako krótkoterminowe (zdefiniowane jako trwające nie dłużej niż dwa lub trzy miesiące¹), nawet jeśli w rzeczywistości trwały przez dziesięciolecia, nie były uwzględniane w statystyce ludności, to znaczy nie zmieniały liczby ludności. Ze względu na niechęć migrantów do wymeldowywania się na stałe za granicę tworzyła się olbrzymia różnica między ludnością *de facto* i *de iure*. Symetryczne procedury stosowano do statystyki imigracji, lecz w tym wypadku, ze względu na niewielką intensywność napływu w omawianym okresie, nie powodowało to znaczących błędów. Począwszy od lat 70. ubiegłego stulecia, kiedy to nastąpiła pewna liberalizacja w udzielaniu zgód na wyjazdy zagraniczne (Stoła 2010), takie podejście powodowało bardzo znaczące niedoszacowanie emigracji i przeszacowanie liczby ludności, zwłaszcza w jednostkach administracyjnych o dużym odpływie.

Problemy nieadekwatności statystyki migracyjnej i w konsekwencji szeroko rozumianej statystyki ludności podnoszone były wielokrotnie na konferencjach naukowych i spotkaniach z przedstawicielami GUS. Jednakże dopiero w 1990 roku Mieczysław Kędelski przedstawił absurd statystyki migracji na przykładzie statystyki migracji z Polski do Niemiec w *Studiach Demograficznych*. Dogłębnej oceny statystyki imigracji dokonał Okólski (1994a, 1997a) proponując w drugiej z cytowanych prac wprowadzenie badania migracji za pomocą badania ankietowego wzorowanego na brytyjskim *International Passenger Survey*.

Fundamentalne prace, pozwalające na numeryczną ocenę błędów statystyki migracji, przedstawiła na podstawie informacji pochodzących z Systemu Ewidencji Ruchu Paszportowego Barbara Sakson (1998a, 1998b, 2000, 2002). Jej badania miały podstawowe znaczenie dla statystyki migracji i ludności i pokazały, iż statystyka ta nie jest powiązana z zachodzącymi procesami demograficznymi. Autorka skorygowała stany ludności według wieku, płci i miejsca zamieszkania i oszacowała błędy w obliczeniach ogólnych i cząstkowych współczynników urodzeń i zgonów. Dla przykładu, błędy te wynosiły 5,6% przy szacowaniu ogólnego współczynnika urodzeń w województwie opolskim (Sakson 2002, aneks na płycie CD, tab. 35) i 3% w odniesieniu do cząstkowego współczynnika zgonów ludności Polski w wieku 30–34 lata (Sakson 2002:153, tab. 6.1).

Obszerne i wielowymiarowe (pod względem liczby i różnorodności rozważanych zmiennych) przeglądy statystyki migracji zagranicznych przedstawili Okólski (1994a), Bijak i Koryś (2006), Kupiszewska, Nowok i Kupiszewski (2006) oraz Kupiszewska (2009). Opracowania te wychodziły poza

---

¹ Definicja pobytu czasowego do 2005 roku: dwa miesiące, od 2006 roku: trzy miesiące.

wąsko rozumiane dane dotyczące przepływów i zasobów migrantów i obejmowały dane dotyczące uzyskiwania obywatelstwa, azylu, migracji nielegalnych, w tym zatrzymań i wydaleń migrantów nielegalnych, a także dane pozwalające ocenić poziom integracji i dyskryminacji migrantów (dane o zatrudnieniu, wykształceniu, warunkach mieszkaniowych, dostępie do opieki zdrowotnej itp.). Rekomendacje wzmiankowanych opracowań dotyczyły zmiany definicji stanu ludności (z ludności zameldowanej na stałe na ludność rzeczywiście zamieszkującą) oraz metadanych i dostępności danych z rejestrów administracyjnych.

W ocenie badaczy dostępne dane dotyczące migracji były nieadekwatne do rzeczywistych procesów migracyjnych i utrudniały a w niektórych przypadkach nawet uniemożliwiały poprawne badania nad migracjami. Niezwykle trafnie ocenili to Bijak i Koryś (2006, s. 23), pisząc: „Dane dotyczące przepływów migracji przygotowywane przez Główny Urząd Statystyczny są bardziej artefaktem statystycznym niż przedstawieniem rzeczywistości”.

Zanim przejdziemy do dyskusji osiągnięć polskich badaczy w dziedzinie statystyki migracyjnej, niezbędne jest odniesienie się do stanu badań w tej dziedzinie na świecie, co pozwoli prawidłowo ocenić osiągnięcia polskich naukowców. Mimo licznych programów badawczych i wysiłków organizacji międzynarodowych (Eurostat, UN, OECD, IOM) nie udało się dotychczas stworzyć jednolitego i zharmonizowanego systemu pomiaru migracji. Wynika to z różnic w definicjach migracji w różnych krajach, różnic w procedurach administracyjnych, przetwarzaniu i publikowaniu danych i wreszcie, w dyscyplinie migrantów w rejestrowaniu migracji w odpowiednich jednostkach administracyjnych. Być może ten ostatni czynnik jest największą przeszkodą w poprawie statystyki migracyjnej. W rezultacie dla ustalonego okresu liczba migrantów podawana przez kraj wysyłający zwykle różni się od liczby migrantów podawanej przez kraj przyjmujący. Badacze rozwinęli szereg strategii, aby wytworzyć lub korygować dane dotyczące migracji. Jednakże tworzenie nowych danych jest niezwykle pracochłonne, dlatego też najczęściej badaniem objęte są małe jednostki (np. jedna lub kilka miejscowości lub gmin). Takie dane pozwalają wnioskować o procesach migracyjnych, ale nie umożliwiają oceny wielkości przepływów. „Poprawianie” danych przez ich modelowanie lub symulacje jest sensowną strategią, jeśli dane migracyjne zbierane są na podstawie jednolitej definicji. Niejednokrotnie tak nie jest, co pociąga za sobą problemy ze zdefiniowaniem, co w modelu jest migracją, innymi słowy, co modelujemy. Możliwe jest modelowanie danych wraz z przypisaną im miarą błędu, co pozwala użytkownikowi ocenić wiarygodność uzyskanych na podstawie modelowanych danych wyników obliczeń. Podejście takie, prawdopodobnie najbardziej obiecujące, trudno implementować w praktyce, gdyż wymaga ono odpowiedniego poziomu wiedzy statystycznej u odbiorców badań.

Cechą charakterystyczną publikacji z ostatnich trzech dekad jest poszukiwanie nowych, lepszych niż statystyka oficjalna, źródeł informacji o migrantach i migracjach, w szczególności informacji statystycznej. W praktyce zaproponowano dwa podejścia do rozwiązania tego problemu. Pierwsze, przyjęte przez OBM UW i służące do badań w skali mikro, polegało na wytworzeniu danych dotyczących migracji przez badaczy – albo na podstawie badań ankietowych, albo z wykorzystaniem źródeł, które nie były tworzone z myślą o badaniu migracji. Drugie, preferowane przez CEFMR i służące do badań w skali makro, polegało na analizie definicji i trybu zbierania danych migracyjnych w różnych krajach a następnie, na podstawie tych informacji, na próbach szacowania lub harmonizacji danych migracyjnych pochodzących z wielu krajów.

Badacze OBM podeszli do kwestii migracji w sposób na polskiej scenie badań migracyjnych nowatorski. Okólski (2000a, 2001a, 2001b) przedstawił teorię migracji niepełnej, badanej na podstawie etnosondaży (Iglicka, Jaźwińska, Okólski 1996). Do empirycznego testowania tej teorii wytworzono, na podstawie metodologii zaproponowanej przez Douglasa Massey (1987) i Massey i Espinozę (1997), własny zbiór danych odnoszących się do czterech gmin w różnych regionach emigracyjnych Polski. Nowatorstwo tego podejścia polegało na tym, że dane te dawały wgląd nie tylko w podstawowe ce-

chy migrantów, ale również w mechanizmy migracji i charakterystyki społeczno-ekonomiczne migrantów, kontekst rodzinny podejmowania decyzji migracyjnych. Podejście to umożliwiło przeprowadzenie wielowymiarowych analiz migracji i sięgnięcie do sedna procesów migracyjnych, włącznie z analizą zmian kapitału migracyjnego, przepływów monetarnych, sieci migracyjnych, znaczenia periferijności, karier zawodowych i marginalizacji społecznej migrantów. Dane te były niezwykle użyteczne z punktu widzenia badań socjologicznych, antropologicznych czy mikroekonomicznych. Ich użyteczność do badań demograficznych, przynajmniej w takim sensie, w jakim badania te zdefiniowano w niniejszym rozdziale (zob. sekcja 1), jest dość ograniczona. Kompleksowość i wielowymiarowość danych powodowała, że ich pozyskanie było bardzo pracochłonne. To zaś ograniczało zakres przestrzenny, dla którego dane zostały wytworzone, do czterech celowo dobranych jednostek przestrzennych. Bezpośrednie oszacowanie wielkości i cech zasobów i strumieni migracyjnych dla większych jednostek przestrzennych było niemożliwe na podstawie tych danych. Tak więc generalizacja wyników czysto demograficznych, uzyskanych na podstawie tych danych, nie była możliwa, co w żadnej mierze nie umniejsza istotności przeprowadzonych badań, a zwłaszcza sformułowanej na ich podstawie teorii migracji niepełnej.

OBM UW był jednym z pionierów użycia danych pochodzących z BAEL (Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności GUS) do charakterystyki procesów migracyjnych (Fihel, Kaczmarczyk, Okólski 2007; Mioduszevska 2008). Badacze OBM utworzyli bazę danych zawierającą informacje o zidentyfikowanych w BAEL migrantach. Baza ta obejmowała lata 1999–2006 i zawierała ponad 6000 rekordów (Mioduszevska 2008). Na podstawie tych danych przeprowadzono wiele interesujących analiz, uogólniając dane pochodzące z BAEL-u na całą populację oraz dla województw, według wykształcenia i według szerokich grup wieku. W żadnym z badań nie znaleźliśmy oceny wielkości błędów statystycznych (nie wchodząc w szczegóły, badanie obciążone jest zarówno błędem losowym, jak i błędem systematycznym). W ocenie zalet i wad BAELu do badań migracji Mioduszevska (2008, tab. 3, s. 15) w ogóle nie wspomina o kwestii błędu statystycznego i systematycznego. Arkadiusz Wiśniowski (2013, s. 227) podsumowuje przydatność danych BAEL do badań migracyjnych następująco:

Duża niepewność wywołuje pytanie o wiarygodność szczegółowych charakterystyk migrantów sporządzonych na podstawie danych z LFS. Zaleca się, aby wszelkie oszacowania powinny zawierać miarę niepewności, aby uniknąć błędnych interpretacji i fałszywego poczucia precyzji danych.

Ten sceptycyzm wyrażają w artykule oceniającym przydatność Labour Force Survey do badania migracji również Marti i Rodenas (2007, s. 101):

Zaobserwowano w badaniach dane pochodzące z Labour Force Survey Unii Europejskiej, pozwalają jedynie na poprawne oszacowanie zasobów cudzoziemców lub osób urodzonych za granicą, natomiast w większości przypadków oszacowanie przepływów jest wątpliwej jakości.

Biorąc pod uwagę, że dane z BAEL-u były szeroko wykorzystywane do badania migracji (np.: Anacka 2008, 2010; Anacka, Okólski 2010; Anacka, Fihel 2012; Fihel, Kaczmarczyk, Okólski 2007; Mioduszevska 2008), celowe byłoby przeprowadzenie oceny wielkości ich błędów. Postulat ten spełnił Wiśniowski (2017), który oszacował migracje z Polski do Wielkiej Brytanii na podstawie danych BAEL i brytyjskiego LFS. Oszacowanie to zawiera też informacje o błędach statystycznych.

Romuald Jończy (2003, 2010) utworzył swoje własne bazy danych dotyczących migracji ludności wiejskiej Śląska Opolskiego, bazując na mieszance metod statystycznych (dobór losowy respondentów/miejscowości do badania) i etnograficznych (wywiady z osobami dobrze poinformowanymi). Wnioski z badań Jończygo są daleko idące, ale oparte na danych, których błąd nie jest (i prawdopodobnie nie może być) w żaden sposób oszacowany (Anacka 2011).

W obu omawianych przypadkach tworzenia danych demograficznych ich autorzy zatrzymali się przed ostatecznym krokiem, który potwierdziłby lub obalił wiarygodność ich danych: formalnym policzeniem błędów oszacowań. Prace zespołu OBM UW pokazały jednak, jak bardzo definicje mi-

gracji stosowane do zbierania i udostępniania danych statystycznych, czy to przyjmowane w Polsce, czy to przyjmowane przez organizacje międzynarodowe (np. ONZ), są nieadekwatne do rzeczywistej mobilności ludności, gdyż nie obejmują one ani migracji niepełnej, ani migracji krótkoterminowych. Oba te typy migracji występują powszechnie i jak pokazały badania OBM (Jaźwińska, Okólski 2001) odgrywają niezwykle ważną rolę w życiu społecznym i ekonomicznym regionów, co więcej, najprawdopodobniej mają również wpływ na procesy demograficzne.

Specyficzną próbę uzyskania reprezentatywnej próby imigrantów polskich w Norwegii podjęto w badaniu Joanny Napierały i Agaty Górny (2011). W badaniu tym używa się procesu selekcji próby zwanej Respondent Driven Sample, który według Heckathorna (1997) można pod pewnymi warunkami przedstawić jako stacjonarny proces Markowa, który po osiągnięciu stanu równowagi generuje reprezentatywną próbę losową. Jak zauważyli Paweł Kaczmarczyk i Okólski (2011, s. 204), udało się spełnić większość założeń przedstawionych przez Heckathorna. Mimo że nie udało się uzyskać reprezentatywności próby w cytowanym badaniu, selekcja Respondent Driven Sample z pewnością jest dużo lepsza niż dobór próby metodą kuli śnieżkowej. W świetle terminologii Heckathorna populacja migrantów jest „populacją ukrytą”. Termin ten znakomicie oddaje jedną z kluczowych cech tej populacji, czyli jej niedostępność w standardowych badaniach statystycznych. Tak więc każde zbliżenie wybranej próby do próby reprezentatywnej należy traktować jako sukces. Opinię tą potwierdzają kolejne badania o charakterze metodologicznym przeprowadzone przez zespół OBM (Górny i in. 2013; Górny i in. 2016; Górny, Kaczmarczyk 2018) i badanie Chmielewskiej, Dobroczek i Puzynkiewiczza (2016) dotyczące migrantów z Ukrainy w województwie mazowieckim.

Inną drogą poszedł zespół CEFMR, a później wywodzący się z niego badacze, którzy specjalizowali się w międzynarodowych studiach porównawczych i w modelowaniu dynamiki migracji i ludności. Do prowadzenia międzynarodowych studiów porównawczych wskazane było sprowadzenie użytych danych do wspólnego mianownika. Do modelowania najlepiej było użyć zbilansowanych macierzy przepływów międzynarodowych.

Punktem wyjścia tego nurtu badawczego były wspomniane już diagnozy adekwatności, kompletności i jakości danych statystycznych o migracjach uzyskiwanych z oficjalnych źródeł, w tym wart podkreślenia kompleksowy przegląd i ocena źródeł wraz z rekomendacjami dotyczącymi sposobów poprawy jakości statystyk oraz pomiaru strumieni i zasobów migracyjnych (Kupiszewska 2009; Kupiszewska i in. 2006). Badacze CEFMR, poddając wnikliwej krytycznej ocenie dostępne (urzędowe) dane o migracjach, wskazywali zarazem na potencjalny użytek analityczny, jaki można z nich uczynić, oczywiście, postępując rozważnie (Bijak, Koryś 2006). Krytyczne studia badaczy CEFMR nad stanem informacji źródłowej o wielkościach strumieni migracyjnych dotyczyły nie tylko Polski, ale także miały szeroki zasięg europejski (Kupiszewska, Nowok 2008; Nowok 2005, 2008; Nowok, Kupiszewska 2005). Swego rodzaju kulminacją badań podjętych przed wprowadzeniem w życie unijnej dyrektywy dotyczącej zakresu przekazywanych do Eurostatu danych migracyjnych był udział zespołu w międzynarodowym projekcie THESIM, który miał na celu przedstawienie całego spektrum danych o migracji i ruchach uchodźczych wykorzystywanych w UE oraz zaprojektowanie zharmonizowanego systemu europejskiej statystyki migracji (Nowok i in. 2006). Prace te kontynuowano w następnych latach, opracowując m.in. metodologię oszacowania zasobów migracyjnych według obywatelstwa (Bijak, Kupiszewska 2008) i oceniając możliwość wykorzystywania danych dotyczących przepływów w badaniach naukowych (Kupiszewska i in. 2010).

Oszacowanie macierzy migracji przepływów między krajami europejskimi za pomocą metod bayesowskich², z równoległym oszacowaniem błędu na podstawie oficjalnych danych i opinii ekspertów sporządził Wiśniowski w ramach projektu realizowanego na Uniwersytecie w Southampton (Raymer i in 2013). Niewątpliwie jest to obiecujący kierunek badań. Zupełnie odmienne podejście za-

---

2 Zob. s. 22.

proponowali Beata Nowok i Frans Willekens (Nowok 2010; Nowok, Willekens 2011), którzy uznali, iż probabilistyczna symulacja danych może być środkiem do ich harmonizacji, szczególnie w odniesieniu do czasu trwania migracji, który jest różny w definicjach migracji stosowanych różnych krajach.

W zainicjowaniu tego nurtu pewną rolę odegrał także udział Marka Kupiszewskiego w pracach zespołu Phila Reesa nad wieloregionalnymi modelami bilansowymi ludności, których element stanowiły macierze przepływów migracyjnych. Takie formułowanie modeli zapoczątkowano na przełomie lat 70. i 80. XX wieku (np. Rogers 1975, 1995; Rees, Wilson 1977). Kładziono w nich nacisk na jednolitość sposobu pomiaru migracji i przykładano dużą wagę do zrozumienia konsekwencji stosowania różnych rodzajów danych migracyjnych. Należy jednak podkreślić, że jedynym źródłem danych wykorzystywanych do estymacji tych modeli były statystyki urzędowe, z których czerpano dane o saldzie migracji (jako wielkości rezydualnej bilansów ludności), o strumieniach migracyjnych, jak również o współczynnikach migracji (w przypadku odpływu z krajów europejskich do „reszty świata”). Warto też dodać, że od początku autorom tych badań przyświecały cele projekcyjne.

Dużo mniej uwagi poświęcono zagadnieniu danych dotyczących migracji wewnętrznych. Rees i Kupiszewski (1999a) porównali definicje i dane dostępne w krajach członkowskich Rady Europy. Celem porównania było ustalenie, czy możliwe są porównawcze badania migracji wewnętrznych, obejmujące dużą liczbę krajów. Inwentaryzację definicji i danych uwzględniających wszystkie kraje świata przedstawił zespół z udziałem polskich naukowców, kierowany przez Martina Bella (Bell i in. 2015a), w innym zaś artykule (Bell i in. 2015b) zespół ten dokonał oceny obowiązującej praktyki w zakresie zbierania danych migracyjnych i przedstawił rekomendacje zmian.

Podsumowując, trzeba powiedzieć, że wysiłki mające na celu zebranie możliwie pełnych i wiarygodnych danych demograficznych o migracjach nie zakończyły się pełnym sukcesem. Badacze migracji stają przed trudnymi wyborami: nie mając dobrej jakości danych dotyczących migracji pochodzących ze statystyki państwowej, muszą albo używać tych niedoskonałych danych, albo samemu dane wytworzyć. W obu przypadkach dostępne dane podlegają licznym ograniczeniom. Niewątpliwie badania przeprowadzane metodą etnosondażową dają niezwykle bogaty efekt w postaci wielowymiarowych danych przedstawiających różnorodne aspekty migracji, co umożliwia sformułowanie i zweryfikowanie nowatorskiej teorii migracji (zob. sekcja 4.3), i już to wystarcza do uznania tej metody gromadzenia danych za pełny sukces. Zbieranie ich tą metodą jest jednak bardzo pracochłonne, wymaga zespołu badawczego o wysokich kwalifikacjach i w związku z tym dane mogą być zebrane dla bardzo ograniczonego terytorium. Użycie danych z BAEL-u do badania migracji daje ciekawe wyniki, ale musi być uwiarygodnione przez przedstawienie jakiejś miary niedokładności wynikającej z losowych i systematycznych błędów tej metody. Użycie Respondent Driven Sample, nawet wtedy, gdy nie udaje się spełnić wszystkich wymagań niezbędnych do uzyskania reprezentatywnej próby, niewątpliwie stanowi znaczący postęp w procesie doboru próby do badań populacji migrantów. Praktyczne opanowanie tej metody przez zespół OBM pozwala znacząco poprawić jakość badań opartych na próbie losowej migrantów. W artykule podsumowującym doświadczenia o charakterze metodologicznym, wynikające z szerokiego stosowania RDS przez zespół OBM, Górny i Napierała (2016, s. 645), porównując RDS z innymi podejściami do badań sondażowych migracji, stwierdziły:

Ustaliłyśmy, że chociaż RDS był znacząco bardziej kosztowny, to umożliwił szybsze uzyskanie danych oraz spowodował mniejsze ryzyko niedoszacowania kosztów badania sondażowego. Ustaliłyśmy również, że RDS generował dane wyższej jakości i że okazał się bardziej skuteczny w przeprowadzaniu wywiadów z krótkookresowymi migrantami cyrkulacyjnymi [tłum. M.K. i M.O.].

3. Główne obszary badawcze

3.1 Opis i identyfikacja zjawisk migracyjnych

W praktyce prawie wszystkie badania demograficznych aspektów migracji zawierają identyfikację i opis zjawisk migracyjnych. Wynika to, po pierwsze, z faktu, że przy dużej dynamice zmian procesów migracyjnych, zawsze istnieje popyt – zarówno w społeczności naukowej, jak i wśród polityków, decydentów, przedstawicieli samorządu i NGO-sów – na przegląd najnowszych trendów migracyjnych. Po drugie, w każdym badaniu empirycznym trzeba sprecyzować, na podstawie jakich danych prowadzone jest badanie.

Jak już stwierdzono, w czasach komunistycznych dogłębna analiza migracji zagranicznych była bardzo utrudniona. Wraz ze zmianą ustroju politycznego rozwinęły się badania, których celem była ocena procesów migracyjnych w czasach komunistycznych, szczególnie w latach 70. i 80. ubiegłego stulecia. Z perspektywy czasu można intuicyjnie odtworzyć pewne nurty badań. Przegląd rozpoczęliśmy od prac o charakterze historycznym, gdyż dla uzyskania obrazu migracji podczas II wojny światowej i w okresie stalinowskim, a nawet, szerzej, komunistycznym, warsztat historyczny był bezcenny. Niewątpliwie najważniejszym opracowaniem historycznym jest monografia Dariusza Stoli (2010), który na podstawie benedyktyńskiej pracy archiwalnej nie tylko odsłonił meandry polityki wyjazdowej i paszportowej władz PRL, ale również zestawiał obszerny aneks statystyczny przedstawiający możliwie dokładnie migracje Polaków w tym okresie. Po ustabilizowaniu się fali migracji po II wojnie światowej nastąpił okres całkowitego zamknięcia kraju, wywołany przez przyczyny czysto polityczne (Stola 2003, 2010). Po październiku 1956 roku nastąpiło otwarcie granicy dla specyficznych grup (łączenie rodzin w Niemczech, emigracja Żydów po marcu 1968 itp.), a w latach 70. XX wieku dla znacznej części społeczeństwa otwarcie to było kontrolowane i służyło na ogół realizacji doraźnych celów politycznych władz. Dla demografa może mniej istotne, ale dla każdego zainteresowanego historią niezwykle interesujące jest powiązanie przez Stolę procesów politycznych z kolejnymi falami emigracji.

Historycy przedstawiali szczegółowe strumienie migracji do określonych miejsc i obszarów lub związane z konkretnym wydarzeniem historycznym, np. *Biuletyn IPN* (IPN 2002) zawiera kilkanaście artykułów historycznych, z których większość przedstawia wielkości i charakterystykę strumieni lub zasobów migracyjnych za granicą. Niektóre kierunki emigracji w czasach PRL doczekały się obszernych i solidnych opracowań: emigracja do Niemiec ludności niemieckiej (Jankowiak 2005), emigracja polskich Żydów przed marcem 1968 (Berendt 2005) i po marcu 1968 (Stola 2000).

Prace syntetyzujące odnoszące się do nieco odleglejszej przeszłości pochodzą od geografów. Gawryszewski (2005) przedstawił w swojej monografii całościowy obraz przemian ludnościowych w XX wieku, ze szczególnym uwzględnieniem procesów migracyjnych. Przesiedlenia powojenne z terenu byłego ZSSR było przedmiotem badania Jana Czerniakiewicza (2004), a Piotr Eberhardt (2000, 2006, 2010, 2011, 2017) w serii opracowań skoncentrował się na migracjach na ziemiach polskich w okresie II wojny światowej i bezpośrednio po jej zakończeniu. Warte uwagi jest też opracowanie Tadeusza Stpicyńskiego (1992), który zaprezentował oszacowanie liczby ludności pochodzenia polskiego w wybranych krajach świata na podstawie statystyk tych krajów i oszacował liczebność „Polonii” (rozumianej bardzo szeroko, jako zbiorowość osób poczuwających się do polskiego pochodzenia) na 12 mln (Stpicyński 1992, s. 153). Niestety, liczba ta jest niemożliwa do zweryfikowania.

Zdecydowana większość prac publikowanych w latach 90. ubiegłego wieku odnosiła się do dwudziestolecia, a zwłaszcza do dziesięciolecia bezpośrednio poprzedzającego upadek komunizmu.

Jedną z pierwszych ocen ilościowych³ emigracji u schyłku komunizmu był aneks do Raportu Rządowej Komisji Ludnościowej z 1989 roku (Komisja Rządowa do spraw koordynacji działań międzyresortowych w zakresie polityki ludnościowej 1989). Raport koncepcyjnie był bardzo prosty, nowością było wykorzystanie utajnionych wcześniej danych z milicyjnego Systemu Ewidencji Ruchu Paszportowego (SERP). Dane te opublikowało MSW (1989). W raporcie tym przedstawiono nie tylko liczby emigrantów, którzy wyjechali na pobyt stały, ale również tych, którzy wyjechali na pobyt czasowy, i to w dezagregacji według wieku, wykształcenia i zawodu. Nowością raportu było także to, że instytucja państwowa zauważyła emigrację czasową, która *de facto* przekształcała się w emigrację stałą. O SERP jako o wartościowym źródle informacji wspominał Latuch (1989), a wykorzystali je Korcelli (1992), Kupiszewski (1993), Okólski (1994a) i Sakson (1998a, 1998b, 2000, 2002). Na szczególną uwagę zasługują, jak już wspomniano, prace tej ostatniej. Kupiszewski (2002a, s. 113) tak przedstawił znaczenie jej badań:

Praca B. Sakson ma fundamentalne znaczenie dla badań ludności Polski z co najmniej czterech powodów:

1. Pokazuje całkowitą nieadekwatność oficjalnej statystyki migracji międzynarodowych;
2. Dokonuje korekty stanów ludności według wieku, płci i miejsca zamieszkania powszechnie używanych zarówno przez naukowców, jak i w procesach decyzyjnych;
3. Pokazuje skalę błędów szacowania częściowych współczynników urodzeń i zgonów (a zapewne i migracji), powszechnie używanych we wszelkich analizach demograficznych;
4. Przedstawia analizę struktury przestrzennej, demograficznej i społecznozawodowej emigrantów, którzy opuścili Polskę w latach 1980.

Mimo upływu lat ocena ta jest nadal aktualna.

Poza omówionymi tutaj badaniami powstało cały szereg innych wartościowych opracowań (np. Latuch 1990, 1992; Kurcz, Podkański 1991; Okólski 1991, 1994b, 1994c; Słany 1991; Marek 1992; Korcelli 1992, 1994a). Klamrą zamykającą ten, w pewnym sensie pionierski, okres badania migracji czasu przed transformacją i w pierwszych latach po transformacji był obszerny i ważny artykuł Okólskiego (1994a), w którym omówił on istniejące źródła informacji statystycznej, zaobserwowane przepływy migracyjne i ich strukturę demograficzną i społeczno-ekonomiczną, a także ich wpływ na zasób i strukturę ludności i siły roboczej, a także przedstawił dobrze udokumentowane oszacowanie wielkości emigracji z Polski. Artykuł ten porządkował i podsumowywał wiedzę, jaką udało się zgromadzić w ciągu pierwszych pięciu lat transformacji.

Przez cały okres transformacji powstawały prace monitorujące na bieżąco migracje. Od 1991 roku Polska włączyła się do prowadzonej przez OECD sieci monitorowania migracji SOPEMI i zaczęła przygotowywać coroczne raporty dotyczące przebiegu procesów migracyjnych. Raporty te, przygotowywane przez zespół OBM UW (Okólski 1997b, 1998a, 1999a, 2000b; Kępińska, Okólski 2001, 2002, 2003; Kępińska 2003, 2004, 2005, 2006, 2007; Kaczmarczyk 2011, 2015; Fihel i in. 2011; Kaczmarczyk i in. 2011, 2014; Fihel, Kaczmarczyk, Stefańska 2012), były ze swej natury bardziej deskryptywne niż analityczne. Stanowią one jednak niezwykle cenną dokumentację procesów migracyjnych zachodzących w Polsce od początku lat 90. ubiegłego wieku.

Jak zauważył Okólski (1999b, 1999c, 2001a), różne formy migracji, która nie ma zakończyć się osiedleniem się w kraju docelowym, przybrały w okresie transformacji na znaczeniu. Równolegle rozwijały się rozmaite formy mobilności ludności, począwszy od cyrkulacji handlarzy (Iglicka 1999, 2001a,b), poprzez kilkudniowe okazjonalne wypady do pracy, a skończywszy na migracjach niepełnych (Okólski 2001a, 2012a; Jaźwińska, Okólski 2001; Frejka, Okólski, Sword 1998; Iglicka-Okólska 1998), głównie nielegalnych z punktu widzenia kraju przyjmującego. Wiele badań odnosiło się do różnych form migracji wahadłowej i czasowej (Iglicka 2001a; Kaczmarczyk 2002, 2005a, 2005b; Korczyń-

---

3 Pomijamy tu całkowicie niezwiązaną z rzeczywistością w omawianym okresie oficjalną statystykę GUS przedstawioną w Rocznikach Demograficznych.

ska 2003; Kępińska 2008) najczęściej na podstawie danych z rejestrów państwowych. Badania te dały nam bardzo solidny wgląd zarówno w procesy będące przyczyną tej klasy migracji, jak i w ich skutki. Zwieńczeniem tego nurtu badawczego była książka *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej* (Kaczmarczyk, Łukowski 2004), przedstawiająca rozmaite aspekty migracji sezonowych i wychodząca poza czysto demograficzno-statystyczne konstatacje. Książka dotyczy legalnych migracji krótkoterminowych odbywanych w ramach dwustronnych umów międzyrządowych, co odróżnia ją od wcześniejszych publikacji koncentrujących się głównie na migracjach nielegalnych. Jedną z najważniejszych kwestii rozważanych w opracowaniu były wyjazdy do Niemiec w ramach polsko-niemieckiej umowy międzyrządowej (Okólski 2004; Kaczmarczyk 2004) poruszane również w pracach Korczyńskiej (2003) i Kaczmarczyka (2005a), ale tu i w innych pracach omawiane są również odmienne kierunki migracji, np. do Francji (Tanajewski 2004), Belgii (Kuźma 2004) i Hiszpanii (Matejko 2004).

Kontynuacja badań mających na celu ustalenie stanu faktycznego była niezbędna w następnych latach ze względu na znaczną dynamikę zmian przepływów migracyjnych oraz typów migracji. Warto tu wspomnieć opracowania Okólskiego (1999b), obejmujące okres po 1989 roku, ale przedstawiające również wcześniejsze przepływy, oraz Baranowskiej, Bober i Bukowskiego (2007) syntetyzujące opis migracji w czasie poprzedzającego publikację dziesięciolecia, a także Kaczmarczyka (2008a), który opublikował wielostronną i zniuansowaną analizę na podstawie zróżnicowanych źródeł. Pod koniec lat 90. GUS (1998) przedstawił wyniki swojego badania migracji obejmującego okres 1988–1997. Opracowanie to jest o tyle interesujące, że zawiera dokładny opis danych używanych przez GUS do badania migracji w Polsce. W opracowaniu przedstawiono dane pozyskane w trakcie NSP 1988, Mikrospisu 1995 i Spisu Rolnego 1996, a więc najobszerniejszych i prawdopodobnie najważniejszych badań masowych, na podstawie których można było identyfikować emigracje na stałe i migracje czasowe.

W ciągu kilku lat poprzedzających wejście Polski do Unii Europejskiej pojawiły się dość liczne opracowania mające na celu ocenę potencjalnej fali migracji po otwarciu unijnych rynków pracy. Część z nich omawiamy w sekcji 3.3. Można przyjąć, że wejście Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku stanowiło umowną cezurę w badaniach migracji. Rozpoczęło okres, w którym pytanie: „Co się działo i co się dzieje?”, przyciągało, jak nigdy dotąd, uwagę badaczy, opinii publicznej i polityków. Badanie prowadzone w kilku pierwszych latach po akcesji miały na celu ocenę wielkości i struktury fali emigracji, która wtedy wystąpiła. Wielkość emigracji w ciągu pierwszych lat po akcesji zaskoczyła większość obserwatorów sceny migracyjnej, ale dosyć szybko przepływy migracyjne spadły do wartości, jakie można było uznać w ówczesnych warunkach za normalne.

W 2006 roku GUS przedstawił swoje oszacowanie emigracji w *Informacji o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004–2006* (GUS 2007). Szacunki te sporządzono w oparciu o źródła polskie oraz zagraniczne. Były one o wiele bardziej realistyczne niż dane przedstawiane w *Rocznikach Demograficznych* GUS, gdyż nie były krępowane koniecznością uwzględnienia jedynie migracji stałych obliczonych na podstawie zgłoszeń wymeldowania na stałe za granicę. Na uwagę zasługuje fakt, iż po raz pierwszy statystyka państwowa odeszła od bezcelowego trzymania się obowiązującej definicji migracji i zainteresowała się rzeczywistymi procesami demograficznymi. W kolejnych latach GUS publikował aktualizacje swoich szacunków. Niestety nie przełożyło się to na zawartość *Roczników Demograficznych*.

Pierwsze obszerne badanie procesów migracyjnych po akcesji Polski do Unii Europejskiej przeprowadził zespół OBM UW, publikując wyniki w latach 2007–2009 (Kępińska 2007; Fihel, Kaczmarczyk, Okólski 2007; Fihel, Kaczmarczyk 2008; Mioduszevska 2008; Anacka 2008; Grabowska-Lusińska, Okólski 2008, 2009). Głównym źródłem informacji były dane z BAEL-u, o których pisaliśmy w sekcji 2. Autorzy przedstawili wielkość i strukturę (według wieku, płci, wykształcenia i regionu pochodzenia) populacji migrantów oraz scharakteryzowali ich podstawowe strategie. Wskazali na niejednorodność migracji i migrantów oraz wielość strategii i ścieżek migracji, przy zachowaniu dominującej roli cza-

sowej migracji zarobkowej. Jednocześnie zauważyli, że wobec płynności migracji poakcesyjnych migracje czasowe mogą łatwo przekształcić się w migracje osiedleńcze, tak jak w wielu przypadkach zmieniał się status migrantów z nielegalnego na legalny. Przedstawili też wyniki ankiety internetowej adresowanej do migrantów wchodzących na polskie strony internetowe z zagranicznych numerów IP. W sumie ten zbiór publikacji zaprezentował wielowymiarową pogłębioną analizę poakcesyjnych procesów migracyjnych.

Podsumowaniem tych badań i ich zakorzenieniem w kontekście teoretycznym była monografia Izabeli Grabowskiej-Lusińskiej i Okólskiego (2009) *Emigracja ostatnia?*. Autorzy przedstawili wiarygodne oszacowanie wielkości emigracji poakcesyjnej i zwrócili uwagę na jej odmienną selektywność w porównaniu z migracją przedakcesyjną. Dotyczyła ona tak aspektów przestrzennych migracji (regiony źródłowe w Polsce i kraje docelowe), jak i cech demograficzno-społecznych migrantów. Aspektami teoriiotwórczymi tej pracy zajmiemy się w sekcjach 5.2 i 5.3.

Na fakt, że emigracja z Polski była silnie zróżnicowana regionalnie, zwrócili już uwagę autorzy pierwszych badań etnosondażowych (Jaźwińska, Okólski 2001), wybierając do badań cztery gminy o znaczącej emigracji za granicę (Okólski 1998b; Jaźwińska 1998; Iglicka-Okólska 1998).

Wielkość i struktura emigracji w wymiarze regionalnym była przede wszystkim przedmiotem badań naukowców ze Śląska Opolskiego (Rauziński 1989a,b, 1993, 1999a, 1999b, 2000a, 2000b; Heffner 1996, 1999a; Jończy 2003, 2006; Solga 2000, 2004a,b, 2013a; Rostropowicz-Miśko 2007, 2012). Śląsk Opolski jest regionem o szczególnej charakterystyce: duża część ludności autochtonicznej posiada oprócz polskiego obywatelstwo niemieckie, „była” więc w Unii Europejskiej – w sensie możliwości migracji i partycypacji w rynku pracy – dużo wcześniej niż Polska. Procesy emigracyjne spowodowały bardzo znaczącą przebudowę struktur ludności na tym terenie. Jednocześnie z emigracją nastąpiła imigracja do regionu, choć o mniejszej intensywności, którą badał Krystian Heffner (1998, 1999a, 1999c), stając się prekursorem późniejszych badań nad poakcesyjnymi powrotami Polaków do kraju. Heffner i Rauziński (2003) zaproponowali „teorię regionu emigracyjnego”. Nie omawiamy jej w sekcji 4.3, gdyż *de facto* jest to jedynie propozycja zdefiniowania wprowadzonego pojęcia, a nie teoria, która powinna być systemem wyjaśniania naukowego.

Również inne regiony doczekały się opracowań: Podhale (Krakowska 1992, 1994; Górz 2003, 2004), Podlasie (Cieślińska 2010, 2012) czy toruńskie (Szymańska 1994; Szymańska, Grzelak 1996), acz nie tak licznych i szczegółowych jak Śląsk Opolski.

Fihel (2006, 2007) przedstawiła przestrzenną alokację imigrantów w Polsce. Lokalnej skali dotyczyło również opracowanie Rauzińskiego i Jończygo (2002).

Emigracją z terenów wiejskich zajmowali się Heffner (1990), Wieruszewska (2007a), Jończy (2008), Perepeczko (2008a, 2008b, 2008c), Solga (2013b), a w regionach miejskich Walaszek (2014).

Powstały dość liczne opracowania dotyczące emigracji z Polski do poszczególnych krajów przyjmujących. Gałka (2011, 2012a, 2012b) ukazała procesy imigracji z Polski do Wielkiej Brytanii i przestrzenną alokację migrantów w kraju docelowym. W wydanej niedawno monografii Gałka (2016) przedstawia dojrzałą, wielowątkową (uwzględniającą m.in. strukturę społeczną, rozmieszczenie przestrzenne i plany powrotów) analizę imigracji polskiej w Wielkiej Brytanii, ze szczególnym uwzględnieniem Londynu. Ocenę przyczyn migracji z Polski do Wielkiej Brytanii sporządzili Okólski i Salt (2014).

Migracje Polaków do Grecji przedstawili Ruta (1989) i Romaniszyn (1994), do Francji Michalski (1990) i Marszał (2001), do USA Fiń (2014), do Irlandii Grabowska-Lusińska (2007), do Norwegii Napierała i Trevena (2010) oraz Napierała i Frieberg (2011), do Islandii Napierała i Wojtyńska (2011), do Kanady Krywuł-Albańska (2011) a do Afryki Północnej Knopek (2001).

Jednocześnie rozpoczęto badania nad imigracją do Polski. Pionierem kompleksowych badań w tym zakresie był zespół OBM UW, który w latach 1994–1997 realizował na zamówienie MSW projekt badawczy, mający na celu możliwie pełne scharakteryzowanie imigracji do Polski (Okólski 1997c). Prace te powstawały na podstawie źródeł oficjalnych (Głąbicka i in. 1997), a także badania etnosondażowego (Iglicka i in. 1997; Okólski 1997c). Już wtedy największą uwagę zwrócono na napływ z Ukrainy, choć aspekty demograficzne tego strumienia migracji nie dorobiły się tak licznej literatury jak aspekty socjologiczne i antropologiczne.

W Polsce pojawili się cudzoziemcy, częściowo o zbliżonej do emigrantów z Polski charakterystyce migracyjnej, ale również repatrianci (Iglicka 1998; Hut 2002, 2012, 2014), zwłaszcza z Kazachstanu (Hut 2004) oraz osoby poszukujące ochrony międzynarodowej (Hut 2014). Opublikowano też wiele badań na gruncie źródeł oficjalnych (Koryś 2004; Jaźwińska-Motyłska 2006; Śleszyński 2006; Slany, Ślusarczyk 2013).

W najnowszych badaniach również znajdujemy prace dotyczące migracji z Ukrainy, tym razem widzianej jako istotny czynnik ograniczający nierównowagę demograficzną i na rynku pracy. Brunarska (2014) analizuje źródła danych które pozwoliłyby na zbliżoną do rzeczywistości ocenę populacji Ukraińców w Polsce, Górny i współpracownicy (2013) analizują napływy z obszaru postsowieckiego – Ukrainy, Rosji i Białorusi, a Chmielewska, Dobroczek i Puzynkiewicz (2016) przedstawiają rolę imigrantów z Ukrainy w województwie mazowieckim.

Oprócz badania napływu cudzoziemców istotne były również badania nad migracjami powrotnymi Polaków. Jak już wspomniano, pierwsze takie badania prowadził Heffner (1996, 1998, 1999b, 1996c) w odniesieniu do powrotów ludności Śląska Opolskiego i Górnego oraz Iglicka (2002) w odniesieniu do kraju. Dane z BAEL-u stanowiły podstawę badań Iglickiej (2010) oraz zespołu OBM UW (Grabowska-Lusińska 2010). W drugiej z publikacji na uwagę zasługuje solidne omówienie źródeł informacji o migracjach powrotnych oraz rekomendacja stworzenia systemu monitorowania migracji, zaproponowana przez Anacką i współpracownicy (2010). Co istotne Marta Anacka (2010) zaprezentowała przedziały ufności dla niektórych oszacowań zmiennych pochodzących z BAEL-u.

Polska uznawana jest za kraj emigracyjny. *Transformacja nieoczywista. Polska jako kraj imigracji* (Górny i in. 2010a) przedstawia przechodzenie Polski do grona krajów imigracyjnych (o aspektach teoretycznych przejścia, zob. sekcja 5.3). W książce zawarte jest podsumowanie badań nad imigracją do Polski do 2010 roku, na podstawie którego autorzy stawiają tezę, że Polska jest na drodze do uzyskiwania w przyszłości dodatnich sald migracyjnych (Górny i in. 2010b). Teza ta opiera się na danych zebranych w toku kilku projektów OBM UW.

Podsumowaniem całości badań dekady poakcesyjnej i jednocześnie podsumowaniem zjawisk i trendów migracyjnych w tym okresie jest praca zatytułowana *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej* (Lesińska i in. 2014). Książka daje niezwykle solidny obraz różnych form migracji poakcesyjnej Polaków. Obejmują one zarówno emigracje (Anacka, Okólski 2014), jak i migracje powrotne (Anacka, Fihel 2014). Grabowska-Lusińska i Okólski (2009) przedstawili typologię strategii migracyjnych migrantów poakcesyjnych.

Sporo uwagi badaczy przyciągnęła kwestia miejsca migracji z i do Polski w systemie migracyjnym Europy Środkowo-Wschodniej i miejsca migracji z i do Europy Środkowo-Wschodniej w systemie migracji europejskich. Wśród opracowań tworzonych u progu transformacji ustrojowej należy zwrócić uwagę na prace Okólskiego (1993) i Kupiszewskiego (1996), a przede wszystkim Romaniszyn (1997), która złożone przepływy między krajami Europy Środkowo-Wschodniej określiła jako regionalny quasi-system migracyjny, charakteryzujący się dominacją przepływów między krajami tego obszaru w stosunku do przepływów z i do krajów poza quasi-systemem; przewagą mobilności krótkoter-

minowej i nieuregulowanej nad migracją osiedleńczą⁴; dużym znaczeniem czynników politycznych i ekonomicznych w kształtowaniu decyzji migracyjnych i niestabilnością powiązań migracyjnych. Intuicyjnie możemy powiedzieć, że ten quasi-system został z czasem zmodyfikowany, jeśli chodzi o listę krajów, które do niego przynależą, został wypchnięty na wschód i nadal obejmuje kraje byłego Związku Radzieckiego.

Szeroką paneuropejską perspektywę zaprezentował Okólski (1999d, 1999e) w wykładzie plenarnym na European Population Conference w Hadze. Wykład przedstawiał panoramę migracji w Europie, jak również do Europy i z tego kontynentu, na tle najistotniejszych przemian kulturowych, społecznych i ekonomicznych, a zwłaszcza globalizacji, transnacionalizmu i wzrostu znaczenia mobilności paramigracyjnej. W ostatnim zdaniu Autor proroczo stwierdza (Okólski 1999c, s. 35): „[...] kraje europejskie mogą być w dającej się przewidzieć przyszłości zmuszone do przyjęcia większej liczby migrantów, niż by chciały”.

O ile opracowanie Krystyny Romaniszyn (1997) można uznać za otwarcie w Polsce dyskusji o systemie migracji w Europie Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu, o tyle artykuł Okólskiego (2004b) podsumowuje zmiany, jakie zaszły do rozszerzenia Unii Europejskiej. Okólski potwierdza w swoich rozważaniach istnienie specyficznej środkowoeuropejskiej „przestrzeni migracyjnej” (*migration space*) o odrębnej strukturze, mechanizmie i kierunkach przepływów.

Poza wspomnianymi pracami liczni autorzy opublikowali różnego rodzaju artykuły szkicujące ogólną perspektywę migracji w Europie (np. Okólski 2000c; Kaczmarczyk, Okólski 2005a; Grzymała-Kazłowska 2013; Bijak, Kupiszewski 2013). Najobszerniejsze jest wieloaspektowe opracowanie Kaczmarczyka i Okólskiego (2005a), oparte na szeregu wcześniejszych badań.

Klamrą zamykającą kolejny okres, a więc po ostatnich rozszerzeniach Unii Europejskiej, jest praca Okólskiego (2017). Przedstawiona w niej została ewolucja europejskiego systemu migracyjnego w perspektywie historycznej od zakończenia II wojny światowej do dzisiaj, a autor wiąże obserwowane obecnie migracje z procesami, które zaszły w drugiej połowie ubiegłego wieku. Wskazuje też na niestabilność istniejącego systemu i jego dużą zależność od wydarzeń politycznych.

Zdecydowana większość badań polskich demografów dotyczyła migracji z i do Polski. Powstały też jednak prace, których celem było przedstawienie procesów migracyjnych w innych krajach: Federacji Rosyjskiej (Jaroszewicz, Szerepka 2007; Brunarska, Nestorowicz, Markowski 2014), Serbii (Kupiszewski, Kupiszewska, Nikitowicz 2012), na Bałkanach (Kupiszewski 2009a, 2009b, 2009c, 2009d) czy w Europie (Bijak, Kupiszewski 2013). Z natury rzeczy prace te korzystają głównie z dostępnych oficjalnych statystyk i nie mają tak głębokiej perspektywy jak prace dotyczące Polski.

3.2 Społeczno-ekonomiczne i demograficzne konsekwencje migracji

Wpływ migracji na zmiany w liczebności i strukturze populacji przedstawił Eberhardt (1989) w monografii pod wymownym tytułem *Regiony wyludniające się w Polsce*. Analizę Eberhardta kontynuowali Kupiszewski (1992) i Kupiszewski, Durham i Rees (1998a,b). W pracach sporządzono klasyfikację Webba (1993) gmin według głównych cech demograficznych modyfikujących dynamikę ludności dla kolejnych okresów. Klasyfikacja ta umożliwia szybkie zidentyfikowanie przyczyn zmian ludności w gminach. Migracje wewnętrzne były najważniejszym czynnikiem depopulacji.

Utrzymujący się przez długi czas ujemny bilans migracyjny powinien spowodować niejako automatycznie zainteresowanie badaczy jego konsekwencjami. Jednakże, do końca ubiegłego stulecia poza opracowaniami dotyczącymi Śląska Opolskiego niewiele było systematycznych badań na ten temat. Pierwsze analizy dotyczyły wpływu migracji na sytuację demograficzną regionu (Rauziński

---

⁴ Romaniszyn (1997, s. 28) przyjęła następującą definicję migracji: „[...] all non-tourist movements/flows irrespective to their duration, intentions, and character”.

1989a, 1996, 1998; Jończy, Rokita-Poskart 2012) i gminy (Rauziński 1997), na rynek pracy (Rauziński, Szczygielski 1993), rozwój regionalny (Rauziński 1991; Heffner, Solga 1999). Prace te kontynuowano w bieżącym stuleciu i mniej więcej dotyczyły one tych samych zagadnień – wpływ migracji na rozwój demograficzny badał Jończy (2008, 2010) i Rauziński 2004; rozwój regionalny – Heffner (2012) i Heffner i Solga (2013); rynek pracy – Jończy (2006). Obszerną kompleksową analizę wpływu migracji, zarówno wewnętrznych, jak i zagranicznych, na region Śląska Opolskiego przygotował w ramach prac Komitetu Badań nad Migracjami PAN Jończy (2014).

Zainteresowanie konsekwencjami migracji w skali kraju wzrosło po 2008 roku. Kaczmarczyk i Okólski (2008) opublikowali artykuł, w którym przedstawili szacunki wielkości migracji poakcesyjnych (3,3% ludności Polski) i przeanalizowali selektywność migracji, stwierdzając, iż większe prawdopodobieństwo emigracji dotyczyło młodych, stosunkowo dobrze wykształconych ludzi z obszarów zacofanych ekonomicznie. Konstatacje te zostały potwierdzone w kolejnych badaniach (Grabowska-Lusińska, Okólski 2009; Anacka, Okólski 2010; Fihel, Solga 2014).

Jednym z najbardziej interesujących demografów aspektów konsekwencji migracji międzynarodowych jest ich wpływ na bilans ludności. Zagadnienie to badali Fihel i Okólski (2008). Niezwykle istotnym aspektem wpływu migracji na bilans ludności jest oddziaływanie migracji na płodność. Analizował je Klimek (2017), badając różnice płodności w rodzinach migrantów polskich w Irlandii oraz w rodzinach, które nie emigrowały. Oczywiście, takie badanie dla jednego kraju docelowego ma charakter przyczynku, niemniej otwiera interesujące i ważne pole badawcze. Stonawski, Potancakova i Skirbekk (2016) porównali płodność muzułmańskich migrantów i ludności muzułmańskiej osiadłej w Europie.

W 2014 roku, czyli 10 lat po wejściu Polski do Unii Europejskiej, przyszedł czas na kompleksową ocenę skutków migracji poakcesyjnych. Ocenę taką przygotował Komitet Badań nad Migracjami PAN (Anacka i in. 2014; Lesińska i in. 2014). Opracowanie stanowiło kompletne kompendium wiedzy o skutkach migracji w Polsce i obejmowało ocenę wielkości emigracji, jej strukturę, formy i obszary źródłowe i docelowe (Anacka, Okólski 2014); migracje powrotne, ich strukturę, geografię i bilans strat i korzyści (Anacka, Fihel 2014); demograficzne konsekwencje emigracji z uwzględnieniem procesów depopulacyjnych i modyfikacji struktur demograficznych oraz zmian w płodności (Fihel, Solga 2014); ekonomiczne konsekwencje migracji ze szczególnym uwzględnieniem rynków pracy, migracji osób wysoko wykwalifikowanych; migracji edukacyjnych (Andrejuk 2014); roli migracji w rozwoju regionów (Heffner, Solga 2014) oraz studia przypadków: Małopolski (Brzozowski 2014), Śląska Opolskiego (Jończy, Rauziński, Rokita-Poskart 2014) i Podlasia (Urbańska 2014).

Inne podejście do oceny skutków migracji miał zespół CEFMR. Jego badania odnosiły się nie do zdarzeń, które miały miejsce, ale do hipotetycznych zmian ludnościowych, jakie mogą zajść w przyszłości. Te hipotetyczne przyszłe zmiany demograficzne ustalane były na podstawie prognoz i projekcji ludności. Tak więc analizowano skutki nie tylko prognozowanych migracji, ale też zmian płodności i umieralności spowodowanych migracją. Kupiszewski, Bijak i Nowok (2008) przedstawili konsekwencje przyszłych zmian migracji, urodzeń i zgonów w krajach członkowskich Rady Europy na podstawie prognozy ONZ. Dużo bardziej zdezagregowany model użyto do analizy zmian ludności regionów (NUTS2) Unii Europejskiej (Kupiszewska, Kupiszewski 2012). Badania w zakresie zastosowania symulacji do oceny procesów demograficznych i ich konsekwencji opisano w sekcji 4.1

3.3 Modelowanie i prognozowanie migracji

W połowie lat 90. XX wieku Marek Kupiszewski zainicjował oryginalne prace nad projekcją wieloregionalnych przepływów migracyjnych w ramach wieloregionalnego wielopoziomowego modelu dynamiki ludności, nazwanego później MULTIPOLES (np. Kupiszewski, Kupiszewska 1998; Kupiszewski 2002a,b; Kupiszewski, Kupiszewska 2008, 2011). W odróżnieniu od spopularyzowanego wcześniej

modelu wieloregionalnego, który wywodził się z prac Rogersa (1975), a uzupełniony został elementami modeli bilansowych Reesa-Wilsona (1977), MULTIPOLES działał na trzech poziomach (modele wieloregionalne działają na dwóch poziomach). Umożliwiało to jednoczesną analizę na poziomie regionalnym dla np. całej Unii Europejskiej, zamiast przeprowadzania dwudziestu kilku oddzielnych analiz regionalnych dla każdego z krajów Unii, by potem połączyć ich wyniki. Niejako automatycznie zapewniało to również spójność symulacji/prognozy na poziomie krajowym, czego nie gwarantowało sporządzanie oddzielnych projekcji/symulacji dla każdego z krajów z osobna.

Stworzyło to wyjątkową możliwość uwzględnienia w odpowiednich przedsięwzięciach prognozy krajów Europy Środkowo-Wschodniej, których nie uwzględniała baza REGIO. Co się tyczy komponentu migracyjnego modelu, ujęto w nim trzy układy przestrzenne: migracje wewnątrz krajów uwzględnionych w danej projekcji ludnościowej, migracje między tymi krajami oraz migracyjną wymianę ludności z „resztą świata”. Uznanie migracji zagranicznych za kluczowy czynnik dynamiki ludności (Kupiszewski 2002a,b, Kupiszewski, Kupiszewska 2008) był znaczącym odejściem od praktyki XX wieku, która je ignorowała (Rogers 1975, 1995). Do estymacji modelu używano wyłącznie częściowych przekrojowo-wzdłużnych współczynników migracji, a ich źródła były różne dla różnych krajów: rejestracja bieżąca, spis ludności i specjalne badanie migracji. W trakcie prac nad modelem opracowano wiele niekonwencjonalnych procedur szacowania lub korygowania niezbędnych (brakujących) danych.

Szczególnym problemem okazało się stworzenie macierzy przepływów migracyjnych między krajami uwzględnionymi w modelu. Z uwagi na znaczne różnice pomiaru „tych samych” strumieni, dokonywanego w kraju odpływu i kraju napływu, przyjęto początkowo rozwiązanie dające pierwszeństwo pomiarowi większemu (zwykle dokonywanemu w kraju napływu), zakładając, że jest on relatywnie mniej nieoszacowany. Ten kontrowersyjny z metodologicznego punktu widzenia zabieg tak tłumaczy Kupiszewski (2002b, s. 106):

[...] przemawia za nim fakt, iż jeśli już migracja została zarejestrowana, co wiąże się z mitręgą biurokratyczną i szeregiem decyzji o znaczących konsekwencjach ekonomicznych, to najprawdopodobniej się odbyła.

W późniejszych zastosowaniach modelu wykorzystano wiedzę zdobytą w badaniach nad porównywalnością danych migracyjnych w krajach europejskich i jako punkt wyjścia przyjęto macierze migracji, w których wszystkie dane zostały przeszacowane i sprowadzone do wspólnej definicji ONZ migracji długookresowych, zgodnie z którą migracją jest zmiana miejsca zamieszkania na okres co najmniej jednego roku (Kupiszewska, Kupiszewski 2012).

Model MULTIPOLES został oszacowany przez zespół CEFMR dla 23 krajów UE i czterech innych krajów europejskich i wykorzystany do prognozy zmian ludności i zasobów pracy w latach 2002–2052 (Bijak i in. 2007, 2013a). Był wielokrotnie prezentowany w różnych kontekstach tematycznych, np. do ustalenia wpływu przyszłych migracji na starzenie się poszczególnych populacji (Bijak, Kupiszewska, Kupiszewski 2008; Bijak i in. 2013b) lub testowania wpływu różnych scenariuszy migracyjnych na wielkość strumieni migracyjnych w dalszej perspektywie czasu (Bijak i in. 2008). Ocena *ex post* błędów prognozy sporządzonej przy użyciu modelu pokazała, że są one bardzo niskie (Kupiszewski, Kupiszewska 2011). W kolejnych latach zmodyfikowany i zaktualizowany model był wykorzystywany w dużych projektach unijnych DEMIFER (Demographic and Migratory Flows Affecting European Regions and Cities) i ET2050 (ET2050, czyli Territorial Scenarios and Visions for Europe) do symulacji ludności regionalnej (na poziomie regionalnym (2) NUTS (Nomenclature of Territorial Units for Statistics)) 31 krajów European Spatial Planning Observatory Network (ESPON) (Kupiszewska, Kupiszewski 2012, 2014). Ponadto model użyto do symulacji ludności i oceny wpływu migracji na stan i strukturę ludności Serbii (Kupiszewski, Kupiszewska, Nikitovic 2012), a ostatnio do projekcji ludności Rosji w podziale na grupy etniczne (Kupiszewski, Kupiszewska, Brunarska 2017).

Projekcje i prognozy opracowywane przy użyciu MULTIPOLES-a stały się zaczynem intensywnych i pionierskich prac nad odpowiednimi sposobami prognozowania migracji. Po dokonaniu szerokiego przeglądu dotychczasowych podejść prognostycznych i identyfikacji ich mankamentów (Bijak 2006) zespół CEFMR przystąpił do tworzenia własnego, bardziej adekwatnego podejścia. Przy tym podzielono pogląd reprezentowany przez niektórych demografów, że głównym defektem prognozowania migracji jest niemożność przybliżonego chociażby zmierzenia stopnia niepewności, czyli oszacowania błędu prognozy.

Z uwagi na słabość teoretycznych wyjaśnień migracji leżących u podłoża założeń większości prognoz oraz na ich niewłaściwy, deterministyczny charakter zespół CEFMR podjął próbę wykorzystania do prognozy migracji metod bayesowskich (Bijak 2005, 2008). Implikują one z zasady ujęcie stochastyczne, a ponadto – wyrażając to w uproszczeniu, lecz zgodnie z twierdzeniem Bayesa – opisują relację między wstępnymi oczekiwaniami badacza dotyczącymi badanego zjawiska (subiektywnymi, opartymi często na intuicji), czyli wiedzą *a priori*, a wiedzą opartą na obserwacjach dokonanych na odpowiednio pobranej próbie, czyli *a posteriori*.

Konsekwentnie stosując to podejście, Jakub Bijak (2008, 2010) zaproponował, by źródłem wiedzy *a priori* w prognozowaniu migracji stało się badanie delfickie⁵ (Linstone, Turoff 1975) na próbie odpowiednio dobranych ekspertów, a wiedzy *a posteriori* – „twarde dane” o migracji w okresie wyjściowym prognozy. Podejście to – z wykorzystaniem modelowania statystycznego – zastosowano do prognozy migracji (do 2025 roku) w kilku krajach europejskich (Bijak, Wiśniowski 2009, 2010; Wiśniowski i in. 2012). Wyniki prognozy dowiodły ogromnego stopnia niepewności jej wyników liczbowych w przypadku każdego kraju. W późniejszym okresie, po rozwiązaniu CEFMR, podejście bayesowskie do przewidywania migracji było rozwijane przez członków zespołu zatrudnionych w ośrodkach zagranicznych (np. Disney i in. 2015; Wiśniowski i in. 2013, 2014, 2016).

Referując dorobek polskich badaczy migracji w dziedzinie prognozowania, warto na koniec wspomnieć o najnowszym projekcie OBM Mig/Ageing, którego realizacja dobiega końca w czasie przygotowywania niniejszego raportu. Projekt dotyczy wyzwań stojących przed polskim społeczeństwem w najbliższych kilkudziesięciu latach w związku z przyśpieszonym starzeniem się ludności. W tym celu niezbędne było opracowanie realistycznej prognozy demograficznej, która opiera się na danych urzędowych, poddanych jednak głębokiej korekcie, a ponadto zawiera dwie istotne cechy, jakimi charakteryzowało się opisane podejście CEFMR – modelowe i stochastyczne ujęcie migracji zagranicznych. Unikalną w skali literatury przedmiotu cechą prognozy Mig/Ageing stanowiło odrębne ujęcie czterech strumieni migracyjnych: napływu cudzoziemców, odpływu cudzoziemców, powrotnego napływu Polaków i odpływu obywateli Polski (Anacka 2018; Janicka, Anacka 2018).

Choć ekonometryczne metody prognozowania migracji nie są w Polsce popularne, to ekonomiści testowali je, sporządzając stosowne prognozy (Orłowski, Zienkowski 1998; Striełkowski, Jaroszewicz 2014). Krytykę prognoz ekonometrycznych z punktu widzenia demografii przedstawił Kupiszewski (2002c).

Oprócz prognozowania migracji na podstawie modeli matematycznych lub statystycznych wiele badań poświęconych było heurystycznym lub wręcz intuicyjnym ocenom przyszłych migracji na podstawie historycznych trendów. Przed wejściem Polski do Unii Europejskiej był to temat popularny (Okólski, Stola 1998; Kupiszewski 1998; Korcelli 1998, 2000). Kolejne wydarzenia polityczne stymulowały kolejne oceny (Drbohlav, Jaroszewicz 2014; Brunarska, Lesińska 2014). Ponadto przygotowanie prognoz za pomocą modeli dynamiki ludności wymuszało niejako sporządzanie prognoz migracji bądź na gruncie modeli (Janicka, Anacka 2018), bądź na podstawie scenariuszy (Bijak i in. 2008; Bijak, Kicingier, Kupiszewski 2013; Kupiszewski, Kupiszewska, Brunarska 2017).

---

⁵ Heurystyczne, eksperckie badanie ankietowe mające na celu uzyskanie konsensusu uczestniczących ekspertów co do istotnych parametrów badanego procesu lub zjawiska.

3.1 Badanie migracji wewnętrznych

Zagadnienia związane z migracjami wewnętrznymi tradycyjnie należą do obszaru badań geografów i tam zostały szczegółowo omówione (zob. rozdział siódmy). Dalej przedstawimy tylko dwa projekty, które ze względu na zainteresowanie danymi migracyjnymi i wpływem migracji na bilanse ludności w regionach łączą się silnie z podejściem demograficznym.

Badacze polscy brali udział w dwóch dużych międzynarodowych projektach, mających na celu badanie rozmaitych aspektów migracji wewnętrznych. Największy i najciekawszy projekt badawczy, prowadzony na zlecenie Rady Europy, Komisji Europejskiej i brytyjskiej Rady Badań Społeczno-Ekonomicznych w latach 1995–2000, dotyczył dynamiki ludności i migracji wewnętrznych w 18 krajach europejskich w dwóch przekrojach czasowych: połowie lat 80. i połowie lat 90. Geograficznie badanie każdego z krajów przeprowadzono na najniższym możliwym poziomie podziału administracyjnego i objęto nim około 50 tys. jednostek. Było to największe – pod względem liczby podstawowych jednostek administracyjnych – badanie tego typu w historii badań geo-demograficznych. Celem badania było ustalenie zmian wzorców migracji między latami 80. i 90. i ocena zależności między dynamiką ludności a zmiennymi objaśniającymi, takimi jak poziom urbanizacji, rozwój ekonomiczny, charakterystyka funkcjonalna, struktura ekonomiczna. Efektem programu było 18 szczegółowych krajowych studiów migracji wewnętrznej, m.in.: Polski – Kupiszewski, Durham, Rees (1998a,b); Rumunii – Kupiszewski i in. (1997); Niemiec – Kupiszewski i in. (1998); Czech – Kupiszewski i in. (1998); Finlandii – Kupiszewski i in. (2000); Francji – Kupiszewski i in. (2000), Szwajcarii – Kupiszewski i in. (2000); Szwecji – Kupiszewski i in. (2001); Danii – Kupiszewski i in. (2001). Ponadto, w książce *Internal Migration and Regional Population Dynamics in Europe: A Synthesis* (Rees, Kupiszewski 1999b) podsumowującej badania, autorzy zastosowali współczynnik k Courgeau (Courgeau 1973), aby weliminować wpływ wielkości jednostek przestrzennych na liczbę migracji wewnętrznych, testując jedno z możliwych, choć dość topornych (zmiana wielkości jednostek odbywała się jedynie przez przejście między różnymi podziałami administracyjnymi) rozwiązań tzw. problemu MAUP – Modifiable Area Unit Problem.

Badacze polscy brali też udział w finansowanym przez Australian Research Council projekcie *Comparing Internal Migration in Countries Around the World: Measures, Theories and Policy Dimensions*. W projekcie zebrano metainformacje i stworzono repozytorium danych o migracjach wewnętrznych w 193 państwach członkowskich ONZ (Bell 2015a). W artykule Bella i współpracowników (2015b) przedstawiono typologię zebranych danych oraz sklasyfikowano czasokresy oraz ramy przestrzenne, dla których zbierano dane. Oceniono mocne strony, ograniczenia i użyteczność sześciu głównych typów danych dotyczących migracji wewnętrznej i zbadano ich przydatność do rozwiązania fundamentalnych pytań i problemów dotyczących mechanizmów migracji. Określono również możliwości harmonizacji danych i przedstawiono zalecenia, których celem jest ułatwienie międzynarodowych porównań migracji wewnętrznych. Zebrane dane wykorzystano do międzynarodowego porównania intensywności migracji wewnętrznych, a także do próby wyjaśnienia różnic między krajami na gruncie zmiennych egzogenicznych (Bell i in. 2015c) W kolejnych pracach zbadano wpływ migracji wewnętrznych na redystrybucję ludności (Rees i in. 2017) oraz międzynarodowe zróżnicowanie oporu odległości w migracjach wewnętrznych (Stillwell i in. 2017).

Wśród demografów badanie migracji wewnętrznych nie cieszy się zainteresowaniem, co bez wątpienia zawęża pole badawcze demografii. W uwagach końcowych do niniejszego rozdziału argumentujemy, dlaczego badania nad migracjami wewnętrznymi i międzynarodowymi należy zintegrować.

4. Reprezentatywne nurty teoretyczne i metodologiczne

4.1 Długookresowe symulacje procesów migracyjnych

Jedną z możliwości analitycznego badania konsekwencji migracji są badania symulacyjne. Badania te pozwalają m.in. ocenić wpływ poszczególnych składowych wzrostu na dynamikę ludności oraz oszacować poziom, jaki muszą mieć poszczególne składowe wzrostu, aby osiągnąć założone parametry, które charakteryzują ludność w określonym momencie w przyszłości. Pomysł ten został wykorzystany do badania wpływu migracji międzynarodowych na dynamikę i strukturę ludności, w szczególności na procesy starzenia się ludności i zasoby siły roboczej (Kupiszewski 2013). Symulacji dokonano za pomocą odpowiednio zmodyfikowanego modelu dynamiki ludności (Kupiszewska, Kupiszewski 2013). Wpływ migracji na starzenie się ludności badali Bijak i współpracownicy (2008, 2013b). Oszacowano również migracje kompensacyjne niezbędne do utrzymania na stałym poziomie wybranych parametrów ludnościowych i rynku pracy (Bijak i in. 2007, 2008, 2013). Należy tu zauważyć, że samo pojęcie migracji kompensacyjnych nie jest w pełni zdefiniowane, gdyż nie precyzuje, jaką zmienną opisującą system ludnościowy migracje mają kompensować, np. może to być stała liczba ludności, stała liczba ludności w określonym wieku, stały zasób siły roboczej, stała wartość wskaźników strukturalnych (np. ODR) itp. Brakuje też świadomości, że migracja kompensacyjna jest pojęciem abstrakcyjnym, służącym do określenia relacji między liczbą ludności a liczbą migrantów niezbędnych do utrzymania określonego parametru ludnościowego na ustalonym poziomie, a nie liczbą rzeczywistych migrantów. Symulacje pozwalają również ocenić i skwantyfikować wpływ migracji wewnętrznych i międzynarodowych na dynamikę ludności w regionach (Kupiszewska, Kupiszewski 2012) i rozdzielić pośredni i bezpośredni wpływ poszczególnych komponentów wzrostu ludności.

4.2 Efekty jakościowe strumieni migracyjnych, zwłaszcza w sferze kapitału ludzkiego (w tym „drenaż mózgów”)

Współczesna demografia nie ogranicza się do badania czysto demograficznych cech ludności, ale rozważa także charakterystyki jakościowe, które mogą być ludziom przypisane. W szczególności dotyczy to cech umownie nazwanym kapitałem ludzkim (*human capital*) – mierzalnych i niemierzalnych umiejętności, wykształcenia, cech charakteru, sieci powiązań i znajomości itp. Zagadnienia transferu kapitału ludzkiego, a zwłaszcza wykorzystanie na emigracji kapitału pozyskanego w kraju i gromadzenie kapitału za granicą, badały Grabowska i Jaźwińska (2014, 2015). Perepeczko (2007) badała zagadnienie kapitału ludzkiego, Wieruszewska (2007b) – kapitału społecznego, a Bukraba-Rylska (2007) – kapitału kulturowego w migracjach ze wsi. W polskim piśmiennictwie najwięcej uwagi przyciągnęło zagadnienie migracji osób wysoko wykwalifikowanych. Znacząca część badań prowadzona była w Polsce z dwóch perspektyw: zachowań i wzorców migracji osób zaliczonych do grupy specjalistów lub do jej podgrupy (np. personelu medycznego) oraz selektywności migracji (czy specjaliści są nadreprezentowani lub niedoreprezentowani w strumieniu migracyjnym).

Wszechstronne badanie migracji specjalistów wysokiej klasy prezentuje książka Kaczmarczyka i Okólskiego (2005b). Przedstawia ona przedakcesyjne i poakcesyjne migracje polskich specjalistów (za względu na datę publikacji migracje poakcesyjne obejmują jedynie pierwsze 14 miesięcy członkostwa Polski w UE) na tle ogólnych strumieni migracyjnych, ze szczególnym uwzględnieniem profesji medycznych. W ocenie autorów migracje specjalistów nie powinny stanowić źródła niepokoju, gdyż są na poziomie odpowiadającym cyrkulacji w otwartych średnio i wysoko rozwiniętych społeczeństwach. Kaczmarczyk (2006) przedstawia szerszą perspektywę, emigracji z krajów Europy.

Migracjom naukowców poświęcono uwagę już na początku lat 90. XX wieku, gdy Hryniewicz, Jałowicki i Mync (1992) oszacowali odpływ naukowców za granicę i do innych zawodów w Polsce,

bazując na ankietach rozesłanych do uczelni oraz instytutów PAN w największych ośrodkach naukowych. Badanie powtórzono jeszcze dwukrotnie (Hryniewicz, Jałowiecki, Mync 1994, 1997). Dane dla lat 1981–1996 pokazały, że emigracje personelu naukowego, największe na początku badanego okresu, o charakterze ucieczki, spadły do poziomu normalnej wymiany naukowej pod koniec badanego okresu. Mucha i Łuczaj (2017) analizowali kariery cudzoziemskich naukowców przenoszących się do Krakowa. Z porównawczego międzynarodowego badania mobilności doktorów nauk społecznych i humanistycznych w Europie (Coe, Kupiszewska, Kupiszewski 2014) wynika, że polscy doktorzy są najmniej mobilnymi po Norwegach, a Polska i Włochy nadają cudzoziemcom najmniej (procentowo) tytułów doktorskich spośród 13 analizowanych państw.

Najobszerniejszym badaniem mobilności lekarzy jest monografia Anny Murdoch (2011). Autorka stwierdza, że wewnątrzunijna wzajemna uznawalność dyplomów zniosła istotne bariery migracyjne i – w połączeniu z innymi czynnikami (ekonomicznymi profesjonalnymi i społecznymi) – spowodowała istotny odpływ lekarzy do krajów UE. Murdoch przedstawia też oszacowanie tego odpływu i jego koszty oraz ocenia, że przy braku reakcji władz na te migracje będą one rosły. Makulec (2013) zwraca uwagę, że paramigracyjna (na krótko, na dyżur lub do wykonania konkretnej procedury medycznej) mobilność personelu medycznego jest zjawiskiem pozytywnym, gdyż oprócz zysków finansowych paramigrantów prowadzi do zysków edukacyjnych. Andrejuk (2015) zbadała napływ lekarzy do Polski i wskazała, że lekarze napływający mogą częściowo zastąpić lekarzy emigrujących. Zauważyła też, że znaczącym czynnikiem hamującym napływ są zawiłe procedury prawne niezbędne do uzyskania prawa wykonywania zawodu.

Chęć lepszego zrozumienia struktury strumieni migracji sprawiła, że analizy selektywności migracji na dobre zagościły na kartach książek i artykułów badaczy migracji (m.in. Fihel, Kaczmarczyk, Okólski 2007; Kaczmarczyk, Okólski 2008; Mioduszevska 2008; Anacka 2010, Anacka, Fihel 2012, 2014; Anacka, Okólski 2010, 2014). Uważna analiza wskaźników selektywności pozwala na wyróżnienie tych subpopulacji, niekiedy wąskich (np. osoby z wyższym wykształceniem pochodzące ze wsi), które są nadreprezentowane. Szczególnie istotne są selekcje krzyżowe (wykształcenie–region czy wykształcenie–wiek). Taka wiedza jest użyteczna z perspektywy zarówno planowania społeczno-gospodarczego, jak i wyjaśniania obserwowanych procesów migracyjnych. Anacka i Fihel (2012, 2014) badały również selektywność migracji powrotnych, ale badanie to odbywało się na bardzo małych subpopulacjach.

Z badań nie wynika jednoznacznie, czy migracje międzynarodowe specjalistów są dla społeczeństwa i gospodarki polskiej zjawiskiem pozytywnym czy negatywnym (Kaczmarczyk 2010). Należy tu jednak zauważyć, że migracje lekarzy są selektywne, zarówno geograficznie, jak i z punktu widzenia specjalizacji (Wrześniewska-Wal 2012), mogą zatem prowadzić do problemów z zapewnieniem opieki medycznej w regionach lub w pewnych specjalnościach.

5. Budowa nowej, adekwatnej ze względu na kontekst historyczny, polityczny i społeczno-gospodarczy teorii migracji okresu transformacji

Niewątpliwie najcenniejszym dorobkiem polskich demografów jest tworzenie teorii objaśniających zaobserwowane procesy. W tym obszarze największe zasługi położył Marek Okólski, który sformułował szereg ważnych teorii.

5.1 Migracje niepełne

Teoria migracji niepełnej objaśnia, jak doszło do sytuacji, w której dominującą formą mobilności w okresie schyłkowym komunizmu i po jego upadku były rozmaite formy paramigracji i migracje krótkoterminowe (Okólski 2001a, 2001b, 2012a). Teorię tę, wraz z będącymi jej podstawą pracami

empirycznymi najlepiej przedstawiono w książce *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu* (Jaźwińska, Okólski 2001).

Według Okólskiego (2001a, 2001b) punktem wyjścia powstania migracji niepełnej była niedourbanizacja okresu lat 50. i 60. Podczas intensywnej industrializacji okresu socjalizmu zasoby siły roboczej miast nie wystarczały do zaspokojenia popytu szybko rosnących ośrodków przemysłowych. Aby minimalizować koszty industrializacji, ośrodki te nie inwestowały dostatecznie w rozbudowę infrastruktury mieszkaniowej i miejskiej, w związku z czym pracownicy albo dojeżdżali codziennie z peryferii (terenów wiejskich i małych miasteczek) do pracy w ośrodkach przemysłowych, albo mieszkali w tymczasowych hotelach robotniczych. Powstała więc grupa niewykwalifikowanych robotników, głównie ze wsi (chłoporobotników), o niezwykle niskich wymaganiach bytowych, przywykłych do oszczędzania i do życia w zawieszeniu między swoim miejscem zamieszkania a miejscem pracy. Grupa ta była izolowana od środowiska miejskiego, atrakcyjniejszego kulturalnie i społecznie, przez brak czasu i niedopasowanie społeczne i kulturowe. W latach 70. zmienił się model industrializacji. Zamiast dalszego rozwoju przemysłu ciężkiego – z wyjątkiem sztandarowych inwestycji, takich jak Huta Katowice – ekipa Gierka zaczęła forsować rozwój przemysłu lekkiego, wymagającego wyższych kwalifikacji od pracowników. Spowodowało to, że część siły roboczej, niepotrzebnej już w zredukowanym przemyśle ciężkim, pozostała niezagospodarowana. Można więc powiedzieć, że tak powstał aktorzy (choć bardziej chodzi tu o społeczną gotowość do przyjęcia określonego sposobu życia niż o konkretną grupę ludzi), należało jeszcze poczekać na zmianę dekoracji na scenie. Tą zmianą dekoracji była stopniowa liberalizacja polityki paszportowej, która rozpoczęła się w latach 70. ubiegłego wieku i trwała, z przerwą na stan wojenny, do pełnej liberalizacji i możliwości trzymania paszportu w domu po upadku komunizmu. Równolegle następowała liberalizacja polityki wizowej w krajach Europy Zachodniej. Liberalizacje te umożliwiły wyjazdy za granicę, najpierw do krajów bloku socjalistycznego, potem również do Europy Zachodniej i Południowej, co pozwoliło rosnącej grupie Polaków najpierw zająć się handlem, korzystając z różnic w zaopatrzeniu i cenach między krajami, a następnie podejmować pracę, niejednokrotnie nielegalnie, a prawie zawsze w zawodach nisko opłacanych i nieatrakcyjnych dla obywateli krajów docelowych (budownictwo, rolnictwo, opieka etc.), często w sektorach charakteryzujących się sezonową zmiennością zapotrzebowania na siłę roboczą. Aktorzy tej zmiany spędzali część czasu w miejscu swojego zamieszkania, część w miejscu pracy, cyrkulując między nimi. W obu tych miejscach byli z różnych względów słabo osadzeni w lokalnych społecznościach i zmarginalizowani.

Teoria migracji niepełnych badana była metodą etnosondażową (zob. sekcja 2) (Okólski, Jaźwińska, Iglicka 1996; Iglicka, Jaźwińska, Okólski 1996; Iglicka i in. 1997; Iglicka-Okólska 1998). Metodologię tą ocenili po latach Anacka i współpracownicy (2011), a najnowszą próbę weryfikacji empirycznej teorii migracji niepełnych stanowi rozprawa doktorska Fiałkowskiej (2017).

Teoria mobilności ludności sformułowana przez Marka Okólskiego w oryginalnie i przekonująco objaśnia procesy międzynarodowej mobilności ludności Polski, wiążąc je z przemianami politycznymi Polski i z procesami społeczno-ekonomicznymi zachodzącymi zwłaszcza w trzydziestolecie poprzedzającym transformację ustrojową w Polsce. Co ważne, teoria ta, ze względu na mniej lub bardziej zbliżoną historię i rozwój gospodarek w latach poprzedzających upadek komunizmu, pozwalała opisać i zrozumieć procesy zachodzące w innych krajach post-sowieckich. Niezwykle podobne strategie stosują Ukraińcy w Polsce i mieszkańcy państw Azji Centralnej w Rosji i Kazachstanie.

5.2 Modernizacyjna rola migracji: migracje rozgęszczeniowe

Profesor Okólski (2010c, 2012b, 2012c, 2017b) sformułował również hipotezę dotyczącą migracji rozgęszczeniowych, w której modernizacja jest warunkowana pozbyciem się przez kraj nadmiarowych zasobów siły roboczej. Argumentuje on, że w perspektywie długoterminowej następuje przej-

---

ście od społeczeństwa wiejskiego, tradycyjnego, opartego na religii i lokalnych obyczajach, do społeczeństwa miejskiego, opartego na systemie prawnym, prawach obywatelskich i wolnym rynku (Fihel, Okólski 2014). W efekcie procesu modernizacji następuje przejście demograficzne – od wysokiego do niskiego ryzyka płodności i umieralności. Zmiany ryzyk są asynchroniczne: najpierw spada umieralność, a potem płodność, co prowadzi do wzrostu liczby ludności. Powstające w miastach ośrodki przemysłowe, po wyczerpaniu miejscowych zasobów siły roboczej, rekrutują pracowników z przeludnionych rejonów wiejskich i z małych miast, gdzie jest nadmiar siły roboczej. Modernizacja obejmuje nie tylko miasta, ale też wsie, gdzie m.in. pojawiają się mechanizmy stymulujące migracje. Ci migranci, którzy z różnych względów nie mogli znaleźć miejsca w miastach, emigrują za granicę. Migracja zagraniczna, powodująca redukcję przeludnienia (rozgęszczeniowa), jest niezbędna do sfinalizowania przemian modernizacyjnych.

Teoria Profesora Okólskiego wywołała polemikę Anety Piekut (2014), która zakwestionowała analizę migracji w kontekście modernizacji i sugeruje, że lepszym rozwiązaniem jest analiza migracji w kontekście dekolonizacji i postkolonizacji. Jest to o tyle interesująca propozycja, że znacząco modyfikuje wyjaśnianie przyczyn procesów migracyjnych. Nie można wykluczyć, że teorie te są niesprzeczne i oba tryby wyjaśniania mogą współistnieć, gdyż objaśniają to samo zjawisko z dwóch różnych perspektyw (dekolonizacja i modernizacja mogą współistnieć).

Sztandarowym manifestem empirycznym teorii migracji rozgęszczeniowych, według której zakończenie (pewnego etapu) modernizacji wiąże się z falą emigracyjną, jest książka Grabowskiej-Lusińskiej i Okólskiego (2009). Przedstawiono w niej proces migracji poakcesyjnych jako „emigracji ostatniej”, migracji, która przypieczętuje proces modernizacji. Centralną tezą książki jest stwierdzenie, że Polska jest w trakcie przesunięcia nadmiarowej siły roboczej z obszarów zapóźnionych w rozwoju do obszarów rozwiniętych, zarówno w Polsce jak i – przede wszystkim – za granicą.

5.3 Rozwijanie koncepcji cyklu i przejścia migracyjnego

Koncepcja cyklu i przejścia migracyjnego jest niejako zagnieżdżona w teorii migracji rozgęszczeniowej i szczegółowo objaśnia proces przemian migracyjnych jako część przemian ludnościowych (szeroko rozumianego przejścia demograficznego), które stanowią część procesu modernizacji. Koncepcja została najpełniej sformułowana przez Okólskiego (2012c) i była centralną osią unijnego projektu IDEA, koordynowanego przez autora koncepcji. W koncepcji przejścia migracyjnego analizowany jest proces przejścia krajów europejskich od statusu krajów wysyłających migrantów do statusu krajów przyjmujących migrantów (liczonych w obu przypadkach jako wielkość migracji netto). Z teorii migracji rozgęszczeniowych wynika, że na pewnym etapie rozwoju większość państw europejskich miała negatywny bilans migracyjny, który był niezbędny, żeby poprzez wyeksportowanie nadwyżki ludnościowej powstałej podczas przejścia demograficznego państwa te mogły modernizować się i wejść na ścieżkę rozwoju gospodarek nowoczesnych (industrialnych lub postindustrialnych). Jak zauważyli Okólski i Fihel (2014), przejście migracyjne łączy się z teorią przejścia mobilności Wilbura Zelinsky'ego (1971, 1979).

Kraje postsocjalistyczne zaczęły wchodzić – jedne szybciej, inne wolniej – w etap przejścia migracyjnego po upadku komunizmu. Proces ten analizowali: w odniesieniu do Europy Środkowo-Wschodniej Górny (2017), a w odniesieniu do Polski – Kaczmarczyk i Okólski (2002), Okólski (2010a, 2010b) oraz Anacka, Fihel i Okólski (2018) oraz monografie Grabowskiej-Lusińskiej i Okólskiego (2009), a także Górny i współpracowników (2010a). Tak więc hipoteza przejścia migracyjnego ma solidne podstawy empiryczne, co jest o tyle ważne, że ma ona fundamentalne znaczenie, zwłaszcza dla krajów Europy Środkowej: w sferze praktyki muszą one przygotować się na zupełnie nowe wyzwania związane ze wzrostem heterogeniczności kulturowej, etnicznej, religijnej itp., a w sferze teoretycznej hipoteza ta jest istotna/ważna dla prognozowania migracji i ludności.

6. Luki w badaniach: kierunki rozwoju w przyszłości

W niniejszej sekcji przedstawimy wybrane kierunki badań demograficznych, które wydają się dotąd niedostatecznie reprezentowane w polskim piśmiennictwie, mimo że – w naszej ocenie – są interesujące ze względów metodologicznych bądź poznawczych. Katalog ten w żadnym wypadku nie jest zamknięty, autorzy nie mieli takich aspiracji.

6.1 Międzynarodowe studia porównawcze

Międzynarodowe studia porównawcze mają trzy podstawowe cele. Pierwszym jest stwierdzenie, jak kraje pozycjonują się w zaawansowaniu wybranego procesu demograficznego w stosunku do innych krajów, np. ocena zaawansowania pierwszego lub drugiego przejścia demograficznego czy też przejścia migracyjnego w danym kraju. Drugi to ocena przebiegu procesów demograficznych w danym kraju z uwzględnieniem połączeń systemowych tego kraju z innymi krajami, np. wpływ migracji międzynarodowych na starzenie się ludności określonego kraju lub – biorąc pod uwagę nasz następny postulat badawczy – wpływ migracji (wewnętrznych i międzynarodowych) na procesy demograficzne w danym regionie (np. wpływ migracji na podaż siły roboczej na wsi mazowieckiej) lub w danej klasie regionów (np. wpływ migracji na suburbanizację średnich miast w Europie). Trzecim celem jest formułowanie ogólnych twierdzeń lub teorii dotyczących procesów migracyjnych (np. dotyczących zmiany statusu kraju z emigracyjnego na imigracyjny).

Można rozważać dwie kategorie międzynarodowych studiów porównawczych. Pierwsza dotyczy porównywania zaawansowania procesów. Znakomitym przykładem takiego badania jest projekt IDEA prowadzony przez Profesora Okólskiego i zespół OBM, który dostarczył obszernego materiału empirycznego do testowania teorii migracji rozgęszczeniowych. Drugi typ badań nawiązuje do tradycji demometrycznej, najczęściej związanej z makromodelami demograficznymi. Obecnie w badaniach tego typu najczęściej wykorzystuje się dane oficjalnie, głównie pochodzące z baz danych Eurostatu i narodowych instytucji statystycznych. Powstaje jednak pytanie o porównywalność i jakość tych danych (zob. sekcja 2). Wyzwania metodologiczne wynikające ze stosowania zbiorów danych o różnych definicjach i jakości oznaczają bowiem konieczność opracowania metod szacowania danych i parametryzacji rozkładów, a także przeszacowywania liczby zdarzeń według jednolitej definicji.

6.2 Parametryzacja danych i rozkładów

Wielokrotnie stwierdzaliśmy w niniejszej analizie, że dostępne dane dotyczące migracji są nieadekwatne do potrzeb badań naukowych i – dodajmy – również do celów planowania społeczno-ekonomicznego, nieujętego w tym przeglądzie. Posiadana wiedza pozwala na tworzenie bardzo skomplikowanych modeli demograficznych, których zapotrzebowanie na dane rośnie wraz z likwidacją kolejnych uproszczeń i zbliżaniem się modelu do rzeczywistych procesów społecznych. Niezbędne jest więc rozwijanie technik szacowania danych oraz rozkładów (np. według określonych cech) dotyczących migracji i ogólniej wszelkich procesów demograficznych. Analizowanie dużej liczby małych jednostek przestrzennych wymaga opracowywania modelowych rozkładów zdarzeń w tych jednostkach, gdyż dane empiryczne, nawet jeśli dostępne, są obciążone dużymi błędami losowymi, a często, jak w przypadku danych o migracjach z BAEL-u, również systematycznymi. Szacowanie danych musi być połączone z szacowaniem błędów.

Istnieje też inna kategoria oszacowań, nad którymi należy pracować, mianowicie szacowania mające na celu sprowadzenie danych migracyjnych zbieranych na podstawie różnych definicji do jednej przyjętej *a priori* definicji.

6.3 Big data – wielka niewiadoma

W chwili obecnej nie wiemy, jakie dane użyteczne do badań naukowych uzyskamy z *big data* (wielkich zbiorów danych). Dostęp do tych danych zależy od wielu czynników, takich jak np. przepisy dotyczące ochrony danych osobowych, cele i polityka firm zbierających dane czy koszty pozyskania, anonimizacji i przetwarzania danych. Wydaje się, że dzisiaj ten obszar badawczy nie jest nawet w przybliżeniu skonceptualizowany. Niewątpliwie kluczowym elementem (poza wspomnianymi już kwestiami prawnymi i finansowymi), warunkującym sukces projektów badawczych na podstawie wielkich zbiorów danych, będzie umiejętność takiej obróbki statystycznej tych danych, aby pozwalała ona na identyfikowanie i syntetyzowanie trendów ukrytych w danych. Przetwarzanie wielkich zbiorów danych i ekstrakowanie z nich użytecznych informacji (tzw. *data mining*) jest rozpowszechnione w przedsiębiorstwach, zwłaszcza związanych z gospodarką cyfrową i telekomunikacją, ale w demografii na razie nie ma zastosowania. To niewątpliwie bardzo obiecujący kierunek badań. Demografom i geografom można zasugerować badanie mobilności na podstawie logowania się komórek do stacji nadawczo-odbiorczych oraz interpretacji wyników w duchu geografii czasu Torstena Hägerstranda.

6.4 Związki między migracjami wewnętrznymi i zagranicznymi: przełamanie sztucznej granicy pojęciowej i metodologicznej

Jak zauważyli Russell King i Ronald Skeldon (2010), badania migracji wewnętrznych i międzynarodowych tworzą oddzielne pola badawcze, z oddzielnymi teoriami, metodami i publikacjami. Autorzy ci zauważają, że w dzisiejszym zglobalizowanym świecie płynnych migracji podział ten w coraz mniejszym stopniu odzwierciedla rzeczywistość. W polskiej literaturze Wojciech Janicki (2006) zaproponował, by zintegrować badania nad migracjami wewnętrznymi i międzynarodowymi, argumentując, że redukcja przeszkód administracyjno-prawnych i wzrost mobilności zbliża proces migracji wewnętrznych i międzynarodowych. W warunkach polskich jest to na pewno obiecujący kierunek badań, zwłaszcza jeśli weźmie się pod uwagę, że w sformalizowanym badaniu ekonometrycznym Anacka (2014) zakwestionowała intuicyjne sugestie o substytucyjnym charakterze migracji zagranicznych w stosunku do migracji wewnętrznych (Korcelli 1994b; Kupiszewski 2005) i stwierdziła powiązanie tych dwóch procesów.

Integracja tych dwóch strumieni badań nie jest sprawą łatwą. Badania migracji wewnętrznych interesuje przede wszystkim geografów, w dużej mierze w kontekście procesów koncentracji i dekoncentracji ludności a więc urbanizacji, suburbanizacji i kontrurbanizacji. Demografowie generalnie nie zajmują się tymi zagadnieniami, tak więc i ich zainteresowanie badaniami migracji wewnętrznych koncentruje się na analizie wpływu tych migracji na procesy demograficzne zachodzące w regionach. Naukowcy innych specjalności, np. socjologowie, ekonomiści, politolodzy czy antropolodzy, na zagadnienia migracji wewnętrznych patrzą tylko okazjonalnie (ekonomiści najczęściej w kontekście rynków pracy, socjologowie i antropolodzy zwykle w kontekście migracji ze wsi do miast i będącej ich konsekwencją przemiany społecznej i kulturowej). Studia nad migracjami zagranicznymi nie są bynajmniej na czele listy zainteresowań geografów i demografów. Główne obszary badawcze migracji międzynarodowych należą do socjologii, ekonomii i politologii.

A zatem pierwszym warunkiem integracji badań nad migracjami jest znalezienie wspólnych obszarów zainteresowania przekraczających ramy dyscyplin naukowych. Ma to sens z punktu widzenia rozwoju wiedzy, gdyż przekraczanie barier dyscyplinarnych znacząco wzbogaca możliwości analityczne i interpretacyjne. Do takich obszarów należy przede wszystkim kwestia stworzenia zuniifikowanej teorii migracji, która wyjaśniałaby jednocześnie procesy migracji wewnętrznych i zagranicznych oraz objaśniałaby, jak jedno wpływa na drugie. W tym miejscu należy zauważyć, że krok w tym kierunku zrobił Profesor Okólski, formułując szereg teorii, które obejmują zarówno migracje wewnętrzne, jak i międzynarodowe (zob. sekcja 5).

Drugim warunkiem jest tworzenie zunifikowanych baz danych, czyli *de facto* zbierania danych dotyczących migracji wewnętrznych i międzynarodowych w ramach jednego systemu i identycznych kryteriów. Oczywiście, w przypadku migracji międzynarodowych sytuacja prawna migrantów powoduje tworzenie zróżnicowanych baz danych, odpowiadających wybranym kryteriom, dla których nie ma odpowiedników w przypadku migracji wewnętrznych (np. dotyczących pozwoleń na prace, migracji objętej ochroną międzynarodową itp.), trzeba więc zastanowić się, czy i jak je wykorzystać.

Należy jednak zauważyć, że z punktu widzenia „świętego Graala” badań demograficznych – pełnej i zharmonizowanej macierzy przepływów „z – do” taki jednolity zbiór danych jest mrzonką, gdyż zwykle w przypadku migracji międzynarodowych nie są zbierane informacje o regionie docelowym migracji. Toteż wszelkie próby tworzenia takiej macierzy muszą być podejmowane za pomocą modelowych rozkładów migracji w przestrzeni, w dodatku kalibrowane dla każdego państwa docelowego oddzielnie.

7. Zakończenie – o wartości dodanej demograficznych badań migracyjnych

W ciągu ostatnich 28 lat dokonał się niesamowity postęp ilościowy, ale przede wszystkim jakościowy badań, przede wszystkim dzięki osiągnięciom Profesora Marka Okólskiego i zespołu OBM UW. Charakterystyczne dla działania tego zespołu są dwie kwestie. Pierwsza to konsekwentne rozwijanie teorii migracji i budowanie jej w symbiozie z badaniami empirycznymi w łańcuchu: eksploracja – hipoteza – weryfikacja hipotezy – teoria. Tego rodzaju podręcznikowe podejście rzadko występuje w praktyce, gdyż dużo łatwiej jest przeprowadzić nawet bardzo skomplikowane badanie empiryczne, niż wprowadzić w życie program składający się z sekwencji powiązanych ze sobą badań o wspólnym mianowniku teoretycznym.

Druga cecha charakterystyczna OBM UW to jego otwartość i chęć integracji środowiska badaczy migracji. To niezwykle widoczna cecha i o tyle ważna, że stanowi motor dyfuzji innowacji i wiedzy. Pomaga tworzyć kolejne ośrodki badawcze, zwłaszcza tam, gdzie nie istniała wcześniej tradycja badania migracji.

W dorobku OBM można znaleźć nowe teorie: migracji niepełnych (Okólski), migracji rozgęszczeniowych (Okólski), rozwój teorii przejścia migracyjnego (Okólski), a także szereg badań empirycznych – nad mobilnością paramigracyjną (Okólski, Jaźwińska, Kaczmarczyk), ewolucją charakteru migracji poakcesyjnej (Okólski, Kaczmarczyk, Fihel), selektywnością migracji (Anacka) migracjami powrotnymi (Okólski, Anacka, Kaczmarczyk, Grabowska-Lusińska), przejściem migracyjnym (Okólski, Grabowska-Lusińska, Fihel, Górny, Anacka, Kaczmarczyk), transferem kapitału (Kaczmarczyk, Okólski, Jaźwińska, Grabowska), konsekwencjami migracji (Okólski, Anacka, Fihel, Kaczmarczyk) oraz tworzeniem innowacyjnych źródeł danych i metod ich pozyskiwania (Okólski, Jaźwińska, Anacka, Napierała), a także ich testowaniem (Napierała, Kaczmarczyk, Górny). Należy tu również zauważyć, że zespół OBM bardzo serio potraktował swoje prace nad zbieraniem informacji i po pewnym czasie przeprowadził badanie czysto metodologiczne, mające na celu ocenę stosowanej metodologii *ex post*. To godne uwagi postępowanie, nieczęste w praktyce badań migracyjnych. Ponadto, Marta Anacka zajmowała się kwestią związku migracji wewnętrznych i międzynarodowych.

Poza OBM UW funkcjonuje wiele ośrodków, o których trzeba wspomnieć. Badania regionalne rozwinął ośrodek opolski z Robertem Rauzińskim, Krystianem Heffnerem i Romualdem Jończyem na czele, stąd region Śląska Opolskiego jest najlepiej przebadany w Polsce. Profesor Jończy rozwinął swoją autorską metodę zbierania danych w regionie emigracyjnym, wykorzystującą w dużej mierze sieci powiązań. Należy mieć nadzieję, że gigantyczna wiedza zebrana przez badaczy tego ośrodka zostanie wyeksportowana w tym sensie, że posłuży do badania innych regionów, a zwłaszcza badania małych jednostek, w których procesy demograficzne uwidaczniają się najdramatyczniej.

Warto też wspomnieć o istniejącym w latach 2002–2012 Środkowoeuropejskim Forum Badań Ludnościowych i Migracyjnych. Trzy osiągnięcia ośrodka zasługują na uwagę. Pierwszym było wprowadzenie do badań migracyjnych metod bayesowskich. Oczywiście, metody te były używane w demografii wcześniej, ale dopiero prace Jakuba Bijaka doprowadziły do ich rozkwitu i upowszechnienia. Drugim aspektem były prace nad modelowaniem wielkich układów ludnościowych rozwijanych przez Marka Kupiszewskiego i Dorotę Kupiszewską (model MULTIPOLES). Trzeci obszar wart uwagi to badania Doroty Kupiszewskiej i Beaty Nowok, dotyczące oficjalnej statystyki migracji – żmudne i mało spektakularne, ale bardzo istotne.

Przedstawiony tutaj przegląd osiągnięć nie zostawia wątpliwości: polscy demografowie wykonali znakomitą pracę i śmiało mogą porównywać swoje osiągnięcia w badaniu migracji z najlepszymi ośrodkami europejskimi. Polski dorobek badań nad migracjami zagranicznymi przeszedł od etapu cieszenia się z osiągnięć wczesnych prekursorów, głównie przed wojną – wszak *The Polish Peasant in Europe and America* Znanieckiego i Thomasa pochodzi z lat 20. ubiegłego stulecia – do w pełni dojrzałego środowiska badawczego, które dysponuje zaawansowaną wiedzą empiryczną, skomplikowaną metodologią i na tej podstawie jest w stanie tworzyć złożone i znakomicie umotywowane teorie.

Bibliografia

- Anacka M. 2008. Najnowsze migracje z Polski w świetle danych. Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności. CMR Working Papers nr 36/94, Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Anacka M. 2010. Poakcesyjne migracje Polaków - ciągłość czy zmiana? *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 4, s. 37–54.
- Anacka M. 2011. Recenzja „Romuald Jończy. Migracje zagraniczne z obszarów wiejskich województwa opolskiego po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Wybrane aspekty ekonomiczne i demograficzne”. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 4(142), s. 267–272.
- Anacka M. 2014. *Migracje wewnętrzne a migracje zagraniczne. Przypadek Polski okresu transformacji*. Rozprawa doktorska, Warszawa, UW.
- Anacka M. 2018. Przyszłość demograficzna Polski. Dlaczego potrzebne są nam nowe prognozy. W: M. Okólski (red.), *Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*. Warszawa. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 314–332.
- Anacka M., Brzozowski J., Chałupczak H., Fihel A., Firlić-Fesnak G., Garapich M., Grabowska-Lusińska I., Heffner K., Jaźwińska E., Jończy R., Kaczmarczyk P., Krzyżowski Ł., Lesińska M., Okólski M., Praszałowicz D., Rauziński R., Rokita-Poskart D., Slany K., Solga B., Ślusarczyk M., Urbańska S. 2014. *Społeczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski*. Warszawa: Komitet Badań nad Migracjami PAN.
- Anacka M., Fihel A. 2012. Selektowność emigracji i migracji powrotnych Polaków – o procesie „wypłukiwania” *Central and Eastern European Migration Review* 1(1), s. 57–67.
- Anacka M., Fihel A. 2014. Migracje powrotne Polaków. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w UE. Społeczne skutki emigracji Polaków po 2004 r.* Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 71–86.
- Anacka M., Fihel A., Okólski M. 2018. Przejście migracyjne. W: M. Okólski (red.), *Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 85–108.
- Anacka M., Grabowska-Lusińska I., Matejko E., Nestorowicz J. 2010. Koncepcja monitoringu migracji powrotnych. w: Grabowska-Lusińska I. (red.) (2010), *Poakcesyjne powroty Polaków*, CMR Working Papers, nr 42/101, Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski, s. 48–55.
- Anacka M., Jaźwińska E., Kaczmarczyk P., Kopczyńska J., Lukowski W., Mostowska M., Napierała J., Okólski M. (2011). Etnosondażowe podejście do badania migracji jako procesu społecznego. W: P. Kaczmarczyk (red.), *Mobilność i migracje w dobie transformacji: wyzwania metodologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 68–154.
- Anacka M., Okólski M. 2010. Direct demographic consequences of post-accession migration for Poland. W: R. Black, G. Engbersen, M. Okólski, C. Panțiru (red.), *A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, s.141–163.

- Anacka M., Okólski M. 2014. Migracje z Polski po akcesji do Unii Europejskiej. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w UE. Społeczne skutki emigracji Polaków po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 45–70.
- Andrejuk K. 2014. Wychowywanie Europejczyków? Migracje edukacyjne Polaków do Wielkiej Brytanii w kontekście mobilności międzynarodowej studentów z Polski po 2004 roku. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Społeczne skutki emigracji po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 191–212.
- Andrejuk K. 2015. Migracja lekarzy czy migracja, aby zostać lekarzem? Kraje pochodzenia i trajektorie kariery cudzoziemskiej kadry medycznej w Polsce, *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 1(155), s. 132–160.
- Baranowska A., Bober M., Bukowski M. 2007. Mobilność geograficzna i migracje. W: M. Bukowski (red.), *Zatrudnienie w Polsce 2006. Produktywność dla pracy*. Warszawa: MPiSS.
- Bell M., Bernard A., Charles-Edwards E., Kupiszewska D., Kupiszewski M., Stillwell J., Zhu Y., Ueffing P., Booth A. 2015a. *The IMAGE Inventory: A user guide*. QCPR Working Paper 2015/01.
- Bell M., Charles-Edwards E., Kupiszewska D., Kupiszewski M., Stillwell J., Y. Zhu. 2015b. Internal Migration Data Around the World: Assessing Contemporary Practice. *Population, Place and Space* 21(1), s. 1–17.
- Bell M., Charles-Edwards E., Ueffing P., Stillwell J., Kupiszewski M., Kupiszewska D. 2015c. Internal migration and development: comparing migration intensities around the world. *Population and Development Review* 41(1), s. 33–58.
- Berendt G. 2005. Emigracja Żydów z Polski w latach 1960-1967. W: J. Wijaczek, G. Miernik (red.), *Z przeszłości Żydów polskich*. Kraków: IPN, s. 297–310.
- Bijak J. 2005. Bayesian methods in international migration forecasting. CEFMR Working Paper nr 6, Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Bijak J. 2006. Forecasting international migration: selected theories, models, and methods. CEFMR Working Paper 4, Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Bijak J. 2008. Bayesian methods in international migration forecasting. W: J. Raymer, F. Wiilekens (red.), *International Migration in Europe: Data, Models and Estimates*. Chichester: John Wiley, s. 255–281.
- Bijak J. 2010. *Forecasting international migration in Europe: a Bayesian view*. Seria: Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, 24. Dordrecht: Springer.
- Bijak J., Kicing A., Kupiszewska D., Kupiszewski M. 2008. Long-term international migration scenarios for Europe, 2002-2052. W: C. Bonifazi, M. Okólski, J. Schoorl, P. Simon (red.), *International Migration in Europe: New Trends, New Methods of Analysis*. Seria: IMISCOE Research Series. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 129–151.
- Bijak J., Kicing A., Kupiszewski M. 2013. International migration scenarios for 27 European countries, 2002-2052. W: M. Kupiszewski (red.), *International migration and the future of populations and labour in Europe*. Seria: The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, 32. Springer, s. 75–92.
- Bijak J., Koryś I. 2006. Statistics or reality? International migration in Poland. CEFMR Working Paper 3, Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Bijak J., Kupiszewska D. 2008. Methodology for the estimation of annual population stocks by citizenship group, age and sex in the EU and EFTA countries. *Informatica (Ljubljana)* 32(2), s. 133–145.
- Bijak J., Kupiszewska D., Kupiszewski M. 2008. Replacement Migration Revisited: Simulations of the Effects of Selected Population and Labor Market Strategies for the Aging Europe, 2002–2052. *Population Research and Policy Review* 27(3), s. 321–342.
- Bijak J., Kupiszewska D., Kupiszewski M., Saczuk K. 2013a. The future of European populations and the European labour force, 2002 – 2052. W: M. Kupiszewski (red.), *International migration and the future of populations and labour in Europe*. Seria: The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, 32. Springer, s. 207–230.
- Bijak J., Kupiszewska D., Kupiszewski M., Saczuk K. 2013b. Population ageing, population decline and replacement migration in Europe. W: M. Kupiszewski (red.), *International migration and the future of populations and labour in Europe*. Seria: The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, 32. Springer, s. 243–265.
- Bijak J., D. Kupiszewska, M. Kupiszewski, K. Saczuk, A. Kicing (2007) Population and labour force projections for 27 European countries, 2002-2052: impact of international migration on population ageing. *European Journal of Population* 23(1), s. 1–31.
- Bijak J., Kupiszewski M. 2013. International migration trends in Europe prior to 2002. W: M. Kupiszewski (red.) *International migration and the future of populations and labour in Europe*. Seria: The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, 32. Springer, s. 57–74.
-

- Bijak J., Wiśniowski A. 2009. Forecasting of immigration flows for selected European countries using expert information. Working Paper 1/2009. Warszawa: Central European Forum for Migration and Population Research. On-line: www.cefmr.pan.pl/docs/cefmr-wp-2009-01.pdf
- Bijak J., Wiśniowski A. 2010. Bayesian forecasting of immigration to selected European countries by using expert knowledge. *Journal of the Royal Statistical Society* 173(4), s. 775–796.
- IPN. 2002. *Biuletyn IPN* nr 3. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Brunarska Z. 2014. Ukraińscy migranci zarobkowi w Polsce – dlaczego tak trudno ich policzyć? *Studia BAS* 4(40), s. 155–174.
- Brunarska Z., Lesińska M. 2014. Migration Between the EU, V4 and Eastern Europe: The Present Situation and Possible Future the Perspective of Poland. W: Jaroszewicz M., M. Lesińska (red.), *Forecasting Migration Between the EU, V4 and Eastern Europe. Impact of Visa Abolition*. Warszawa: Centre for Eastern Studies. s. 88–108.
- Brunarska Z., Nestorowicz J., Markowski S. 2014. Internal vs external migration in post-Soviet space. CARIM-East Research Report/Wewnętrz- i pozaregionalne migracje w obszarze postsowieckim. Raport badawczy projektu. CMR Working Paper Nr 67/125. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Bukraba-Rylska I. 2007. W kręgu kapitału kulturowego. W: M. Wieruszewska (red.), *Tu i tam. Migracje z polskich wsi za granicę*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Brzozowski J. 2014. Skutki regionalne i lokalne migracji – przypadek Małopolski. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Społeczne skutki emigracji po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 263–282.
- Cieślińska B. 2010. Wzory współczesnych emigracji zarobkowych z województwa podlaskiego, *Studia Socjologiczne* 4, s. 201–236.
- Cieślińska B. 2012. *Emigracje bliskie i dalekie. Studium współczesnych emigracji zarobkowych na przykładzie województwa podlaskiego*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Chmielewska I., Dobroczycki G., Puzynkiewicz J. 2016. *Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce – raport z badania*. Warszawa: Departament Statystyki NBP.
- Courgeu D. 1973. Migratines et decoupage du territoire. *Population* 28(3), s. 511–538.
- Czerniakiewicz J. 2004. *Przemieszczenia ludności polskiej z ZSRR 1944-1959*. Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP.
- Coe C., Kupiszewska D., Kupiszewski M. 2014. *The internationalisation of careers in the social sciences and humanities POCARIM Policy Report*. Salford.
- Disney G., Wiśniowski A., Forster J. J., Smith P. W. F., Bijak J. 2015. *Evaluation of existing migration forecasting methods and models*. Report for the Migration Advisory Committee: commissioned research. Southampton: ESRC Centre for Population Change, University of Southampton.
- Drbohlav D., Jaroszewicz M. 2014. The probable future development of international migration from Ukraine, Moldova and Belarus to Visegrad countries and the European Union – The Delphi method (the search for „subjective objectivity”). W: M. Jaroszewicz, M. Lesińska (red.), *Forecasting Migration Between the EU, V4 and Eastern Europe. Impact of Visa Abolition*. Warszawa: Centre for Eastern Studies, s. 20–53.
- Eberhardt P. 1989. Regiony wyludniające się w Polsce. *Prace Geograficzne* 148.
- Eberhardt P. 2000. *Przemieszczenia ludności na terytorium Polski spowodowane II wojną światową*. Seria: Dokumentacja Geograficzna, 15. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Eberhardt P. 2006. *Political migrations in Poland 1939-1948*. Seria: Bibliotheca Europae Orientalis, 25. Warszawa: Studium Europy Wschodniej UW.
- Eberhardt P. 2010. *Migracje polityczne na ziemiach polskich (1939-1950)*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Eberhardt P. 2011. *Political migrations on Polish territories (1939-1950)*. Seria: Monografie, 12. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Eberhardt P. 2017. *Political migrations in Poland in the period of World War II*. New York: Nova Science Publishers.
- Fiałkowska K. 2017. *Trwałość i zmienność wzorów migracji tymczasowych z Polski do Niemiec po 1990 roku*. Rozprawa doktorska pod kierunkiem W. Łukowskiego. Wydział Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego.
- Fihel A. 2006. Przestrzenny wzorzec osiedlania się cudzoziemców w Polsce. *Studia Demograficzne* 2, s. 49–67.
- Fihel A. 2007. Cechy społeczno-demograficzne i rozmieszczenie przestrzenne cudzoziemców w Polsce. W: A. Górny, A. Grzymała-Kazłowska, E. Kępińska, A. Fihel, A. Piekut. *Od zbiorowości do społeczności: rola migrantów osiedleńczych w tworzeniu się społeczności imigranckich w Polsce*. CMR Working Papers nr 27/85, Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.

- Fihel A., Anacka M., Kaczmarczyk P., Stefańska R. 2011. *Recent Trends in International Migration in Poland. The 2011 SOPEMI Report*. CMR Working Papers 52/110. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Fihel A., Kaczmarczyk P. 2008. Współczesne migracje z Polski – skala, struktura oraz próba interpretacji. W: P. Kaczmarczyk, J. Tyrowicz (red.), *Współczesne procesy migracyjne w Polsce a aktywność organizacji pozarządowych w obszarach powiązanych z rynkiem pracy*. Warszawa: FISE, s.25–64.
- Fihel A., P. Kaczmarczyk, Okólski M. 2007. *Migracje „nowych Europejczyków” – teraz i przedtem*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Fihel A., Kaczmarczyk P., Stefańska R. 2012. Recent Trends in International Migration in Poland. *Central and Eastern European Migration Review* 1(1), s. 69–90.
- Fihel A., Okólski M. 2008. Bilans demograficzny Polski w roku 2033. W: *Ekspertyzy do Koncepcji i Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2008-2033*, T.4, s.129–290.
- Fihel A., Okólski M. 2014. Przemiany cywilizacyjne, ludnościowe i starzenie się społeczeństw. Koncepcja teoretyczna projektu MIG/AGEING.
- Fihel A., Solga B. 2014. Demograficzne konsekwencje emigracji poakcesyjnej. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Społeczne skutki emigracji po 2004 roku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa, s. 87–139.
- Fiń A. 2014. Współczesna emigracja polska w Stanach Zjednoczonych: liczebność, rozmieszczenie przestrzenne, przyczyny wyjazdów. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 2, s. 105–130
- Frejka T., Okólski M., Sword K. (red.) 1998. *In-depth Studies on Migration in Central and Eastern Europe: The Case of Poland*. New York–Geneva: United Nations.
- Gałka J. 2011. Migracje Polaków do Wielkiej Brytanii po akcesji Polski do Unii Europejskiej (analiza skali i regionów pochodzenia emigrantów). W: A. Zborowski (red.), *Człowiek, społeczeństwo, przestrzeń*. Kraków–Myczkowce: Centrum Kultury Ekumenicznej, s. 13–30.
- Gałka J. 2012a. Areas of concentration and an analysis of factors affecting the distribution of Polish immigrants in Great Britain since Poland's accession to the European Union. *Prace Geograficzne* 130, s. 29–41.
- Gałka J. 2012b. Przestrzenne rozmieszczenie poakcesyjnych imigrantów z Polski w Wielkiej Brytanii wraz z analizą skali imigracji z Polski. *Prace Geograficzne* 129, s. 7–22.
- Gałka J. 2016. *Polacy w przestrzeni społecznej Londynu u progu XXI wieku*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Gawryszewski A. 2005. *Ludność Polski w XX w.* Seria: Monografie, 5. Warszawa: IGI PAN.
- Głębicka K., Kępińska E., Koryś P., Sakson B. 1997. *Imigracja do Polski i obcokrajowcy w Polsce w świetle oficjalnych statystyk*. CMR Working Papers nr 5. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Górny A. 2017. Eastwards EU enlargements and migration transition in Central and Eastern Europe. *Geografie* 122(4), s. 476–499.
- Górny A., Grabowska-Lusińska I., Lesińska M., Okólski M. (red.) 2010a. *Transformacja nieoczywista. Polska jako kraj imigracji*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Górny A., Grabowska-Lusińska I., Lesińska M., Okólski M. 2010b. Konkluzje końcowe. W: A. Górny, I. Grabowska-Lusińska, M. Lesińska, M. Okólski. (red.), *Transformacja nieoczywista. Polska jako kraj imigracji*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 252–261.
- Górny A., Kaczmarczyk P. 2018. A known but uncertain path: The role of foreign labour in Polish agriculture. *Journal of Rural Studies*. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2017.12.015.
- Górny A., Kaczmarczyk P., Fiałkowska K., Piechowska M., Szulecka M. 2016. *Imigranci z Ukrainy w Polsce*. Raport z badania. Warszawa: Fundacja Ośrodek Badań nad Migracjami.
- Górny A., Kaczmarczyk P., Napierała J., Toruńczyk-Ruiz s. 2013. *Raport z badania imigrantów w Polsce*. Warszawa: Fundacja Ośrodek Badań nad Migracjami.
- Górny A., Napierała J. 2016. Comparing the effectiveness of respondent-driven sampling and quota sampling in migration research. *International Journal of Social Research Methodology* 19(6), s. 645–661.
- Górz B. 2003. *Społeczeństwo i gospodarka Podhala w okresie transformacji*. Seria: Prace Monograficzne, 359. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Górz B. 2004. Emigracja zarobkowa ludności wsi Podhalańskich do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej w latach 1975-1988. W: B. Górz (red.), *Studia nad przemianami Podhala*. Seria: Prace Monograficzne WSP, 172. Kraków: WSP, s. 92–117.
- Grabowska-Lusińska I. 2007. *Analiza irlandzkiego rynku pracy w kontekście procesów migracyjnych po 1 maja 2004 r. ze szczególnym uwzględnieniem napływu Polaków*. CMR Working Papers nr 25/83. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
-

- Grabowska-Lusińska I. (red.) 2010. *Poakcesyjne powroty Polaków*. CMR Working Papers nr 42/101. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Grabowska I., Jaźwińska E. 2014. Migracje a transfer jawnych i ukrytych komponentów kapitału ludzkiego. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Społeczne skutki emigracji po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 169–190.
- Grabowska I., Jaźwińska E. 2015. Migracje poakcesyjne Polaków i kapitał ludzki: transfer wiedzy, umiejętności, kompetencji. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 2(156), s. 53–80.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. 2008. *Migracja z Polski po 1 maja 2004 r.: jej intensywność i kierunki geograficzne oraz alokacja migrantów na rynkach pracy krajów Unii Europejskiej*. CMR Working Papers nr 33/91. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. 2009. *Emigracja ostatnia?* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grzymała-Kazłowska A. 2013. Migration and Socio-Demographic Processes in Central and Eastern Europe: Characteristics, Specificity and Internal Differences. Editorial. *Central and Eastern European Migration Review* 1(1), s. 5–11.
- GUS. 1998. *Migracje zagraniczne ludności w Polsce w latach 1988-1997*. Informacje i opracowania statystyczne. Warszawa: GUS.
- GUS. 2007. *Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004-2006*. Warszawa: GUS
- Heckathorn D. 1997. Respondent-Driven Sampling: A New Approach to the Study of Hidden Populations. *Social Problems* 44(2), s. 11–34.
- Heffner K. 1990. Depopulation process of rural settlements in the Opole region. W: A. Stasiak, W. Mirowski (red.), *The process of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe*. Seria: Conference Papers, 8. Warszawa: IGiPZ PAN, s. 138–153.
- Heffner K. 1996. *Imigracja w województwach: opolskim i katowickim na Górnym Śląsku na tle procesów migracji zagranicznych w latach dziewięćdziesiątych*. Raport dla Instytutu Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego. Opole: Instytut Śląski.
- Heffner K. 1998. Górny Śląsk. Imigracja jako następstwo procesów emigracji. W: D. Szymańska (red.), *Ruchliwość przestrzenna ludności w okresie przemian ustrojowych*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Heffner K. 1999a. The return of emigrants from Germany to Upper Silesia: reality and prospects. W: K. Iglicka, K. Sword (red.), *The challenge of East-West migration for Poland*. New York–London: MacMillan Press, St. Martin's Press, s. 168–205.
- Heffner K. 1999b. Procesy migracji zagranicznych w regionach śląskich. Geneza i perspektywy interakcji przestrzennych w układzie europejskim. W: J. Kitowski (red.), *Problematyka geopolityczna Europy środkowej i wschodniej*. Rzeszów: IGiPZ PAN, Wydział Ekonomiczny Filii UMCS w Rzeszowie, Wydawnictwo UMCS, s. 461–472.
- Heffner K. 1999c. Przyjazdy z Niemiec na Śląsk Opolski w świetle procesów i powiązań migracyjnych. *Śląsk Opolski* 2, s. 15-22. Heffner K. 2012. Migracje a rozwój regionu. Znaczenie procesów migracyjnych dla rozwoju regionów w Polsce. W: R. Rauziński, T. Sołdra-Gwiżdż (red.), *Społeczeństwo Śląska Opolskiego 1945–2011–2035 – aspekty społeczne, demograficzne i rynku pracy*. Opole–Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa, Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, s. 79–91.
- Heffner K., Rauziński R. 2003. *Region migracyjny: wybrane aspekty demograficzne, społeczne i gospodarcze na przykładzie Śląska Opolskiego*. Seria: Studia i Monografie, 152. Opole: Politechnika Opolska, s. 141–153.
- Heffner K., Solga B. 1999. *Praca w RFN i migracje polsko-niemieckie a rozwój regionalny Śląska Opolskiego*. Opole: Instytut Śląski.
- Heffner K., Solga B. 2013. Współczesne wyzwania i zagrożenia dla rozwoju regionów w kontekście zjawisk emigracji i reemigracji. W: A. Zagórska (red.), *Problemy Śląska ze szczególnym uwzględnieniem województwa opolskiego wyzwaniem dla ekonomii społecznej*. Opole: Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Opolu, s. 58–69. Heffner K., Solga B. 2014. Zmieniająca się rola migracji zagranicznych w rozwoju regionów w Polsce. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Społeczne skutki emigracji po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 213–232.
- Hryniewicz J., Jałowiecki B., Mync A. 1992. *Ucieczka mózgów ze szkolnictwa wyższego i nauki. Raport z badań*. Seria: Studia Regionalne i Lokalne 8(41). Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Lokalnego i Regionalnego.
- Hryniewicz J., Jałowiecki B., Mync A. 1994. *Ucieczka mózgów z nauki i szkolnictwa wyższego w Polsce w latach 1992-1993*. Raport z badań. Seria: Studia Regionalne i Lokalne 15(47). Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Lokalnego i Regionalnego.
- Hryniewicz J., Jałowiecki B., Mync A. 1997. *Ruchliwość pracowników naukowych w latach 1994-1996*. Seria: Studia Regionalne i Lokalne 22(55). Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Lokalnego i Regionalnego.
- Hut P. 2002. Cechy społeczno-demograficzne imigrantów z lat 1996–2004. *Mazowieckie Studia Humanistyczne* 1(2), s. 191–206.
- Hut P. 2004. *Warunki życia i proces adaptacji repatriantów w Polsce w latach 1992–2000*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra.

- Hut P. 2012. O repatriantach osiedlonych w Polsce w latach 2008–2010. *Polityka Społeczna* 2(455).
- Hut P. 2014. Repatrianci i uchodźcy po 1991 r. w Polsce. *Polityka Społeczna* 24(1), s. 47–60.
- Iglicka K. 1998b. Current migratory patterns. W: T. Frejka, M. Okólski, K. Sword (red.), *In-depth Studies on Migration in Central and Eastern Europe: The Case of Poland*. New York–Geneva: United Nations, s. 57–68.
- Iglicka K. 1998b. Are They Fellow Countrymen or Not? The Migration of Ethnic Poles from Kazakhstan to Poland. *International Migration Review* 32(4), s. 995–1014.
- Iglicka K. 1999. The Economics of the Petty Trade on the Eastern Polish Border. W: K. Iglicka, K. Sword (red.), *The Challenge of East-West Migration for Poland*. London: Macmillan, s. 120–144.
- Iglicka K. 2001a. Shuttling from the former Soviet Union to Poland: from 'primitive mobility' to migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27(3), s. 505–518
- Iglicka K. 2001b. *Poland's Post-War Dynamic of Migration*. Aldershot: Ashgate.
- Iglicka K. (red.) 2002. *Migracje powrotne Polaków. Powroty sukcesu czy rozczarowania?* Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Iglicka K. 2007. A note on rebirth of migration research in Poland after 1989. W: A. Kicinger, A. Weinar (red.), *State of the art in migration research in Poland*. CEFMR Working Paper 1/2007. Warszawa: Central European Forum for Migration Research.
- Iglicka K. 2010. *Powroty Polaków po 2004 roku. W pętli pułapki migracyjnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Iglicka K., Jaźwińska E., Kępińska E., Koryś P. 1997. *Imigranci w Polsce w świetle badania sondażowego*. Seria: ISS Working Papers 10. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Iglicka K., Jaźwińska E., Okólski M. 1996. Współczesne migracje zagraniczne ludności Polski. Badania etnosondażowe, *Studia Demograficzne* 4(126), s. 3–41.
- Iglicka K., Weinar A. 2004. Cudzoziemscy specjaliści w aglomeracji warszawskiej. W: J. Grzelak, T. Zarycki (red.), *Społeczna mapa Warszawy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholars, s. 368–388.
- Iglicka-Okólska K. 1998. *Analiza zachowań migracyjnych na podstawie wyników badania etnosondażowego migracji zagranicznych w wybranych regionach Polski w latach 1975-1994*. Seria: Monografie i Opracowania, 438. Warszawa: Instytut Statystyki i Demografii, Szkoła Główna Handlowa.
- Janicka A., Anacka M. 2018. Starzenie się populacji w warunkach dopełniającego się przejścia migracyjnego. W: M. Okólski (red.), *Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 334–354.
- Janicki W. 2006. Analiza migracji wewnętrznych i międzynarodowych na obszarze Unii Europejskiej – razem, czy osobno? *Studia Demograficzne* 2(150), s. 66–77.
- Jankowiak s. 2005. *Wysiedlenie i emigracja ludności niemieckiej w polityce władz polskich w latach 1945–1970*. Seria: Monografie, 13. Warszawa.
- Jaroszewicz M., Szerepka L. 2007. *Migration Challenges in the European Union's Eastern Neighbourhood*. Warsaw: Centre for Eastern Studies.
- Jaźwińska E. 1998. Methods, approaches and research techniques. W: T. Frejka, M. Okólski, K. Sword (red.), *In-depth Studies on Migration in Central and Eastern Europe: The Case of Poland*, New York–Geneva: United Nations, s. 25–34.
- Jaźwińska-Motyłska E. (red.) 2006. *Imigracja do Polski w świetle wyników Narodowego Spisu Powszechnego 2002*. CMR Working Papers Nr 13/71. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Jaźwińska E., Okólski M. (red.) 2001. *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Jończy R. 2003. *Migracje zarobkowe ludności autochtonicznej z województwa opolskiego: studium ekonomicznych determinant i konsekwencji*. Seria: Studia i Monografie, 226. Opole: Uniwersytet Opolski.
- Jończy R. 2006. Exodus zarobkowy ludności autochtonicznej z województwa opolskiego i jego skutki. *Polityka Społeczna* 1, s. 11-15.
- Jończy R. 2008. *Zewnętrzne migracje ludności wiejskiej Opolszczyzny po wejściu Polski do Unii Europejskiej. Konsekwencje sytuacji społeczno-demograficznej i regionalnego rynku pracy*. Opole–Wrocław: Instytut Śląski.
- Jończy R. 2010. *Migracje zagraniczne z obszarów wiejskich województwa opolskiego po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Wybrane aspekty ekonomiczne i demograficzne*. Opole–Wrocław: Instytut Śląski.
- Jończy R. 2014. *Ekonomiczno-społeczne skutki współczesnych migracji w wymiarze regionalnym na przykładzie regionu opolskiego*. Opracowanie przygotowane na zlecenie KBNM PAN. Warszawa.

- Jończy R., Rauziński R., Rokita-Poskart D. 2014. Ekonomiczno-społeczne skutki współczesnych migracji na przykładzie Śląska Opolskiego. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Społeczne skutki emigracji po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 233–246.
- Jończy R., Rokita-Poskart D. 2012. *Wpływ zagranicznych migracji zarobkowych na sytuację społeczno-demograficzną województwa opolskiego*. Opole: Obserwatorium Integracji Społecznej Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Opolu.
- Kaczmarczyk P. 2002. *Migracje o charakterze cyrkulacyjnym a inne formy mobilności terytorialnej w świetle doświadczeń badawczych*. CMR Working Papers nr 45. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kaczmarczyk P. 2004. Popytowe uwarunkowania migracji zarobkowych do Niemiec. W: P. Kaczmarczyk, W. Łukowski (red.), *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 38–77.
- Kaczmarczyk P. 2005a. Migracje zarobkowe Polaków w dobie przemian. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kaczmarczyk P. 2005b. Wyjazdy sezonowe do Niemiec a inne formy współczesnej mobilności zagranicznej Polaków – wybrane aspekty ekonomiczne. *Przegląd Polonijny* 3(117), s. 27–44.
- Kaczmarczyk P. 2006. *Highly skilled migration from Poland and other CEE countries - myths and reality*. Seria: Transatlantic Security and Immigration Project's Publications, 17/06. Warszawa: Centrum Stosunków Międzynarodowych.
- Kaczmarczyk P. (red.) 2008. Współczesne migracje zagraniczne Polaków. Aspekty lokalne i regionalne. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kaczmarczyk P. 2010. Brains on the Move? Recent Migration of the Highly Skilled from Poland and its Consequences. W: R. Black, G. Engbersen, M. Okólski, C. Panțiru (red.), *A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 165–186.
- Kaczmarczyk P. 2011. *Recent Trends in International Migration. The 2010 SOPEMI Report*. CMR Working Papers nr 50/108. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kaczmarczyk P. 2015. *Recent Trends in International Migration. The 2013 SOPEMI Report*. CMR Working Papers nr 86/114 Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kaczmarczyk P., Anacka M., Fihel A., Stefańska R. 2011. *Recent Trends in International Migration in Poland. The 2010 SOPEMI Report*. CMR Working Papers nr 51/109. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kaczmarczyk P., Dąbrowski P., Fihel A., Stefańska R. 2014. *Recent Trends in International Migration in Poland The 2012 SOPEMI Report*. CMR Working Paper nr 71/129. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kaczmarczyk P., W. Łukowski (red.) (2004). *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. 2002. From net emigration to net immigration. Socioeconomic aspects of international population movements in Poland. W: R. Rotte, P. Stein (red.), *Migration Policy and the Economy: International Experiences*. München: ars et unitas, s. 319–348.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. 2005a. *International migration in Central and Eastern Europe – current and future trends*. New York: United Nations Expert Group Meeting on International Migration and Development, 6-8 July 2005.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. 2005b. *Migracje specjalistów wysokiej klasy w kontekście członkostwa Polski w Unii Europejskiej*. Warszawa: Urząd Komitetu Integracji Europejskiej.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. 2008. Demographic and Economic Impacts of Migration on Poland. *Oxford Review of Economic Policy* 24(3), s. 600–625.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. 2011. Podsumowanie. W: P. Kaczmarczyk (red.), *Mobilność i migracje w dobie transformacji: wyzwania metodologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 195–206.
- Kędelski M. 1990. Fikcja demograficzna w Polsce i RFN (Ze studiów nad migracjami zagranicznymi), *Studia Demograficzne* 1(99), s. 21–55.
- Kępińska E. 2003. *Recent Trends in International Migration. Poland 2003*. CMR Working Papers nr 52. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kępińska E. 2004. *Recent trends in international migration. The 2004 SOPEMI Report for Poland*. CMR Working Paper nr 56. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kępińska E. 2005. *Recent Trends in International Migration. The 2005 SOPEMI Report for Poland*. CMR Working Papers nr 2/60. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kępińska E. 2006. *Recent trends in International Migration. The 2006 SOPEMI Report for Poland*. CMR Working Papers nr 15/73. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kępińska E. 2007. *Recent Trends in International Migration. The 2007 SOPEMI Report for Poland*. CMR Working Papers nr 29/87. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
-

- Kępińska E. 2008. *Migracje sezonowe z Polski do Niemiec: mechanizmy rekrutacji, rola rodziny i zróżnicowanie według płci*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kępińska E., Okólski M. 2001. *Recent trends in international migration - Poland 2001*. CMR Working Papers nr 43. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kępińska E., Okólski M. 2002. *Recent trends in international migration - Poland 2002*. CMR Working Papers nr 48. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kępińska E., Okólski M. 2003. *Recent Trends in International Migration. Poland 2003*. *Studia Demograficzne* 2(144), s.137–164.
- King, R., Skeldon, R. 2010. 'Mind the Gap!': bridging the theoretical divide between internal and international migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36(10), s. 1619–1646.
- Klimek Ł. 2017. *Migration and Fertility. Polish Migrant Families in Ireland and Non-Migrant Families in Poland: A Comparison of Fertility Plans and Behaviour*. *Central and Eastern European Migration Review* 6(2), s. 5–30.
- Knopek J. 2001. *Migracje Polaków do Afryki Północnej w XX wieku*. Bydgoszcz: Akademia Bydgoska.
- Komisja Rządowa do spraw koordynacji Działań międzyresortowych w zakresie polityki ludnościowej. 1989. *Emigracja zagraniczne ludności Polski do krajów kapitalistycznych w latach 1981-1988*. Warszawa, materiał powielany.
- Korcelli P. 1992. *International Migrations in Europe: Polish Perspectives for the 1990s*. *The International Migration Review* 26(2), Special Issue: The New Europe and International Migration, s. 292–304.
- Korcelli P. 1994a. *Emigration from Poland after 1945*. W: H. Fassmann, R. Muenz (red.), *European migration in the late twentieth century. Historical patterns, actual trends and social implications*. Aldershot: Edward Elgar Publishers, s. 171–185.
- Korcelli P. 1994b. *On interrelations between internal and international migration*. *Innovation* 2, s. 151–163.
- Korcelli P. (red.) 1998. *Przemiany w zakresie migracji ludności jako konsekwencja przystąpienia Polski do Unii Europejskiej*. Biuletyn KPZK PAN 184.
- Korcelli P. 2000. *Migration from Poland and the future EU enlargement*. W: Z. Chojnicki, J. Parysek (red.), *Polish geography. Problems, research, applications*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, s. 5–18.
- Korczyńska J. 2003. *Sezonowe wyjazdy zarobkowe Polaków do Niemiec*. Warszawa: Scholar.
- Koryś I. 2004. *Migration Trends in Selected EU Applicant Countries. Poland – Dilemmas of a Sending and Receiving Country*. Vienna: IOM.
- Kosiński L. 1963. *Procesy ludnościowe na Ziemiach Odzyskanych*. Seria: Prace Geograficzne, 40. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Krakowska A. 1992. *Migracje ludności wiejskiej Podhala*. Sprawozdanie Komisji Nauk Geograficznych nr 131. PAN: Kraków.
- Krakowska A. 1994. *Emigracja zagraniczna na Podhalu w latach 1975-1988*. W: B. Górz (red.), *Studia nad przemianami Podhala*. Seria: Prace Monograficzne WSP, 172. Kraków: WSP, s. 69–91.
- Krywult-Albańska, M. 2011. *Przyczyny i okoliczności emigracji z Polski w latach 1980: Na przykładzie emigracji do Kanady*. CMR Working Papers nr 49/107. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Kupiszewska D. 2009. *Data collection systems and practices in Poland relevant to research on migration and integration*. CEFMR Working Paper 3/2009. Warszawa: CEFMR.
- Kupiszewska D., Kupiszewski M. 2005. *A revision of the traditional multiregional model to better capture international migration: The MULTIPOLES model and its applications*. CEFMR Working Paper 10/2005. Warszawa: CEFMR.
- Kupiszewska D., Kupiszewski M. 2012. *Długoterminowe regionalne konsekwencje migracji w Europie – metoda oceny i wybrane wyniki*. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 2, s. 105–134.
- Kupiszewska D., M. Kupiszewski. 2013. *Population and labour force dynamics model*. W: M. Kupiszewski (red.) *International migration and the future of populations and labour in Europe*. Seria: The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, 32. Springer, s. 193–206.
- Kupiszewska D., Kupiszewski M. 2014. *ET2050 Territorial Scenarios and Visions for Europe. Volume 2. Demographic trends and scenarios*. Online: https://www.espon.eu/sites/default/files/attachments/ET2050_FR-03_Volume_2_Demographic_Trends_and_Scenarios.pdf.
- Kupiszewska D., Kupiszewski M., Martí M., Ródenas C. 2010. *Possibilities and limitations of comparative quantitative research on international migration flows*. PROMINSTAT Thematic Working Paper, 4. Online: www.prominstat.eu.
- Kupiszewska D., Nowok B. 2008. *Comparability of statistics on international migration flows in the European Union*. W: J. Raymer, F. Willekens (red.), *International Migration in Europe: Data, Models, and Estimates*. London: Wiley and Sons, s. 47–71.
- Kupiszewska D., Nowok B., Kupiszewski M. 2006. *Country report. Poland*. W: M. Poulain, N. Perrin, A. Singleton (red.), *THESIM: Towards Harmonised European Statistics on International Migration*. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, s. 577–589.
-

- Kupiszewski M. 1992. Population development 1980-1990 in Poland. (A map with an accompanying text.). W: P. Jordan (red.), *Atlas of Eastern and Southeastern Europe*. Vienna: Oesterreichisches Ost- und Suedosteuropa Institut.
- Kupiszewski M. 1993. Poland as a source of migration and travel. W: P. Jordan (red.), *Atlas of Eastern and Southeastern Europe*. Vienna: Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut.
- Kupiszewski M. 1996. Extra-Union migration: the East-West perspective. W: P. Rees, J. Stillwell, A. Convey, M. Kupiszewski (red.), *Population migration in the European Union*. London: Wiley and Sons, s. 13–37.
- Kupiszewski M. 1998. Czy na podstawie doświadczeń innych krajów można przewidywać zmiany migracji międzynarodowych po przyjęciu Polski do Unii Europejskiej? W: P. Korcelli (red.), *Przemiany w zakresie migracji ludności jako konsekwencja przystąpienia Polski do Unii Europejskiej*. Biuletyn KPZK PAN 184, s. 67–78.
- Kupiszewski M. 2002a. *Modelowanie dynamiki przemian ludności w warunkach wzrostu znaczenia migracji międzynarodowych*. Seia: Prace Geograficzne 181. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Kupiszewski M. 2002b. How trustworthy are forecasts of international migration between Poland and the European Union? *Journal of Ethnic and Migration Studies* 28(4), s. 627–645.
- Kupiszewski M. 2005. *Migration in Poland in the Period of Transition- the Adjustment to the Labour Market Change*. Discussion Paper No.266, Project on Intergenerational Equity, Institute of Economic Research, Hitotsubashi University, Tokyo.
- Kupiszewski M. (red.) 2009a. *Labour Migration Patterns, Policies and Migration Propensity in the Western Balkans*. Budapest: International Organization for Migration.
- Kupiszewski M. 2009b. Labour migration in Western Balkan countries – a review of literature and historical trends. W: M. Kupiszewski (red.), *Labour Migration Patterns, Policies and Migration Propensity in the Western Balkans*. Budapest: International Organization for Migration, s. 13–30.
- Kupiszewski M. 2009c. Migration and population change in the Western Balkans – what the data reveal. W: M. Kupiszewski (red.), *Labour Migration Patterns, Policies and Migration Propensity in the Western Balkans*. Budapest: International Organization for Migration, s. 51–62.
- Kupiszewski M. 2009d. Assessment of migration propensity in Western Balkan countries. W: M. Kupiszewski (red.), *Labour Migration Patterns, Policies and Migration Propensity in the Western Balkans*. Budapest: International Organization for Migration, s. 63 – 72.
- Kupiszewski M. (red.) 2013. *International migration and the future of populations and labour in Europe*. Seria: The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, 32. Springer.
- Kupiszewski M., Baccaïni B., Durham H., Rees P. 2000. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: France Case Study*. Working Paper 00/03. Leeds: School of Geography, University of Leeds.
- Kupiszewski M., Berinde D., Teodorescu V., Durham H., Rees P. 1997. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Romanian case study*. Working Paper 97/7. Leeds: School of Geography, University of Leeds.
- Kupiszewski M., Bijak J., Kicinger A. 2013. The use of international migration theories in migration forecasting - a practical approach. W: M. Kupiszewski (red.), *International migration and the future of populations and labour in Europe*. Seria: The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, 32. Springer, s. 35–55.
- Kupiszewski M., Bijak J., Nowok B. 2008. The Impact of Future Demographic Trends in Europe, 2005-2050. *Finnish Yearbook of Population Research* 63, s. 147–183.
- Kupiszewski M., Borgegård L-E., Fransson U., Hakansson J., Durham H., Rees P. 2001. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Sweden Case Study*. Working Paper 001/01. Leeds: School of Geography, University of Leeds.
- Kupiszewski M., Bucher H., Durham H., Rees P. 1998. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Germany case study*. Working Paper 98/11. Leeds: School of Geography, University of Leeds.
- Kupiszewski M., Drbohlav D., Rees P., Durham H. 1998. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Czech case study*. Working Paper 98/10. Leeds: School of Geography, University of Leeds.
- Kupiszewski M., Durham H., Rees P. 1998a. Changes in the regional population dynamics in Poland 1980-1984. *Studia Demograficzne* 3(133), s. 3–18.
- Kupiszewski M., Durham H., Rees P. 1998b. Internal migration and urban change in Poland. *European Journal of Population*, 14, 3, 265–290.
- Kupiszewski M., Fihel A. 2007. Demographic aspect of research on international migration. W: A. Kicinger, A. Weinar (red.), *State of the Art of the Migration Research in Poland*. CMR Working Papers 26/84. Ośrodek Badań nad Migracjami. Uniwersytet Warszawski.
- Kupiszewski M., Heikkilä E., Nieminen M., Durham H., Rees P. 2000. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Finland Case Study*. Working Paper 00/07. Leeds: School of Geography, University of Leeds.

- Kupiszewski M., Illeris S., Durham H., Rees P. 2001. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Denmark Case Study*. Working Paper 01/02. Leeds: School of Geography, University of Leeds.
- Kupiszewski M., Kupiszewska D. 1998. Projection of Central and East European Populations - the model, the data and preliminary results. W: J. Fleischhacker, R. Münz (red.), *Gesellschaft und Bevölkerung in Mittel- und Osteuropa im Umbruch*. Seria: Arbeitstagung der Deutschen Gesellschaft für Bevölkerungswissenschaft (DGBw), 31. Berlin: Lehrstuhl Bevölkerungswissenschaft, Institut für Sozialwissenschaften, s. 22–40.
- Kupiszewski M., Kupiszewska D. 2008. International migration component in population dynamics models. W: J. Raymer, F. Willekens (red.), *International Migration in Europe: Data, Models, and Estimates*. London: Wiley and Sons, s. 309–327.
- Kupiszewski M., Kupiszewska D. 2011. MULTIPOLES: A Revised Multiregional Model for Improved Capture of International Migration. W: J. Stillwell, M. Clarke (red.), *Population Dynamics and Projection Methods: Papers in Honour of Philip Rees*. Springer, s. 41–60.
- Kupiszewski M., Kupiszewska D., Brunarska Z. 2017. The futures of ethnic groups in the Russian Federation. *Eurasian Geography and Economics* 58(3), s. 279–296.
- Kupiszewski M., Kupiszewska D., Nikitovic V. 2012. *The impact of demographic and migration flows on Serbia*. Belgrade: International Organization for Migration - Mission to Serbia. Online: http://www.kirs.gov.rs/docs/migracije/The_Impact_of_Demographic_and_Migration_Flows_on_Serbia.pdf
- Kupiszewski M., Schuler M., Reichle M., Durham H., Rees P. 2000. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Switzerland Case Study*. Working Paper 00/02. Leeds: School of Geography, University of Leeds.
- Kurcz Z., Podkanski W. 1991. Emigracja z Polski po 1980 roku. W: W. Misiak (red.), *Nowa emigracja i wyjazdy zarobkowe za granicę*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Socjologiczne.
- Kuźma E. 2004. Migracje do Belgii: o możliwościach i barierach wychodzenia z nielegalności. W: P. Kaczmarczyk, W. Łukowski (red.), *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 261–277.
- Latuch M. 1989. Dylematy i problemy współczesnych migracji zagranicznych w Polsce. W: *Współczesne migracje i metodyka ich badania*. Seria: Monografie i Opracowania. Warszawa: Szkoła Główna Planowania i Statystyki, Instytut Statystyki i Demografii, s. 54–59.
- Latuch M. 1990. *Zagraniczne wyjazdy Polaków w latach osiemdziesiątych jako motyw emigracji ludności z kraju*. Warszawa: IGS-SGPiS.
- Latuch M. 1992. Jeszcze o współczesnej emigracji ludności Polski. *Wiadomości Statystyczne* 37(8), s. 46–47.
- Lesińska M., Okólski M., Słany K., Solga B. (red.) 2014. *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Społeczne skutki emigracji po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Linstone H. A., Turoff M. 1975. *The Delphi Method: Techniques and Applications*. Reading: Addison-Wesley.
- Makulec A. 2013. *Konsekwencje migracji wysoko wykwalifikowanego kapitału ludzkiego dla krajów dla krajów wysyłających i migrantów na przykładzie personelu medycznego*. CMR Working Papers nr 61/119. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Marek E. 1992. *Emigracja z Polski*. Warszawa: IPiSS.
- Marszał T. (red.) 2001. *Atlas of Polish Emigration in France*. Łódź: Stowarzyszenie Wspólnota Polska, Uniwersytet Łódzki.
- Martí M., Ródenas C. 2007. Migration Estimation Based on the Labour Force Survey: An EU-15 Perspective. *International Migration Review* 41(1), s. 101–126.
- Massey D. 1987. The ethnosurvey in theory and Practice. *International Migration Review* 21(4).
- Massey D., Espinosa K. 1997. What is driving Mexico-U.S. Migration? A theoretical, empirical and policy analysis. *American Journal of Sociology* 102(4).
- Matejko E. 2004. Migracja sezonowa jako strategia działania w kontekście sytuacji na polskim i hiszpańskim rynku pracy. W: P. Kaczmarczyk, W. Łukowski (red.), *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 240–260.
- Michalski W. 1990. Migracje ludności między Polską a Francją w latach 1980–1986. *Przegląd Polonijny* 16(1).
- Mioduszewska M. 2008. *Najnowsze migracje z Polski w świetle danych Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności*. CMR Working Papers nr 36/94. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- MSW. 1989. *Informacja Statystyczna. Migracje zewnętrzne 1988*. Warszawa: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych.
- Mucha J., Łuczaj K. 2017. Developing the Academic Careers of Foreign Scholars in Poland: The Case of Krakow. *Central and Eastern European Migration Review* 6(2), s. 141–162.
- Murdoch A. 2011. *Emigracja lekarzy z Polski*. Seria: Monografie i Opracowania, 577. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
-

- Napierała J., Frieberg J. H. 2011. Polscy migranci w Norwegii. W: P. Kaczmarczyk (red.), *Mobilność i migracje w dobie transformacji: wyzwania metodologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 38–4.
- Napierała J., Górny A. 2011. Badania migrantów jako przedstawicieli populacji „ukrytych” – dobór próby sterowany przez respondentów (Respondent Driven Sampling). W: P. Kaczmarczyk (red.), *Mobilność i migracje w dobie transformacji: wyzwania metodologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 155–194.
- Napierała J., Trevena P. 2010. Patterns and determinants of sub-regional migration: A case study of Polish construction workers in Norway. W: R. Black, G. Engbersen, M. Okólski, C. Panțiru (red.), *A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 51–72.
- Napierała J., Wojtyńska A. 2011. Polscy migranci w Islandii. W: P. Kaczmarczyk (red.), *Mobilność i migracje w dobie transformacji: wyzwania metodologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 48–65.
- Nowok B. 2005. *Evolution of international migration statistics in selected Central European countries*. CEFMR Working Papers 8/2005. Warszawa: CEFMR.
- Nowok B. 2008. Evolution of international migration statistics in selected Central European countries. W: J. Raymer, F. Willekens (red.), *International Migration in Europe: Data, Models, and Estimates*. London: Wiley and Sons, s. 73–87.
- Nowok B. 2010. *Harmonization by simulation: A contribution to comparable international migration statistics in Europe*. Rozprawa doktorska. Doctor of Philosophy, Rijksuniversiteit Groningen.
- Nowok B., Kupiszewska D. 2005. *Official European statistics on international migration flows: availability, sources and coverage*. CEFMR Working Paper 5/2005. Warsaw: CEFMR.
- Nowok B., Kupiszewska D., Poulain M. 2006. Statistics on International Migration Flows. W: M. Poulain, N. Perrin, A. Singleton (red.), *THESIM: Towards Harmonised European Statistics on International Migration*. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, s. 203–231.
- Nowok, B., Willekens F. 2011. A probabilistic framework for harmonization of migration statistics. *Population, Space and Place* 17(5), s. 521–533.
- Okólski M. 1991. Poland across Rio Grande. *The European Journal of International Affairs* 2, s.136–150.
- Okólski M. 1993. Migratory Movements from Countries of Central and Eastern Europe. W: *People on the Move. New Migration Flows in Europe*. Strasbourg Council of Europe Press. s. 83–116 i s. 205–229.
- Okólski M. 1994a. Migracje zagraniczne w Polsce a latach 1980-1989. Zarys problematyki badawczej. *Studia Demograficzne* 3(117), s. 3–59.
- Okólski M. 1994b. International Migration in Poland: Characteristics, Magnitude, Causes. W: *Migration as Socio-Economic Phenomenon in the Process of Poland's Transition within the Context of European Integration*. Paryż: Organisation for Economic Co-operation and Development, s. 75–117.
- Okólski M. 1994c. Migracje zagraniczne w Polsce- cechy, skala, przyczyny. W: *Migracja jako społeczne i ekonomiczne zjawisko w procesie transformacji ustrojowej w Polsce na tle integracji europejskiej*. Warszawa: OECD, MPiPS, IPiSS, s. 75–117.
- Okólski M. 1997a. *Statystyka imigracji w Polsce. Warunki poprawności, ocena stanu obecnego, propozycje nowych rozwiązań*. ISS Working Papers 2. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Okólski M. 1997b. *Recent trends in international migration - Poland 1996*. CMR Working Papers nr 16. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Okólski M. 1997c. *Najnowszy ruch wędrownkowy z Ukrainy do Polski. Charakterystyka strumieni, cech migrantów i okoliczności pobytu w Polsce*. CMR Working Papers nr 14. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Okólski M. 1998a. *Recent trends in international migration - Poland 1997*. CMR Working Papers nr 19. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Okólski M. 1998b. A profile of the communities. W: T. Frejka i in. (red.), *In-depth Studies on Migration in Central and Eastern Europe*. New York–Geneva: United Nations, s. 35–44.
- Okólski M. 1999a. *Recent trends in international migration - Poland 1998*. CMR Working Papers nr 28. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Okólski M. 1999b. Transformacja mobilności przestrzennej a nowe formy migracji międzynarodowych. W: *Dziesięć lat po szoku. Polska gospodarka w latach 1989-1998*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 246–265.
- Okólski M. 1999c. *Poland's migration: growing diversity of flows and people*. CMR Working Papers nr 29. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Okólski M., 1999d. Migration Pressures on Europe. W: *European Populations. Unity in diversity*. Kluwer Academic Press, s. 141-194.
- Okólski M. 1999e. *Migration Pressures on Europe*. CMR Working Papers nr 26. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
-

- Okólski M. 2000a. Incomplete migration. A new form of mobility in Central and Eastern Europe. The case of Polish and Ukrainian migrants. W: C. Wallace, D. Stola (red.), *Central Europe: New migration space*. Houndmills: Macmillan Press, s. 95–115.
- Okólski M. 2000b. *Recent trends in international migration - Poland 2000*. CMR Working Papers nr 39. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski.
- Okólski M. 2000c. Recent trends and major issues in international migration: Central and East European perspective. *International Social Science Journal* 4, s. 329–341.
- Okólski M. 2001a. Mobilność przestrzenna z perspektywy koncepcji migracji niepełnej. W: E. Jaźwińska, M. Okólski (red.), *Ludzie na hustawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 31–61.
- Okólski M. 2001b. Incomplete Migration. A New Form of Mobility in Central and Eastern Europe. The Case of Polish and Ukrainian migrants. W: C. Wallace, D. Stola (red.), *Patterns of Migration in Central Europe*. Houndmills–Basingstoke: Palgrave Macmillan, s. 105–128.
- Okólski M. 2004. Przepływ siły roboczej w świetle niemiecko-polskiej umowy dwustronnej o pracownikach sezonowych. W: P. Kaczmarczyk, W. Łukowski (red.), *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 23–37.
- Okólski M. 2010a. Czy Polska stanie się krajem imigracyjnym? *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 4, s.131–157.
- Okólski M. 2010b. Polska jako kraj imigracji - wprowadzenie. W: A. Górny, I. Grabowska-Lusińska, M. Lesińska, M. Okólski (red.), *Transformacja nieoczywista. Polska jako kraj imigracji*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 23–68.
- Okólski M. 2010c. Modernizacyjna rola migracji. W: W. Morawski (red.), *Powiązania zewnętrzne. Modernizacja Polski*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska, s. 497–507.
- Okólski M. 2012a. Spatial Mobility from the Perspective of the Incomplete Migration Concept Central and Eastern European *Migration Review* 1(1), s. 11–35.
- Okólski M. 2012b. Modernising Impacts of Emigration. *Studia Socjologiczne* 3(206), s. 49–79.
- Okólski M. 2012c. Transition from emigration to immigration. Is it a destiny of modern European countries? W: M. Okólski (red.), *European Immigrations: Trends, Structures and Policy Implications*. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 23–44.
- Okólski M. 2017a. Nowa, krucha mapa europejskich migracji. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 1(163), s. 5–28.
- Okólski M. 2017b. Migracje ludności a modernizacja Europy. W: J. M. Brzeziński (red.), *Obcy i swoi. Psychologiczna natura stosunków międzyludzkich*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNS UAM, s. 257–272.
- Okólski M., Jaźwińska E., Iglicka K. 1996. Współczesne migracje zagraniczne ludności Polski. Badania etnosondażowe. *Studia Demograficzne* 4(126), s. 3–41.
- Okólski M., Salt J. 2014. Polish emigration to the UK after 2004: Why did so many come? *Central and Eastern European Migration Review* 3(2), s. 11–37.
- Okólski M., Stola D. 1998. Migracje między Polską a krajami Unii Europejskiej w perspektywie przystąpienia Polski do Unii Europejskiej. W: P. Korcelli (red.), *Przemiany w zakresie migracji ludności jako konsekwencja przystąpienia Polski do Unii Europejskiej*. Biuletyn KPZK PAN 184, s. 9–54.
- Orłowski W., Zienkowski L. 1998. Skala potencjalnych emigracji z Polski po przystąpieniu do Unii Europejskiej: próba prognozy. W: P. Korcelli (red.), *Przemiany w zakresie migracji ludności jako konsekwencja przystąpienia Polski do Unii Europejskiej*. Biuletyn KPZK PAN 184, s. 55–66.
- Perepeczko B. 2007. W kręgu kapitału ludzkiego. W: M. Wieruszewska (red.), *Tu i tam. Migracje z polskich wsi za granicę*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Perepeczko B. 2008a. Zróżnicowanie zjawiska zarobkowych migracji zagranicznych ludności wiejskiej. *Zeszyty Naukowe SGGW - Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej* 72, s. 65–74.
- Perepeczko B. 2008b. Nowe oblicze migracji zagranicznych z obszarów wiejskich Polski południowo-wschodniej. W: D. Gizicka, W. Gizicki (red.), *Człowiek i społeczeństwo wobec wyzwań współczesności: aspekty kulturowe i społeczne*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 178–187.
- Perepeczko B. 2008c. Plany emigracyjne (wiejskiej) młodzieży. W: M. Drygas, A. Rosner (red.), *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, s. 247–267.
- Piekut A. 2014. Migration and modernisation – an alternative. Polemic essay with Marek Okólski's article "Modernising Impacts of Emigration". *Studia Socjologiczne* 1(212), s. 157–169.
- Rauziński R. 1989a. *Demograficzne aspekty emigracji ludności ze Śląska Opolskiego do Republiki Federalnej Niemiec w latach 1975-88*. Biuletyn Informacyjny Wojewódzkiego Ośrodka Informacji Naukowej, Technicznej i Ekonomicznej 10. Opole.
- Rauziński R. 1989b. *Emigracja zagraniczna w województwie opolskim w świetle badań nad problemami pracy*. Opole.

- Rauziński R. 1991. Migracje zarobkowe do Niemiec a rozwój regionalny Śląska Opolskiego. *Zeszyty Naukowe Politechniki Opolskiej* 233, *Nauki Społeczne* 44, s. 77–95.
- Rauziński R. 1993. Migracje ludności autochtonicznej ze Śląska Opolskiego do Republiki Federalnej Niemiec w latach 1950-1990. W: A. Klasik, Z. Mikołajewicz (red.), *Społeczno-gospodarcze i przestrzenne problemy Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego i Śląska Opolskiego*. Biuletyn KPZK PAN 162. Warszawa: PWN.
- Rauziński R. 1996. Wpływ migracji zagranicznych na sytuację demograficzną Śląska Opolskiego w latach 1945-1995. *Śląsk Opolski* 6(2), s. 13–18.
- Rauziński R. 1997. Wpływ migracji (zagranicznych i wewnętrznych) na kształtowanie się sytuacji demograficznej i rynku pracy gminy Dobrzeń Wielki w latach 1975-1995. *Śląsk Opolski* 1, s. 35–39.
- Rauziński R. 1998. Wpływ migracji zagranicznych na sytuację demograficzną Śląska Opolskiego 1945-1998. *Region Śląsk Opolski. Wybrane Informacje Społeczno-Gospodarcze* 3-4, s. 9–27. Rauziński R. 1999a. *Współczesne migracje zagraniczne na Śląsku Opolskim. Aspekty demograficzne i społeczne*. Opole: Instytut Śląski.
- Rauziński R. 1999b. Współczesne migracje zagraniczne ze Śląska Opolskiego w świetle stosunków narodowościowych i demograficznych. *Śląsk Opolski* 2, s. 23–32.
- Rauziński R. 2000a. Współczesne wyjazdy zarobkowe z województwa opolskiego do Republiki Federalnej Niemiec. W: *Zewnętrzne migracje zarobkowe we współczesnej Polsce: wybrane zagadnienia*. Warszawa – Włocławek: IPISS/WSHE, s. 63–78.
- Rauziński R. 2000b. Contemporary international migration from Opole Silesia in the light of ethnic and demographic relations. W: K. Heffner, J. Zupančič (red.), *Migration processes in small European regions during transition period*. Opole: Governmental Research Institute – Silesian Institute in Opole, s. 71–81.
- Rauziński R. 2004. Wpływ migracji zagranicznych (stałych i sezonowych) na sytuację demograficzną ludności na Śląsku Opolskim w latach 1951-2002. W: *Rola małych regionów w rozwoju społeczno-gospodarczym kraju i integracji europejskiej*. Biuletyn KPZK PAN 212, s. 141–155.
- Rauziński R., Jończy R. 2002. Wpływ emigracji zagranicznej na sytuację społeczno-ekonomiczną w miastach i gminach województwa opolskiego. W: J. Słodczyk (red.), *Demograficzne i społeczne aspekty rozwoju miast*. Opole: Uniwersytet Opolski, s. 57–75.
- Rauziński R., Szczygielski K. 1993. Wpływ migracji zewnętrznych na lokalne rynki pracy Śląska w latach 1979-1988 (Analiza ilościowa). W: E. Frątczak, Z. Strzelecki, J. Witkowski (red.), *Bezrobocie - wyzwanie dla polskiej gospodarki*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Demograficzne, GUS.
- Raymer J., Wiśniowski A., Forster J. J., Smith P. W. F., Bijak J. 2013. Integrated modeling of European migration. *Journal of the American Statistical Association* 108(503), s. 801–819.
- Rees P., Bell M., Kupiszewski M., Kupiszewska D., Ueffing P., Bernard A., Charles-Edwards E., Stillwell J. 2017. The Impact of Internal Migration on Population Redistribution: An International Comparison. *Population, Space and Place* 23(6), s. 1–22.
- Rees P., Kupiszewski M. 1999a. Internal migration: What data are available in Europe? *Journal of Official Statistics* 15(4), s. 551–586.
- Rees P., Kupiszewski M. 1999b. *Internal Migration and Regional Population Dynamics in Europe: A Synthesis*. Seria: Collection Demography. Strasbourg: Council of Europe.
- Rees P. H., Wilson A. G. 1977. *Spatial population analysis*. London: Arnold.
- Rogers A. 1975. *Introduction to multiregional mathematical demography*. New York: Wiley.
- Rogers A. 1995. *Multiregional demography*. London: Wiley.
- Romaniszyn K. 1994. Polacy w Grecji. *Studia Polonijne* 16, s. 7–98.
- Romaniszyn K. 1997. *Current migration in Central and Eastern Europe*. ISS Working Papers 15. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Rostropowicz-Miśko M. 2007. *Migracje ludności ze Śląska Opolskiego do Niemiec w latach 1989-2005. Aspekty demograficzne, społeczne i ekonomiczne*. Opole.
- Rostropowicz-Miśko M. 2012. Migracje zagraniczne a sytuacja demograficzna Śląska Opolskiego w latach 1989-2008. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach* 98, s. 281–288.
- Ruta Z. 1989. Emigranci Polscy w Grecji. Szkic problemu. *Przegląd Polonijny* 15(1), s. 7783.
- Sakson B. 1998a. *Ludność obecna Polski w dniu 6.12.1988. Wpływ „niewidzialnych” migracji zagranicznych lat osiemdziesiątych na strukturę demograficzną*. Praca doktorska. Warszawa: Kolegium Analiz Ekonomicznych SGH.
- Sakson B. 1998b. Szacunek rzeczywistej liczby Polaków, którzy opuścili kraj w latach 1981-1989 na podstawie danych systemu ewidencji ruchu paszportowego. *Studia Demograficzne* 1(131), s. 27–66.
-

- Sakson B. 2000. Oszacowanie liczby i struktury ludności Polski w dniu 6 XII 1988 z uwzględnieniem migracji lat 1980. *Studia Demograficzne* 1(137), s. 53–95.
- Sakson B. 2002. Wpływ „niewidzialnych” migracji zagranicznych lat osiemdziesiątych na struktury demograficzne Polski. Seria: Monografie i Opracowania, 481. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
- Slany K. 1991. Emigracja z Polski w latach 1980 do głównych krajów imigracji zamorskiej i kontynentalnej: aspekty demograficzno-społeczne. *Przegląd Polonijny* 4, s. 15–36.
- Slany K., Ślusarczyk M. 2013. *Migracje zagraniczne Polaków w świetle NSP 2011. Trendy i charakterystyki socio-demograficzne*. Konferencja pt. „Młoda polska emigracja w UE jako przedmiot badań psychologicznych, socjologicznych i kulturowych”, EuroEmigranci.PL. Kraków, 23-24 września 2013 r.
- Solga B. 2000. Contemporary migration processes and flows of labour force abroad (as present in Opole Silesia). *Polish Population Review* 17, s. 56–66.
- Solga B. 2004a. Migracje zagraniczne mieszkańców regionu opolskiego w świetle wyników Narodowego Spisu Powszechnego 2002 r. Śląsk Opolski 4, numer tematyczny pt. „Sytuacja demograficzna Śląska w świetle Narodowego Spisu Powszechnego 2002 r.” pod red. K. Szczygielskiego, s. 99–101.
- Solga B. 2004b. Migracje zagraniczne w regionie opolskim w świetle badań naukowych. W: K. Heffner (red.), *Rola małych regionów w rozwoju społeczno-gospodarczym kraju i integracji europejskiej*. Seria: Biuletyn KPZK PAN 212, s. 181–194.
- Solga B. 2013a. Miejsce i znaczenie migracji w rozwoju regionalnym. Opole: Politechnika Opolska.
- Solga B. 2013b. Migracje zagraniczne i ich wpływ na rozwój obszarów wiejskich. W: K. Heffner (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce a polityka spójności Unii Europejskiej. Stare problemy i nowe wyzwania (ze szczególnym uwzględnieniem województwa opolskiego)*. Seria: Studia KPZK PAN 154, s. 129–137. Stillwell J., Bell M., Ueffing P., Daras K., Charles-Edwards E., Kupiszewski M., Kupiszewska D. 2016. Internal migration around the world: comparing distance travelled and its frictional effect. *Environment and Planning A* 48, s. 1657–1675.
- Stola D. 2000. *Emigracja pomarцова*. ISS Working Papers 34. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Stola D. 2003. Zamknięcie Polski. Zniesienie swobody wyjazdu i uszczelnienie granic w latach 40. i 50. W: D. Stola, M. Zaremba (red.), *PRL. Trwanie i zmiana*. Warszawa: Wydawnictwo WSPiZ im. L. Koźmńskiego.
- Stola D. 2010. *Kraj bez wyjścia? Migracje zagraniczne z Polski 1949-1989*. Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej.
- Stonawski M., Potančoková M., Skirbekk V. 2016. Fertility patterns of native and migrant Muslims in Europe. *Population, Space and Place* 22(6), s. 552–567
- Stpczyński T. 1992. *Polacy w świecie*. Warszawa: GUS.
- Strielkowski W., Jaroszewicz M. 2014. Econometric forecasting of migrant stock from Eastern Europe. W: M. Jaroszewicz, M. Lesińska (red.), *Forecasting Migration Between the EU, V4 and Eastern Europe. Impact of Visa Abolition*. Warszawa: Centre for Eastern Studies, s. 54–67.
- Szymańska D. Migracje do Polski w kontekście nowych przemian ustrojowych (na przykładzie województwa toruńskiego). W: *Rozwój demografii polskiej w latach 1918-1993*. Warszawa: GUS, s. 351–360.
- Szymańska D., Grzelak E. 1996. Migracje zagraniczne na terenie woj. toruńskiego na tle Polski. W: *Współczesne i perspektywiczne problemy geografii społeczno-ekonomicznej i zagospodarowania przestrzennego*. Toruń, s. 79–92.
- Śleszyński P. 2006. Imigracja do Polski w latach 1989-2002 na podstawie wyników NSP 2002. *Studia Demograficzne* 149, s. 82–88.
- Tanajewski Ł. 2004. Legalne migracje sezonowe z Polski do Niemiec i Francji. Analiza porównawcza. W: P. Kaczmarczyk, W. Łukowski (red.), *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 208–239.
- Urbańska S. 2014. Regionalne i lokalne konteksty migracji – przypadek Podlasia. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Społeczne skutki emigracji po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 247–261.
- Walaszek M. 2014. Migracje wewnętrzne i zagraniczne w aglomeracji poznańskiej w latach 1990-2011. *Człowiek i Społeczeństwo* 37, s. 75–90.
- Webb J. W. 1963. The natural and migration components of population changes in England and Wales, 1921-1931. *Economic Geography* 39(2), s. 130–148.
- Wieruszewska M. (red.) 2007a. *Tu i tam. Migracje z polskich wsi za granicę*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Wieruszewska M. 2007b. W kręgu kapitału społecznego. W: M. Wieruszewska (red.), *Tu i tam. Migracje z polskich wsi za granicę*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Wiśniowski A. 2013. Bayesian modelling of international migration with Labour Force Survey data. Rozprawa doktorska. Warszawa, Szkoła Główna Handlowa.
-

- Wiśniowski A. 2017. Combining Labour Force Survey data to estimate migration flows: The case of migration from Poland to the UK. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)* 180(1), s. 185–202.
- Wiśniowski A., Bijak J., Christiansen S., Forster J. J., Keilman N., Raymer J., Smith P. W. F. 2013. Utilising expert opinion to improve the measurement of international migration in Europe. *Journal of Official Statistics* 29(4), s. 583–607.
- Wiśniowski A., Bijak J., Kupiszewski M., Kupiszewska D. 2012. An uncertain future of immigration in Europe: Insights from expert-based stochastic forecasts for selected countries. W: M. Okólski (red.), *European Immigrations. Trends, Structures and policy Implications*. Seria: IMISCOE Research Series. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 211–232.
- Wiśniowski A., Bijak J., Shang, H. L. 2014. Forecasting Scottish migration in the context of the 2014 constitutional change debate. *Population, Space and Place* 20(5), s. 455–464.
- Wiśniowski A., Forster J. J., Smith P. W. F., Bijak J., Raymer J. 2016. Integrated modelling of age and sex patterns of European migration. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)* 179(4), s. 1007–1024.
- Wrześniewska-Wal I. 2012. Mobilność polskich lekarzy. *Problemy Higieny i Epidemiologii* 93(1), s. 209–215.
- Zelinsky W. 1971. The Hypothesis of the Mobility Transition. *Geographical Review* 61, s. 219–249.
- Zelinsky W. 1979. The Demographic Transition: Changing Patterns of Migration. In: *Population Science in the Service of Mankind*. Vienna: Institute of Life, International Union for Scientific Study of Population, s. 165–190.
- Znaniński F., Thomas W. 1918-1920. *The Polish Peasant in Europe and America*. Boston: Richard G. Badger, The Gorham Press.

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

Jan Brzozowski, Paweł Kaczmarczyk

1. Wstęp: ramy analizy i ujęcia definicyjne

Ekonomia zajmuje szczególne miejsce w ramach studiów migracyjnych. Świadczy o tym choćby twórczość pierwszego teoretyka migracji Ernsta Geорга Ravensteina. Sam Ravenstein w swojej akademickiej twórczości reprezentował geografę, ale w swoim słynnym esej poświęconym pierwszemu prawom migracji wymienił najpierw wszystkie istotne czynniki ludzkiej mobilności – prawne, społeczne, kulturowe czy polityczne – by na samym końcu stwierdzić, że „żaden z wywołanych (przez te czynniki) strumieni migracyjnych nie może się równać ze strumieniem wywołanym przez naturalną skłonność wśród (większości) ludzi do polepszenia swojej sytuacji materialnej” (Ravenstein 1889, s. 286).

Zdanie to można interpretować dwojako. Po pierwsze, Ravenstein postawił hipotezę o primacie czynnika ekonomicznego nad innymi determinantami migracji, co w pośredni sposób przypisuje naukom ekonomicznym centralną – a przynajmniej bardzo ważną – rolę w studiach migracyjnych. Równocześnie jednak sam fakt, iż to geograf rozpoczął ekonomiczne rozważania nad procesem migracji, ma charakter symboliczny i wskazuje na interdyscyplinarność studiów migracyjnych. Spostrzeżenie to nie jest może rewolucyjne i specjalnie odkrywcze, ale z pewnością ma bardzo istotne implikacje dla naszych rozważań i analiz nad ekonomicznymi badaniami migracji międzynarodowych w Polsce w latach 1989–2017. Z jednej strony badania migracyjne prowadzone są przez przedstawicieli różnych dyscyplin (m.in. geografii, historii, socjologii, antropologii czy politologii, by wymienić najpopularniejsze), a w ich ramach często poruszonymi obszarami badawczymi są pola będące tradycyjnymi obiektami badań nauk ekonomicznych. Są to m.in.: transfery zarobków przez emigrantów, wzorce konsumpcji, problem ubóstwa i dysproporcji dochodowych, praca w kraju docelowym oraz po powrocie z emigracji, inwestycje edukacyjne i wykorzystanie kapitału ludzkiego, przedsiębiorczość i działalność inwestycyjna. Każde z tych zagadnień bywa i jest obiektem zainteresowań wielu dyscyplin, np. przedsiębiorczość imigrantów w Polsce badana jest z perspektywy socjologii (Andrejuk 2017), psychologii społecznej (Brzozowska 2012) czy wreszcie dziedziny nauk ekonomicznych, w tym nauk o zarządzaniu (Glinka 2013) i ekonomii (Brzozowski 2017). Z drugiej zaś strony w ramach nauk ekonomicznych studia migracyjne mają swoją jasno wydzieloną strukturę. W ramach kodów subdyscyplin ekonomicznych *Journal of Economic Literature* (JEL) wyróżnić można:

- Subdyscyplinę J: Ekonomia demografii i pracy (Labor and Demographic Economics), w której można wyróżnić subkategorie J15: Ekonomię mniejszości, ras, ludów tubylczych oraz imigrantów, oraz J61: Przestrzenną mobilność pracy oraz pracowników imigranckich.
- Subdyscyplinę F: Międzynarodową ekonomię, w której można wyróżnić subkategorie F22: Międzynarodowe migracje, oraz F24: Transfery zarobków.
- Subdyscyplinę O: Rozwój gospodarczy, innowacje, zmiany technologiczne i wzrost, w której można wyróżnić subkategorię O15: Zasoby ludzkie, rozwój człowieka, dystrybucja dochodu oraz migracja.

- Subdyscyplinę R: Ekonomię regionalną, miejską, nieruchomości i transportu, w której można wyróżnić subkategorię R23: Migracja regionalna, regionalne rynki pracy, ludność oraz charakterystyki sąsiedzkie.

Należy przy tym zauważyć, że i tutaj następuje częste połączenie subdyscyplin w ramach prowadzonych ekonomicznych studiów migracyjnych, np. badania dotyczące reintegracji polskich migrantów powrotnych na śląskim rynku pracy (Coniglio, Brzozowski 2018) sytuują się zarówno w subdyscyplinie J, jak i R. Podobnie, analizy odnoszące się do długookresowych, strukturalnych efektów migracji poakcesyjnych dla polskiego rynku pracy z powodzeniem można lokować w subdyscyplinach J, R, a także O (Kaczmarczyk, Okólski 2008). Wreszcie, polska literatura przedmiotu obfituje w publikacje o charakterze przeglądowym (np. odnoszące się do szerokiego spektrum problemów łączących migracje i rynek pracy), które siłą rzeczy mieściłyby się w wielu wspomnianych kategoriach (por. np. Brzozowski i in. 2014). Niezależnie jednak od tego rozproszenia wewnątrz dyscypliny ekonomiczne badania nad migracjami charakteryzują się specyficznym doбором nie tylko przedmiotu badań, ale też metod analitycznych, w tym metod zbierania danych i ich analizy.

Celem niniejszego opracowania jest zidentyfikowanie i przedstawienie najbardziej istotnych nurtów ekonomicznych badań nad migracjami międzynarodowymi w Polsce po 1989 roku. Wśród celów szczegółowych naszego studium należy wyróżnić identyfikację najważniejszych podejść teoretycznych, stosowanych metod, nurtów badawczych oraz opisanie najważniejszych ośrodków i dynamiki badań w tym okresie. Dodatkowym celem będzie próba oceny wpływu ekonomicznych badań nad migracjami na studia migracyjne w Polsce, a także oszacowanie wpływu badań migracyjnych na rozwój nauk ekonomicznych. W tym kontekście zostaną również zidentyfikowane wciąż istniejące luki badawcze.

Zanim jednak podajemy próbę analizy i przeglądu ekonomicznych badań nad migracjami międzynarodowymi w Polsce, konieczne jest dokonanie precyzyjnych ustaleń definicyjnych. W przypadku ram czasowych uwzględniamy produkcję naukową (artykuły, monografie i rozdziały w monografiach oraz raporty) opublikowane w latach 1989–2017. W analizie uwzględniamy wyłącznie autorów afiliowanych w polskich instytucjach badawczych. W tym przypadku konieczne jest dodatkowe wyjaśnienie: nie jest absolutnie naszą intencją marginalizowanie niezwykle bogatego dorobku naukowego naukowców zagranicznych, jak również Polaków pracujących w zagranicznych ośrodkach badawczych. Niemniej celem niniejszego opracowania jest też identyfikacja najważniejszych polskich ośrodków badawczych zajmujących się studiami migracyjnymi z perspektywy nauk ekonomicznych i w tym kontekście zmuszeni byliśmy uwzględnić wyłącznie osoby afiliowane w Polsce¹. Wreszcie, w kontekście wcześniej opisanego problemu interdyscyplinarności, nasza analiza koncentruje się wyłącznie na badaniach, które są prowadzone w wąsko rozumianych naukach ekonomicznych. Przez takie badania rozumiemy te studia, które oprócz charakterystycznych dla ekonomii obszarów badawczych stosują typowe dla nauk ekonomicznych metody badawcze.

Struktura niniejszego opracowania jest następująca. W części drugiej przedstawiono dynamikę ekonomicznych badań nad migracjami w okresie 1989–2017 z uwzględnieniem najważniejszych badaczy, zespołów i instytucji badawczych. W części trzeciej przybliżono dominujące tematy i podejścia badawcze oraz stosowane w ramach nich metody. Część czwarta zawiera podsumowanie, w tym ocenę wpływu badań ekonomicznych nad migracjami w Polsce na studia migracyjne i rozwój nauk

---

¹ Zaznaczamy w tym miejscu dylemat związany z uwzględnieniem (albo nieuwzględnieniem – co przyjęto w aktualnej wersji) naukowca, który w dużej mierze kształtuje współczesną ekonomię migracji, a jednocześnie od wielu lat jest afiliowany w polskiej jednostce naukowej – Odeda Starka (Wydział Nauk Ekonomicznych, Uniwersytet Warszawski). Dokonania Profesora Starka – w odniesieniu do analizy uwarunkowań i mechanizmów migracji, skutków mobilności osób dobrze wykształconych czy procesów integracji imigrantów – są nie do przecenienia. Decyzja o tym, by w niniejszym opracowaniu nie ujmować tego dorobku w sposób systemowy wynikała z faktu, że Profesor Stark w niewielkim stopniu jest zintegrowany z polskim środowiskiem badaczy migracji i sam siebie traktuje raczej jako badacza „globalnego”, a nie polskiego.

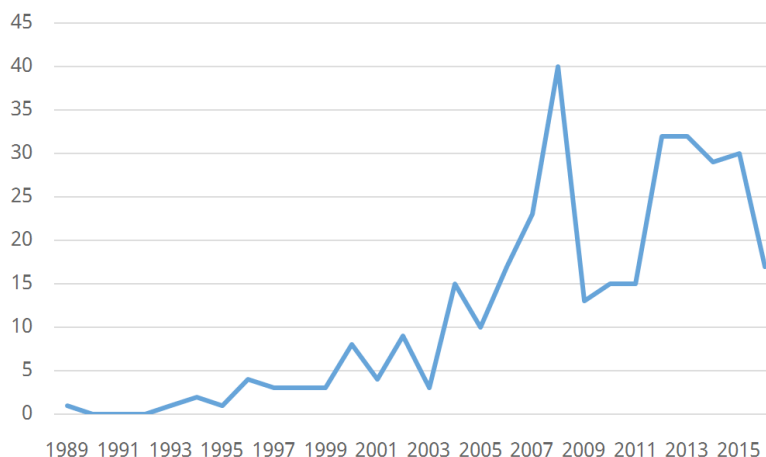
ekonomicznych, oraz przedstawia najważniejsze luki badawcze i obszary wymagające dalszych, pogłębionych studiów.

2. Dynamika ekonomicznych badań nad migracjami w Polsce po 1989 roku

Transformacja polityczna w 1989 roku, oprócz widocznych implikacji społeczno-gospodarczych, miała również wyraźny wpływ na studia migracyjne w Polsce. W okresie PRL wiele tematów z zakresu badań polonijnych pozostawało swoistym tabu (m.in. losy Polaków na Wschodzie), a badania współczesnych ruchów migracyjnych (a migracji zagranicznych w szczególności) były bardzo utrudnione. Rok 1989 był więc swoistą cezurą czasową, otwierającą okres w pełni swobodnych badań nad migracjami w naszym kraju.

W bazie publikacji migracyjnych Komitetu Badań nad Migracjami publikacje z nauk ekonomicznych obejmują w latach 1989–2016 18,8% ogółu publikacji z zakresu studiów migracyjnych, co pokazuje znaczącą rolę reprezentantów ekonomii w tym obszarze badawczym. Ekonomiści byli więc najczęściej publikującymi – po socjologach – autorami studiów migracyjnych (por. wykres dotyczący liczby publikacji z zakresu badań nad migracjami zawarty we wprowadzeniu do raportu). Wykres na Rysunku 1 przedstawia liczbę publikacji z zakresu nauk ekonomicznych w badanym okresie. Analizując dane pochodzące z bazy KBnM PAN, należy poczynić pewne zastrzeżenia: w naszej ocenie nie jest to w pełni doskonale narzędzie (z uwagi na mankamenty indeksowania baz polskich czasopism i publikacji naukowych nie jest to z pewnością spis kompletny), ale stosunkowo trafnie opisuje ono dynamikę publikowania w badanym okresie. Na podstawie danych przedstawionych na wykresie można wyróżnić co najmniej kilka ważnych etapów w ekonomicznych badaniach nad migracjami w Polsce: okres pionierski (1989–1999), okres przedakcesyjny (2000–2003), okres migracji poakcesyjnych (2004–2008) oraz okres po kryzysie finansowym w strefie euro (2009–2017).

Rysunek 1. Liczba publikacji z zakresu ekonomicznych badań nad migracjami w latach 1989–2016

Źródło: baza KBnM PAN, stan na luty 2018 roku.

Okres pionierski (1989–1999) charakteryzował się stosunkowo niską liczbą publikacji, a większość z nich miała charakter eksploracyjny (Strzelecki, Witkowski 1994) lub rozważała współczesne wyzwania metodologiczne w zakresie prowadzenia studiów migracyjnych (Okólski 1997). Na uwagę zwracają badania Barbary Sakson (1997), która analizowała migracje zagraniczne z PRL w latach 80. XX wieku, korzystając z danych Systemu Ewidencji Ruchu Paszportowego. Dzięki jej publikacjom wiemy, że skala odpływu osób z wyższym wykształceniem przyjęła w tym okresie alarmujące rozmiary – 87 tys. osób w latach 1981–1988, co stanowiło 25% wszystkich absolwentów uczelni wyższych w tym samym okresie (Kaczmarczyk, Okólski 2005). Koniec lat 90. wieńczyły dwie istotne publikacje: po pierwsze, Maciej Duszczyk (1998) rozpoczyna krajową debatę nad możliwymi skutkami rozszerzenia

Unii Europejskiej, a w szczególności nad konsekwencjami dla zachodnioeuropejskich rynków pracy. Debata ta odzwierciedla ówczesną dynamikę zmian politycznych: negocjacje o członkostwo Polski w UE wchodzi w decydującą fazę, a kwestia presji migracyjnej z Europy Środkowo-Wschodniej jest jedną z głównych barier w tym procesie. Ponadto pojawiają się pierwsze próby badań terenowych nad migracjami zagranicznymi lat 90. na poziomie regionalnym i lokalnym; mowa o eksploracyjnym studium gminy Perlejewo (dawne województwo łomżyńskie) autorstwa Hirszfelda i Kaczmarczyka (1999; por. także kolejny akapit). Kolejna analiza w tym nurcie to publikacja Romualda Jończygo (1999), dotycząca Opolszczyzny.

Wzrost skali publikacji migracyjnych o profilu ekonomicznym zaznacza się, co ciekawe, jeszcze przed akcesją Polski do Unii Europejskiej. Naszym zdaniem wynika to z dwóch przesłanek. Po pierwsze, co można dostrzec w wielu analizach, jest to okres (2000–2003), w którym również dynamika wyjazdów zagranicznych uległa intensyfikacji. Pociąga to za sobą wzrost zainteresowania zjawiskiem emigracji, ale też imigracji, a tym samym – rosnącą liczbę badań i publikacji. Po drugie, to właśnie w tym czasie pojawiają się prace będące naukowym podsumowaniem badań nad mobilnością w pierwszej (tj. przedakcesyjnej) fazie polskiej transformacji. Niewątpliwie przełomowym studium jest praca zbiorowa pod redakcją Ewy Jaźwińskiej i Marka Okólskiego *Ludzie na huśtawce: migracje między peryferiami Polski i Zachodu* (2001), w której zawarto oryginalne analizy ekonomicznych strategii migracyjnych Polaków w latach 90., będące wynikiem badań terenowych członków zespołu Ośrodka Badań nad Migracjami UW w różnych częściach Polski (m.in. na Mazowszu, Podlasiu i Podhalu). Jednak jeszcze ważniejszym wkładem tej publikacji jest sformułowanie koncepcji migracji niepełnej i połączenie jej z szerszymi procesami gospodarczymi z końca istnienia PRL i początków III RP (niedokończona modernizacja i „oszczędzanie na urbanizacji” oraz budownictwie mieszkaniowym przed 1989 rokiem). Podobny charakter miała praca Pawła Kaczmarczyka (2005), w której podsumował on pewien etap analiz odnoszących się nie tylko do wzorców migracji, ale też do ich relacji z polskim rynkiem pracy. Wreszcie, swoistym *novum* w tym okresie są pierwsze głębsze analizy ekonomicznej sytuacji imigrantów w Polsce autorstwa Krystyny Iglickiej (2000).

Okres migracji poakcesyjnych (2004–2008) cechuje się niespotykaną dotychczas (przynajmniej w tak krótkim okresie) skalą mobilności zagranicznej Polaków, co przekłada się również na liczbę badań i publikacji, która dramatycznie rośnie w porównaniu z poprzednim okresem. W tym czasie warto wyróżnić kilka dominujących obszarów badawczych. Po pierwsze, są to migracje osób wykwalfikowanych (specjalistów – por. Kaczmarczyk, Okólski 2005), ze szczególnym uwzględnieniem personelu medycznego (Krajewski-Siuda, Romaniuk 2007). Kolejnym obszarem jest wpływ emigracji (Kaczmarczyk, Okólski 2008) i imigracji na rynki pracy w krajach docelowych (Grabowska-Lusińska 2008), z uwzględnieniem cudzoziemców w Polsce (Biertnath 2008; Fihel, Górny, Kaczmarczyk 2008). To wreszcie pierwsze publikacje sygnalizujące cyrkulacyjne formy migracji, a także rolę migracji powrotnych (Duszczek, Wiśniewski 2006). Warto również zwrócić uwagę na wzrost znaczenia i prestiżu polskiego środowiska naukowego zajmującego się ekonomicznymi studiami nad migracjami, co przejawia się pierwszymi publikacjami w czołowych periodykach zagranicznych mających tzw. współczynnik wpływu (*impact factor*, np. Iglicka 2000; Kaczmarczyk, Okólski 2008) lub we współpracy z czołowymi światowymi badaczami migracji (Okólski 2004).

Ostatni okres po kryzysie finansowym w strefie euro (2009–2017) charakteryzuje się jeszcze większą liczebnością analiz poświęconych wpływie emigracji i migracji powrotnej na rynek pracy w Polsce (Janicka-Żylicz, Kowalska 2010; Fihel, Grabowska-Lusińska 2014), a także na poziomie poszczególnych regionów (Jończy, Rokita 2009; Kaczmarczyk 2010; Brzozowski i in. 2015; Surówka, Prędko 2016). Badania nad migracjami dotyczą również kwestii fiskalnej (Kaczmarczyk 2016), poziomu życia czy kreacji popytu przez emigrantów (Jończy 2012), wciąż kontynuowane są rozważania na temat mobilności osób wysoko wykwalifikowanych i ich skutków dla polskiego rynku pracy (Kaczmarczyk, Tyrowicz 2015). Pojawiają się też pierwsze analizy dotyczące instytucji ekonomicznych tworzonych

przez imigrantów w Polsce i nad tzw. etniczną enklawą w Wólce Kosowskiej (Klorek, Szulecka 2013) czy generalnie ogólnymi i sektorowymi efektami imigracji do Polski (Górny, Kaczmarczyk 2017, 2018). Wreszcie najnowszym nurtem są badania nad przedsiębiorczością Polaków zagranicą i imigrantów w Polsce, zainicjowane przez Beatę Glinkę (2013).

Nie jest rzeczą łatwą zidentyfikowanie najważniejszych badaczy, zespołów badawczych i instytucji prowadzących ekonomiczne badania nad migracjami. W bazie publikacji KBnM PAN zidentyfikowano aż 89 nazwisk naukowców reprezentujących nauki ekonomiczne i realizujących studia migracyjne, co stanowi blisko 14% wszystkich zidentyfikowanych badaczy migracyjnych afiliowanych na polskich uczelniach i instytutach badawczych. Jednakże na podstawie zarejestrowanych projektów badawczych można zidentyfikować najbardziej aktywne ośrodki i zespoły. W przypadku instytucji są to przede wszystkim Ośrodek Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego (Marek Okólski, Paweł Kaczmarczyk, Agata Górny, Izabela Grabowska, Joanna Nestorowicz, Agnieszka Fihel), a także Wydział Ekonomii i Zarządzania Politechniki Opolskiej (Krystian Heffner, Romuald Jończy, Brygida Solga, Diana Rokita-Poskart, Sabina Kubiciel-Lodzińska). Pozostałe zespoły mają albo charakter międzyinstytucjonalny, albo tworzą je zbyt małe grupy badaczy, by można mówić o istnieniu stałego centrum badawczego specjalizującego się w badaniach migracyjnych.

3. Dominujące tematy i podejścia badawcze

Zanim przejdziemy to „typowych” tematów poruszanych w ekonomicznym dyskursie dotyczącym migracji i mobilności, chcielibyśmy przywołać jeden z wątków, który został wprowadzony do polskiej debaty naukowej na początku tego stulecia i – mimo że nie mieściłby się zapewne w wąskim katalogu analiz ekonomicznych – w dużej mierze współkształtował rozumienie polskich migracji i ich konsekwencji. Chodzi o nurt badawczy odnoszący się do wzorców selektywności i strategii migracyjnych. Obserwacja, że migracja stanowi proces o charakterze selektywnym, czyli że jest zjawisko obejmujące aktorów różniących się pod względem wybranych cech od ogółu populacji, wydaje się oczywista. Niemniej jest to fakt, o którym badacze społeczni często zapominają i stąd naszym zdaniem warto poświęcić tej kwestii kilka zdań. Pogłębiona analiza mechanizmów selektywności wiąże się głównie ze środowiskiem badaczy skupionych w OBM UW, by wskazać choćby pierwsze próby tego typu w cytowanej już pracy zbiorowej pod redakcją Jaźwińskiej i Okólskiego (2001), ale przede wszystkim trzeba wskazać na tekst autorstwa Marty Anackiej i Marka Okólskiego (2010) oraz późniejsze publikacje Marty Anackiej i Agnieszki Fihel (2013, 2014). Przeprowadzone analizy wykazały m.in. drastyczną zmianę wzorców selektywności w okresie poakcesyjnym (na korzyść osób migrujących z małych ośrodków miejskich, relatywnie dobrze wykształconych i młodych) oraz sugerowały istotną egalitaryzację zjawiska migracji (m.in. dzięki zmniejszeniu znaczenia barier migracyjnych)². Wreszcie, analogiczne analizy odnosiły się do osób powracających z zagranicy, stanowiąc przyczynek do dyskusji, na ile powroty te mogą być traktowane jako powroty „sukcesu” czy „porażki”.

Jednym z najpopularniejszych zagadnień podejmowanych przez ekonomistów analizujących procesy migracji są przekazy pieniężne migrantów (*remittances*³). Wynika to z faktu, iż przekazy te są stosunkowo łatwo identyfikowane w statystykach krajowych⁴, a skala tych przekazów pobudza wyobraźnię polityków i dziennikarzy zajmujących się tematyką migracyjną. Jednak dość powszechnym w debacie publicznej zjawiskiem jest przypisywanie jednoznacznie pozytywnej roli przekazom w rozwoju społeczno-gospodarczym krajów emigracji. Przykładem tego eksponowania wyłącznie pozytywnego efektu jest zwrócenie uwagi, że przekazy stanowią porównywalny napływ środków finansowych

---

2 Istnieją także badania, które w pewnym stopniu kwestionuje tezę o egalitaryzacji migracji, np. Napierała, Trevena (2010).

3 W polskiej literaturze poświęconej migracjom funkcjonuje kilka przekładów angielskiego terminu „remittances”, m.in. „transfery pieniężne” (Krzesicki 2012) oraz „transfery finansowe” (Kaczmarczyk 2010); określenie „transfery zarobków” zaproponowane przez Brzozowskiego i Szaruckiego (2010) to dosłowne tłumaczenie definicji statystycznej przyjętej przez Bank Światowy.

4 Choć ich pomiar nie jest pozbawiony mankamentów, o czym dokładniej piszą Brzozowski i Szarucki (2010).

z oficjalną pomocą rozwojową (Official Development Assistance, ODA) lub bezpośrednich inwestycji zagranicznych (Foreign Direct Investments, FDI). Brzozowski i Szarucki (2010) zwracają uwagę, że mimo porównywalnych wielkości przekazów, środków z ODA i inwestycji zagranicznych ich wpływ na gospodarki krajów rozwijających się jest zupełnie inny. Dlatego nie sposób zrównać napływu publicznych środków na rozwój infrastruktury lub inwestycji powiązanych z transferem technologii i tworzeniem nowych miejsc pracy z transferem prywatnych środków w obrębie rodzin migrantów. Jednakże polskie badania nad skutkami społeczno-ekonomicznymi transferów brały pod uwagę te ograniczenie i były prowadzone głównie na mezo i makroekonomicznym poziomie analizy; w przypadku badań na poziomie mikroekonomicznym wyróżnić można w zasadzie jedynie pracę Ziemowita Hiszfelda (2001) poświęconą wydatkowaniu środków finansowych transferowanych przez migrantów w Mońkach⁵. Przykładem studiów na poziomie regionalnym są badania Romualda Jończego (2006) na Opolszczyźnie. Według szacunków autora w pierwszym roku członkostwa Polski w UE dzięki transferom średni poziom rozporządzalnego dochodu *per capita* sytuował województwo opolskie na pierwszym miejscu w Polsce. Jednak oprócz stymulacji konsumpcji ten intensywny napływ transferowanych z zagranicy środków nie przekładał się dodatnio na średnio- i długookresowe perspektywy rozwoju województwa: większość środków konsumowanych przez migranckie gospodarstwa domowe była bowiem przeznaczana nie na cele edukacyjne, ale głównie na import dóbr i usług spoza województwa, w szczególności z RFN. Dochodziło więc do paradoksu: środki pozyskane na emigracji wracały tam, gdzie zostały zarobione.

Podobne, niezbyt optymistyczne wnioski płyną z badania Brzozowskiego (2012), który analizował wzory konsumpcji w gospodarstwach domowych otrzymujących transfery od emigrantów w województwie śląskim. Badanie to poszerza naszą wiedzę o sposobie wykorzystywania środków zarobionych na emigracji, ponieważ oprócz samych transferów uwzględnia również oszczędności, z którymi reemigranci wrócili od kraju. W obu przypadkach (transferów i oszczędności) środki te były przeznaczane przede wszystkim na konsumpcję, choć dokładniejsza analiza celów konsumpcyjnych wskazywała na pewne efektywniejsze wykorzystanie tych zasobów. Wielu powracających kupowało za oszczędności samochody, które zwiększały ich mobilność i służyły, by dojeżdżać do pracy (Brzozowski 2012). Co interesujące, na zbliżone efekty wskazywały badania realizowane przez OBM jeszcze w latach 90. – wyraźnie sugerowały one dominację celu konsumpcyjnego, rzadko migracje i związane z nimi transfery prowadziły do realnych (i długofalowych) pozytywnych efektów gospodarczych (Jaźwińska, Okólski 1996).

W kolejnej grupie prac analizowane są motywy i determinanty transferów w ujęciu mikroekonomicznym, a więc z perspektywy migranta i jego gospodarstwa domowego. Są to badania komplementarne względem siebie: Krzesicki (2012) zajmuje się tym zjawiskiem z perspektywy emigrantów polskich w Wielkiej Brytanii i Irlandii, a Brzozowski z zespołem (2017) – z perspektywy emigrantów i migrantów powrotnych pochodzących z województwa śląskiego. W obu przypadkach dane zbierano za pomocą dedykowanego sondażu: w przypadku Wielkiej Brytanii i Irlandii w latach 2007–2008 zrealizowano zlecone przez NBP badanie ankietowe, które objęło odpowiednio 2300 i 1800 osób (Krzesicki 2012). Na Śląsku zaś przeprowadzono badanie ankietowe, używając metody wywiadu telefonicznego (CATI), które objęło w 2011 roku 26 tys. gospodarstw domowych, w tym 1227 gospodarstw migranckich (w których co najmniej jedna osoba wyjechała poza granice Polski na minimum trzy miesiące w latach 2004–2011, por. Coniglio, Brzozowski 2018). W badaniach Krzesickiego (2012) długość pobytu nie miała wpływu na wielkość transferów, a w przypadku migrantów śląskich skłonność do transferowania i wielkość transferów wyraźnie spadała wraz z długością zagranicznego pobytu (Brzozowski i in. 2017).

---

5 Co symptomatyczne, jedyna relatywnie pogłębiona analiza dotycząca ogólnopolskich konsekwencji transferów środków finansowych została przygotowana przez badaczy nie zajmujących się na co dzień badaniami migracyjnymi i niezwiązanych z żadnym ośrodkiem badawczym podejmujących tę tematykę (Barbone i in. 2012).

Badania te stanowią kontekst, w którym można też postrzegać analizę wzorców i determinantów transferów generowanych przez ukraińskich imigrantów w Polsce (Kaczmarczyk 2015). Analiza ta – bazująca na unikalnych danych pochodzących z pogłębionego sondażu zrealizowanego w aglomeracji warszawskiej – wskazała na silną zależność wzorców transferowania od strategii migracyjnych, a także sytuacji rodzinnej/struktury gospodarstwa domowego.

Tradycyjnie jednym z najważniejszych wymiarów ekonomicznych analiz zjawisk migracyjnych jest rynek pracy, traktowany jako czynnik o charakterze kontekstualnym, źródło bodźców promigracyjnych oraz przestrzeń, w której ujawniają się skutki migracji. Analizy realizowane (i publikowane) w Polsce mniej lub bardziej intencjonalnie odnosiły się do wymiaru czasowego, uwzględniając krótki, średni i długi okres. W krótkim okresie emigracja – zwłaszcza o intensywnej skali, a z taką mieliśmy do czynienia w okresie poakcesyjnym – ma zazwyczaj charakter szoku podażowego (czyli nagłego zmniejszenia zasobów pracy, niezwiązanego z warunkami panującymi w danej gospodarce), wpływając przede wszystkim na poziom bezrobocia oraz zatrudnienia. W okresie średnim należy oczekiwać, że nastąpią procesy dostosowawcze na poziomie lokalnych i regionalnych rynków pracy, co przełoży się na dynamikę płac w gospodarce, m.in. wskutek tzw. presji płacowej. I na tym poziomie mogą się ujawniać procesy związane z mobilnością kapitału ludzkiego wysokiej jakości. Wreszcie w długim okresie do głosu dochodzą efekty demograficzne, a rynek pracy ulega zmianom strukturalnym (por. zwłaszcza Brzozowski i in. 2014).

Jeśli mowa o efektach krótkookresowych, to szczególną uwagę zwrócić należy na prace Pawła Kaczmarczyka, który zwracał uwagę na bardzo specyficzną cechę polskiego rynku pracy w okresie transformacji, mianowicie na chroniczną nadwyżkę podaży pracy. Jej skutkami były wysokie poziomy bezrobocia, przekraczające w szczytowej fazie (2002 rok) 20%. Kaczmarczyk zwraca uwagę, że akcesja Polski do UE i otwarcie niektórych rynków pracy krajów UE (początkowo były to tylko rynki brytyjski, szwedzki i irlandzki) uwolniło znaczący potencjał migracyjny, pozwalając na częściowe upłynnienie owej nadwyżki pracy w Polsce. Faktycznie, wraz z masową falą migracji znaczącej poprawie uległa sytuacja na rynku pracy: w Polsce liczba bezrobotnych uległa zmniejszeniu z 3,2 mln w 2004 roku do 1,2 mln w 2008 roku (Kaczmarczyk 2012). W tym kontekście starano się w sposób metodologicznie poprawny wykazać, że błędem byłoby twierdzenie, iż to dzięki emigracji poakcesyjnej „wyeksportowano bezrobocie” z Polski. Paradoksalnie bowiem wpływ migracji zagranicznych na rynek pracy po 2004 roku był stosunkowo niewielki, co potwierdzają liczne badania realizowane w tym okresie. Jednym z nich jest analiza Macieja Bukowskiego i współpracowników (2008), w której autorzy dokonali dekompozycji zmian bezrobocia w Polsce z uwzględnieniem trzech czynników: struktury demograficznej, zmian w sferze aktywności zawodowej oraz zmian liczby miejsc pracy. Analiza ta wykazała wyraźnie, że największe znaczenie miał właśnie ten trzeci komponent, a więc zmiany w sferze bezrobocia w Polsce po 2004 roku trzeba przypisywać głównie zmianom w sferze tworzenia (i destrukcji) miejsc pracy.

Do podobnych wniosków doszła Katarzyna Budnik (2007), porównując realne dane z polskiego rynku pracy ze scenariuszem alternatywnym (kontrfaktycznym), zakładającym utrzymanie się skali migracji na poziomie sprzed akcesji. Taka symulacja wykazała, że mimo masowej skali migracji jej wpływ na procesy obserwowane na polskim rynku pracy był co najwyżej umiarkowany. Gdy skala migracji była stosunkowo najwyższa (lata 2004–2005), odchylenie od scenariusza zerowego wzrostu migracji zmieniało poziom stopy bezrobocia o 0,4 punktu procentowego, czyli w niewielkim stopniu. Nie znaczy to jednak, iż migracja nie miała większego wpływu na ogólnie ujmowany rynek pracy: jak zauważa autorka, efekty migracji na poziomie lokalnym i regionalnym mogły być znacznie poważniejsze (i w tym kontekście warto odwoływać się do ekonomicznych i pozaekonomicznych studiów o charakterze regionalnym, por. np. Jończy 2006, 2012; Jończy, Rokita 2009).

Badania nad oddziaływaniem migracji zagranicznych w średnim okresie analizowały przede wszystkim, w jakiej mierze spadek bezrobocia i niedobory pracowników w niektórych sektorach mogły przełożyć się na presję płacową i wzrost płac. Ekonomiczne studia w tym zakresie wskazują jednak, że najnowsza fala emigracji w niewielkim stopniu wpłynęła na poziom płac w Polsce. Przykładowo Budnik (2008) pokazuje, że odpływ około 4,5% pracowników w latach 2002–2006 miał wpływ na wzrost poziomu płac w gospodarce narodowej, ale był on stosunkowo niewielki (mniej niż 1%). Symulacje reakcji płacowych prowadzone przez Katarzynę Kowalską (2011) sugerują, że szok podażyowy na poziomie 10% zasobów pracy (a więc znacząco wyższy niż w rzeczywistości) w przypadku polskiej gospodarki miałby przełożenie na wzrost poziomu płac zaledwie od 2 do 4% (zależnie od przyjętych założeń).

Analizy długookresowego wpływu migracji zagranicznych na rynek pracy koncentrowały się na przekształceniach strukturalnych, a zwłaszcza na zmieniającej się relacji pracy i kapitału. Zmiany te należało też rozpatrywać w kontekście zachodzących w naszym kraju procesów demograficznych, w tym drastycznego obniżenia współczynników dzietności (*lowest low fertility*). W tym kontekście znacząca emigracja netto w okresie poakcesyjnym może pogłębiać rozmiary problem redukcji populacji aktywnej zawodowo. Analizując strukturę migracji poakcesyjnych z Polski, Kaczmarczyk i Okólski (2008) zwracają uwagę na fakt, że to właśnie osoby młode stanowiły gros wyjeżdżających, a w rezultacie to tej kategorii dotyczy największy ubytek demograficzny. Co więcej, był to ubytek znaczący: 9,3% osób w wieku 25–29 lat oraz 8,8% osób w wieku 20–24 lata. Tym samym „straty migracyjne” w latach 2004–2011 były dość istotne dla osób w wieku aktywności zawodowej – niemal 8%. Sytuacja wygląda jeszcze poważniej w perspektywie regionalnej, a to ze względu na duże dysproporcje w strukturze wyjazdów między województwami – w przypadku niektórych z nich „straty migracyjne” osób w wieku aktywności zawodowej można szacować na ponad jedną piątą: w opolskim było to nawet 25%, a w podkarpackim i świętokrzyskim – 19% osób w wieku 18–64 lata. Kaczmarczyk i Brzozowski (2014) zwracali uwagę, że tego typu efekty będą znacząco oddziaływać na przyszłość demograficzną Polski, tym bardziej że w tym okresie trudno było oczekiwać kompensacji tej straty dzięki dużemu napływowi migracyjnemu. W rezultacie pogłębione przez migracje zagraniczne procesy demograficzne stawiały pod znakiem zapytania przyszłą integralność systemów zabezpieczenia społecznego czy opieki zdrowia. Warto w tym miejscu dodać, że te opinie wyrażano w 2014 roku, a więc przed wielką falą imigracji ukraińskiej do Polski, której wielkość i wpływ na rynek pracy trudno jeszcze oszacować. Niemniej można mieć nadzieję, iż przynajmniej częściowo imigranci z Ukrainy zrekompensują ubytki strukturalne rynku pracy i demograficzne, pogłębione przez migrację poakcesyjną.

Pozostając w obszarze długookresowych skutków migracji dla rynku pracy, warto nawiązać do już wcześniej omawianych koncepcji „migracji rozgęszczającej” (Kaczmarczyk, Okólski 2008; Okólski 2012) oraz „pętli pułapki migracyjnej” (Igllicka 2009), ponieważ są one stosunkowo oryginalną próbą opisu zjawisk zachodzących w Polsce, ale też mogą stanowić ważny wkład w rozwój badań ekonomicznych nad migracjami w innych krajach. W ramach koncepcji „migracji rozgęszczającej” Kaczmarczyk i Okólski (2008) nawiązują tezy do wcześniej sformułowanej przez Layarda i współpracowników (1982), zgodnie z którą jednym z istotnych czynników dynamizujących proces modernizacji w Europie Południowej były masowe migracje po 1945 roku. Odpływ siły roboczej z Włoch, Hiszpanii, Portugalii czy Grecji stanowił więc swoiste „rozgęszczenie” rynków pracy, co przy rozwinięciu dodatkowych polityk publicznych umożliwiło poprawę ich efektywności, szczególnie we Włoszech czy w Hiszpanii. To, co łączy Polskę z 2004 roku z tymi krajami w latach 60. XX wieku, to poważne nadwyżki zasobów pracy. W Polsce te nadwyżki były dodatkowo rezultatem uwiecznienia ich w obszarach peryferyjnych za sprawą politycznej kontroli mobilności w okresie PRL. Akcesja Polski do UE i związana z nią masowa migracja stworzyły warunki do odpływu nadwyżek siły roboczej, ale także szanse na pozytywną z punktu widzenia polskiej gospodarki realokację zasobów pracy na krajowym rynku pracy: z obszarów peryferyjnych do biegunów wzrostu gospodarczego. Oczywiście, szansę tę można było wykorzy-

stać jedynie w przypadku mądrych polityk publicznych, zwiększających efektywność rynku pracy (Kaczmarczyk, Okólski 2008).

Jednakże pesymistyczna koncepcja „pętli pułapki migracyjnej” (Iglicka 2009) zwraca uwagę na potencjalnie negatywne efekty długookresowe migracji poakcesyjnej dla rynku pracy. Jej autorka – Krystyna Iglicka – wskazuje, że młodzi emigranci wyjechali z Polski po 2004 roku m.in. dlatego, że w naszym kraju nie byli w stanie zrealizować swoich aspiracji zawodowych i społecznych. Wyjazd zagraniczny nie rozwiązał w pełni ich problemów: również w Wielkiej Brytanii, Irlandii czy Holandii młodzi migranci poakcesyjni mają problem ze zdobyciem pracy odpowiadającej ich kwalifikacjom, dobrze opłacanej i w pełni satysfakcjonującej. W rezultacie po kilku latach spędzonych na emigracji ludzie ci często decydują o powrocie: stało się to szczególnie widoczne podczas recesji w strefie euro (2008–2009), gdy polska gospodarka była przedstawiona przez polityków jako „zielona wyspa”, w której sytuacja na rynku pracy jest stosunkowo korzystna. Problem powracających z migracji poakcesyjnej młodych pracowników polegał jednak na tym, że częsty wśród nich długi okres pracy poniżej kwalifikacji, niezwiązanej z posiadanym wykształceniem (najczęściej studiami wyższymi), znacząco utrudniał reintegrację na krajowym rynku pracy, a zwłaszcza znalezienie pracy zgodnej ze swoimi aspiracjami i marzeniami. Iglicka twierdziła, że może to prowadzić do frustracji i wykształcenia potencjalnie groźnej „pętli pułapki migracyjnej”, kiedy to powracający do kraju młodzi Polacy są tym powrotem rozczarowani i nie widzą tu dla siebie żadnych perspektyw rozwoju. Wtedy podejmują decyzję o powtórny wyjeździe za granicę, co czyni ich ludźmi „podwójnie zmarginalizowanymi” – bez szans na satysfakcjonującą pracę w ojczyźnie są skazani na pracę poniżej kwalifikacji za granicą (Iglicka 2009).

Na poziomie metodologicznym większość przywoływanych badań (i tekstów) borykała się z podstawowym problemem: dostępności i jakości danych statystycznych. Dane odnoszące się do rynku pracy można pozyskać w relatywnie prosty sposób (choć dostęp do nich jest zwykle mocno opóźniony), ale i one umożliwiają ocenę sytuacji przede wszystkim na poziomie krajowym i regionalnym. Dostępność danych migracyjnych jest dużo bardziej ograniczona, a ich jakość można łatwo zakwestionować. Wiele z podejmowanych prób polegała na wykorzystaniu Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności, w którym właściwość ta jest wyraźnie widoczna. Jeszcze gorsza jest sytuacja badań dotyczących imigracji, ponieważ w tym przypadku zasadniczo nie istnieją dobrej jakości dane o charakterze urzędowym czy rejestrowym. Drugim problemem jest samo podejście metodologiczne. Typowym zadaniem analitycznym w studiach nad efektami rynku pracy jest wyizolowanie „efektu migracji”. Można tego dokonywać na różne sposoby, przy czym najbardziej rozpowszechnione wydają się metody oparte na scenariuszach kontrfaktycznych oraz podejściu dekompozycyjnym. Oba były wykorzystywane w analizach skutków najnowszych migracji z Polski, choć niewielka skala podejmowanych prób nie pozwala jednoznacznie ocenić wartości uzyskanych wyników, a zwłaszcza tego, na ile były one pochodną wykorzystywanych danych i stosowanych rozwiązań metodologicznych. Nadal nie doczekaliśmy się na polskim „gruncie” naukowego badania wykorzystującego rozbudowany makroekonomiczny model równowagi ogólnej, który pozwalałby na kompleksową ocenę ekonomicznych skutków emigracji, lecz warto docenić próby szacowania efektów emigracji za pomocą prostszych metod ekonometrycznych (por. m.in. Wolszczak-Derlacz 2009).

Szczególnym aspektem analiz wiążących kwestie migracyjne z problematyką rynku pracy jest mobilność osób dobrze wyposażonych w kapitał ludzki (oraz jej skutki). Jeśli uwzględnimy relatywnie duży udział osób wysoko wykwalifikowanych w ogóle migrantów z Polski, nie zaskakuje to, że problematyka ta była obecna w polskim dyskursie migracyjnym od początku transformacji. Jednymi z pierwszych prac, które próbowały mierzyć się z tematem, były teksty autorstwa Hryniewicza i współpracowników (m.in.: Hryniewicz, Jałowiecki, Mync 1997), dostarczające danych o zakresie mobilności polskich specjalistów oraz przedstawiające ocenę tego, na ile zjawisko to może zagrażać polskiej gospodarce. Zainteresowanie tematem dramatycznie wzrosło w okresie poprzedzającym akcesję

Polski do UE (por. Kaczmarczyk, Okólski 2005), a także w obliczu masowego – i silnie selektywnego – odpływu w okresie poakcesyjnym. Chcielibyśmy wyróżnić trzy główne nurty tych badań. Pierwszy z nich dotyczy czysto statystycznych prób oceny skali zjawiska oraz, poniekąd, dyskusji z utartymi schematami koncepcyjnymi. Klasycznym przykładem takiego podejścia – choć wiele innych jest rozsiaanych w tekstach podejmujących tematykę mobilności dobrze wykształconych Polaków – były publikacje dokumentujące projekt realizowany przez zespół OBM UW pod kierunkiem Herberta Brückerera (IAB) dla Komisji Europejskiej (Brücker i in. 2009). Polscy autorzy (m.in. Agnieszka Fihel, Paweł Kaczmarczyk i Marek Okólski) wskazywali na silną selektywność migracji z Europy Środkowo-Wschodniej pod względem poziomu wykształcenia i przedstawiali argumenty na rzecz tezy o istnieniu drenażu mózgowi definiowanego w sposób statystyczny, tj. jako nadreprezentację osób z wyższym wykształceniu wśród imigrantów (w porównaniu z populacją kraju pochodzenia).

Drugi nurt dotyczy konkretnych grup migrujących pracowników – w tym przypadku najczęściej uwagi poświęca się zwykle specjalistom medycznym. Najważniejszym kompendium wiedzy na ten temat pozostaje książka Anny Murdoch (2011), ale analizy ukazujące silny wzrost skali mobilności specjalistów medycznych z Polski – zarówno lekarzy, jak i pielęgniarek czy personelu pomocniczego – i jego potencjalnie negatywne skutki dla sfery społeczno-gospodarczej w naszym kraju można odnaleźć w licznych tekstach odnoszących się do konsekwencji migracji poakcesyjnych.

Trzeci – i zapewne najciekawszy – nurt odnosi się wprost do najnowszych trendów w analizie zjawiska migracji osób dobrze wykształconych. Przywoływane przez nas teksty zakorzenione są w tzw. nowej ekonomii drenażu mózgowi (*new economics of brain drain*), czyli grupie koncepcji zainicjowanych w połowie lat 90. minionego stulecia przez Odeda Starka i współpracowników (Stark i in. 1997, 1998). W podejściach tych zwraca się uwagę, że emigracja specjalistów paradoksalnie może mieć pozytywne skutki dla krajów pochodzenia migrantów, a efekt ten może stanowić pochodną migracji powrotnych, wpływu emigracji na dystrybucję dochodów (zwłaszcza poprzez transfery i inwestycje zagraniczne) i przede wszystkim wpływu emigracji na wzrost oczekiwanej stopy zwrotu z edukacji, a tym samym na wzrost poziomu kapitału ludzkiego w gospodarce (jak się to postuluje w klasycznej już koncepcji *brain drain / brain gain*). Większość tekstów ekonomicznych powstałych po 2004 roku, a odnoszących się do mobilności zagranicznej polskich specjalistów, w mniejszym lub większym stopniu opiera się na tym schemacie wyjaśniającym. Wskazują one na potencjalne korzyści związane z odpływem (Brzozowski 2011), ale też polemizują z powszechnie już akceptowanym podejściem i podkreślają, że na ostateczną ocenę skutków migracji dobrze wykształconych Polaków znaczący wpływ mogą mieć wzorce ich uczestnictwa w zagranicznych rynkach pracy, a szczególnie niezwykle częste zjawisko zatrudniania poniżej kwalifikacji, którego konsekwencjami są tzw. drenaż mózgowi i bardzo niskie stopy zwrotu z kapitału ludzkiego (Kaczmarczyk, Tyrowicz 2015). Podobnie jak w literaturze światowej dostępność danych sprawia, że większość z tych analiz ma charakter statystyczny i tylko nieliczne odwołują się do bardziej zaawansowanych ekonometrycznych analiz.

Kolejne istotne zagadnienia to skłonność do powrotów z emigracji oraz problem reintegracji powracających, analizowana najczęściej na poziomie regionalnym. Badania nad migracjami powrotnymi prowadzono głównie po kryzysie finansowym w strefie euro (2008–2009), który doprowadził do ograniczenia zatrudnienia w wielu krajach Europy Zachodniej i skłonił część Polaków do powrotu do ojczyzny. Brzozowski z zespołem (2015) w swoim przeglądzie studiów nad migracjami powrotnymi na poziomie regionalnym zwracają uwagę na to, że pojawienie się znacznych środków unijnych zwiększyło także możliwości prowadzenia analiz nad zjawiskiem emigracji i migracji powrotnej na poziomie regionalnym na niespotykaną dotychczas skalę. Coniglio i Brzozowski (2018) w swojej analizie determinant skutecznej reintegracji ekonomicznej w województwie śląskim korzystali z danych zgromadzonych za pomocą dedykowanego sondażu na reprezentatywnej próbie 26 tysięcy gospodarstw domowych (wcześniej prowadzenie podobnych badań było niezwykle utrudnione ze względów ekonomicznych). Pozwoliło to na analizę ilościową tego zjawiska, w tym badanie ekonometryczne przy

wykorzystaniu modeli: probitowego i biprobitowego⁶. W badaniach nad reintegracją ekonomiczną powracających pojawiła się kwestia weryfikacji dwóch przeciwstawnych hipotez:

(1) hipotezy pętli pułapki migracyjnej, zgodnie z którą młodzi, na ogół dobrze wykształceni Polacy wyjeżdżający w okresie poakcesyjnym są skazani na pracę poniżej kwalifikacji zagranicą, której dalszym rezultatem jest stopniowa deprecjacja kapitału ludzkiego (Iglicka 2010). Tacy powracający skazani są na frustrujący powrót zakończony porażką – znalezienie pracy zgodnej z aspiracjami i formalnym wykształceniem w Polsce jest niezwykle trudne. W rezultacie osoby te, szczególnie mające wyższe wykształcenie w specjalizacji społeczno-humanistycznej (np. pedagogika, politologia) są szczególnie narażone na ryzyko pętli pułapki migracyjnej, a więc trwałą marginalizację społeczno-ekonomiczną w kraju docelowym, ale też w Polsce.

(2) hipotezy rozgęszczająca (*crowding-out*), zakładającej, że emigracja poakcesyjna pozwala na dokończenie procesów modernizacyjnych poprzez efektywniejszą alokację dotychczas uwieczonych w regionach peryferyjnych (wsie i małe miasta) zasobów pracy⁷ (Kaczmarczyk, Okólski 2008; Grabowska-Lusińska, Okólski 2009). Porzucając peryferie polskiej gospodarki, młodzi Polacy przenoszą się do europejskich centrów gospodarczych, gdzie mają szansę lepiej zrealizować swoje ambicje zawodowe. Co więcej, wielu z nich może powrócić do Polski i skutecznie znaleźć satysfakcjonujące i zgodne z wykształceniem zatrudnienie, jednak z jednym zastrzeżeniem: powrót ten nie dotyczy tego samego miejsca, z którego się wyjechało, a powracający będą się osiedlać w głównych ośrodkach gospodarczych, gdzie są lepsze perspektywy zatrudnienia.

Hipotezy te weryfikowane były w szeregu badań nad migracją powrotną w różnych regionach, ale ich wyniki nie pozwalają na jednoznaczne ich potwierdzenie lub odrzucenie. Komentując wyniki analiz Centrum Doradztwa Strategicznego w województwie małopolskim (CDS 2010), Brzozowski (2014) zwraca uwagę, że z jednej strony większe natężenie wyjazdów z peryferyjnych powiatów województwa (np. brzeskiego czy dąbrowskiego) oraz wyższa skłonność do powrotu do Krakowa potwierdzają hipotezę rozgęszczającą. Z drugiej strony pewna – na szczęście niezbyt liczna, bo stanowiąca ok. 7% powracających – grupa reemigrantów „potwierdza schemat zasugerowany przez Krystynę Iglicką, a więc osób uwieczonych w pętli pułapki migracyjnej, skazanych na marginalizację w kraju docelowym i w miejscu pochodzenia” (Brzozowski 2014, s. 280). Podobne wnioski można wysnuć z badań prowadzonych przez Coniglio i Brzozowskiego (2018), dotyczących reemigrantów w województwie śląskim: mimo iż większość powracających nie miała problemu ze znalezieniem zatrudnienia, a nawet pracy zgodnej ze swoimi kwalifikacjami, to jednak negatywne doświadczenia emigracyjne (w tym epizod pracy poniżej kwalifikacji zagranicą) znacząco obniżały szansę szczęśliwej reintegracji pod względem ekonomicznym. Zasadne wydaje się więc stwierdzenie, że obie hipotezy – mimo zupełnie przeciwstawnej oceny skutków emigracji i migracji powrotnej – mają charakter komplementarny: podczas gdy większość powracających zachowuje się zgodnie ze wskazaniami optymistycznej hipotezy rozgęszczającej, istnieje pewna grupa, która doświadczyła porażki w sensie ekonomicznym i pozostaje w pętli pułapki migracyjnej. Osoby te wymagają specjalnie dedykowanej polityki reintegracyjnej w regionach, w których skala migracji powrotnych jest szczególnie intensywna.

Niezwykle interesującym obszarem badawczym jest przedsiębiorczość emigrantów i imigrantów, głównie z uwagi na potencjalne korzyści płynące z ich działalności gospodarczej dla krajów: wysyłającego i przyjmującego. W kontekście Polski jako miejsca docelowego pionierskie badania nad aktywnością biznesową Ukraińców i Wietnamczyków prowadzili Fihel, Górny i Kaczmarczyk (2008).

---

6 Modele probitowe i logitowe należą do klasy modeli ekonometrycznych, w których zmienna zależna (objaśniana) ma wartość binarną (zero-jedynkową).

7 Hipoteza ta, po raz pierwszy skonceptualizowana w artykule Kaczmarczyka i Okólskiego (2008) a potem rozwijana między innymi przez Grabowską i Okólskiego (2009), stanowi twórcze rozwinięcie tez Layarda i zespołu (1994), którzy sygnalizowali modernizacyjną rolę emigracji z Południa Europy po 1945 roku, pozwalającą na efektywniejszą alokację siły roboczej w krajach pochodzenia migrantów. Koncepcja ta jednak została przez Kaczmarczyka i Okólskiego rozwinięta i uzupełniona o kontekst kraju transformacji gospodarczej (Polski) i stanowi jeden z interesujących przykładów wkładu polskich badaczy w rozwój ekonomicznych teorii migracyjnych.

W przypadku wietnamskiej grupy, szczególnie w województwie mazowieckim, można było już wtedy (pierwsza dekada XXI wieku) zauważyć początki tworzenia się etnicznej enklawy (in. gospodarki etnicznej), a więc specyficznego „klastra” skoncentrowanego geograficznie (Wólka Kosowska pod Warszawą) oraz sektorowo (handel hurtowy i detaliczny obuwiem i ubraniami, w mniejszym stopniu – gastronomia i restauracje etniczne). Dzięki funkcjonowaniu w etnicznej enklawie wietnamscy przedsiębiorcy uzyskiwali dostęp do takich zasobów, jak: kredyt kupiecki, preferencyjne ceny i dostęp do towaru, wsparcie rodziny w zakresie prowadzenia działalności gospodarczej i w mniejszym zakresie (z uwagi na niezbyt liczną społeczność Wietnamczyków w Polsce) na solidarność etniczną klientów. Taki model biznesowy przedsiębiorstw etnicznych umożliwiał stosunkowo łatwą jego duplikację i stworzenie nowej firmy w etnicznej enklawie przez „insiderów” (czyli innych Wietnamczyków), równocześnie pozostawał zamknięty na konkurencję ze strony przedsiębiorstw zakładanych przez Polaków lub był dla nich trudno dostępny.

Jednak jak pokazali Brzozowski i Pędziwiatr (2015), opierając się na pilotażowym badaniu w Małopolsce, poleganie na solidarności etnicznej i replikacji modelu przedsiębiorstwa etnicznego przez Wietnamczyków w Krakowie ma znaczące ograniczenia. Tradycyjny model biznesowy, polegający na prowadzeniu punktu handlowego na targowisku, był bardzo efektywny pod koniec lat 90. XX wieku i na początku XXI stulecia. Obecnie znajduje się w fazie schyłkowej, co gorsza, wydaje się, że Wietnamczycy prowadzący takie firmy nie mają pomysłu na innowacyjną readaptację i zmianę sposobu funkcjonowania swoich biznesów, co stawia pod znakiem zapytania ich dalszą integrację ekonomiczną w Polsce. Kończąc krótki przegląd badań nad przedsiębiorczością imigrantów w naszym kraju, konieczne jest zwrócenie uwagi na analizy Glinki i Brzozowskiej (2015) nad tożsamością imigrantów wietnamskich oraz Andrejuk (2017) na temat roli przedsiębiorczości kobiet ukraińskich w ich karierze zawodowej – oba te tematy wykraczają jednak poza dyscyplinę ekonomia.

W odniesieniu do badań nad przedsiębiorczością emigrantów poza granicami polski warto wspomnieć o pracy Szaruckiego i zespołu (2016), poświęconej determinantom samo zatrudnienia wśród imigrantów (w tym i Polaków) w Niemczech. Autorzy wykorzystali dane zastane: ogólnodostępne badanie panelowe gospodarstw domowych w RFN (German Socio-Economic Panel, GSOEP), które zawiera bardzo szczegółowe informacje na temat ścieżek zawodowych imigrantów i ich awansu zawodowego w kraju docelowym. Szarucki z zespołem (2016) posłużyli się metodami ekonometrycznymi (modelem logitowym), by wykazać, że imigranci z Europy Środkowo-Wschodniej, a szczególnie Rumuni wykazują znacznie mniejszą skłonność do prowadzenia działalności gospodarczej niż pozostali imigranci z RFN, co wiąże się z awersją do podejmowania ryzyka, charakterystyczną dla społeczeństw z krajów postkomunistycznych. Jednakże baza GSOEP wykazuje znacznie większy potencjał w kontekście badań ilościowych nad polskimi i nie tylko imigrantami z RFN, który nadal czeka na wykorzystanie przez polskich ekonomistów.

Badania prowadzone przez Brzozowskiego z zespołem (2014, 2017) nad imigrantami prowadzącymi przedsiębiorstwa w branży ICT we Włoszech koncentrują się na ich transnarodowej aktywności. Wyniki tych analiz wskazują na korzyści z utrzymywania transnarodowych sieci biznesowych: takie firmy imigrantów osiągały lepsze wyniki sprzedaży niż firmy imigranckie niemające powiązań z krajem pochodzenia przedsiębiorcy, ale ten pozytywny wpływ zależał od korzystnego otoczenia społeczno-ekonomicznego w dawnej ojczyźnie (Brzozowski i in. 2014). Ponadto badania te pokazują, że biznesowa działalność transnarodowa imigrantów może być trwałą strategią adaptacji ekonomicznej w miejscu osiedlenia i może być utrzymywana, a nawet wzmacniana mimo przedłużającego się pobytu w kraju docelowym (Brzozowski i in. 2017). Analizy te dowodzą zarazem, że występują znaczące ograniczenia do prowadzenia ilościowych i reprezentatywnych badań nad przedsiębiorczością imigrantów w Polsce. Brzozowski z zespołem korzystali bowiem z rejestru Włoskiej Izby Handlowej (Italian Chamber of Commerce), w której – zgodnie z wymogami prawa – muszą być zarejestrowane wszystkie aktywne firmy prowadzące działalność gospodarczą w tym kraju. Dzięki temu rejestrowi

możliwy był wgląd w populację generalną (wszystkich imigrantów prowadzących działalność gospodarczą we Włoszech) i porównanie jej z próbą zebraną podczas sondażu dedykowanego, co ostatecznie pozwoliło na generalizację wyników. Tymczasem w Polsce brakuje rejestru, który w pełni umożliwiłby dostęp do danych o wszystkich cudzoziemskich przedsiębiorcach⁸, to zaś utrudnia przeprowadzenie reprezentatywnych badań nad tą – dość istotną z perspektywy gospodarczej – grupą imigrantów.

Na koniec warto wspomnieć o bardzo aktualnych próbach, które trudno byłoby wciąż uznać za nurt badawczy. Chodzi o prace analityczne zmierzające do powiązania przyszłości demograficznej Polski, sytuacji na rynku pracy i obecnego/przyszłego napływu cudzoziemców do naszego kraju. Jednym z pionierów podejścia jest Paweł Strzelecki, który w ramach zespołu analitycznego Narodowego Banku Polskiego podejmował próby szacowania luk podażowych na polskim rynku pracy i rozważał, na ile owa luka może być zapełniona przez napływających imigrantów (niestety większość prac przedstawianych w postaci referatów na konferencjach nie została wciąż opublikowana). W sposób zaawansowany metodologicznie do problemu podeszła grupa badaczy realizujących jeden z modułów dużego projektu badawczego poświęconego procesom starzenia się demograficznego, zmian na rynku pracy i usługom opiekuńczym (projekt „Niezakończone przejście migracyjne a starzenie się ludności w Polsce. Asynchroniczność przemian ludnościowych a zmiana formalnych i nieformalnych instytucji opiekuńczych” pod kierownictwem Marka Okólskiego). Niedawno opublikowane prace odwołują się do metod prognozowania ekonometrycznego i wskazują na niezwykle prawdopodobną (w bliskiej perspektywie czasowej) zmianę statusu migracyjnego Polski. Jednym ze skutków tej zmiany będzie istotny wzrost roli imigrantów na polskim rynku pracy (do 20% udziału w zasobie siły roboczej w perspektywie 2060 roku; zob. Janicka, Anacka 2018; Janicka, Kaczmarczyk 2018).

4. Ocena wpływu badań ekonomicznych w Polsce na studia migracyjne i rozwój nauk ekonomicznych

Celem niniejszego opracowania było zarysowanie najważniejszych trendów we współczesnych ekonomicznych badaniach migracyjnych oraz próba refleksji, na ile analizy te wpłynęły na rozwój badań migracyjnych oraz czy i w jakim stopniu odpowiadały na pytania i problemy pojawiające się w dyskursie światowym.

Nie sposób nie zauważyć, że omówione tutaj analizy odgrywały i nadal odgrywają bardzo ważną – jeśli nie kluczową – rolę w polskich badaniach migracyjnych. Decyduje o tym kilka czynników. Po pierwsze, badania w ważnych ośrodkach akademickich (OBM, „grupa opolska”) w pewnym okresie miały w przeważającym stopniu demograficzno-ekonomiczny charakter, co sprawiało, że oddziaływały one na stan i percepcję całej dziedziny badawczej. Po drugie, zainteresowanie problematyką migracyjną wiąże się z tematyką z pogranicza analiz demograficznych i badań rynku pracy, co poniekąd jest wciąż dostrzegalne w pracach współczesnych „migrantologów”. Po trzecie, jak wyraźnie wykazano w tekście, okresem największej aktywności publikacyjnej badaczy tego nurtu był czas poakcesyjny. Nie jest to przypadkiem, ponieważ to właśnie masowość migracji tego czasu uruchomiła niezwykle zainteresowanie i zapotrzebowanie na informacje na temat mobilności, przy czym zainteresowanie to koncentrowało się głównie na ekonomicznym wymiarze zjawiska: uwarunkowaniach procesów migracyjnych, ich wpływie na sytuację gospodarczą krajów pochodzenia i krajów docelowych, a także na możliwych długoterminowych efektach mobilności. Co ciekawe, wydaje się, że z czasem (a uwaga ta dotyczy szczególnie ostatnich kilku lat) relatywne znaczenie ekonomicznych badań migracyjnych stopniowo się zmniejsza na rzecz analiz poświęconych społecznym aspektom mobilności.

---

⁸ Katarzyna Andrejuk (2017) sugeruje korzystanie z rejestru REGON, ale w odróżnieniu od bazy Italian Chamber of Commerce nie zawiera ona danych finansowych przedsiębiorstw, ani dokładnych danych kontaktowych (telefon i e-mail). Dodatkowym problemem są ograniczenia w zakresie ochrony danych osobowych.

Zarysowany obraz pokazuje także, że polskie badania migracyjne dobrze wpisują się w tendencje europejskie czy światowe a w określonych wymiarach uzupełniają podejścia koncepcyjne o treści związane ze specyfiką sytuacji Polski (kraj w fazie transformacji od gospodarki centralnie planowanej do rynkowej). W zakresie badań empirycznych prace polskich badaczy coraz częściej publikowane są w czołowych czasopismach międzynarodowych z zakresu studiów migracyjnych i ekonomicznych. Co istotne, badania te nie tylko mają charakter naśladowniczo-replikacyjny, ale też często wnoszą nowe odkrycia oraz propozycje teoretyczne do głównego nurtu dyskusji o skutkach gospodarczych migracji międzynarodowych. Najlepszym przykładem takiej publikacji jest artykuł Kaczmarczyka i Okólskiego (2008), który rozwija koncepcję hipotezy rozgęszczającej (*crowding-out*) i jej potencjalnie pozytywnej roli w procesie modernizacyjnym polskiej gospodarki. Artykuł ten, opublikowany w prestiżowym czasopiśmie ekonomicznym „Oxford Review of Economic Policy” z współczynnikiem wpływu (IF), uzyskał 141 cytowań według Google Scholar (stan na 3 lipca 2018) w tym w takich uznanych czasopismach jak „Journal of Ethnic and Migration Studies” czy „International Migration”. Tym samym można stwierdzić, że polscy badacze z zakresu ekonomicznych studiów migracyjnych funkcjonują w głównym nurcie debaty międzynarodowej (zwłaszcza biorąc pod uwagę relatywną wagę polskich ekonomistów w skali europejskiej czy globalnej). Nie bez znaczenia są tutaj silne powiązania badaczy z jedną z najważniejszych postaci współtworzących współczesną ekonomiczną teorię migracji (Oded Stark⁹), wszechstronność zainteresowań lidera badań migracyjnych w Polsce (Marek Okólski) oraz aktywne zaangażowanie w międzynarodowe projekty badawcze, co siłą rzeczy wymagało odwoływania się do najbardziej aktualnych koncepcji teoretycznych i modeli empirycznych. Słabością polskich badań w tym obszarze pozostaje niezmiennie dostęp do dobrej jakości danych empirycznych. Daleko nam do badaczy skandynawskich, którzy mogą korzystać z obfitości danych rejestrowych, jesteśmy również daleko w tyle za zagranicznymi naukowcami, którzy z powodzeniem odwołują się do panelowych danych na temat rynku pracy (LFS i zbliżone zbiory). Istotnym problemem polskich badań pozostaje konieczność „zastępowania” instytucji statystycznych w procesie gromadzenia i przetwarzania danych, które dopiero w następnej kolejności mogą być poddawane analizie i interpretacji.

Analiza stanu ekonomicznych badań migracyjnych prowadzi jednak także do identyfikacji istotnych luk (w porównaniu z badaniami realizowanymi za granicą). Poniżej wskazujemy kilka najważniejszych:

- zaawansowane modelowanie teoretyczne opisujące wpływ emigracji i/lub imigracji na podstawowe zmienne ekonomiczne jak wzrost gospodarczy, akumulacja kapitału ludzkiego itp. – zarówno na poziomie makro, jak i mikro (wyjątkiem są tutaj zespoły badaczy Szkoły Głównej Handlowej, Wydziału Nauk Ekonomicznych UW oraz OBM UW, choć większość tych prac nie została dotychczas potwierdzona publikacjami w uznanych czasopismach);
- zaawansowane modelowanie ekonometryczne, zwłaszcza oparte na danych panelowych; jest to pochodna opisywanego wcześniej problemu z dostępem do dobrej jakości danych statystycznych, ale wiąże się także z relatywnie rozpowszechnionym modelem analizy bazującym na studiach przypadku;
- wnioskowanie na temat skutków ekonomicznych na podstawie modeli równowagi ogólnej; w tym przypadku powód jest prozaiczny, mianowicie brak dostępu do odpowiedniej klasy złożonych modeli makroekonomicznych;
- słabo rozwinięte badania eksperymentalne/laboratoryjne; jest to jedna z najbardziej dynamicznie rozwijających się gałęzi współczesnej ekonomii a jej zastosowanie w analizie zjawisk migra-

---

9 Przypadek Odeda Starka jest specyficzny i bardzo ciekawy zarazem. Trudno bowiem byłoby uznać go za twórcę „polskiego” ale jednocześnie analiza aktualnych koncepcji, które proponuje, pozwala dostrzec wpływ warunków ekonomiczno-migracyjnych, w jakich znajduje się Polska, oraz polskich badaczy, z którymi współpracuje.

cyjnych wydaje się jak najbardziej uzasadnione (znane są nam jedynie próby podejmowania takich analiz, m.in. prace Anny Janickiej, np. Janicka 2010);

- pogłębione analizy wpływu imigracji na polski rynek pracy; jest to zapewne jedna z najbardziej oczywistych różnic w zestawieniu z instytucjami badawczymi z Europy Zachodniej – różnica jednak zrozumiała biorąc pod uwagę: (a) historię imigracji do Polski oraz (b) dostępność danych statystycznych na ten temat; warto jednak wspomnieć, że ostatnie lata przynoszą coraz więcej prób tego typu (por. np. Górny, Kaczmarczyk 2018);
- analizy odnoszące się do sfery zabezpieczenia społecznego, nie tylko systemu emerytalnego, ale także innych wymiarów (świadczenia społeczne, świadczenia na rzecz bezrobotnych); tutaj warto wspomnieć prace Katarzyny Andrejuk (2018) czy Pawła Kaczmarczyka (2015);
- badania łączące zjawiska migracyjne z szeroko rozumianą sferą usług publicznych, takich jak usługi edukacyjne czy zdrowotne; jest to – ponownie – jeden z ważnych obszarów zachodnioeuropejskich badań migracyjnych, spotykający się dodatkowo z dużym zainteresowaniem mediów i polityków.

Bibliografia

- Anacka M., Okólski M. 2010. Direct demographic consequences of post-accession migration for Poland. W: R. Black, G. Engbersen, M. Okólski, C. Pantiru (red.), *A Continent Moving West? EU enlargement and labour migration within the EU*, Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 141–164.
- Anacka M., Fihel A. 2013. Charakterystyka migrantów powracających do Polski oraz ich aktywność zawodowa na rodzimym rynku pracy, *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 4, s. 57–71.
- Anacka M., Janicka A. 2018. Starzenie się populacji w warunkach dopełniającego się przejścia migracyjnego. W: M. Okólski (red.), *Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*. Warszawa: Scholar.
- Anacka M., Fihel A. 2014. Migracje powrotne Polaków. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.). *Dekada członkostwa Polski w UE. Społeczne skutki emigracji Polaków po 2004 roku*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Andrejuk K. 2017. *Przedsiębiorcy ukraińscy w Polsce. Struktura i sprawstwo w procesie osiedlenia*. Wydawnictwo Warszawa: IFiS PAN.
- Barbone L., Piętka-Kosińska K., Topińska I. 2012. *The Impact of Remittances on Poland's Economy*. CASE Network E-briefs 12.
- Biernath M. 2008. Analiza funkcjonowania i integracji migrantów poza województwem mazowieckim: przypadek województwa małopolskiego i Krakowa. W: A. Grzymała-Kazłowska (red.), *Między jednością a wielością: integracja odmiennych grup i kategorii imigrantów w Polsce*. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW, s. 241–270.
- Brücker H. (red.) 2009. *Five years of the EU enlargement to the East*. Bonn: European Integration Consortium.
- Brzozowska A. 2012. Postrzeganie polskich i wietnamskich właścicieli firm przez wietnamskich przedsiębiorców mieszkających w Polsce. *Problemy Zarządzania* 10(1), s. 116–130.
- Brzozowski J. 2011. „Brain drain” czy „brain gain”: kilka uwag dotyczących skutków gospodarczych osób wykwalifikowanych. *Studia i Prace Wydziału Ekonomii i Stosunków Międzynarodowych* 3, s. 7–26.
- Brzozowski J., Kaczmarczyk P. 2014. *Konsekwencje migracji poakcesyjnych z Polski dla kompetencji zawodowych i kulturowych polskiego społeczeństwa*. Ekspertyza Komitetu Badań nad Migracjami PAN, Warszawa.
- Brzozowski J. 2012. Analiza wpływu powrotów z emigracji na rozwój województwa śląskiego. W: J. Szymańska, C. Ułasiński, D. Bienkowska (red.), *Zaraz wracam... albo i nie. Skala powrotów, motywacje i strategie życiowe reemigrantów z województwa śląskiego*, Kraków Centrum Doradztwa Strategicznego, s. 175–202.
- Brzozowski J. 2017. Immigrant Entrepreneurship and Economic Adaptation: A Critical Analysis. *Entrepreneurial Business and Economics Review* 5(2), s. 159–176.
- Brzozowski J., Gruszka M., Majka M., Szymańska J., Ułasiński C. 2017. International Return Migration and Remittances: the Regional Perspective. *Ekonomista* 1, s. 47–66.
- Brzozowski J., Majka M., Szymańska J., Ułasiński C. 2015. Determinanty migracji powrotnych do Polski na poziomie regionalnym po 2004 roku. *Studia Migracyjne-Przegląd Polonijny* 41(2), s. 9–29.

- Brzozowski J., Pędziwiatr K. 2015. Pushed to the mainstream market: the case of immigrant entrepreneurs in Lesser Poland. W: L. Falfan (red.), *Cross-Border Migration and its Implications for the Central European Area*. Bratislava: Institute for Sociology of the Slovak Academy of Sciences, s. 178–198.
- Brzozowski J., Szarucki M. 2010. Ekonomiczne skutki transferowania zarobków przez emigrantów. *Gospodarka Narodowa* 3, s. 63–78.
- Budnik K. B. 2007. *Migration Flows and Labour Market in Poland*. National Bank of Poland Working Paper 44. Warszawa: Narodowy Bank Polski.
- Budnik K. B. 2008. *Search Equilibrium with Migration: the Case of Poland*. National Bank of Poland Working Paper 45.
- Bukowski M., Koloch G., Lewandowski P. 2008. Labour Market Macrostructure in NMS8—Shocks and Institutions. W: M. Bukowski (red.), *Employment in Poland 2007—Safety on the Flexible Labour Market*, Warsaw: MPiPS.
- CDS. 2010. *Powroty z migracji zagranicznych do Małopolski. Skala zjawiska, charakterystyka oraz potencjał powracających*. Kraków: Centrum Doradztwa Strategicznego.
- Coniglio N. D., Brzozowski J. 2018. Migration and development at home: Bitter or sweet return? Evidence from Poland. *European Urban and Regional Studies* 25(1), s. 85–105.
- Duszczyk M. 1998. Czy Unia Europejska powinna obawiać się polskiej siły roboczej? *Rynek Pracy* 1, s. 79–82.
- Duszczyk M., Wiśniewski J. 2006. *Emigrować i wracać. Migracje zarobkowe Polaków po 1 maja 2004 r.* Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Fihel A., Grabowska-Lusinska I. 2014. Labour Market Behaviours of Back-and-Forth Migrants From Poland. *International Migration* 52(1), s. 22–35.
- Fihel A., Górny A., Kaczmarczyk P. 2008. Rynek pracy a integracja cudzoziemców z Ukrainy i z Wietnamu posiadających zezwolenie na osiedlenie się w Polsce. W: A. Grzymała-Kazłowska, (red.), *Między jednością a wielością: integracja odmiennych grup i kategorii imigrantów w Polsce*, Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW, s. 53–80.
- Fihel A., Okólski M. 2009. Dimensions and effects of labour migration to EU countries: the case of Poland. W: B. Galgóczi, J. Leschke, & A. Wyatt (red.), *EU Labour Migration since Enlargement. Trends, Impacts and Policies*. Farnham–Surrey: Ashgate, s. 185–210.
- Glinka B. 2013. *Przedsiębiorczość polskich imigrantów w USA: etnicznie, lokalnie, globalnie?* Warszawa: Wydawnictwo Poltext.
- Glinka B., Brzozowska A. 2015. Immigrant entrepreneurs: in search of identity. *Entrepreneurial Business and Economics Review* 3(3), s. 51–76.
- Górny A., Kaczmarczyk P. 2017. Tymczasowe rozwiązanie ze strukturalnymi konsekwencjami? Ukraińska siła robocza na polskim rynku pracy. W: Tyrowicz J. (red.), *Znaczenie imigracji zarobkowej dla gospodarki Polski*. Seria: Zeszyty mBank – CASE, nr 149.
- Górny A., Kaczmarczyk P. 2018. A known but uncertain path: The role of foreign labour in Polish agriculture. *Journal of Rural Studies*, DOI: 10.1016/j.jrurstud.2017.12.015.
- Grabowska-Lusinska I. 2008. Migrations from Poland after 1 May 2004 with Special Focus on British Isles. Post-accession Migration Strategies as Hidden behind Statistics. *Espace populations sociétés. Space populations societies* 2, s. 247–260.
- Grabowska-Lusinska I., Okólski M. 2009. *Emigracja ostatnia?* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hirszfild Z., Kaczmarczyk P. 1999. *Ekonomiczne i społeczne skutki migracji na poziomie mikrospołecznym. Wnioski z badania terenowego w gminie Perlejewo*. Seria: Prace Migracyjne Working Paper 21. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Hirszfild Z. 2001. Generowanie i alokacja środków pieniężnych migrantów. W: E. Jaźwińska, M. Okólski (red.), *Ludzie na huśtawce: migracje między peryferiami Polski i Zachodu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 357–381.
- Hryniewicz J., Jałowiecki B., Mync A. (red.) 1997. *Ruchliwość pracowników naukowych w latach 1994-1996*. Seria: Studia regionalne i lokalne, nr 55. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Lokalnego i Regionalnego.
- Iglicka K. 2010. *Powroty Polaków po 2004 roku: W pętli pułapki migracji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Iglicka K. 2000. Ethnic division on emerging foreign labour markets in Poland during the transition period. *Europe-Asia Studies* 52(7), s. 1237–1255.
- Janicka A. 2010. *Upokorzenie społeczne i migracje pracownicze*. Maszynopis rozprawy doktorskiej, Uniwersytet Warszawski, Wydział Nauk Ekonomicznych.
- Janicka A., Kaczmarczyk P. 2016. Mobilities in the crisis and post-crisis times: migration strategies of Poles on the EU labour market. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, DOI:10.1080/1369183X.2016.1162350.
- Janicka A., Kaczmarczyk P. 2018. Wybrane problemy rynku pracy starego społeczeństwa w przyszłości. W: M. Okólski (red.) *Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. ??-??.

- Janicka-Żylicz A., Kowalska K. 2010. Współczesne migracje zagraniczne Polaków a polski rynek pracy. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 4, s. 79–106.
- Jaźwińska, E., Okólski, M. (red.) 1996. Causes and consequences of migration in Central and Eastern Europe. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Jaźwińska-Motyłska E., Okólski, M. (red.). (2001), *Ludzie na huśtawce: migracje między peryferiami Polski i Zachodu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Jończy R. 1999. Migracje zarobkowe z regionu opolskiego do Niemiec. Aspekty ekonomiczne. W: A. Rajkiewicz (red.), *Zewnętrzne migracje zarobkowe we współczesnej Polsce: wybrane zagadnienia*, Warszawa–Włocławek: IPISS, WSHE, s. 79–105.
- Jończy R. 2000. Ekonomiczne konsekwencje i determinanty zagranicznych migracji zarobkowych. *Polityka Społeczna* 5-6, s. 6–12.
- Jończy R. 2006. Exodus zarobkowy ludności autochtonicznej z województwa opolskiego i jego skutki, *Polityka Społeczna*, 1/2006, 11-14.
- Jończy R. 2012. Wpływ zagranicznej migracji zarobkowej na poziom życia i kreację popytu regionalnego—przykład obszarów wiejskich województwa opolskiego. *Studia Politicae Universitatis Silesiensis* 9, s. 57–77.
- Jończy R., Rokita, D. 2009. *Migracje zagraniczne i zatrudnienie na obszarach wiejskich województwa opolskiego w kontekście światowego spowolnienia gospodarczego: stan i tendencje. Raport z badań*. Opole: Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego.
- Kaczmarczyk P. 2012. Labour Market Impacts of Post-accession Migration from Poland. W: *Free Movement of Workers and Labour Market Adjustment. Recent Experiences from OECD Countries and the European Union*. Paryż: OECD, s. 173–196.
- Kaczmarczyk P. 2013. Matching Return Migrants' Competencies and Labour Market Needs – the Case of Polish Returnees. W: *Matching Migrants' Competencies and Labour Market Needs*. Paryż: OECD, s. 111–126.
- Kaczmarczyk P. 2015. *Burden or Relief? Fiscal Impacts of Recent Ukrainian Migration to Poland*. IZA Discussion Paper 8779. Bonn: IZA.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. 2008. Demographic and Labour Market Impacts of Migration on Poland. *Oxford Review of Economic Policy* 24(3), s. 600–625.
- Kaczmarczyk P., Tyrowicz, J. 2015. *Winners and Losers Among Skilled Migrants: The Case of Post-Accession Polish Migrants to the UK*. IZA Discussion Paper 9057.
- Kaczmarczyk P. 2010. Poakcesyjne migracje Polaków—próba bilansu, *Studia Migracyjne—Przegląd Polonijny* 4(36), s. 5–36.
- Kaczmarczyk P., Okólski, M. 2008. Demographic and labour-market impacts of migration on Poland. *Oxford Review of Economic Policy* 24(3), s. 599–624.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. 2005. Migracje specjalistów wysokiej klasy w kontekście członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Seria: Biblioteka Europejska, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, nr 36. Warszawa: UKIE.
- Kłorek N., Szulecka M. 2013. *Migranckie instytucje ekonomiczne i ich wpływ na otoczenie. Przykład centrów handlowych w Wólce Kosowskiej. Raport z badań*. Seria: Analizy Rekomendacje Ekspertyzy, nr 3. Warszawa Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- Kowalska K. 2011. *Does the Post-enlargement Emigration from Poland Impact on Wages of Poles?* Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Ekonomiczny.
- Krajewski-Siuda K., Romaniuk P. 2007. Health Worker Emigration from Poland. *Journal of Public Health Policy* 28(2), s. 290–292.
- Krzysicki O. 2012. Determinanty transferów pieniężnych od migrantów ze szczególnym uwzględnieniem czasu trwania migracji na przykładzie migracji Polaków do Wielkiej Brytanii i Irlandii po 2004 r. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 38(3), s. 53–72.
- Layard R., Blanchard O. J., Dornbush R., Krugman P. 1994. *East-West Migration: The Alternatives*. Cambridge–Londyn: MIT Press.
- Murdoch A. 2011. *Emigracja lekarzy z Polski*. Warszawa: Wydawnictwo SGH.
- Napierała J., Trevena P. 2010. Patterns and determinants of sub-regional migration: A case study of Polish construction workers in Norway. W: R. Black, G. Engbersen, M. Okólski (red.), *A continent moving west? EU enlargement and labour migration from Central and Eastern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 51–71.
- Okólski M. 2012. Modernising Impacts of Emigration. *Studia Socjologiczne* 3(206), s. 49–79.
- Okólski M. 2004. The effects of political and economic transition on international migration in Central and Eastern Europe. W: J.E. Taylor, D.S. Massey (red.), *International Migration. Prospects and Policies*. Oxford: Oxford University Press, s. 35–58.
- Okólski M. 1997. How to Improve the Economic Analysis of Labour Migration in Central and Eastern Europe. W: G. Biffi (red.), *Migration, Free Trade and Regional Integration in Central and Eastern Europe*, Vienna: Verlag Österreich, s. 351–358.
- Przytula s. 2012. Uwarunkowania Mobilności Polskich Menedżerów. *Organization and Management* 153, s. 43–58.
- Ravenstein E.G. 1889. The Laws of Migration. *Journal of the Royal Statistical Society* 52(2).
-

- Sakson B., 1997. The impact of the international migration of 1980's on the dynamic of natural movements. *Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych* 5, s. 205–225.
- Stark O., Helmenstein C., Prskawetz A. 1997. A brain gain with a brain drain. *Economics Letters* 55(2), s. 227–234.
- Stark O., Helmenstein C., Prskawetz A. 1998. Human capital depletion, human capital formation, and migration: a blessing or a “curse”? *Economics Letters* 60(3), s. 363–367.
- Strzelecki Z., Witkowski J. (1994). Rynek pracy a procesy migracyjne. W: *Migracja jako społeczne i ekonomiczne zjawisko w procesie transformacji ustrojowej w Polsce na tle integracji europejskiej*, Warszawa: MPiPS, s. 135–157.
- Surówka A., Prędką P. 2016. Badanie natężenia i kierunków migracji ludności w województwach Polski Wschodniej. *Studia Ekonomiczne* 258, s. 7–16.
- Szarucki M., Brzozowski J., Stankevičienė J. 2016. Determinants of self-employment among Polish and Romanian immigrants in Germany. *Journal of Business Economics and Management* 17(4), s. 598–612.
- Wisniewski Z., Oczki J. 2001. Migration effects of Poland's EU membership. *Intereconomics* 36(4), s. 174–178.
- Wolszczak-Derlacz J. (2009). Does migration lead to economic convergence in the enlarged European market? *Bank i Kredyt* 40(4), s. 71–89.

Rozdział 3. Socjologiczna perspektywa w badaniach nad migracjami

Barbara Cieślińska, Izabela Grabowska, Łukasz Krzyżowski, Sławomir Łodziński, Dariusz Niedźwiedzki, Krystyna Slany, Maria Zielińska

1. Wstęp

Studia migracyjne są *per se* interdyscyplinarne, ale można na nie patrzeć również z perspektywy konkretnej dyscypliny. Celem tego opracowania jest przedstawienie wkładu socjologii w stan badań nad migracjami w Polsce w latach 1989–2017 (2018). Mimo iż w tym opracowaniu jest ona wiodącą dyscypliną, to będziemy się również starać odnosić do innych dziedzin wiedzy nauk społecznych. Ta część raportu ma charakter przeglądu badań (*research overview*), który daje możliwość analizy podejść teoretycznych, metodologicznych i najważniejszych ustaleń badawczych. Opracowanie składa się z siedmiu części. We wstępie odnosimy się do historycznego wkładu socjologii w studia migracyjne, od XIX wieku. Następnie przechodzimy do omówienia głównych koncepcji i metod badawczych w badaniach nad migracjami w Polsce po 1989 roku, potem przyglądamy się ważnemu polu badawczemu, jakim stały się przemiany form i funkcji polskich rodziny w migracjach. W kolejnej części przedstawiamy badania postaw Polaków wobec migrantów i migracji. Dalej opisujemy obecność tematyki migracyjnej na ogólnopolskich zjazdach socjologicznych począwszy od 1990 roku, a skończywszy na ostatnim w 2016 roku. Później przechodzimy do studiów przypadków badań migracyjnych w ośrodkach ogólnopolskich oraz regionalnych. Całość zwieńcza zakończenie, w którym jest zawarta próba podsumowania stanu socjologicznych badań migracyjnych prowadzonych w Polsce po 1989 roku. Zanim jednak przejdziemy do scharakteryzowania współczesnych badań socjologicznych nad migracjami, to chcemy poświęcić kilka słów działaniom badawczym prowadzonym przed 1989 roku z okazji 100-letniej rocznicy wydania przełomowej publikacji, jaką stanowił pierwsze tomy „Chłopa polskiego w Europie i Ameryce”¹.

Polska tradycja humanistycznych badań socjologicznych nad migracjami międzynarodowymi sięga końca XIX wieku i jest związana z początkami tworzenia tej dyscypliny naukowej na ziemiach polskich (Leoński 1979, s. 23–38). Do jej twórców należy zaliczyć przede wszystkim Floriana Znanieckiego, Ludwika Krzywickiego i Leopolda Caro (Leoński 1979, s. 96–99). Sam Znaniecki przed swoim wyjazdem do USA w 1914 roku kierował Biurem Towarzystwa Opieki nad Wychodźcami i był redaktorem czasopisma „Wychodźca Polski” (1911–1914), a także prowadził badania nad emigracją sezonową na zlecenie rosyjskiego ministerstwa rolnictwa (Dulczewski 1982, s. 37–75). Najważniejszym jego osiągnięciem naukowym z dziedziny migracji jest pięciotomowe dzieło napisane z Williamem I. Thomasem, zatytułowane *Chłop polski w Europie i Ameryce*, wydane w języku angielskim w Chicago w latach 1918–1920, które było najbardziej ambitną wówczas próbą zrozumienia migracji z ziem polskich oraz problemów adaptacji polskich migrantów w Stanach Zjednoczonych (Thomas, Znaniecki 1976). Książka ta stanowiła również wydarzenie przełomowe w rozwoju nowoczesnej socjologii ze względu na spójne połączenie teorii i badania empirycznego, opierając się na nowatorskim wówczas wykorzy-

---

¹ Mimo iż niniejszy raport ma na celu przedstawienie socjologicznego dorobku badawczego w zakresie migracji po 1989r. to ze względu na 100 rocznicę wydania książki autorki i autorzy niniejszej części raportu postanowili krótko zarysować stan badań przed 1989 rokiem.

staniu dokumentów osobistych i materiałów autobiograficznych (Wieruszewska 2012, s. 9–11). Migracje były dla Znanieckiego przede wszystkim zjawiskiem socjologicznym, gdyż „przesiedlanie to zostało ujęte jako dotyczące ludzi będących uczestnikami grup społecznych” (Leoński 1979, s. 55–56). Stworzył on ponadto grono uczniów podejmujących tematy migracyjne, do których należeli tacy badacze, jak: Józef Chałasiński (on sam rozwijał zainteresowania migracjami prowadząc specjalne seminarium badawcze na ten temat) (1936), Maria Gliwiciówna (1936), Tadeusz Makarewicz (1936) oraz Krystyna Duda-Dziewierz (1938).

W okresie bezpośrednio powojennym (1945–1949) początek socjologicznych zainteresowań nad migracjami wyznaczają prace Stanisława Ossowskiego oparte na badaniach prowadzonych na Śląsku Opolskim i na Warmii (1947). Badania te były następnie kontynuowane na całym terenie ziem zachodnich i północnych Polski (obejmujących takie regiony kraju, jak Dolny i Górny Śląsk, Warmię i Mazury, Pomorze i Ziemię Lubuską), które doprowadziły do wyodrębnienia specjalnej subdyscypliny polskiej socjologii poświęconej tym terenom (Markiewicz 2005, s. 254). Stosowano z powodzeniem takie metody jak metoda autobiograficzna (liczne konkursy na pamiętniki, analiza dokumentów osobistych), studia monograficzne różnych zjawisk społecznych, instytucji społecznych oraz społeczności lokalnych (Leoński 1979, s. 99). W jej ramach odchodzono stopniowo od paradygmatu „integracji” na rzecz nowych koncepcji, które trafniej i wieloaspektowo opisywały trudny proces powojennego wrastania ludności polskiej na tych ziemiach, zwłaszcza pojęcia „społeczeństwa postmigracyjnego” lub „społecznego tworzenie ojczyzn” (Sakson 2017, s. 530–533).

W latach 60. i 70. XX wieku raczej nie prowadzono znaczących badań, nie powstawały też istotne publikacje socjologiczne na temat migracji międzynarodowych. Pewnym przełomem w tym zakresie były prowadzone od początku lat 70. XX wieku socjologiczne badania skupisk polonijnych znajdujących się poza granicami kraju (zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych i Ameryce Południowej), wydawane w serii „Biblioteki Polonijnej” (Mucha 1996; Kubiak, Slany 1999, s. 243–249). Przynosiły one, obok informacji o sytuacji Polonii i instytucji polonijnych w różnych krajach, cenne omówienia współczesnych teorii migracji i zmieniających się koncepcji adaptacji migrantów do społeczeństwa przyjmującego (głównie amerykańskich).

Przełom w tych badaniach (bo chyba do takiego pojęcia należy się tutaj odwołać) przyniósł koniec lat 80. i początek lat 90. XX wieku, co wiązało się z demokratycznymi przemianami ustrojowymi i zniesieniem ograniczeń wyjazdowych i wjazdowych do naszego kraju. Nauki społeczne (socjologia) zareagowały na te zmiany w sytuacji migracyjnej naszego społeczeństwa. Warto wspomnieć w tym miejscu, że ważne oceny tego dorobku po 1989 roku przyniosły opracowania, które dotyczyły ogólnego stanu badań migracyjnych i włączały w nie także prace socjologiczne. Wskazać warto na przykład na dorobek Krystyny Romaniszyn (zob. Romaniszyn 1997; Romaniszyn 2000), proponującej badanie praktyk konsumpcyjnych migrantów w odniesieniu do ich planów (strategii) migracyjnych, wskazując równocześnie na współwystępowanie motywów ekonomicznych i politycznych współczesnych migracji.

Obszerne omówienia socjologicznego dorobku naukowego w zakresie migracji do 2005 roku znaleźć można na przykład w pracy zbiorowej pod redakcją Anny Kicinger i Agnieszki Weiner (2007). Najnowszym ujęciem teoretycznego dorobku działań badawczych na polu migracji (choć głównie z perspektywy etnograficzno-antropologicznej) przyniósł artykuł Elżbiety Goździak i Marka Pawlaka (2016). Ich lektura zaświadcza również o tym, że dorobek badań migracyjnych miał od samego początku charakter interdyscyplinarny oraz jak trudne może być wyodrębnienie opracowań o ściśle socjologicznym charakterze. Za przykład może posłużyć znaczenie długoletniej serii konferencji i publikacji „Migracje i Społeczeństwo”, organizowanej w latach 1995–2012 przez Jana E. Zamojskiego (Nalewajko 2015, s. 235–237), ważnej nie tylko dla historyków, ale również dla socjologów, antropologów i geografów podejmujących problemy współczesnych migracji. Podobnie Ośrodek Badań nad

Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego był tworzony zarówno przez ekonomistów i demografów, jak i przedstawicieli nauk społecznych (przede wszystkim socjologów). Jego dorobek badawczy i publikacyjny dobrze odzwierciedla cechę wielodyscyplinarności analiz migracji międzynarodowych.

2. Główne kierunki, koncepcje teoretyczne i metody badań socjologicznych nad migracjami (Izabela Grabowska, Dariusz Niedźwiedzki)

Udział socjologii w badaniach migracyjnych po 1989 roku jest stale obecny i istotny naukowo. Obejmowały one różnorodną tematykę i traktowały migrację jako zjawisko ważne dla przebiegu zmian społecznych. Znacząca jest tutaj ewolucja głównych kierunków i tematów badawczych. Początkowo były to badania nad emigracją i odpływem z Polski oraz na zupełnie nowym polu badawczym, jakim była imigracja do naszego kraju. Jednym z najważniejszych osiągnięć jest wypracowana koncepcja „migracji niepełnych” autorstwa Marka Okólskiego i Ewy Jaźwińskiej (2001), która ujmowała specyfikę zarobkowych wyjazdów zagranicznych Polaków (czasowych, o powtarzalnym charakterze) w sytuacji dużych zmian własnościowych w gospodarce (rolnictwie) i ogólnym niedorozwoju urbanizacji. Została ona oparta na danych pochodzących z lokalnych i regionalnych badań etnosondażowych, która została zaadaptowana do warunków polskich.

Wyraźny wzrost badań socjologicznych nad migracjami pojawił się po akcesji Polski do Unii Europejskiej, co ułatwiło międzynarodowe migracje ludzi i kapitałów (Grabowska 2014, s. 31–32). Rozszerzyło to znacznie tematykę i zakres badań (Grzymała-Moszczyńska, Kwiatkowska, Roszak 2010). Koncentrowały się one na przyczynach emigracji Polaków w sytuacji swobody zatrudnienia w innych krajach, porównywaniu obecnych i starych migracji (Krzyżowski 2009; Cieślińska 2010; Bukraba-Rylska 2012; Wieruszewska 2012), emigracji wybranych grup zawodowych (jak personelu medycznego lub naukowego) (Wagner 2011), młodzieży i studentów, kobiet (temat feminizacji emigracji) (Slany 2014). Ważną rolę miały analizy społecznych skutków tej emigracji, w tym analiza ich oddziaływań na rodzinę, czyli na więzi rodzinne (por. Romaniszyn 2000), zmiany funkcji i struktury ról rodzinnych (Romaniszyn 2017, Krzyżowski 2013; Krzyżowski, Slany i Ślusarczyk 2017) i tworzenie transnarodowych więzi pokrewieństwa, relacje międzypokoleniowe i opiekę nad dziećmi oraz osobami starszymi (Krzyżowski 2013; Okólski 2018). Przywiązywano dużą wagę do modernizacyjnych skutków emigracji oraz migracji powrotnych, ich znaczenia dla życia zawodowego i mobilności społecznej, a także do roli społecznych przekazów migracyjnych (*social remittances*) (Krzyżowski 2015; Krzyżowski 2017; Grabowska, Garapich, Jaźwińska i Radziwinowiczówna 2017).

W badaniach tych widoczna była zarówno perspektywa kraju wysyłającego (Polski), jak i krajów przyjmujących (głównie Wielkiej Brytanii i Irlandii). Prowadzono badania tych ruchów migracyjnych z perspektywy UE, jak i powiązań i przestrzeni transnarodowych (Krzyżowski i Urbańska 2010). W licznych badaniach przedmiotem zainteresowania pozostawały trzy grupy aktorów społecznych uwikłanych w procesy migracyjne: migranci, członkowie społeczności przyjmującej oraz pochodzenia (Nowicka i Cieślińska 2005; Galent, Goddeeris i Niedźwiedzki 2009; Niedźwiedzki 2010a). Refleksja dotycząca społeczeństwa przyjmującego odnosiła się nie tylko do jej rdzennych członków, obejmowała również migrantów pochodzących z innych grup etnicznych i narodowych (Kuźma 2001).

Jednym z ważnych wątków badawczych były analizy rekonstrukcji tożsamości w procesie migracyjnym, dokonywane w perspektywie adaptacji i integracji migrantów, co wiązało się z budowaniem przez nich więzi i relacji ze społecznością przyjmującą. Warto zwrócić uwagę na fakt, że analizy tożsamościowe często, szczególnie w przypadku prac zbiorowych mają charakter multidyscyplinarny, gdzie obok socjologów swoje analizy prezentują antropologowie kulturowi/społeczni, psychologowie czy historycy. W tym polu badawczym mieszczą się opracowania dotyczące przyjmowanych przez polskich migrantów strategii adaptacyjnych (Wróblewska-Pawlak 2004; Grzymała-Kazłowska, Łodziński 2008; Niedźwiedzki 2010a,b; Budyta-Budzyńska 2011; Dziegłowski 2012; Buchowski, Schmidt 2012;

Grzymała–Kazłowska 2013; Niedźwiedzki 2016; Pawlak 2017). Jednym z kluczowych zagadnień badawczych była tutaj analiza adaptacji migrantów w kontekście posiadanych różnych typów kapitału i kompetencji (Galent 2013; Niedźwiedzki 2010a; Galent, Godderis i Niedźwiedzki 2009; Grabowska-Lusińska i Okólski 2009; Galent 2008; Niedźwiedzki 2008). Ważnym elementem były także analizy zmian kategoryzacji świata społecznego w układzie „swój – obcy”, z uwzględnieniem perspektywy członków społeczeństwa przyjmującego (Nowicka i Krzyżowski 2017; Janeta 2011; Galent 2010; Galent, Goddeeris, Niedźwiedzki 2009; Galent 2008, Garapich 2008; Goddeeris 2008; Niedźwiedzki 2008; Romaniszyn 2008; Grzymała–Kazłowska 2007; Lalak 2007).

Ważnym zagadnieniem podejmowanym w badaniach był także ocena wpływu procesu migracji na różnicowanie się form konstruowania tożsamości narodowej. Zmieniające się poczucie polskości stanowiło następstwo więzi i relacji budowanych na emigracji z przedstawicielami innych nacji oraz przyjmowanym swoistym dystansem wobec Polski i Polaków wynikającym ze „spojrzenia z oddali” (Pawlak 2015; Bielawska 2012). W obrębie tej problematyki mieszczą się również kwestie europeizacji tożsamości „polskich wędrowców” (Niedźwiedzki 2016; Niedźwiedzki 2012a,b, 2010b, 2007; Galent, Goddeeris, Niedźwiedzki 2009; Schmidt 2009). Innym zagadnieniem była rekonstrukcja sposobów samoidentyfikacji i identyfikowania „innych”, który w wypadku migrantów niepełnych zazwyczaj prowadził do kryzysu tożsamości i jej liminalności (Mach 1998). Ten problem w odniesieniu do polskich migrantów podejmowany był w licznych publikacjach (Cekiera 2014; Niedźwiedzki 2011a, 2010, 2007; Smolarkiewicz 2007).

Wśród nośnych socjologicznych podejść stosowanych obecnie w studiach migracyjnych w Polsce można wskazać na paradygmat struktury i podmiotowego sprawstwa (*structure and agency*) Margaret Archer (2013). Polscy badacze (Grabowska-Lusińska 2012; Grabowska 2016; Andrejuk 2017; Grabowska, Garapich, Jaźwińska i Radziwinowiczówna 2017) pokazują, jak migracja oddziałuje na różne komponenty podmiotowego sprawstwa (rutynowe działania, nowe działania i ocenę własnych działań) oraz, jak migranci reagują na warunki strukturalne zarówno w społecznych przestrzeniach wysyłających, jak i przyjmujących. Grabowska (2016) zwraca uwagę na znaczenie migracji w pobudzeniu refleksyjności (Archer 2013) człowieka, która stanowi spoiwo scalające podmiotowe sprawstwo z uwarunkowaniami strukturalnymi. Migranci jako podmioty sprawcze stają się nosicielami zmian społecznych, które dotyczą zarówno społeczeństwa przyjmującego jak i społeczeństwa pochodzenia. Wobec tego drugiego często stosują różnego rodzaju strategie postaw i zachowań mające na celu wywołanie określonych reakcji (Niedźwiedzki 2011b).

Koncepcyjnie interesowano się również strategiami i zachowaniami migracyjnymi Polaków zarówno przed akcesją Polski do UE, ale szczególnie po akcesji (Grabowska-Lusińska i Okólski 2009). Po 2004 r. dominującym nadal motywem migracji z Polski jest co prawda dochód (zarobek), podobnie jak przed akcesją, ale powiązany coraz częściej z innymi motywami, jak wyborem innego stylu życia, a nie ciągle oszczędzanie i przesyłanie pozostawionym za sobą gospodarstwom domowym. Migracje więc się wydłużają, mają coraz bardziej charakter osiedleńczy, co powoduje, zmianę dominującego charakteru cyrkulacyjnego migracji przedakcesyjnych na migracje długoterminowe o charakterze zmierzającym do osiedlenia albo o charakterze transnarodowym.

Przed akcesją dominującym zachowaniem była tzw. długotrwała tymczasowość zachowań cyrkulacyjnych (*long-lasting temporariness* za Grzymała-Kazłowska 2005), która jednak była zorientowana na realizację określonych celów ekonomicznych i społecznych gospodarstw domowych w Polsce. Zachowania te wpisywały się w struktury sieci migranckich, które odpowiadały za sprawną cyrkulację. Tuż po akcesji dominującym zachowaniem była tzw. „intencjonalna nieprzewidywalność” (*intentional unpredictability* za Drinkwater, Eade i Garapich 2009), która odzwierciedlała całkowitą swobodę poruszania się w przestrzeni UE. To spowodowało brak konieczności angażowania sieci

migranckich w przemieszczanie się i spowodowało zindywidualizowane migracje z miejsc wysyłających, które wcześniej nie miały tradycji migracyjnych.

Strategiom zachowań migrantów poakcesyjnych poświęcono sporo miejsca w socjologicznej literaturze przedmiotu, także w międzynarodowych zespołach badawczych, z udziałem badaczy z Polski. Engbersen, Leerkes, Grabowska, Snel i Burges (2013) badali migrantów m.in. z Polski w kraju przyjmującym, w tym przypadku w Holandii, argumentując, że strumienie migracji poakcesyjnych nie są jednorodne pod względem zachowań migracyjnych, głównie ze względu na przywiązanie do kraju przyjmującego i do kraju wysyłającego.

W polskich socjologicznych badaniach migracyjnych, zwłaszcza po 2004 r., interesowano się również oddziaływaniem migracji międzynarodowych na zmianę społeczną, co oznaczało analizę efektów migracyjnych z perspektywy ogólnych procesów społecznych powiązanych z takimi obszarami, jak: rynek pracy, społeczność lokalna, rodzina, styl życia oraz uchwycenie komplementarnej roli migracji międzynarodowych w tych procesach. Interesującym ujęciem tych zjawisk jest patrzenie na rolę migracji w procesach zmiany społecznej „do góry nogami” (*inside-out approach*), gdzie migracja stanowi wzmocnienie zachodzących już przemian społecznych, a nie jest sama wyizolowanym, odfiltrowanym, odrębnym zjawiskiem społecznym. Przypominają oni o tym, że społeczeństwo polskie rozciągnęło się w przestrzeniach transnarodowych i trudno mówić o oddziaływaniu migracji międzynarodowych na zmianę społeczną tylko w granicach terytorialnych Polski (White, Grabowska, Kaczmarczyk, Słany 2018). W podobnym nurcie Sylwia Urbańska wyjaśnia zmiany klasowe, które dokonują się w polskim społeczeństwie i rolę migracji w tym zakresie (Urbańska 2017).

Kolejnym podejściem koncepcyjnym jest zaproponowana przez Aleksandrę Grzymała-Kazłowską (2015; 2018) koncepcja „społecznego zakotwiczenia” (*social anchoring*) w transnarodowych przestrzeniach społecznych. Powstawała ona w celu ponownego połączenia ze sobą: tożsamości, bezpieczeństwa oraz integracji w mobilnych społeczeństwach. Społeczne zakotwiczenie mieści się między koncepcją socjologiczną i zestawem narzędzi metodologicznych w ujęciu epistemologicznym do badań procesów społecznych w transnarodowych przestrzeniach. Odpowiada ono także postulatowi badań odchodzących od ograniczeń „metodologicznego nacjonalizmu” (Wimmer i Glick Schiller 2002), w którym to procesy społeczne, a nie państwa narodowe są główną soczewką dociekań naukowych. Do tego ma on charakter interdyscyplinarny, który oferuje wszechstronną perspektywę psychologiczną, socjologiczną i antropologiczną. Samo społeczne zakotwiczenie może też być odczytywane jako mechanizm społeczny podtrzymywania istnienia transnarodowych przestrzeni społecznych.

Religia i migracje - jako tematy badawcze – zyskały na znaczeniu w kontekście „kryzysu migracyjnego” w Europie. Dominującym wątkiem były tutaj postawy polskiego społeczeństwa wobec muzułmańskich uchodźców (Świdarska, Winiewski, Hansen 2016), o czym piszemy obszerniej na kolejnych stronach niniejszego raportu. Prowadzone są również badania wśród polskich migrantów w Niemczech na temat ich stosunku wobec przyjmowania uchodźców oraz zakresu udzielanej (lub nie) przez nich pomocy. W swoich analizach, Magdalena Nowicka, Łukasz Krzyżowski oraz Dennise Ohm posługują się wypracowaną w procesie badawczym koncepcją analityczną solidarności transnarodowej (Nowicka, Krzyżowski i Ohm 2017). Stosunkowo nowym kierunkiem badawczym jest intersekcjonalna analiza relacji między płcią społeczno-kulturową - rozpatrywaną strukturalnie i instytucjonalnie – a organizacjami religijnymi Polskich Misji Katolickich, działającymi w złożonych transnarodowych i migracyjnych kontekstach. Na podstawie swoich pionierskich badań w trzech krajach (Anglii, Belgii i Szwecji) Katarzyna Leszczyńska, Sylwia Urbańska i Katarzyna Zielińska analizują organizacje PMK jako izomorficzne i zależne od środowiska społecznego, a role i praktyki społeczne kobiet i mężczyzn zaangażowanych działania tych organizacji, jako zwierciadło migracyjnych przekształceń, w tym zmian w obrębie wzorców płci, religijności czy etniczności (Urbańska 2016; Leszczyńska, Urbańska i Zielińska 2018).

Innym kierunkiem badań socjologicznych była analiza mobilności społecznej i karier zawodowych migrantów w ujęciu *mix-method* (Wagner 2010; Grabowska-Lusińska 2012; Grabowska-Lusińska i Jaźwińska 2012; Grabowska i Jaźwińska 2015; Isański 2015; Grabowska 2016; Grabowska i Jaźwińska 2016) ukazująca przenikanie się studiów nad ruchliwością społeczną i badań migracyjnych. Wskazywały one na złożone relacje między zatrudnieniem, bezrobociem i biernością zawodową oraz na fakt, że migranci mają bardziej dynamiczny przebieg dróg zawodowych i doświadczają trochę częściej mobilności zawodowej „w górę”.

Od początku w socjologicznych badaniach migracyjnych używa się różnorodnych metod badawczych począwszy od analiz danych statystycznych i badań ilościowych, a skończywszy na wszechstronnym stosowaniu różnorodnych technik badań jakościowych (takich jak wywiady fokusowe, biografie życiowe i zawodowe, różnego rodzaju wywiady indywidualne). Jako już pewną oczywistość uważa się stosowanie triangulacji źródeł i metod badawczych. Polscy badacze zaproponowali także określone rozwiązania metodologiczne dotyczące konceptualizacji zjawiska migracji analiz konkretnych zjawisk i procesów zachodzących w trakcie migracji (Niedźwiedzki 2012a,b; Grzymała-Kazłowska i Łodziński 2008; Praszalowicz 2007).

Od początku drugiej dekady XXI wieku coraz częściej w studiach migracyjnych uprawianych w Polsce sięga się do nowych i niestandardowych ujęć metodologicznych. Właściwie w studiach migracyjnych nie istnieje już podział na ujęcia pozytywistyczne i interpretatywne i coraz częściej badacze sięgają do ujęć mieszanych tzw. *mix-methods* w jednym postępowaniu badawczym dotyczącym procesów migracyjnych. Łączą oni ze sobą nie tylko techniki metody ilościowej i jakościowej, ale również stosowaniu różnych technik w ramach jednej metody. W konsekwencji w socjologicznych badaniach migracyjnych obecne są, w szczególności w tych zrealizowanych po 2004 r., trzy podstawowe typy założeń filozoficznych przekładających się na paradygmaty badawcze: konstruktywizmu społecznego, aktywizmu i pragmatyzmu.

W ramach pierwszego z paradygmatów podstawowym celem było zrozumienie postaw i zachowań aktorów procesów migracyjnych i budowanie na tej podstawie konstruktów teoretycznych. Paradygmat aktywistyczny oznaczał skupienie się na procesach marginalizacji towarzyszących migracjom i szukaniu sposobów pomocy aktorom migracyjnym, którzy w efekcie procesów wędrowniczych są spychani (lub sami się spychają) na margines społeczeństwa. Wreszcie paradygmat pragmatyczny służył wyjaśnianiu różnego rodzaju problemów społecznych generowanych przez procesy migracyjne. W dwóch ostatnich wymienionych światopoglądach filozoficznych obecne były konstrukty teoretyczne charakterystyczne dla badań nad kondycją współczesnych społeczeństw takie jak perspektywy feministyczna, teorii krytycznej i problemów niepełnosprawności, dyskursy rasowe oraz teoria odmienności płciowej. Dzięki temu badania nad migracjami stały się częścią szerszej refleksji socjologicznej nad zjawiskami obecnymi we współczesnej rzeczywistości społecznej, w tym zwłaszcza dotyczącej nowych form uspołecznienia w dzisiejszym świecie.

Wśród nowych metodologii zidentyfikowanych w polskich studiach migracyjnych w ciągu ostatnich lat stosuje się: 1) (etnograficzne) badania wielostanowiskowe; 2) jakościowe badania podłużne; 3) sondaże online wspomagane kwestionariuszami w terenie. Badania wielostanowiskowe (*multi-sited research*) odnoszą się do uchwycenia procesów migracyjnych w transnarodowych przestrzeniach społecznych i są najczęściej realizowane równocześnie w kilku lokalnych przestrzeniach wysyłających, jak i przyjmujących. W polskich studiach migracyjnych metodologia ta była stosowana (Krzyżowski 2009; Krzyżowski 2013; Grabowska i in. 2017; Grabowska i Sarnowska 2017). Z kolei jakościowe badania podłużne (*Qualitative Longitudinal Studies*) stosowane w studiach migracyjnych analizują badanych zarówno retrospektywnie, jak i prospektywnie (Winiarska 2018; Lisiak i Krzyżowski 2018; Grabowska i in. 2017; Pustułka i in. 2017; Krzyżowski 2017). W celu pozyskania jak największych prób migrantów w ujęciach porównawczych, coraz częściej wykorzystuje się sondaże online wspomagane

kwestionariuszami w terenie. Natomiast stosunkowo nowym (w polskim kontekście) sposobem rekrutowania dużych prób badawczych jest stosowanie techniki *Real Time Sampling* w badaniach sondażowych online (Nowicka, Krzyżowski i Ohm 2017; Krzyżowski, Nowicka 2018). Do migrantów o określonych cechach społeczno-demograficznych, do których z jakichś względów nie można dotrzeć przez internet, dociera się w terenie z uzupełniającymi kwestionariuszami online, dostępnymi na urządzeniu mobilnym (tzw. *post-stratified sampling*), np. w miejscach zgromadzeń migrantów, jak kościoły, organizacje polonijne itp.

3. 3. Rodziny i migracje w badaniach socjologicznych (Krystyna Slany, Łukasz Krzyżowski)

Migracje po 1989 r. przyczyniły się również do widoczności polskich rodzin w całej Europie, które różnicują się co do form i stylu życia: kohabitują lub są w drodze do formalizacji związku, są już złączone, żyją razem z dziećmi (związki założone w kraju napływu/lub związki uformowane w kraju pochodzenia, formowane są coraz częściej małżeństwa/związki mieszane), poddane procesowi reunifikacji (uprzednio rozłączone) oraz żyjące na odległość i posiadające dzieci w wieku poniżej 18 lat (Ślusarczyk, Slany 2016; Ślusarczyk, Pustułka 2017). Temu fenomenowi towarzyszy wystąpienie polskiego „baby boomu” w krajach napływu (np. Wielka Brytania, Irlandia, Norwegia) (np. Milewski 2007, Pustułka et al 2017). Polska rodzina „rozrosła się” w przestrzeni geograficznej i zmusiła do wytworzenia nowych relacji - często wirtualnych, pośrednich, daleko odchodzących od tradycyjnego rozumienia więzi rodzinnych - tworzących swoisty transnarodowy most rodzinny i rodzinności (Krzyżowski, Slany i Ślusarczyk 2017). Jak nigdy dotąd zainteresowanie w polskich studiach nad migracjami skupione na tzw. ekonomicznych przekazach (*economic remittances*) przesuwa się na uwydatnienie wagi ich roli społecznej (*social remittances*) (Krzyżowski 2015; Krzyżowski 2017; Grabowska, Garapich 2016) oraz nowych relacji oraz kwestii praktyk rodzinnych, takich jak opieka nad dziećmi, opieka na starszymi rodzicami, wzory i praktyki małżeńskie, władza, odgrywanie ról rodzinnych, podtrzymywanie więzi z krajem. Społeczne przekazy migracyjne (w tym dostrzeżenie ich roli, nadawanie im znaczenia i sensu) mogą być odczytywane dzięki ponadnarodowemu życiu rodzinnemu (Krzyżowski 2015; Grabowska 2016; Slany i in. 2016).

Zainteresowanie rodzinami transnarodowymi w Polsce wiąże się z tzw. „paradygmatycznym transnarodowym zwrotem”, który pozwala się zogniskować się na żywych rodzinach migracyjnych, sieciach powiązań, relacjach modyfikowanych przez migracje i rekonfigurowanych na nowo, osłabiając, jak już podkreślono strukturalno-ekonomiczne wyjaśnienia w powiązaniu z krajem przyjmującym i krajem napływu (Krzyżowski 2009; Krzyżowski i Urbańska 2010). Koncepcje transnarodowe odwołują się zatem do sieci powiązań (*social fields of relations* lub *personal networks*) (Bargłowski, Krzyżowski i Świątek 2015; Grabowska 2016, Krzyżowski 2016) pokazując heterogeniczność relacji i więzi, a także uwidaczniając ściśle związki między działaniami jednostek migrujących widzianych przez pryzmat kraju przyjmującego i wysyłającego. „Transnarodowy zwrot” pozwala przede wszystkim odsłaniać rodziny migracyjne - rodziny transnarodowe, ich złożoność, ich różnorodne praktyki rodzinne, które prowadzą z jednej strony do powstawania nowych postaw i zachowań będących strategiami adaptacyjnymi do nowego życia migracyjnego, a z drugiej strony pokazują osiąganie kompromisu między wzorami wyniesionymi z Polski a wzorami społeczeństwa przyjmującego.

W polskich badaniach socjologicznych nad rodzinami wyróżnić można dwa nurty badawcze. Jeden ogniskuje się na problemach rodzin rozdzielonych i ich dzieci (ten przeważa) (Danilewicz 2010; Małek 2011; Urbańska 2009, 2015; Krzyżowski 2013; Walczak 2016) drugi zaś na zagadnieniach rodzin osiedlających się za granicą (Moskal 2016, Slany et al 2016, Slany i in. 2018; Lisiak i Nowicka 2017; 2018; Żadkowska i in. 2018). Rozwijające się dynamicznie badania nad rodzinami „tu i tam” wnoszą w naszym przekonaniu poważny wkład w rozwój teorii rodzin transnarodowych i wyeksponowanie specyfiki migracji polskich. W wypadku pierwszego nurtu badania najczęściej koncentrują się na pro-

blemach wynikających z migracji, rozpadzie związków, kwestiach nierezydencjonalnego macierzyństwa, wypełnianiu ról rodzinnych, sprawowaniu opieki, władzy i konfliktach między małżonkami, dynamice relacji transnarodowych (Danilewicz 2010; Małek 2011; Krzyżowski 2013; Urbańska 2009, 2010, 2015).

W drugim nurcie podejmuje się badania nad ekonomiczną i społeczną integracją rodzin, w tym nad ich strategiami życiowymi, oswojaniu odmienności kulturowej, zakotwiczeniu się, życiu w wielokulturowości, praktykach małżeńsko-rodzinnych ujmowanych także z perspektywy genderowej, planach prokreacyjnych, doświadczeniach dzieci w procesie integracji i tzw. *kinkeepingu* (roli w podtrzymywaniu więzi), relacji dzieci i rodziców ze szkołą, środowiskiem szkolnym i pozaszkolnym, (głównie w Wielkiej Brytanii, Irlandii, Norwegii). Szczególnie mocno wybrzmiewa badanie dzieci migrantów jako ważnych aktorów migracji (Moskal 2015, 2016; Slany, Strzemecka 2015, 2016, 2018; Lisiak 2018).

Wskażmy kilka ważnych tematów, które wysuwają się z prowadzonych badań. Pierwszym z nich są migracje kobiet i relacje genderowe w rodzinach rozdzielonych. Prowadzone badania wnoszą konkretną wiedzę o wyjazdach, skali migracji rodzicielskich, ich strategii (Walczak 2016; Urbańska 2010, 2015, Romaniszyn 2000). Obok aksjonormatywnie negatywnych ocen wyjazdów kobiet, w ostatnich latach uzyskujemy bardziej zróżnicowany obraz doświadczeń kobiet, mężczyzn i dzieci, w których udziałem stała się migracyjna rozłąka rodziny nuklearnej oraz migracja całej rodziny (Slany, Ślusarczyk i Krzyżowski 2014). Prowadzone badania są niezwykle ważne dla interpretacji ról płciowych i oczekiwań społecznych względem obu płci, odległości i czasu nieobecności, znaczenia i rozumienia rozłąki z ojcem i matką (Walczak 2016). Badania społeczne wskazują, że migracje mogą generować przemiany w zakresie władzy w rodzinie, redefiniowaniu ról społecznych, znaczenia roli żywiciela rodziny, praktyk w zakresie opieki i troski nad dziećmi i osobami starszymi (Krzyżowski 2013).

Z licznych analiz wynika, że migrantki konstruują nowe wzorce relacji na odległość, zapewniające trwanie rodziny w sytuacji czasowej rozłąki, a ich migracje zazwyczaj motywowane są dobrem rodziny, są migracjami zawsze dla kogoś (Krasnodębska 2009; Małek 2011; Urbańska 2015). Migracja pozwala im na utrzymanie rodziny, bycie niezależnymi, posiadanie możliwości potwierdzenia się poprzez ogniskowanie się na rodzinie, a nawet wyręczaniu państwa w zabezpieczeniu podstawowego wsparcia dla rodzin (Krzyżowski, Slany, Ślusarczyk 2017; Fuszara, Kurczewski 2012). Szczególnie mocno w wprowadzonych badaniach uwypuklone jest jednak znaczenie rodzicielstwa i opieki nad dziećmi. Najczęściej dokonuje się podziału na (1) rodzicielstwo „na odległość” oraz (2) „rodzicielstwo migracyjne” w kraju imigracji (Pustułka 2016). Migracyjne rodzicielstwo obejmuje szereg zjawisk związanych z fazami rozwoju rodziny. Badania (Urbańska 2015; Slany, Ślusarczyk 2015) wskazują, że pośredni charakter relacji w zakresie troski i opieki (na odległość) nie pomniejsza zaangażowania migrantek w codzienne życie rodzinne i urzeczywistniania złożonych, różnorodnych oraz innowacyjnych często praktyk rodzinnych (np. wirtualne więzi). Dystans geograficzny niejednokrotnie wydaje się wzmacniać siłę tego zaangażowania (Walczak 2008; Ślusarczyk 2014; Urbańska 2015).

Drugim ważnym tematem pozostaje reunifikacja rodzin, czyli życie „razem” (w tym modele rodziny oraz praktyki rodzinne w kontekście dyfuzji wzorów społeczno-kulturowych). Badania sugerują, że godne warunki życia, urodzenie dziecka poza granicami Polski wzmacnia strategię osiedlenia i integrację ze społeczeństwem przyjmującym, zwłaszcza dla dobra dzieci (Muszel 2013, Pustułka 2014, Lisiak 2018). Polacy migrują także z dziećmi, posyłają je do przedszkoli i szkół, kupują domy i mieszkania, uruchamiają strategię radzenia sobie z oswojeniem otaczającego ich obcego na początku świata społeczno-kulturowego, a przez to zakorzeniają się w nowych krajach napływu coraz mocniej i głębiej (Slany, Pustułka 2016; Winiecka 2015; Trevena 2011). Dylematy moralne, emocjonalne związane niejednokrotnie z rozdzielaniem rodzin, praktykowaniem nie-rezydencjonalnego rodzicielstwa dzięki reunifikacji zostają tutaj rozwiązywane - lepiej być razem niż oddzielnie (Slany, Struzik 2016).

Jednak decyzje co do opuszczenia Polski nie są podejmowane łatwo i spontanicznie. Wykonywana jest poważna „praca migracyjna” w dziedzinie małżeńskiej, w sieci rodzin pochodzenia, jak i czasami ze starszymi dziećmi. Decyzje o wspólnej migracji nie rozwiązują wszystkich problemów życiowych, gdyż zaraz pojawiają się nowe związane z funkcjonowaniem codziennym w nowym społeczeństwie, w kontekście wielokulturowości, na styku państwo- rynek –instytucje społeczno-kulturowe. Jak podkreśla Pustułka (2016) cykl życia rodziny migracyjnej, niemal w całości, przebiega w nowych warunkach życia poza krajem pochodzenia, co nie wyklucza ścisłych związków jakie rodziny migracyjne podtrzymują w bi-narodowej, czy też transnarodowej przestrzeni z bliskimi pozostałymi w ojczyźnie. W niektórych rodzinach obserwowany jest nawet zjawisko oporu wobec egalitaryzacyjnych idei i praktyk społeczeństwa przyjmującego, które przekłada się na powrót do tradycyjnych wartości i wyraźnie zdefiniowanych, odrębnych ról kobiecych (opieka/dom) i męskich (zapewnienie bytu rodzinie) (Muszel 2013; Mazurkiewicz 2014; Małek 2010; Pustułka, Trąbka 2017).

W praktyki rodzinne, zwłaszcza pomoc opiekuńczą rodzinom za granicą włączane są także rodziny pochodzenia, ponadnarodowym okazuje się „fenomen latającej babci” (Bargłowski, Krzyżowski i Świątek 2015; Bielecka-Prus i in. 2018). Posiadanie i wychowywanie dzieci na obczyźnie wzmacnia dążenie do zakotwiczenia się, posiadania domu i budowania przestrzeni rodzinnej (Erdal 2014; Rabikowska 2010; Ślusarczyk, Pustułka 2017) co wymusza zaangażowanie w sferę pracy zawodowej (np. mężczyźni w Wielkiej Brytanii, Norwegii zatrudnieni w budownictwie pracują także w soboty). Orientację transnarodową podkreśla się najczęściej obszarach praktyk rodzinnych, szczególnie tych odnoszących się zarówno do rytuałów, tradycji i świąt, jak również w zakresie kontaktów z rodziną, a także w ramach wizyt w kraju pochodzenia (Slany i in. 2018; Bell, 2016; Bell, Erdal 2016; Erdal 2014; Pustułka, Ślusarczyk 2016; Muszel 2013).

Trzecim ważnym tematem pozostają badania nad mobilnością dzieci i „dzieci migranckich”, która zostaje zauważona po 1990 r. w związku z migracjami rodziców. Generalnie mobilność dzieci, urodzenie się w kraju docelowym rodziców migrantów, lub w związkach mieszanych sprawia, że ich udziałem staje się transnarodowe dzieciństwo, które wymaga stosowania w badaniach podejścia skupionego na dzieciach (*child-centred approaches*) (Slany, Stremecka 2016). Wyróżnia się trzy kategorie dzieci uwikłanych w migracje, które zwykle poddawane są odrębnym analizom badawczym: (1) dzieci migrujące wraz z rodzicami (*children of migrants*), (2) dzieci pozostawione w kraju pochodzenia (*left-behind children*) przez oboje lub jednego z rodziców, najczęściej w związku z ich pracą poza granicami ojczyzny oraz (3) małoletni migrujący samodzielnie (migrujące dzieci, dzieci – uchodźcy, odseparowane siłą i zagubione przekraczające często granice państwowe na własną rękę).

W wypadku emigracji rodzica/ów i pozostawienia dziecka w kraju podnosi się uwikłanie dzieci w trudne doświadczenia rozłąki, niepewności sytuacji rodzinnej (brak ojca/matki rodzi poczucie deficytów nie tylko psychologicznych, ale także i materialnych), osłabienie więzi, brak niedostatecznej bezpośredniej opieki, problemy w szkole. Ocena skutków wyjazdu rodzica czy rodziców powinna jednak odbywać się na bazie oceny indywidualnych przypadków i brać pod uwagę czynniki takie jak: długość pobytu za granicą rodzica, jednorazowość versus seryjność wyjazdów, pytanie czy wyjeżdża jedno z rodziców czy oboje, a także czy osoby sprawujące pieczę nad dzieckiem doświadczającym migracji rodzica zapewniają stabilny i uregulowany prawnie system opieki oraz poczucie bezpieczeństwa (Urbańska 2015; Walczak 2016).

Jednocześnie pokazano, że migracje w związku z modyfikacją, a często z rozerwaniem systemu rodzinnego, wymuszają negocjacje związane z opieką z szerszym systemem krewniczym (transnarodowym) (Danilewicz 2010; Urbańska 2015; Pustułka 2016). Zmieniają one pozycję kobiet w rodzinie i zakres ich władzy, możliwości wpływania na sfery życia rodzinnego. Jeśli migruje matka, to starsze dziewczynki często są dyskryminowane m.in. ze względu na nadmierne obciążane pracami w domu, służenie młodszemu rodzeństwu, przerzuca się na nie wiele zadań, które najczęściej wypełniała

matka/rzadziej ojciec. Podsumowując, rodzina migracyjna jest zogniskowana na wytyczonych celach migracyjnych, spójna więzami ekonomicznymi i emocjonalnymi, ale one nie sprzyjają często zacieśnieniu tradycyjnego porządku w rodzinie.

Czwartym, stosunkowo nowy, nurtem badawczym, na polskim gruncie zapoczątkowanym przez Łukasza Krzyżowskiego, jest analiza starzejącego się społeczeństwa polskiego w kontekście migracji zagranicznych (Krzyżowski i Mucha 2012; Krzyżowski 2013; Krzyżowski i Mucha 2014; Krzyżowski 2015; Krzyżowski, Slany i Słusarczyk 2017; Kordasiewicz, Radziwinowiczówna i Kloc-Nowak 2017; Okólski 2018; Fihel, Janicka i Kloc-Nowak 2018; Radziwinowiczówna, Rosińska i Kloc-Nowak 2018). Pojawia się tutaj bowiem pytanie o możliwości zdalnej opieki nad starzejącymi się rodzicami, która w polskich warunkach społeczno-kulturowych oraz instytucjonalnych opiera się w głównej mierze na sieciach wsparcia rodzinnego. Badania w tym zakresie pokazują liczne, negocjowane, strategie transnarodowego opiekowania się starymi rodzicami (Krzyżowski 2013). Praktyki opiekuńcze ulegają licznym modyfikacjom, ale nie zanikają. Kontakty migrantów z przedstawicielami społeczeństwa przyjmującego, gdzie funkcjonują odmienne modele opieki nad osobami starszymi, skutkują innowacjami opiekuńczymi, które są transferowane do Polski. Dotyczą one w głównej mierze wykorzystania nowych technologii oraz Internetu, jak i rekonfiguracji oraz specjalizacji sieci opiekuńczej w celu optymalizacji zasobów finansowych (transferowanych przez migrantów) oraz czasowych, które dotyczą głównie relatywnie niemobilnej części sieci rodzinnej. Migracja dzieci aktywizuje również poza-rodzinne – najczęściej sąsiedzkie - sieci wsparcia (Krzyżowski 2015).

4. Badania postaw społeczeństwa polskiego wobec migracji i migrantów (Sławomir Łodziński)

Początek przemian ustrojowych w Polsce na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku stanowił, podobnie jak w wypadku innych badań socjologicznych nad migracjami, wyraźny punkt startu w studiach nad społecznymi postawami wobec migracji oraz ich postrzeganiem (Koryś i in. 2007: 51; Zielińska, Szaban 2012, Zielińska 2012).). Do tego momentu analiz na tym polu prowadzono w Polsce bardzo niewiele. Niech za przykład posłuży liczba sondaży nad postawami Polaków wobec innych narodów i grup etnicznych, których wykonano do tego czasu zaledwie sześć (Jasińska-Kania 1988: 147-150). Przełomem w tym zakresie stały się klasyczne już badania zespołu Ewy Nowickiej z Instytutu Socjologii UW wykonane w czerwcu 1988 r. Podjął on z jednej strony analizę społecznych definicji „swojskości” i „obcości” (etnicznej i rasowej) cudzoziemców w społeczeństwie polskim, a z drugiej strony kwestie trudności adaptacyjnych studentów zagranicznych z krajów pozaeuropejskich w Polsce (Nowicka 1990; Łodziński, Nowicka 1993). Badania te zostały następnie powtórzone w 1998 r. (Nowicka, Łodziński 2001). Pracą o podobnym znaczeniu była również publikacja zbiorowa pod redakcją Aleksandry Jasińskiej-Kani (1992), analizująca problematykę kontaktów międzykulturowych i stereotypów narodowościowych. Ważną rolę odegrały również autorskie publikacje Krystyny Slany, w których właściwie po raz pierwszy w literaturze polskiej omawiano kwestie społecznych postaw wobec migracji (Slany 1995, 1997) oraz Grzymały Moszczyńskiej analizującej trudności adaptacyjne uchodźców w naszym kraju oraz ich społeczny odbiór (Grzymała-Moszczyńska, Nowicka 1998).

Analizując całość dorobku publikacyjnego po 1989 r. dotyczącego badań nad postawami polskiego społeczeństwa wobec migracji i migrantów, możemy zaproponować jego podział na kilka głównych kierunków i grup tematycznych. Pierwszy z nich dotyczy generalnie badań społecznych nad postawami wobec cudzoziemców i imigrantów, który można także włączyć porównawcze przedsięwzięcia badawcze o charakterze międzynarodowym. Drugi z kierunków koncentruje się na analizie nastawień społecznych wobec specyficznych kategorii cudzoziemców, takich jak np. uchodźcy, studenci zagraniczni lub repatrianci, wyodrębnionych narodowościowo ich grup (takich jak takich Wietnamczycy lub Ukraińcy) lub z powodu wyznania religijnego (muzułmanie). Trzeci kierunek za-

interesowań badawczych skupia się z kolei na analizie różnic regionalnych w postrzeganiu migracji i imigrantów, a czwarty obejmuje analizy dyskryminacji i uprzedzeń etnicznych wobec cudzoziemców w naszym kraju oraz piąty dotyczący relacji między poczuciem polskości a stosunkiem do innych. Szósty jest związany z badaniami obrazów i wizerunku imigrantów w mediach oraz w dyskursie politycznym. Ostatnim (siódmym) odrębnym kierunkiem badawczym stanowią publikacje pochodzące z ostatnich trzech lat (2015-2017), które dotyczą odbioru kryzysu migracyjnego w Europie oraz ewolucji postaw wobec uchodźców.

Główna część studiów socjologicznych koncentrowała się na badaniach postaw Polaków wobec imigracji i cudzoziemców. Stanowiły one przykład klasycznych badań postaw społecznych, które były realizowane w formie sondaży opinii publicznej (Wiśniewski 2011). Stawiano w nich pytania o stosunek do kategorii „cudzoziemca”, „imigranta” lub też ogólnie wobec „innych”. Duża z nich część została wykonana przez profesjonalne firmy badania opinii publicznej (głównie przez CBOS, OBOP/Kantar TNS S.A), w tym także na zlecenie organizacji międzynarodowych (np. Krajowego Biura IOM w Polsce, zob. IOM 2015, 2016).

Ich wyniki umożliwiały pokazanie zmian tych postaw w czasie, ich analizę ze względu na zmienne społeczno-demograficzne oraz także na badania porównawcze, które dawały możliwość porównań postaw wobec imigrantów z nastawieniami społecznymi obecnymi w innych krajach, a zwłaszcza w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Pokazywały one ewolucję zmian postaw wobec cudzoziemców i imigrantów od życzliwych na progu dekady lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku poprzez zwiększone poczucie niepewności na przełomie obu wieków, następnie na wzrastającą tolerancję wobec imigrantów (co nastąpiło już w okresie członkostwa Polski w Unii Europejskiej) do pogorszenia tych postaw w sytuacji kryzysu migracyjnego 2015-2017. Przykładem takich longitudinalnych studiów pokazujących zmiany postaw wobec obcych w czasie są badania prowadzone w ramach Lubuskiego Sondażu Społecznego na Uniwersytecie Zielonogórskim (Zielińska 2015; Trzop, Zielińska 2015).

Niektóre z tych badań stanowiły część szerszych międzynarodowych projektów badawczych, realizowanych m.in. w ramach międzynarodowych badań porównawczych europejskich wartości (EVS – *European Value Study*) (Grzymała-Kazłowska 2012) lub Europejskiego Sondażu Społecznego (Andrejuk 2015). Wskazywały one na umiarkowaną otwartość wobec migracji i uchodźców oraz na podobieństwa postaw Polaków wobec tych zjawisk w porównaniu z mieszkańcami innych krajów europejskich.

Niektóre kategorie cudzoziemców budziły większe zainteresowania badawcze niż inne. Do nich z pewnością należały sondaże dotyczące postaw wobec uchodźców i osób poszukujących w naszym kraju opieki międzynarodowej. Duża część z nich była realizowana na zlecenie i z funduszy przedstawicielstwa UNHCR w Polsce. Co interesujące niewiele badań zostało przeprowadzonych o postawach Polaków wobec uchodźców pochodzących z Czeczenii, co już zostało wcześniej zauważone (Koryś i inni 2007: 52). Wyjątek stanowiły tutaj pogłębione badania nad uchodźcami czeczeńskimi przebywającymi w ośrodku dla uchodźców w Łomży, przeprowadzone przez badaczy z Centrum Badań nad Uprzedzeniami Uniwersytetu Warszawskiego (CBnU UW 2011; 2012). Nabrały one dodatkowego znaczenia od połowy 2015 r. w związku z kryzysem migracyjnym, o czym dalej.

Ważną częścią tego kierunku zainteresowań badawczych były również studia nad zbiorowością studentów zagranicznych (obcokrajowców) przebywających w naszym kraju (Mucha 2003). Były one związane także z badaniami problemów ich przystosowań do naszego społeczeństwa, jak i wzajemnym relacjom w miejscu nauki i zamieszkania (Żołędowski 2010; Hut, Jaroszewska 2011). Liczba tych osób zwiększa się ostatnio ze względu na międzynarodową wymianę studencką w ramach ERASMUS-a oraz otwartością polskich uczelni wyższych na studentów pochodzących z krajów byłego ZSRR, a zwłaszcza z Ukrainy (Stasik 2016; Trzciński 2015). Odrębnym zagadnieniem w ich ramach

były badania nad studentami polskiego pochodzenia, w czym wyróżniały się publikacje małżeństwa Olega i Julii Gorbaniuków (Dzwonkowski, Gorbaniuk, Gorbaniuk 2002) oraz Marcina Gońdy (2012). Ostatnio została opublikowana całościowa monografia tego problemu (Gomółka 2016). W obrębie tego kierunku badawczego mieszczą się również badania wśród wysoko wykwalifikowanych imigrantów i pracowników naukowych (Mucha i Łuczaj 2014, Mucha i Łuczaj 2017, Mucha i Łuczaj 2018).

Powstała także bogata literatura dotycząca przyjazdu repatriantów do Polski, zwracająca uwagę na rolę uprzedzeń i traktowanie ich jako „obcych” przez otoczenie społeczne, które prowadziło do trudności w ich adaptacji w naszym kraju (Hut 2002; Grzymała-Kazłowska, Grzymała-Moszczyńska 2012; Hut 2014). Zostało tutaj wprowadzone oryginalne pojęcie „impatriacji”, opisujące społeczno-narodowościowy wymiar procesu przesiedlenia się do Polski osób pochodzenia polskiego z krajów byłego ZSRR (Hut 2013).

Innym zagadnieniem było postrzeganie imigracji o charakterze ekonomicznym (pracowniczym) do Polski (Centrum Badania Opinii Społecznej stale prowadzi badania dotyczące akceptacji pracy cudzoziemców w naszym kraju). Z jednej strony mieliśmy badania i prace poświęcone opisowi postaw Polaków (w tym pracodawców) wobec imigracji obywateli Ukrainy pracujących w sektorach gospodarczych niewymagających dużych kompetencji zawodowych (takich jak praca w rolnictwie i ogrodnictwie, sprzątanie, opieka nad dziećmi lub osobami starszymi itp.) (Pawelec-Górny 1997; Gmaj 2005; Bieniecki, Pawlak 2010; Klimek 2015), jak i studia poświęcone cudzoziemcom pracującym w Polsce pochodzącym z krajów rozwiniętych (Unii Europejskiej), zazwyczaj związanych z byciem specjalistami wysokiej klasy, jak i managerami (Konieczna-Salamatin 2015).

Duże znaczenie miały również badania socjologiczne dotyczące wybranych narodowościowo grup cudzoziemców naszym kraju i postaw wobec nich (Ząbek 2002). Z perspektywy swojej nowości i specyfiki kulturowej największe zainteresowania badaczy budziła grupa wietnamska w Polsce (Halik 2001; Halik, Nowicka 2002; Grzymała Kazłowska 2010; Szymańska-Matusiewicz 2016), ale coraz większą uwagę przyciąga obecność diaspory chińskiej w naszym kraju oraz jej społeczny odbiór (Wysieńska 2010; 2012; Wardęga 2016; 2017). Innym przykładem są badania postaw wobec imigracji Romów z krajów Europy Środkowej i Południowej do Polski (Barczewska 2012; Lesińska 2013) oraz wobec wyznawców islamu i imigrantów z krajów arabskich (Świdarska 2015; Stefaniak 2015; Kościelniak 2016). Inną grupą budzącą stale zainteresowanie badaczy, zarówno socjologów, jak i antropologów, pozostają Afrykanie mieszkający w naszym kraju (Vorbrich 2016; Danecka, Jaroszevska 2013; Nowicka 2005)), ale nadal podstawową publikacją na temat społecznego odbioru relacji rasowych i postrzegania Afrykanów w polskim społeczeństwie pozostaje obszerne opracowanie Macieja Ząbka (2007).

Przykładem analiz społecznego odbioru cudzoziemców w Polsce były ich badania zorientowane regionalnie, prowadzone zwłaszcza w dużych miastach. Wskazywały one na podobieństwa i lokalne odrębności w tym zakresie między ogólnymi nastawieniami stwierdzanymi na poziomie ogólnopolskim a mieszkańcami innych województw naszego kraju, w tym podlaskiego (Kasprzak, Walczak 2009; Poleszczuk i inni 2013) i zielonogórskiego (Zielińska, Szaban 2017) oraz dużych miast, jak np. Poznania (Schmidt 2014) i Warszawy (Dudkiewicz 2016). Dużą uwagę poświęcono badaniom nad społecznymi relacjami między imigrantami a ich sąsiadami w miejscu ich zamieszkiwania, prowadzonym m.in. w Warszawie (Górny, Toruńska-Ruiz 2014). Część z nich wskazywała na negatywne relacje między zróżnicowaniem etnicznym a przywiązaniem do sąsiedztwa (Górny, Toruńczyk-Ruiz 2015).

Poza analizami postaw społecznych wobec imigrantów powstało szereg znaczących studiów socjologicznych i społeczno-psychologicznych dotyczących stereotypów i uprzedzeń etnicznych (Kofta, Jasińska-Kania 2001; Błuszkowski 2003; Kofta 2004; Kofta, Bilewicz 2012; Szczegóła 1999, 2000, 2001). Ważnym nurtem tych badań było badanie uprzedzeń i poczucia dyskryminacji na tle etnicznym i rasowym (Mikulska 2010), a istotną rolę odgrywa tutaj systematycznie już organizowany w Polsce „sondaż

uprzedzeń' (Stefaniak, Bilewicz, Wiśniewski 2015), a także analiza przestępstw motywowanych uprzedzeniami etnicznymi (Klaus 2016), mowy nienawiści (Winiewski i inni 2017) oraz rodzących się zagrożeń dla migrantów ze strony przedstawicieli ruchów i organizacji skrajnych w Polsce (Klaus 2013).

Odrębnym kierunkiem badań były analizy poczucia polskości i nastawienia Polaków wobec cudzoziemców wskazujące na wzajemne związki między siłą auto-definicji narodowej a funkcjonowaniem granic etnicznych związanych ze stosunkiem do cudzoziemców jako „innych” etnicznie i rasowo (Nowicka, Łodziński 2001; Bokszański 2001; Nowicka, Winiarska 2010; Pierzchała 2011), co niekiedy przybierało formy ksenofobiczne (Łotocki 2009).

Oddzielne studia dotyczyły analizy kulturowych reprezentacji imigrantów i ich obecności w dyskursie publicznym, a zwłaszcza w mediach i debatach politycznych. Na szczególną uwagę zasługują tutaj pionierskie studia Macieja Mrozowskiego nad wizerunkiem cudzoziemca w prasie polskiej (1997 – jako pierwsza w ogóle publikacja w ramach cenionej serii „Prace Migracyjne” wydawanej przez Ośrodek Badań nad Migracjami UW; 2003), które uruchomiły następne badania na ten temat (Jóźwiak, Konieczna-Sałamatin, Tudorowski 2010; Jura, Kałużyńska 2015; Lesińska, Pokojka 2015). Jak stwierdzali badacze, kwestie dotyczące imigrantów mieszkających w naszym kraju pozostawały w polskim dyskursie medialnym tematami marginalnymi, choć był zauważalny proces „konkretyzacji” związany z ich definiowaniem w określonych rolach i kontekstach społecznych. Pojawiły się bardziej określone analizy dyskursu na temat cudzoziemców, które dotyczyły edukacji (Zamojska 2013), wypowiedzi i programów politycznych (Malinowski Rubio 2012; Trojanowska-Strzęboszewska 2013) oraz dyskusji parlamentarnych (Bielecka-Prus 2016). Nadal ważnym punktem odniesień tych analiz pozostają opracowania Aleksandry Grzymały-Kazłowskiej (2005; 2007), które zwracają uwagę na wyodrębnienie się czterech głównych typów dyskursu o imigrantach (wielokulturowy, państwowy, narodowy i sensacyjny).

Ostatnim kierunkiem badawczym jest analiza społecznych reakcji na kryzys migracyjny w Europie, związanym ze społeczną akceptacją udzielania pomocy uchodźcom. O ile ta kwestia do połowy 2015 r. nie budziła praktycznie większego zainteresowania opinii publicznej, jak i mediów, to wskutek doniesień medialnych o problemach migracyjnych w Europie problem uchodźców, sposobów i zakresu udzielania im pomocy oraz udziału Polski w unijnym rozwiązywaniu tego wyzwania stał się problem „gorącym” publicznie i politycznie. Nastąpił szybki i radykalny spadek raczej wysokiego poziomu deklarowanych pozytywnych postaw wobec uchodźców i udzielania im pomocy oraz silny wzrost negatywnych nastawień wobec nich, co nie miało to jednak nic wspólnego z rzeczywistym napływem uchodźców do Polski. To zjawisko doczekało się dużej liczby opracowań socjologicznych (Hall, Mikulska-Jolles 2016; Walczak 2016; Świdarska, Winiewski, Hansen 2016), w tym też specjalnej ekspertyzy Komitetu Badań nad Migracjami PAN (Górny et. al. 2017).

Podsumowując tę część o badaniach socjologicznych dotyczących postaw mieszkańców Polski wobec migracji i cudzoziemców, warto podkreślić, że stały się one ważnym, jak i oczywistym już tematem zainteresowań badawczych socjologów. Ich tematyka ewoluowała i różnicowała się podobnie, jak sytuacja migracyjna naszego kraju od 1989 r. - począwszy od dyskusji o fali uchodźczej i możliwości napływu imigrantów z krajów byłego ZSRR, do obecności uchodźców z Czeczenii, następnie migracji poakcesyjnych z Polski, silnego napływu na polski rynek pracy obywateli Ukrainy po kryzys uchodźczy. Badania te wskazują na poszerzanie „pola świadomościowego” naszego społeczeństwa na temat cudzoziemców i migrantów przyjeżdżających do naszego kraju. Pojawiły się takie postawy, które przedtem w ogóle nie zaistniały, a stosunek do poszczególnych kategorii cudzoziemców różnicował się. Ostatnia dekada to zetknięcie opinii publicznej ze zjawiskiem terroryzmu i nasilenia się konfliktów na tle religijnym (związane z tym zjawisko islamofobii), co zmieniło postawy wobec cudzoziemców. Uzyskały one nie tylko rangę publiczną, ale również polityczną. Stało się bardzo widoczne w trakcie dyskusji o polityce państwa wobec kryzysu uchodźczego i jego rozwiązywaniu.

5. Tematyka migracji międzynarodowych w programach Ogólnopolskich Zjazdów Socjologicznych w latach 1990-2016 (Barbara Cieślińska)

Ogólnopolskie Zjazdy Socjologiczne są cykliczną imprezą naukową, odbywająca się raz na trzy lata i organizowaną przez Polskie Towarzystwo Socjologiczne (PTS) od 1965 roku. Od początku zjazdy socjologiczne pomyślane były jako forum, na którym prezentowany będzie „stan socjologii polskiej” (Sułek 1997). Podczas dziewięciu Ogólnopolskich Zjazdów Socjologicznych², które odbyły się w latach 1990-2016 zorganizowano 25 grup roboczych, tematycznie związanych z różnymi rodzajami przemieszczeń ludności w przestrzeni międzynarodowej, z tego w 22 tytułach grup pojawiły się bezpośrednio odniesienia do tematyki migracyjnej. Najczęściej używanym określeniem było pojęcie „migracji”. Zastosowano je w tytułach 12 grup roboczych. W drugiej kolejności znalazły się tytuły referatów odwołujące się do pojęcia „emigracji” (w siedmiu tytułach grup roboczych), a w trzeciej kolejności, do pojęcia „imigracji” (w pięciu tytułach grup roboczych). Najrzadziej pojawiała się odwołanie do „uchodźstwa” (w tytule zaledwie jednej grupy roboczej)³. Pojawiła się też dość nieoczekiwana tendencja: z każdym kolejnym zjazdem zwiększa się liczba referatów o tematyce migracyjnej, ale wygłaszanych poza grupami „migracyjnymi” (patrz Tabela nr 1 i 2). Referaty „migracyjne” wygłaszane były w grupach, które dotyczyły życia rodzinnego, wielokulturowości i pogranicza oraz innych, pokrewnych kwestii.

Tabela 1. Statystyka referatów dotyczących tematyki migracyjnej

Rok i miejsce organizacji Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego	Liczba grup roboczych o tematyce migracyjnej	Liczba referatów w grupach roboczych na temat migracji	Liczba referatów „migracyjnych” w grupach o innej tematyce	Łączna liczba referatów o tematyce „migracyjnej”
1990 Toruń	1	8	-	8
1994 Lublin	1	5	-	5
1997 Katowice	2	12	1	13
2000 Rzeszów-Tyczyn	SP*	1	2	3
2004 Poznań	1	11	3	14
2007 Zielona Góra	SP+5	36	4	40
2010 Kraków	2	22	9	31
2013 Szczecin	5	21	20	41
2016 Gdańsk	4	20	21	41

*SP – sesja plenarna lub sympozjum

Źródło: opracowanie Barbara Cieślińska.

2 W okresie 1990-2016 każdy zjazd organizowany był w innym ośrodku akademickim i odbywał się pod innym hasłem. Hasło zjazdu pełniło funkcję motywu przewodniego dla zgłaszanych tematów grup roboczych i referatów. W poszczególnych programach zjazdów, których treść stanowią podstawą analizy znajdują się wszystkie tytuły grup tematycznych i referatów, które pomyślnie przeszły procedurę rekrutacji. Przygotowanie programu odbywa się bowiem na kilka miesięcy przed planowanym terminem zjazdu. Po ogłoszeniu głównego hasła zjazdu, zgłaszane są propozycje tematów grup roboczych. Każdy potencjalny uczestnik zjazdu ma prawo zgłosić taką propozycję, choć nie każda zgłoszona propozycja uzyskuje akceptację i jest przyjmowana przez organizatorów danego zjazdu. Zaakceptowane propozycje tematów grup roboczych ogłaszane są w komunikatach informacyjnych zjazdu. Po ogłoszeniu listy tematów rozpoczyna się proces naboru referentów. Zgłaszający się referenci wybierają grupę roboczą, najbardziej odpowiadającą do proponowanego tematu wystąpienia. Od organizatora grupy roboczej zależy przyjęcie zgłoszenia i zamieszczenie go w programie grupy roboczej, a tym samym w programie zjazdu. Program zjazdu zawiera tytuły wszystkich wystąpień i referatów. Z lektury programów zjazdów można dowiedzieć się o różnorodności prowadzonych badań socjologicznych, w tym na temat migracji międzynarodowych.

3 Liczby te nie sumują się do 100 procent, ponieważ tytuły niektórych grup sformułowane były bardzo szeroko i dotyczyły różnych typów zjawisk migracyjnych.

Referenci najczęściej podejmowali zagadnienia związane z odpływem (stałym, czasowym i wahadłowym) ludności z Polski. Liczba referatów na ten temat wynosiła 79. Temat imigracji i uchodźstwa pojawił się w 58 tytułach referatów, z tego w 11 tytułach pojawiło się odwołanie do uchodźstwa. Przy czym badania imigracji i uchodźstwa często koncentrowały się nie tyle na samych imigrantach lub uchodźcach, co regulacjach prawnych związanych z napływem oraz reakcjami społeczeństwa polskiego i mas mediów na ludność obcego pochodzenia.

Obrady zjazdu odbywają się zazwyczaj z podziałem na sesje plenarne i grupy robocze. Sesje plenarne mają wyższą rangę niż grupy robocze, z tego względu, że jest ich niewiele (kilka), nie odbywają się równoległe do innych punktów programu zjazdu, ani jednocześnie z innymi sesjami. Prelegenci są specjalnie zaproszonymi gośćmi i swój referat wygłaszają w formie wykładu (zatem mają na to więcej czasu niż referenci w grupach roboczych). W latach 1990-2016 temat migracji międzynarodowych pojawił się dwukrotnie podczas sesji plenarnych. Było to w 2000 r. podczas zjazdu w Rzeszowie-Tyczynie oraz w 2007 r. na zjeździe w Zielonej Górze. W 2000 r. w ramach sesji plenarnej zorganizowanej przez Janusza Muchę, referat pt. „Współczesne europejskie migracje międzynarodowe a dynamika procesów integracyjnych” wygłosił Marek Okólski, ekonomista i demograf. Od tego momentu w tytułach referatów i nazwach grup roboczych systematycznie zaczęło pojawiać się określenie „migracje”, zastępując w dużym stopniu pojęcia wcześniej stosowane, takie jak „emigracja”, „wyjazdy zagraniczne” i „imigracje”.

Problematyka migracji międzynarodowych podczas Ogólnopolskich Zjazdów Socjologicznych w latach 1990-2016 dotyczyła początkowo badań i refleksji nad emigracją Polaków. Poczynając od zjazdu w 1997 r. stopniowo zaczęły pojawiać się również tematy związane z imigracją i uchodźstwem. Autorzy referatów zagadnienia migracyjne często umieszczali w kontekstach takich, jak polityka migracyjna, życie rodzinne, społeczność lokalna (wysyłająca i przyjmująca), mniejszości etniczne, adaptacja i integracja społeczna, wykluczenie i marginalizacja, kariery zawodowe, płeć, więzi społeczne, transnarodowość i kontakty międzykulturowe. Część referentów podejmowała próby zrozumienia i wyjaśnienia zjawisk migracyjnych poprzez pryzmat innych zjawisk społecznych, takich jak globalizacja, instytucjonalizm, edukacja, pogranicze, kryzys uchodźczy, gościnność czy religia. Referenci ci zazwyczaj swoje referaty zgłaszali do grup nie mających w tytule odniesienia do migracji międzynarodowych. Szczególnie dużo tego typu przypadków miało miejsce podczas ostatniego zjazdu w 2016 r.

Tabela 2. Tematyka grup roboczych i sympozjów podejmujących zagadnienia migracji międzynarodowych w programach ogólnopolskich zjazdów socjologicznych w latach 1990-2016

Miejsce i rok Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego	Tytuł Zjazdu	Tytuły sesji, sympozjów i roboczych grup zjazdowych (oraz ich organizatorzy)
Toruń 1990	„Przełom i wyzwanie. Teoria zmiany społecznej wobec doświadczeń współczesności”	- grupa „Nowa emigracja i wyjazdy zarobkowe” (organizator Władysław Misiak)
Lublin, 1994,	„Ludzie i Instytucje. Stawianie się ładu społecznego”	- grupa „Współczesna emigracja z Polski” (organizator Jan Gruszyński).
Katowice, 1997	„Śląsk-Polska-Europa. Zmieniające się społeczeństwo w perspektywie lokalnej i globalnej”	- grupa „Nowe mniejszości etniczne i wyznaniowe w społeczeństwie polskim” (organizatorzy Ewa Nowicka i Sławomir Łodziński); - grupa „Polacy wśród <obcych>: doświadczenia, postawy, identyfikacje” (organizatorzy: Krystyna Faliszek i Joanna Piechnik- Borusowska).

Rzeszów - Tyczyn, 2000	„Los i wybór. Dziedzictwo i perspektywy społeczeństwa polskiego”	- sesja „Ku nowej Europie: dawne i nowe sąsiedztwa kultur” (organizator Janusz Mucha).
Poznań, 2004	„Polska w Europie: uwarunkowania i perspektywy”	- grupa „Goście i gospodarze. Polska jako kraj emigracji, reemigracji, imigracji i migracji tranzytowych” (organizator Barbara Cieślińska).
Zielona Góra, 2007	„Co nas łączy, co nas dzieli?”	- symposium: „Pogranicza i migracje we współczesnym świecie” (organizatorzy: Maria Zielińska i Sławomir Łodziński); - grupa „Polska jako kraj imigracji- fakty i doświadczenia” (organizatorzy Krystyna Slany, Magdalena Ślusarczyk); - grupa: „Obszary i formy wykluczenia etnicznego w Polsce (mniejszości narodowe, imigranci, uchodźcy)” (organizator: Aleksandra Jasińska-Kania); - grupa: „Społeczności lokalne: postawy migracyjne i migracje młodych. Próba bilansu okresu transformacji” (organizator Anna Śliz); - grupa: „Migracje z Polski po 1 maja 2004 roku- fakty i mity, ciągłość czy zmiana” (organizator Izabela Grabowska-Lusińska); - grupa „Współczesne studia migracyjne: tematy badawcze, konceptualizacje, metody” (organizator Dorota Praszalowicz).
Kraków, 2010	„Co dzieje się ze społeczeństwem?”	- grupa „Od migracji do integracji” (organizatorzy Aleksandra Grzymała-Kazłowska i Sławomir Łodziński); - grupa „Migracje kobiet w dobie globalizacji” (organizator Magdalena Ślusarczyk).
Szczecin, 2013	„Co po kryzysie?”	- grupa „Od Polonii do autobiografii – naukowe peregrynacje prof. Jacka Leońskiego. In Memoriam” (organizator Marek Szczepański i Oksana Kozłowa); - grupa “Migration and security of individuals and families in transnational social spaces, Practices and discourses in Central and Eastern Europe” (organizatorzy Łukasz Krzyżowski i Sylwia Urbańska); - grupa „Migracje zarobkowe w dobie kryzysu” (organizatorzy Magdalena Ślusarczyk i Sebastian Kołodziejczak); - grupa „Kontakty międzykulturowe Polaków” (organizatorzy Krzysztof Podemski i Agata Bachórz); - grupa „Strategie radzenia sobie przez młodzież w czasach kryzysu: kształcenie, praca, emigracja” (organizatorzy Maria Zielińska i Ryszard Borowicz).

Gdańsk, 2016	„Solidarność w czasach nieufności”	<ul style="list-style-type: none"> - grupa „Trajektorie życiowe migrantów na tle przemian społeczno-gospodarczych Polski i Europy/ <i>Migrants' life trajectories In the context of socio-economic transformations</i> (organizatorzy Magdalena Ślusarczyk, Sebastian Kołodziejczak i Marcin Gońda); - grupa „Przemiany więzi społecznej w polskich skupiskach migracyjnych” (organizatorzy KBnM PAN, Komisja PAU do Badań Polskiej Diaspory Janusz Mucha, Dorota Praszalowicz); - grupa „Płeć kulturowa a religia w (trans)migracyjnych kontekstach” (organizatorzy Katarzyna Leszczyńska i Sylwia Urbańska).
--------------	------------------------------------	---

Źródło: opracowanie Barbara Cieślińska.

Podsumowując, można stwierdzić, że na przestrzeni ostatnich 25 lat badania migracyjne upowszechniły się i zakorzeniły na gruncie socjologii polskiej. Środowisko badaczy migracyjnych staje się coraz liczniejsze. Mimo tego, że liczba ośrodków uniwersyteckich, w których takie badania są prowadzone nie jest zbyt duża, to odnotować można znaczny wzrost (ponad pięciokrotny w 2016 r. w stosunku do 1990 r.) liczby referatów dotyczących tematyki migracyjnej zgłaszanych na Ogólnopolskie Zjazdy Socjologiczne.

6. Główne ośrodki badań socjologicznych oraz przykłady badań regionalnych (przykład województw podlaskiego i lubuskiego) (Barbara Cieślińska, Maria Zielińska)

Praktycznie w każdej instytucji naukowej z zakresu nauk społecznych i humanistycznych w Polsce są badacze i działają specjalne zakłady, pracownie lub całe centra badawcze podejmujące socjologiczną problematykę migracyjną. Niech za przykład posłuży rola Zakładu Badań Problemów Ludnościowych w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego (utworzonego w 2002 r.), w którym prowadzone są liczne badania nad współczesnymi migracjami. Na szczególną uwagę zasługuje tutaj dorobek Ośrodka Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego, który został utworzony w 1993 r. jako interdyscyplinarny zespół badawczy stawiający sobie za cel pogłębione badania nad współczesnymi migracjami w Polsce. Początkowo był on częścią międzywydziałowego Instytutu Studiów Społecznych, w 2005 r. został włączony w ramy Wydziału Nauk Ekonomicznych, a od 2008 r. ma on już status samodzielnej jednostki uniwersyteckiej. W 2018 r. Ośrodek obchodzi swoje 25-lecie. Jest to z pewnością najbardziej wpływowy ośrodek badań migracyjnych w Polsce, a także jeden z kluczowych w Europie Środkowo-Wschodniej, w którym są realizowane badania zarówno dotyczące wpływów, napływów, powrotów, jak i polityki migracyjnej. Jest on członkiem międzynarodowej sieci badawczej IMISCOE, skupiającej 44 migracyjnych ośrodków badawczych z całej Europy.

Celem tej części raportu jest także przedstawienie podjętej problematyki z perspektywy badań regionalnych. Każdy region w Polsce ma swoją specyfikę, która ma duże znaczenie dla rozwoju podejmowanych na tym obszarze problemów badawczych. Historia, położenie geograficzne, usytuowanie względem centrum kraju, zasoby ludzkie i geograficzne, rozwój gospodarczy, cechy demograficzne określają charakter regionu itp. warunkują naukowe zainteresowania i kierunki badań.

6.1 Badania migracyjne na terenie Białostoczczyzny i województwa podlaskiego (Barbara Cieślińska)

Od lat 90-tych XX wieku województwo podlaskie stało się terenem badań procesów migracyjnych. Pod względem wysokiego natężenia emigracyjnego najbardziej wyróżniał się powiat moniecki oraz siemiatycki. Historia wychodźstwa z tego obszaru sięga XIX wieku i w jakimś stopniu rzutowała

na ponowne pojawienie się nasilenia emigracyjnego (Popławski 1999: 127). Po raz pierwszy temat emigracji pojawił się w rezultacie badań przeprowadzonych w 1988 r. na temat funkcjonowania lokalnych struktur samorządowych. Nie były więc to badania *stricto* migracyjne, ale wątek migracyjny został w nich odnotowany i dał początek kolejnym inicjatywom badawczym.

W badaniach zrealizowanych w 1991 r. przez pracowników Zakładu Socjologii Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku (FUW) pod kierunkiem Tadeusza Popławskiego problematyce migracyjnej poświęcono jedną z części ankiety pt. „Instytucje i formy świadomości w okresie przełomu. Badania małych miast w Polsce północno- wschodniej”. W efekcie tych badań pojawiły się socjologiczne opracowania pokazujące wpływ zarobkowych wyjazdów zagranicznych na życie i strukturę społeczną w badanych miejscowościach oraz stosunek ludności małych miast do imigrantów zza wschodniej granicy (Cieślińska 1992; 1994). Parę lat później opublikowana została również książka poświęcona miastu Mońki (Cieślińska 1997), które w tym czasie stały się już rozpoznawalnym przykładem społeczności wysyłającej emigrantów.

Największy oddźwięk w środowisku socjologicznym przyniosły badania migracyjne przeprowadzone w ramach projektu kierowanego przez prof. Marka Okólskiego (ISS UW) w latach 1994-1995. Badaniami objęto wówczas dwie podlaskie gminy: Mońki i Perlejewo. Zastosowana metoda badawcza „etnosondażu” pozwoliła na opisanie fenomenu „migracji niepełnej” (Hirszfeld i Kaczmarczyk 2000; Jaźwińska i Okólski 2001).

W podobnym okresie były prowadzone również badania kierowane przez Antoniego Rajkiewicza z Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych. Dotyczyły one ekonomicznych i społecznych kosztów i korzyści z migracji zagranicznych (Rajkiewicz 1996).

Po 2004 r. wyłonił się kolejny cykl badań migracyjnych pokazujący odpływ ludności na skutek szerszych możliwości emigracji w związku z akcesją Polski do Unii Europejskiej (Siewiera, Kuźma 2007, Sulima 2005, Danilewicz 2006, Borawska, Niziołek, Poczykowski 2007; Winiecka 2011; Cieślińska 2012). Warto zauważyć, że po akcesji migracjami z województwa podlaskiego aktywnie zainteresowali się również badacze z krajów przyjmujących, w tym z Wielkiej Brytanii. Przykładem mogą być tu badania Anne White, która opisała m.in. wyjazdy zagraniczne mieszkańców Grajewa (White 2011).

W latach 2005-2007 przeprowadzono również duże badania sondażowe w środowisku nauczycieli i uczniów szkół ponadpodstawowych w Białymstoku na zlecenie Urzędu Miasta Białystok, w których uwzględniono, jako jeden z wątków badań, temat migracji międzynarodowych. W badaniach tych pytano, między innymi, o plany emigracyjne młodzieży szkolnej (Wieczorek-Łada, Jocz 2006) oraz doświadczenia i postawy migracyjne nauczycieli (Cieślińska 2007).

Oprócz emigracji i wyjazdów zarobkowych z województwa podlaskiego coraz częściej uwagę badaczy przyciągają zagadnienia związane z imigracją i uchodźstwem. Zjawiska te systematycznie się nasilają w związku z umieszczeniem w regionie ośrodków dla uchodźców oraz sąsiedztwem z krajami nienależącymi do Unii Europejskiej (Cieślińska 1998; 2005, 2017; Marciniak, Potoniec 2008; Sztomp-Rutkowska, Kiszkiel, Mejsak 2013; Biernacka 2017).

Zagadnienia migracyjne na przykładzie województwa podlaskiego omawiane zazwyczaj były w kontekście małych miast, peryferii, pogranicza, wielokulturowości, struktury społecznej, integracji, marginalizacji, zdrowia, edukacji, wychowania, rodziny, historii życia, gościnności i kryzysu migracyjnego.

6.2 Badania nad migracjami i pograniczem na przykładzie województwa lubuskiego (Maria Zielińska)

Przykład województwa lubuskiego pokazuje silne powiązania między specyfiką regionu a podejmowanymi problemami badawczymi. W przypadku tego regionu jednymi z ważniejszych okazały

się socjologiczne, ekonomiczne i polityczne następstwa bliskości granicy polsko-niemieckiej. Granica ta stała się swoistym laboratorium naukowym, gdzie poddano obserwacji przepływ osób, towarów i usług, wśród których niebagatelną rolę odgrywają ruchy migracyjne. Wyraźne wzmożenie tych zjawisk odnotowano po akcesji Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. Wcześniej, kiedy granica polsko-niemiecka była zamknięta i strzeżona, częściej przedmiotem badań były nielegalne jej przekroczenia. Bardzo ograniczone kontakty między społecznościami przygranicznymi nie powodowały dyfuzji społeczno-kulturowej. Mimo zamkniętego charakteru granicy, obserwowano przemiany społecznej świadomości i tworzenie się specyficznej tożsamości społeczności pogranicza w perspektywie „długiego trwania”.

Dla rozwoju kierunków badań naukowych, w szczególności dotyczących migracji i pogranicz, miały znaczenie następujące wydarzenia i procesy historyczne:

- a) powojenne migracje i zasiedlanie terenów Ziemi Zachodnich i Północnych przez osoby powracające z niemieckich obozów pracy; osoby przymusowo wysiedlone z Ukrainy, Białorusi, Litwy, Podkarpacia, terenów Małopolski; osoby, które przybyły tu z Wielkopolski i innych miejsc w Polsce i na świecie w poszukiwaniu swojego miejsca do życia. Ta całkowita wymiana ludności, przejęcie mieszkań, domów i gospodarstw, niejednokrotnie z pozostawionym w nich sprzętem domowym, dobytkiem, ale i pamiątkami po niemieckich właścicielach musiała pozostawić swoje konsekwencje w świadomości kolejnych pokoleń Polaków tu żyjących. W tym obszarze sytuują się publikacje naukowców dotyczące odłożonych w czasie konsekwencji migracji powojennych i ich wpływu na różne wymiary życia społecznego współczesnych mieszkańców regionu lubuskiego (Lisowski i in. 2010, Leszkowicz-Baczyńska, Szaban (red.) 2012, Szaban (red.) 2015, Zielińska 2013);
- b) tworzenie nowej tożsamości zbiorowej jako konsekwencji przenikania, implantacji, imitacji i akomodacji elementów tradycji różnych grup kulturowych (Szczegół, 1999, 2000, 2001 i inne, Zielińska 2004). Pochodzący z różnych grup kulturowych (w tym także religijnych), z różnych dróg życiowych, mówiący różnymi dialektami, posiadający odmienne zwyczaje i tradycje ludzie znaleźli się na nieswoim terenie, który z dnia na dzień stał się ich nowym miejscem życia. W wyniku „zderzenia” kultur nastąpiły procesy ścierania się, dyfuzji, przenikania elementów kultury, negocjowania i ustalania optymalnych dla wszystkich norm postępowania, ale również asymilacji i imitacji niektórych wzorów, funkcjonalnych w danym czasie. Jak w tyglu tworzyła się nowa jakość, nowa tożsamość mieszkańców Ziemi Lubuskiej. Aktualnie dorasta czwarte pokolenie, które nie jest obciążone przeszłością, słabo zna historię swoich przodków, dla nich ojczyzną prywatną jest Ziemia Lubuska z wpisaną w nią historią niemieckich mieszkańców;
- c) bliskość granicy polsko-niemieckiej od samego początku kształtowała świadomość i zbiorową tożsamość mieszkańców województwa lubuskiego. Mniej lub bardziej intensywne kontakty z niemieckimi sąsiadami w latach 1950-1990 i otwarcie granicy w 1990 r., a także kontakt z kulturą niemiecką w szerokim tego słowa rozumieniu to kolejny ważny czynnik warunkujący współczesne charakterystyki Lubuszan (Zielińska, Szaban 2016, Trzop, Zielińska 2015, Zielińska 2003, 2004, 2012, 2013, 2015, Zielińska, Trzop, Leszkowicz-Baczyńska 2012, Trzop, Zielińska 2017);
- d) postransformacyjne realia po 1989 r. były szczególnie trudne dla tego regionu, kiedy nastąpiła likwidacja kluczowych dla regionu przedsiębiorstw przemysłowych, a także Państwowych Gospodarstw Rolnych. Bezrobocie w latach 90-tych ubiegłego wieku sięgało nawet poziomu 20%. Wówczas bliskość granicy polsko-niemieckiej sprzyjała rozwojowi szarej strefy. To właśnie w pierwszej dekadzie polskiej transformacji na Ziemach Zachodnich rozwinęła się przestępczość zorganizowana tzw. „juma”. Mieszkańcy zachodniego pogranicza korzystając z bliskości granicy podejmowali legalną lub półlegalną pracę w Niemczech w ramach przede wszystkim migracji wahadłowych (Lisowski i in. 2010; Leszkowicz-Baczyńska, Szaban 2012, Szaban 2015);

- e) akcesja Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. dla województwa lubuskiego stała się wielką szansą na zmianę i z perspektywy dwóch dekad można powiedzieć, że mieszkańcy tego regionu z tej szansy w pełni skorzystali. W początkowym okresie korzystano przede wszystkim z możliwości wyjazdów w poszukiwaniu pracy. Tysiące, szczególnie młodych ludzi znalazło ją w Wielkiej Brytanii, Irlandii, a następnie w Niemczech i innych krajach europejskich. Część z nich tam już została, część wróciła przywożąc oprócz pieniędzy wiedzę, nowe umiejętności i nowe spojrzenie na świat (Janicka i in. 2010; Leszkowicz-Baczyńska, Szaban 2012; Zielińska i Szaban 2015).

Niezwykle istotną rolę w badaniach dotyczących pogranicza polsko-niemieckiego odegrał Instytut Zachodni w Poznaniu, który od 1944 (oficjalnie od 1945 r.) rozpoczął swoją działalność. Już w 1956 r. przystąpiono do socjologicznych badań terenowych nad różnymi aspektami przemian społecznych na Ziemi Lubuskiej oraz na innych obszarach Ziem Zachodnich i Północnych. Od 1957 r. rozpoczęto wydawanie renomowanej serii wydawniczej pt. „*Ziemie Zachodnie – studia i materiały*”. Dotychczas ukazało się 26 publikacji, których autorami byli tacy badacze, jak: Stefan Nowakowski, Zygmunt Dulczewski, Andrzej Kwilecki, Stanisław Lisiecki, Władysław Markiewicz, Piotr Rybicki, Kazimierz Żygulski, Andrzej Sakson. Innym ważnym przedsięwzięciem naukowym socjologów pracujących w IZ, które przyniosło im uznanie w kraju i za granicą, były zorganizowane w latach 1956, 1966 i 1970 konkursy na pamiątki mieszkańców Ziem Zachodnich i Północnych. Materiały z tych konkursów zostały opublikowane w różnych wydawnictwach, uzyskując liczne nagrody.

Po 1989 roku podjęto badania na pograniczu polsko-niemieckim i polsko-rosyjskim (Obwód Kaliningradzki), nad problemami ludności rodzimej (Ślązacy, Kaszubi, Mazurzy i Warmiacy), mniejszością niemiecką, „*odzyskanymi miastami*” po byłych bazach wojskowych Armii Radzieckiej/Rosyjskiej, niemieckim dziedzictwem kulturowym, niemieckimi postulatami w sprawie rewindykacji majątkowych, nowym polskim osadnictwem w Niemczech Wschodnich, przemianami tożsamości lokalnej i regionalnej, jej specyfiką i mitologią kulturową. Ważnym forum prezentacji badań nad przemianami społecznymi stało się czasopismo „*Siedlisko. Dziedzictwo kulturowe i tożsamość społeczności na Ziemach Zachodnich i Północnych*”. Ukazujące się w ramach działalności wydawniczej Instytutu Zachodniego monografie oraz czasopismo „*Przegląd Zachodni*” są niezwykle cennym źródłem wiedzy o zjawiskach migracyjnych zachodzących na terenach przygranicznych. W Instytucie Historii a następnie w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Zielonogórskiego podejmowano problematykę migracji i pogranicz w szczególności na pograniczu polsko-niemieckim. W ukazującym się od 1959 r. „*Roczniku Lubuskim*” i wydawanej od 1997 r. serii monograficznej „*Transgraniczność w perspektywie socjologicznej*” znajduje się szereg opracowań dotyczących tych kwestii. Badania socjologiczne prowadzone na obszarze województwa lubuskiego pozwalają na skonstruowanie określonych modeli wzajemnych oddziaływań na pograniczu i wypracowanie modeli wyjaśniających mechanizmy zachowań migracyjnych.

Badania pogranicza polsko-niemieckiego, w różnych wymiarach, podejmowało od lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku zielonogórskie środowisko naukowe - najpierw w Instytucie Historii a następnie w Instytucie Socjologii (od 1994 r.) Uniwersytetu Zielonogórskiego. Badania socjologiczne prowadzone na obszarze województwa lubuskiego pozwalają na skonstruowanie określonych modeli wzajemnych oddziaływań na pograniczu i wypracowanie modeli wyjaśniających mechanizmy zachowań migracyjnych

Zakład Socjologii Pogranicza w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Wrocławskiego istnieje od 1997 r. i od chwili powstania prowadzi intensywne badania związane z pograniczami. Organizuje również cykliczne konferencje „Polskie pogranicza w procesie przemian” oraz „Sąsiedztwa III RP”. Opracowania naukowe dotyczące tych kwestii znajdują się w cyklicznych monografiach pod tym samym tytułem. W 2015 r. w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Wrocławskiego we współpracy z Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy’ego Brandta powołany został Ośrodek Badań Regionalnych i Obszarów Pogranicza, którego celem jest stworzenie sieci naukowo-badawczej o zasięgu krajowym

i międzynarodowym poprzez konsolidację istniejących i nawiązanie nowych kontaktów z ośrodkami w Polsce i za granicą, specjalizującymi się w badaniach regionalnych i obszarów pogranicza.

7. Podsumowanie

Socjologiczne badania migracyjne wyłoniły się, mimo długiej tradycji badań nad emigracją z Polski jako nowe i ważne pole koncepcyjne i badawcze po 1989 r. (Kicinger, Weinar 2007: 71). Było to szczególnie widoczne w przypadku studiów nad imigracją i cudzoziemcami w Polsce, które praktycznie były nieobecne w literaturze naukowej do początku lat 90-tych XX wieku. Rozkwit tych badań jest widoczny w liczbie osób podejmujących tego typu badania, publikacji, obecności konferencyjnej oraz widoczności w naukowym obiegu międzynarodowym, głównie europejskim. Problematyka ta jest obecna prawie w każdym ośrodku socjologicznym w Polsce. Badania te były także okazją do wprowadzenia i zastosowania nieznanych wcześniej podejść teoretycznych, badawczych i metodologii (jak na przykład etnosondażu, badań wielostanowiskowych, jakościowych badań podłużnych, czy też *real time sampling*), które umożliwiały lepsze uchwycenie złożoności procesów migracyjnych z i do Polski.

Z perspektywy socjologicznych badań migracyjnych podejmowanych po 1989 r. można wskazać na kilka ważnych osiągnięć naukowych. Należy do nich z pewnością koncepcja „migracji niepełnych”, badania społecznych przyczyn i konsekwencji migracji poakcesyjnych Polaków po 2004 r. (widocznych zwłaszcza w selektywności migracji, strategiach migracyjnych oraz zmianie relacji rodzinnych i międzypokoleniowych) oraz współcześnie analiza społecznych przekazów migracyjnych (*social remittances*) oraz w zakresie dyskusji o integracji migrantów – koncepcja „społecznego zakotwiczenia” (*social anchoring*), czy solidarności transnarodowej. Jako niezwykle ważny i nośny badawczo wyłonił się również kierunek badań nad przemianami (transnarodowych) polskich rodzin w migracjach. Na uwagę zasługuje także i to, że wszystkie one znalazły międzynarodowe uznanie naukowe, co dowodzi, że ten kierunek polskich badań socjologicznych zajmuje już trwałe miejsce w europejskiej i światowej socjologii.

Bibliografia

- Andrejuk K.. 2015. Bycie imigrantką jako zasób i jako bariera. Prowadzenie działalności gospodarczej w Polsce w narracjach imigrantek z krajów byłego ZSRR. *Studia Socjologiczne* 1(216), s. 229–258.
- Andrejuk K.. 2015. Postawy wobec imigrantów w świetle wyników Europejskiego Sondażu Społecznego 2014–2015. Polska na tle Europy. *Working Paper 2, European Studies Unit*, Polish Academy of Sciences, Institute of Philosophy and Sociology, Warsaw 2015, s. 1–23.
- Andrejuk K.. 2017. *Przedsiębiorcy ukraińscy w Polsce. Struktura i sprawstwo w procesie osiedlenia*. Warszawa: Wydawnictwa IFiS PAN.
- Archer M. 2013. *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Barczewska A. 2012. Wybrane aspekty problematyki migracji Romów po rozszerzeniu Unii Europejskiej. *Studia Romologica* 5, s. 159–168.
- Bargłowski K., Krzyżowski L., Świątek P. 2015. Caregiving in Polish–German transnational social space: circulating narratives and intersecting heterogeneities. *Population, Space and Place* 21, s. 257–269.
- Bell J., Erdal M. 2016. Limited but enduring transnational ties? Transnational family life among Polish migrants in Norway. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 3(41), s. 77–98.
- Bell J. 2016. Migrants: keeping a foot in both worlds or losing the ground beneath them? Transnationalism and integration as experienced in the everyday lives of Polish migrants in Belfast, Northern Ireland. *Social Identities*, 1(22), s. 80–94.
- Bielawska A. 2012. National identities of Poles in Manchester: Modern and postmodern geographies. *Ethnicities* 12(1), s. 86–105
- Bielecka-Prus J. 2016. Językowe konstruowanie obcogow polskiej debacie parlamentarnej na temat uchodźców. W: T.M. Korczyński, A. Orla-Bukowska (red.), *Obcyw labiryncie kultur*. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, s. 115–132.

- Bielecka-Prus J. i in. 2018. The dilemmas of transnational care. The case of Polish immigrants in Norway. W: K. Slany i in. (red.), *Transnational Polish families in Norway. Social capital, integration and care*, Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 199–222.
- Bieniecki M.; Pawlak M. 2010. Strategie ukraińskich migrantów zarobkowych wobec polskiej rzeczywistości instytucjonalnej. W: J. Frelak (red.), *Strategie przetrwania: Integracja cudzoziemców na polskim rynku pracy*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, s. 72–117.
- Biernacka M. 2017. Postawy migracyjne młodzieży akademickiej Białegostoku. *Pogranicze. Studia Społeczne* 31, s. 59–76.
- Biernacka M. 2017. Tradycja stroju i promocja kultury. Badania studentów Białegostoku wobec obecności muzułmanów w przestrzeni publicznej. *Studia Migracyjne- Przegląd Polonijny* 2, s. 181–194.
- Błuszkowski J. 2003. *Stereotypy narodowe w świadomości Polaków: studium socjologiczno-politologiczne*. Warszawa: Elipsa.
- Bokszanski Z. 2001. Polacy wobec innych narodów. O uwarunkowaniach orientacji wobec obcych. *Studia Socjologiczne* 3, s. 27–51.
- Bommes M., Thränhardt D. 2010. Introduction: National Paradigms in Migration Research. W: D. Thränhardt, M. Bommes (red.), *National Paradigms of Migration Research*, s. 9–38.
- Borawska B., Niziołek K., Poczykowski R. 2007. Belgia nas troszeczkę trzyma (C6). Społeczno-kulturowe konteksty rynku pracy w Siemiatyczach. Raport z badań jakościowych. *Pogranicze. Studia Społeczne* 13, s. 37–72.
- Buchowski M., Schmidt J. (red.) 2012. *Imigranci: między izolacją i integracją*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
- Budyta-Budzyńska M. (red.) 2011. *Integracja czy asymilacja? Polscy imigranci w Islandii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bukraba-Rylska I. 2012. Polskie migrowanie w perspektywie długiego trwania i rozległej przestrzeni. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 2(38), s. 39–56.
- CBnU UW. 2011. Stosunek do uchodźców – możliwości zmiany. Raport z pierwszej fali badania reprezentatywnej prób mieszkańców Łomży. Warszawa: Centrum Badań nad Uprzedzeniami Wydział Psychologii UW, sierpień.
- CBnU UW. 2012. Stosunek do uchodźców. Możliwości zmiany. Raport z drugiej fali badań reprezentatywnej próby mieszkańców Łomży. Warszawa: Centrum Badań nad Uprzedzeniami UW, październik.
- Cekiera R. 2014. *O pułapkach emigracyjnej lekkości*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Chałasiński J. 1936. Emigracja jako zjawisko społeczne. *Przegląd Socjologiczny* 4(3-4), s. 495–501.
- Cieślińska B. 1995. Migracje wewnętrzne i zagraniczne mieszkańców Moniek przed i po 1989 roku, *Białostoczczyzna* 2, s. 78–87.
- Cieślińska B. 1992. Emigracja z Polski do Włoch pod koniec lat osiemdziesiątych. *Przegląd Polonijny* 20(3), s. 93–102.
- Cieślińska B. 1992. Przyczyny i skutki wyjazdów zagranicznych w świetle badania ankietowego mieszkańców północno-wschodniej Polski. *Pogranicze. Studia Społeczne* 2, s. 153–170.
- Cieślińska B. 1994. Migracje zarobkowe a struktura społeczna małych miast. W: T. Popławski (red.), *Miasta na uboczu*. Białystok: Wydawnictwo F UW, s. 75–84.
- Cieślińska B. 1994. Stosunek mieszkańców małych miast do migrantów z Europy Wschodniej. W: I. Machaj, J. Styk (red.), *Stare i nowe struktury społeczne w Polsce*. Lublin: UMCS, s. 209–217.
- Cieślińska B. 1997. *Małe miasto w procesie przemian w latach 1988-1994. Monografia socjologiczna Moniek*. Białystok: Wydawnictwo F UW.
- Cieślińska B. 1998. Ormianie w Białymstoku, *Przegląd Polonijny* 3(89), s. 117–126.
- Cieślińska B. 2005. Goście i gospodarze. Uchodźcy z Czeczenii w Białymstoku. W: E. Nowicka, B. Cieślińska (red.), *Wędrowcy i migranci. Pomiedzy marginalizacją a integracją*. Kraków: Nomos, s. 262–276.
- Cieślińska B. 2005. Imigracja rodzinna z Armenii i Czeczenii na przykładzie współczesnej imigracji w Białymstoku. W: J.E. Zamojski (red.), *Kobiety i młodzież w migracjach*. Warszawa: Neriton, s. 337–353.
- Cieślińska B. 2006. Styl życia a zdrowie w kontekście życia rodzinnego młodzieży oraz międzynarodowych migracji zarobkowych. W: J. Wieczorek-Łada, W. Jocz (red.), *Styl życia młodzieży Białegostoku a zdrowie*. Białystok: UM, s. 173–195.
- Cieślińska B. 2007. Wyjazdy zagraniczne w doświadczeniu nauczycieli. W: M. Zemło, J. Wieczorek-Łada, W. Jocz (red.), *Nauczyciele Białegostoku, zdrowie, styl życia, środowisko szkolne*. Białystok: UM, s. 197–223.
- Cieślińska B. 2010. Wzory współczesnych emigracji zarobkowych z województwa podlaskiego. *Studia Socjologiczne* 4 (199), s. 201–236.
- Cieślińska B. 2012. *Emigracje bliskie i dalekie. Studium współczesnych emigracji zarobkowych na przykładzie województwa podlaskiego*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Cieślińska B. 2017. Hospitality and the Migration Crisis. *Rocznik Teologii Katolickiej* 16(1), s. 93–110.
-

- Danecka M., Jaroszevska E. 2013. Imigranci z Afryki w Polsce. Przyczynek do analizy czynników blokujących ich napływ i integrację. *Kultura i Społeczeństwo* 3, s. 157–184.
- Danilewicz W. 2010. *Rodzina ponad granicami: transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*. Białystok: Trans Humana.
- Drinkwater S., Eade J., Garapich M. 2009. Poles Apart? EU Enlargement and the Labour Market Outcomes of Immigrants in the United Kingdom. *International Migration* 1(47), s. 161–190.
- Duda-Dziewierz K. 1938. *Wieś małopolska a emigracja amerykańska: studium wsi Babica powiatu rzeszowskiego*. Warszawa–Poznań: Polski Instytut Socjologiczny.
- Dudkiewicz M. 2016. *Cudzoziemcy w Warszawie, czyli jak zmierzyć się z nieuniknionym. Raport*. Warszawa: Fundacja Obserwatorium.
- Dulczewski Z. 1982. *Florian Znaniecki redaktor „Wychodźcy Polskiego”*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Dzięglewski M (red.) 2012. Migration, Identity, Ethnicity. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica* 4(2).
- Dzwonkowski R., Gorbaniuk O., Gorbaniuk J. 2002. *Świadomość narodowa młodzieży polskiego pochodzenia z byłego ZSRR studiującej w Polsce*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Engbersen G., Leerkes A., Grabowska I., Snel E., Burges J. 2013. On the Differential Attachments of Migrants from Central and Eastern Europe: A Typology of Labour Migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 6(39), s. 959–981.
- Fihel A., Janicka A., Kloc-Nowak W. 2018. The direct and indirect impact of international migration on the population ageing process: A formal analysis and its application to Poland. *Demographic Research* 38, s. 1303–1338.
- Fuszara M., Kurczewski J. 2012. Modernizacja czy kryzys? Przemiany rodzin czasowych migrantów. *Societas/Communitas* 1(13), s. 79–108.
- Galent M. 2010. Co z tymi Flamakami? Między poczuciem braku stabilizacji a potrzebą relacji intymnych. W: H. Grzymała-Moszczyńska, A. Kwiatkowska, J. Roszek (red.), *Drogi i rozdroża. Migracje Polaków w Unii Europejskiej po 1 maja 2004 roku: analiza psychologiczno-socjologiczna*. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS, s. 239–252.
- Galent M. 2013a, Social Capital of Migrants in Transcultural Europe. W: L. Klain, J. de Jong, M. Tamcke, M. van der Waal (red.), *Europe - Space for Transcultural Existence?* Göttingen: Göttingen University Press, s. 203–211.
- Galent M. 2013b. Jak uniknąć pułapki podwójnej nieobecności. Kapitał społeczny polskich migrantów w Europie. W: M. Lesińska, M. Okólski (red.), *Współczesne polskie migracje: strategie – skutki społeczne – reakcje państwa*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 177–194.
- Galent M., Goddeeris I., Niedźwiedzki D. 2009. *Migration and Europeanisation. Changing identities and values of Polish pendulum migrants and their Belgian employers*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Nomos.
- Galent M. 2008. Trust in the everyday life of guests and hosts: employers and employees in Belgium. *European Review. A Journal of the Academia Europaea* 4(16), s. 573–583.
- Garapich M. 2008. Odyssean Refugees. Migrants and Power – Construction of ‘Other’ within the Polish ‘Community’ in the UK. W: D. Reed-Danahay, C. Brettel (red.), *Immigration and Citizenship in Europe and the U.S. Anthropological Perspectives*. New Brunswick: Rutgers University Press, s. 124–143.
- Gliwiciówna M. 1936. Drogi emigracji. *Przegląd Socjologiczny* 4(3-4), s. 502–520.
- Gmaj K. 2005. *Imigranci na polskim rynku pracy w świetle opinii pracodawców*. Warszawa: Centrum Stosunków Międzynarodowych.
- Goddeeris I. 2008. Influences of Central European Labour Migrants on their Western Employers. *European Review. A Journal of the Academia Europaea* 4(16), s. 551–561.
- Gomółka K. 2016. *Polityka Polski wobec studentów, doktorantów i stażystów z państw poradzieckich*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Gomółka K. 2016. Students from Ukraine, Belarus and Moldova at Polish universities, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska* 1(22), s. 213–225.
- Gońda M. 2012. *Cudzoziemcy polskiego pochodzenia podejmujący studia w Polsce. „Powrót do macierzy” czy pragmatyczny wybór?* Seria: CMR Working Papers 57/115. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- Goździak E., Pawlak M. 2016. Theorizing Polish migration across Europe: perspectives, concepts and methodologies. *Sprawy Narodowościowe* 48, s. 106–127.
- Górny A., Toruńczyk-Ruiz s. 2014. *Neighbourhood Attachment in Ethnically Diverse Areas – Diversity vs. Inequality, Selection Bias and Preferences for Diversity?* Seria: CMR Working Papers 72(130). Warszawa: Centre of Migration Research.
- Górny A., Toruńczyk-Ruiz s. 2015. Relative deprivation and ‘the diversity effect’ in explaining neighbourhood attachment: Alternative or complementary mechanisms? *Urban Studies* 5(52), s. 984–990.
-

- Górny A. (red.). 2017. *Uchodźcy w Polsce. Sytuacja prawna, skala napływu i integracja w społeczeństwie polskim oraz rekomendacje*. Warszawa: Komitet Badań nad Migracjami PAN.
- Grabowska-Lusińska I., Jaźwińska E. 2012. Mobilność przestrzenna, społeczna i kariery zawodowe migrantów: cele, problemy i podejścia badawcze na podstawie badań OBM UW. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 2(38), s. 71–103.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. 2009. *Emigracja ostatnia?* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grabowska-Lusińska I. 2012. *Migrantów ścieżki zawodowe bez granic*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grabowska-Lusińska I., Jaźwińska E. 2015. Migracje poakcesyjne Polaków i kapitał ludzki: transfer wiedzy, umiejętności, kompetencji. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 2(41), s. 53–80.
- Grabowska-Lusińska I., Jaźwińska E. 2016. Mobilność społeczna i migracje. W: Górny A.; Kaczmarczyk P.; Lesińska M. (red.), *Transformacje. Przewodnik po zmianach społeczno-ekonomicznych w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 286–292.
- Grabowska I., Sarnowska J. 2017. Transnarodowe wielostanowiskowe jakościowe badanie powtórzone w migrujących społecznościach lokalnych. *Przegląd Socjologii Jakościowej* 3(13), s. 6–28.
- Grabowska I., Garapich M. 2016. Social remittances and intra-EU mobility: nonfinancial transfers between U.K. and Poland. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 13(42), s. 2146–2162.
- Grabowska I., Garapich M., Jaźwińska E., Radziwinowiczówna A. 2017. *Migrants as Agents of Change. Social Remittances in an Enlarged European Union*. London: Palgrave MacMillan.
- Grabowska I. 2014. Społeczno ekonomiczne efekty migracji międzynarodowych Polaków: kariery zawodowe i kapitał ludzki. *Biuro Analiz Sejmowych* 40(4), s. 81–104.
- Grabowska I. 2016. *Movers and Stayers: Social Mobility, Migration and Skills*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Grzymała Kazłowska A. 2004. Socjologicznie zorientowana analiza dyskursu na tle współczesnych obecnych badań nad dyskursem. *Kultura i Społeczeństwo* 1, s. 13–34.
- Grzymała Kazłowska A. 2007. *Konstruowanie „innego”. Wizerunki imigrantów w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grzymała Kazłowska A. 2010. Od osiedlenia do zadomowienia? Proces integracji imigrantów z Ukrainy i z Wietnamu w Polsce. W: K. Iglicka (red.), *Ziemia obiecana czy przystanek w drodze?* Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, s. 192–195.
- Grzymała-Kazłowska A., Halina Grzymała-Moszczyńska H. 2012. *Repatrianci z Kazachstanu: charakterystyka i główne problemy adaptacyjne*. Warszawa: Komitet Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk.
- Grzymała-Kazłowska A. 2005. From Ethnic Cooperation to In-Group Competition: Undocumented Polish Workers in Brussels. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 3(31), s. 675–697.
- Grzymała-Kazłowska A. 2012. Paradoxy polskiej tolerancji. Postawy wobec mniejszości i imigrantów w Polsce na tle Europy. W: A. Jasińska-Kania (red.), *Wartości i zmiany. Przemiany postaw Polaków w jednoczącej się Europie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 131–164.
- Grzymała-Kazłowska A. 2018. Capturing the flexibility of adaptation and settlement: anchoring in a mobile society. *Mobilities*. DOI: 10.1080/17450101.2017.1421023.
- Grzymała-Kazłowska A. 2015. The role of different forms of bridging capital for immigrant adaptation and upward mobility. The case of Ukrainian and Vietnamese immigrants settled in Poland. *Ethnicities* 3(15), s. 460–490.
- Grzymała-Moszczyńska H., Nowicka E (red.) 1998. *Goście i gospodarze. Problem adaptacji kulturowej w obozach dla uchodźców oraz otaczających je społeczności lokalnych*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Grzymała-Moszczyńska H., Kwiatkowska A., Roszak J. (red.). 2010. *Drogi i rozdroża: migracje Polaków w Unii Europejskiej po 1 maja 2004 roku: analiza psychologiczno-socjologiczna*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Grzymała-Kazłowska A., Łodziński S. (red.). 2008. *Problemy integracji imigrantów: koncepcje, badania, polityki*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grzymała-Kazłowska, Aleksandra. 2007. *Konstruowanie „innego”: wizerunki imigrantów w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grzymała-Kazłowska A. 2013. Ku socjologii mobilnego społeczeństwa? Rozwój nowych koncepcji migracji i integracji a socjologia. *Studia Socjologiczne* 3(210), s. 31–52.
- Halik T. 2001. Diaspora czy społeczność Migrancka: imigranci wietnamscy w Polsce. Refleksje nad przeszłością i współczesnością migracji wietnamskiej. W: J.E. Zamojski. (red.), *Diaspory. Migracje i Społeczeństwo*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, s. 167–181.
-

- Halik T., Nowicka E. 2002. *Wietnamczycy w Polsce. Integracja czy izolacja?* Warszawa: Instytut Orientalistyczny, Wydział Neofilologii Uniwersytet Warszawski.
- Hall D., Mikulska-Jolles A. 2016. *Uprzedzenia, strach czy niewiedza? Młodzi Polacy o powodach niechęci do przyjmowania uchodźców.* Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- Heffner K., Solga B. 2008. Foreign Migration of Poles in Scientific Research at the Turn of Century. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series* 10, s. 49–61.
- Hirszfeld Z., Kaczmarczyk P. 2000. Współczesne migracje zagraniczne ludności Podlasia. *Prace Migracyjne* 30. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Hut P., Jaroszewska E. 2011. *Studenci zagraniczni w Polsce na tle migracji edukacyjnych na świecie.* Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Hut P. 2002. *Warunki życia i proces adaptacji repatriantów w Polsce w latach 1992-2000.* Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Hut P. 2013. Proces adaptacji repatriantów w Polsce w latach 1992–2011. *Studia BAS* 2, s. 131–152.
- Hut P. 2014. Repatriacja z państw byłego ZSRR i proces adaptacji repatriantów w Polsce. *Studia BAS* 4, s. 175–196.
- IOM. 2015. *Postawy wobec cudzoziemców w Polsce. Badania czerwiec 2015.* Warszawa: Międzynarodowa Organizacja do spraw Migracji (IOM) – Biuro w Warszawie.
- IOM. 2016. *Postawy wobec cudzoziemców w Polsce. Badania wrzesień 2016.* Warszawa: Międzynarodowa Organizacja do spraw Migracji (IOM) – Biuro w Warszawie.
- Isański J. 2015. *Migracje i transfery kapitału społecznego.* Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Janeta M. 2011. Migranci a społeczność przyjmująca. Uwarunkowania strategii akulturacyjnych a kontakty ze społecznością przyjmującą. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 2, s. 251–265.
- Janicka K. i in. 2010. *Lubuszenie u progu XXI wieku: raport z badań: dyfuzja kulturowa i ruchliwość społeczna na zachodnim pograniczu po akcesji Polski do Unii Europejskiej.* Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Jasińska-Kania A. (red.). 1992. *Bliscy i dalecy. Studia nad postawami wobec różnych narodów, ras i grup etnicznych.* Warszawa: Instytut Socjologii, Uniwersytet Warszawski.
- Jasińska-Kania A. 1988. Postawy Polaków wobec różnych narodów: sympatie i niechęci. *Kultura i Społeczeństwo* 4(32), s. 147-161.
- Jaźwińska E., Okólski M. (red.) 2001. *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Jóźwiak I., Konieczna-Sałamatin J., Tudorowski M. 2010. „Bez cudzoziemców bylibyśmy ubożsi”. *Wizerunek obcokrajowców na łamach polskiej prasy.* Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Jura J., Kałużyńska K. 2015. *Obraz obcokrajowców i imigrantów w polskich mediach tradycyjnych i internetowych,* Warszawa: Instytut Społeczno-Ekonomicznych Ekspertyz Fundacja „Nasz Wybór”.
- Kasprzak T., B. Walczak. 2009. Diagnostyka postaw młodzieży województwa podlaskiego wobec odmienności kulturowej. Raport z badania. W: A. Jasińska-Kania, K.M. Staszyńska (red.), *Diagnostyka postaw młodzieży województwa podlaskiego wobec odmienności kulturowej,* Białystok: Urząd Marszałkowski Województwa, s. 51–133.
- Kicinger A., Weinar A. (red.). 2007. *State of Art of the Migration Research in Poland.* Seria: Working Papers, nr 26/84. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- Klaus W. 2013. *Zagrożenia dla migrantów ze strony przedstawicieli ruchów i organizacji skrajnych w Polsce.* Warszawa: Otwarta Rzeczpospolita.
- Klaus W. 2016. Sprawcy przestępstw motywowanych uprzedzeniami przeciwko cudzoziemcom, „*Biuletyn Polskiego Towarzystwa Kryminologicznego im. prof. Stanisława Batawii* 23, s. 57–78.
- Klimek D. 2015. *Funkcje ekonomiczne migracji zarobkowej z Ukrainy do Polski.* Łódź: Politechnika Łódzka.
- Kofta M., Jasińska-Kania A. (red.). 2001. *Stereotypy i uprzedzenia: uwarunkowania psychologiczne i kulturowe.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kofta M., Bilewicz M. 2012. *Wobec obcych: Zagrożenie psychologiczne a stosunki międzygrupowe.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kofta M. 2004. *Myślenie stereotypowe i uprzedzenia: mechanizmy poznawcze i afektywne.* Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Konieczna-Sałamatin J. (red.). 2015. *Imigranci o wysokich kwalifikacjach na polskim rynku pracy. Raport z badań 2014-2015.* Warszawa: Instytut Społeczno-Ekonomicznych Ekspertyz – Fundacja „Nasz Wybór”.

- Kordasiewicz A., Radziwinowiczówna A., Kloc-Nowak W. 2017. Ethnomoralities of care in transnational families: care intentions as a missing link between norms and arrangements. *Journal of Family Studies* 1(24), s. 1–18.
- Koryś I. i in. 2007. Research on immigration and migrant communities in Poland. W: A. Kicingier, A. Weinar (red.), *State of the art of the migration research in Poland*. Warszawa: Central European Forum For Migration and Population Research, s. 37–53.
- Kościelniak K. 2016. Muzułmanie – charakterystyka społeczno-kulturowa w kontekście imigracji do Polski. W: J. Schmidt, D. Niedźwiedzki (red.), *Społeczno-kulturowa identyfikacja cudzoziemców Raporty i ekspertyzy*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 353–488.
- Krasnodębska A. 2009. Znaczenie zagranicznych migracji zarobkowych w ocenie kobiet z Opolszczyzny. *Studia Socjologiczne* 4(195), s. 251–294.
- Krzywicki, L. 1891. *Sachsendängerei. Prawda*, 25 kwiecień 1891.
- Krzyżowski Ł., Mucha J. 2012. Opieka społeczna w migranckich sieciach rodzinnych. Polscy migranci w Islandii i ich starzy rodzice w Polsce. *Kultura i Społeczeństwo* 2, s. 191–217.
- Krzyżowski Ł., Mucha J. 2014. Transnational caregiving in turbulent times. Polish migrants in Iceland and their old parents in Poland. *International Sociology* 29, s. 22–37.
- Krzyżowski Ł., Urbańska S. (red.). 2010. *Mozaiki przestrzeni transnarodowych. Teorie, metody, zjawiska*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Krzyżowski Ł., Slany K., Ślusarczyk M. 2017. Care dilemmas in Polish transnational families. *Polish Sociological Review* 2, s. 267–385.
- Krzyżowski Ł., Nowicka M., Ohm D. 2018 (w recenzji). Refugee crisis and transnational solidarity, *Acta Sociologica*.
- Krzyżowski Ł. 2009. *Między gminą Radgoszcz a resztą Europy. Ku antropologii transmigracji*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Krzyżowski Ł. 2013. *Polscy migranci zarobkowi i ich starzy rodzice. Dylematy moralne i transnarodowy system opieki międzygeneracyjnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Krzyżowski Ł. 2015. Social remittances and modifications of polish intergenerational care cultures. Polish migrants in Austria and Iceland and their elderly parents. *Studia Socjologiczne* 2, s. 97–118.
- Krzyżowski Ł. 2017. Structuring Social Remittances: Transnational Networks of Polish Migrants. W: M. Nowicka, V. Šerbedžija (red.), *Migration and Social Remittances in a Global Europe*. Londyn: Palgrave Macmillan, s. 71–93.
- Kubiak H., Slany K. 1999. *Migracje*. W: Z. Bokszański, H. Domański (red.), *Encyklopedia Socjologiczna*. Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 243–249.
- Kuźma E. 2013. Migracje Polek z obszarów peryferyjnych kraju do metropolii europejskich: analiza społecznych konsekwencji współczesnej mobilności przestrzennej kobiet na przykładzie Podlasianek w Brukseli. Referat na konferencję pt. „Młoda polska emigracja w UE jako przedmiot badań psychologicznych, socjologicznych i kulturowych”. EuroEmigranci.PL, 23-24 września 2013 roku, Kraków.
- Kuźma E. 2001. Migracje do Belgii: o możliwościach i barierach wychodzenia z nielegalności. W: P. Kaczmarczyk, W. Łukowski (red.), *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Lalak D. (red.). 2007. *Migracja, uchodźstwo, wielokulturowość. Zderzenie kultur we współczesnym świecie*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Leoński J. 1979. *Zagadnienie migracji w polskiej myśli socjologicznej: (do 1939 roku)*. Poznań: UAM.
- Lesińska M., Pokojska J. 2015. *Analiza dyskursu medialnego w Polsce na temat emigracji poakcesyjnej (2004-2013). Raport z badań*. Seria: CMR Working Papers 87/145. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- Lesińska M. 2013. Migracje Romów w Europie w przeszłości i obecnie: ciągłość czy zmiana? W: E. Szyszlak, T. Szyszlak (red.), *Kwestia romska w kontekście bezpieczeństwa wewnętrznego*. Wrocław: Fundacja Integracji Społecznej Prom, s. 195–207.
- Leszczyńska K., Urbańska S., Zielińska K. 2018 (w druku). Religion and Gender in Migration to and from Central and Eastern Europe - introductory reflections. *Central and Eastern European Migration Review* 4.
- Leszkowicz-Baczyńska Ż., Szaban D. (red.) 2012. *Lubuszanie w pierwszej dekadzie XXI wieku. Portret socjologiczny*. Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe.
- Lisiak A., Krzyżowski Ł. 2018 (w druku). With a little help of my colleagues: notes on emotional support within a research team. W: T. Loughran, D. Mannay (red.), *Emotion and the Researcher: Sites, Subjectivities and Relationships*, Emerald.
- Lisiak A., Nowicka M. 2017. Tacit Differences, Ethnicity and Neoliberalism. *Gender, Place and Culture* 6(25), s. 899–915.
- Lisiak A. 2018. Other mothers: Encountering in/visible femininities in migration and urban contexts. *Feminist Review* 1(117), s. 41–55.
-

- Łodziński S., Nowicka E. (red.). 1993. *Gość w dom: studenci z krajów Trzeciego Świata w Polsce*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Łotocki Ł. 2009. *Integracja i dyskryminacja - krajobraz 2009*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Mach Z. 1998. *Niechciane miasta: migracja i tożsamość społeczna*. Kraków: Universitas.
- Makarewicz T. 1936. Emigracja amerykańska a macierzysta grupa parafialna. *Przegląd Socjologiczny* 4(3-4), s. 521–546.
- Małek A. 2010. Polska badanie w Rzymie. Kształtowanie migracyjnej przestrzeni miejskiej. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 1(36), s. 23–34.
- Małek A. 2011. *Migrantki-opiekunki. Doświadczenia migracyjne Polek pracujących w Rzymie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Marciniak T., Potoniec K. 2008. Integracja społeczna oraz strategie przetrwania uchodźców ormiańskich w Polsce w latach 1992-2008. W: I. Czerniejewska, I. Main (red.), *Uchodźcy: teoria i praktyka*. Poznań: Stowarzyszenie Jeden Świat, s. 111–126.
- Maria P., Malinowski R. 2012. Dyskurs polityczny wokół imigracji w Polsce. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 2(144), s. 135-164.
- Mazurkiewicz M. 2014. Stopnie mają zniknąć ze szkoły. Żeby nie frustrować dzieci. Nowa Trybuna Opolska. 29.07. On-line: <http://www.nto.pl/wiadomosci/opolskie/art/4626859,stopnie-maja-zniknac-ze-szkoly-zeby-nie-frustrowac-dzieci,id.t.html>. (Dostęp: 12.12.2015).
- Mikulska A. 2010. *Rasizm w Polsce Raport z badań wśród osób, które doświadczyły przemocy ze względu na swoje pochodzenie etniczne, rasowe lub narodowe*. Warszawa: Helsińska Fundacja Praw Człowieka.
- Milewski N. 2007. First child of immigrant workers and their descendants in West Germany: Interrelation of events, disruption, or adaptation? *Demographic Research* 17 (29): 859–96.
- Moskal M. 2015. 'When I think home I think family here and there': Translocal and social ideas of home in narratives of migrant children and young people. *Geoforum* 58, s. 143–152.
- Moskal M. 2016. Language and cultural capital in school experience of Polish children in Scotland. *Race, Ethnicity and Education* 1(19), s. 141–160.
- Mrozowski M. 1997. Obraz imigranta na łamach prasy polskiej. *Prace Migracyjne* 1. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami Instytut Studiów Społecznych UW.
- Mucha J., Łuczaj K. 2014. Foreigners in Polish Academic System at the Beginning of the 21st Century. *Polish Sociological Review* 1(185), s. 113–130.
- Mucha J., Łuczaj K. 2017. The Lives of Foreign Academics in Poland: Their Motivations and Adaptation in Krakow higher education and research centre. *Nauka* 2, s. 57–84.
- Mucha J., Łuczaj K. 2018. *Polska w świecie krążących umysłów. Zagraniczni pracownicy naukowo-dydaktyczni na uczelniach krakowskich*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mucha J. 1996. *Codziennosc i odświętnosc. Polonia w South Bend*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Mucha J. 2003. Ethnic Polish students from the former Soviet Union in the homeland of the forefathers. An empirical study. *East European Quarterly* 2(37), s. 167–194.
- Muszel M. 2013. Role i relacje genderowe w transnarodowych rodzinach polskich migrantów w Irlandii po 2004 roku, referat na konferencję pt. „Młoda polska emigracja w UE jako przedmiot badań psychologicznych, socjologicznych i kulturowych”, EuroEmigranci.PL, Kraków, 23-24 września 2013 roku.
- Nalewajko M. 2015. In Memoriam Prof. Jan E. Zamojski (1925–2014). *Dzieje Najnowsze* 2, s. 235–237.
- Niedzwiedzki D. 2016. Tożsamość europejska, narodowa, regionalna i lokalna polskich migrantów w Europie. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 1(42), s. 113–126.
- Niedzwiedzki D. 2012. European Identity of Polish Pendulum Migrants. W: M. Góra, Z. Mach, K. Zielińska (red.), *Collective Identity and Democracy in the Enlarging Europe*. Peter Lang, s. 139–160.
- Niedzwiedzki D. 2012. Migracja i integracja społeczna. Przypadek polskich migrantów w Leuven. W: M. Buchowski, J. Schmidt (red.), *Imigranci między integracją i izolacją*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
- Niedzwiedzki D. 2011a. Kim jesteśmy i co przeżyliśmy? Migranci niepełni wobec społeczności pochodzenia. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 2, s. 115–129
- Niedzwiedzki D. 2011b. Tożsamość liminalna polskich migrantów wahadłowych w Belgii. W: R. Furman, E. Litak, H. Bożek (red.), *Pejzaże tożsamości*. Kraków: WUJ, s. 99–111.
- Niedzwiedzki D. 2010a. *Migracje i tożsamość. Od teorii do analizy przypadku*. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Niedzwiedzki D. 2010b. Migracja i tożsamość europejska. Polscy migranci niepełni wobec procesu integracji europejskiej. *Studia Europejskie* 2, s. 89–116.
-

- Niedźwiedzki D. 2008. Tolerance and Pluralism. Civic Components of Polish Pendulum Migrants' Identity in Belgium. *European Review. A Journal of the Academia Europaea* 4(16), s. 563–572.
- Nowicka E. (red.). 1990. *Swoi i obcy*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Nowicka E., Cieślińska B. (red.). 2005. *Wędrowcy i migranci. Pomiedzy marginalizacją a gošcinnošcią*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Nomos.
- Nowicka E., Łodziński S. 2001. *U progu otwartego świata: poczucie polskości i nastawienia Polaków wobec cudzoziemców w latach 1988-1998*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Nowicka E., Winiarska A. 2010. Polska w došwiadzeniach długoletnich imigrantów. W: W. Klaus (red.), *Sąsiedzi czy intruzi – badania dyskryminacji cudzoziemców w Polsce*. Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej – Instytut Spraw Publicznych, s. 133–208.
- Nowicka E. 2005. Identity, Adaptation, Integration: Africans in Warsaw. W: Krystyna Slany (red.), *International Migration. A Multidimensional Analysis*. Kraków: AGH University Press, s. 265–289.
- Nowicka M., Krzyżowski Ł. 2017. The Social Distance of Poles to Other Minorities: A Study of Four Cities in Germany and Britain. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 43(3), s. 359–378.
- Nowicka M., Krzyżowski Ł., Ohm D. 2017. Transnational solidarity, the refugees and open societies in Europe. *Current Sociology*. DOI: 10.1177/0011392117737817.
- Okólski M. (red.). 2018. *Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Ossowski S. 1947. Zagadnienie więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim. *Przegląd Socjologiczny* 9, s. 73–124.
- Pawelec-Górny A. 1997. *Postawy Polaków wobec cudzoziemców*. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Pawlak M. 2015. Recognizing the National Identity; Cultural Intimacy and the Polish Migration to Norway. *Prace Etnograficzne* 3, s. 241–258.
- Pawlak M. 2017. *Zawstydzona tożsamość. Emocje, ideologie i władza w życiu polskich migrantów w Norwegii*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Perek-Białas J., Slany K. 2015. *The Elderly Care Regime and Migration Regime after the EU Accession: The case of Poland*. W: U. Karl, S. Torres (red.), *Ageing in Contexts of Migration*. Routledge, s. 27–38.
- Pierchala M. 2011. Społeczne kryteria polskości w opinii Polaków w latach 1988–2008 a problem włączania obcokrajowców do uczestnictwa w polskiej wspólnocie narodowej. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica* 38, s. 149–167.
- Poleszczuk J. i in. 2013. *Diagnoza postaw mieszkańców Białegostoku w zakresie tolerancji*. Białystok: Fundacja SocLab.
- Popławski T. 1999. Migracje a przemiany struktur społeczności lokalnych Polski północno-wschodniej i Śląska Opolskiego. W: J. Zamojski (red.), *Migracje 1945-1995. Migracje i społeczeństwo*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, s. 124–146.
- Praszałowicz D. 2007. Dawne i nowe migracje, dawne i nowe konceptualizacje w badaniach migracyjnych. *Przegląd Polonijny* 2(33), s. 19–40.
- Pustułka P., Juchniewicz N., Grabowska I. 2017. Participant Recruitment Challenges in Researching Peer Groups and Migration Retrospectively. *Przegląd Socjologii Jakościowej* 13(4), s. 48–69.
- Pustułka P., Trąbka A. 2017. Private empowerment and public isolation: power in the stories of migrant 'Mother-Poles'. *Identities* 6(25), s. 668–686.
- Pustułka P., Ślusarczyk M. 2016. Cultivation, Compensation and Indulgence: Transnational Short-Term Returns to Poland Across Three Family Generations. *Transnational Social Review - Social Work Journal* 6(1-2), s. 79–82.
- Pustułka P. 2014. Child-centred narratives of Polish mothers: cross-generational identity constructions abroad. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 3(40), s. 151–170.
- Pustułka P. 2016. Ethnic, gender and class identities of Polish migrant mothers: intersecting maternal narratives with transnationalism and integration. *Social Identities* 1(22), s. 44–61.
- Rabikowska M. 2010. Negotiation of normality and identity among migrants from Eastern Europe to the United Kingdom after 2004. *Social Identities* 16 (3), s. 285–96.
- Radziwinowiczówna A., Rosińska A., Kloc-Nowak W. 2018. *Ethnomorality of Care: Migrants and their Aging Parents*. London and New York: Routledge.
- Rajkiewicz A. 1996. *Regionalne zróżnicowanie zewnętrznych procesów migracyjnych. Dynamika, struktura oraz układ kosztów i korzyści*. Warszawa: IPISS.
- Romaniszyn K. 2000. Wpływ migracji zagranicznych na formę organizacji rodziny. *Studia Polonijne* 21, s. 7–39.

- Romaniszyn K (red.). 2008. *Culture and Migration. The Cultural Implications of International Migrations in the Light of Fieldwork Evidence*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Nomos.
- Romaniszyn K. 2017. Theory on Disorganisation in Migrant Families in Contemporary Migration Research in Athens and Vienna. W: J. Kubera, Ł. Skoczylas (red.), *Contemporary Migrations in the Humanistic Coefficient Perspective*, Peter Lang, s. 153–170.
- Ryan L., Sales R. 2013. Family Migration: The Role of Children and Education in Family Decision-Making Strategies of Polish Migrants in London. *International Migration* 2(51), s. 90–103.
- Sakson A. 2017. *Socjologia Ziem Zachodnich i Północnych – nowe paradygmaty i wyzwania badawcze. Refleksje na kanwie obrad XVI Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego w Gdańsku. Rocznik Ziem Zachodnich* 1, s. 529–541.
- Schmidt J. 2009. *Nowe tożsamości w czasach transformacji europejskich. Imigranci z Polski w Niemczech*. Poznań: Wydawnictwo News-Witold Nowak.
- Schmidt J. 2014. Imigranci w polskiej przestrzeni wielkomiejskiej: przypadek Poznania. *Człowiek i Społeczeństwo* 37, s. 53–62.
- Siewiera B. 1996. Migracje a peryferyjność. *Pogranicze. Studia Społeczne* 5, s. 45–58.
- Slany K. i in. 2016. *Polskie rodziny transnarodowe: dzieci, rodzice, instytucje i więzi z krajem*. Kraków: Komitet Badań nad Migracjami PAN.
- Slany K. i in. (red.). 2018. *Transnational Polish families in Norway. Social capital, integration and care*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Slany K., Struzik J. 2016. *Transfam: doing family in a transnational context. Demographic choices, welfare adaptations, school integration and every-day life of Polish families living in Polish-Norwegian transnationality: research report*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Slany K., Ślusarczyk M. 2015. In a decision trap - debates around caring and care provisions in transnational families. The Ukrainian case. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 3(41), s. 37–55.
- Slany K., Pustułka P. 2016. Children, parents and institutions in the Mobility Maze. *Central and Eastern European Migration Review* 1(5), s. 5–12.
- Slany K., Strzemecka S. 2016. Who are we? Cultural Valence and Children's Narratives of National Identifications. *Central and Eastern European Migration Review* 1(5), s. 13–34.
- Slany K., Ślusarczyk M., Krzyżowski Ł. 2014. *Wpływ współczesnych migracji Polaków na przemiany więzi społecznych, relacje w rodzinie i relacje międzygeneracyjne*. Warszawa: Komitet Badań nad Migracjami PAN.
- Slany K., Strzemecka S. 2015. Gender Roles and Practices in Polish Migration Families in Norway through the Eyes of Children. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 3(157), s. 157–181.
- Slany K., Strzemecka S. 2018. Children as kin-keepers of a transnational family. Inclusive understanding of a family in the eyes of children. W: K. Slany i inni (red.), *Transnational Polish families in Norway. Social capital, integration and care*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 273–298.
- Slany K. 1995. *Między przymusem a wyborem. Kontynentalne i zamorskie emigracje z krajów Europy Środkowo-Wschodniej (1939-1989)*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Slany K. 1997. Gotowość wyjazdowa Polaków. Portret demograficzny i psycho-społeczny potencjalnego emigranta. W: J.E. Zamojski, (red.), *Migracje i społeczeństwo. Zbiór studiów*, Warszawa: Instytut Historii PAN, s. 113–128.
- Smolarkiewicz E. 2007. Tożsamość w warunkach migracji. W: Rafał Drozdowski (red.), *Końce i początki. Socjologiczne podsumowania, socjologiczne zapowiedzi*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 387–401.
- Stasik A. 2016. Raport z badania ankietowego „Zagraniczni studenci 2015/16”. On-line: https://nawa.gov.pl/images/artykuly/Raport_z_badania_ankietowego_studenci_15_16.pdf. (Dostęp 8.12.2018).
- Stefaniak A., Bilewicz M., Wiśniewski M. (red.). 2015. *Uprzedzenia w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Filomatów-Wydawnictwo Liberi Libri.
- Stefaniak A. 2015. *Postrzeżanie muzułmanów w Polsce. Raport z badania sondażowego*. Warszawa: Centrum Badań nad Uprzedzeniami UW.
- Sulima E. 2005. Przesłanki wyboru pracy za granicą- przykład Polski i województwa podlaskiego. W: A.F. Bocian (red.), *Podlasie a procesy integracji*. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku.
- Sulek A. 1997. *Dziesięć zjazdów socjologów polskich*. On-line: <http://gazeta.us.edu.pl/node/241741>, (Dostęp 18.01.2018).
- Szaban D. (red.) (2015), *Diagnoza jakości i poziomu życia mieszkańców województwa lubuskiego*, Zielona Góra: Wyd. przez Urząd Marszałkowski Województwa Lubuskiego.
- Szczegóła L. 2001. Tożsamość narodowa i etnonacjonalizm. W: R. Suchocka (red.), *Oblicza europejskiej tożsamości*. Poznań: Wydaw. Naukowe Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, s. 93–103.
-

- Szczegóło L. 1996. Przyczynek do problemu trwania i zmiany stereotypów narodowych. W: E. Hajduk, B. Idzikowski (red.), *Rocznik Lubuski: Młodzież w okresie zmian organizacji społeczeństwa* 2(22), s. 127–133.
- Szczegóło L. 1999. Powrót tożsamości etnicznych w Europie. W: J. Leszkowicz-Baczyński (red.), *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej – kontynuacje*, Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, s. 149–160.
- Szczegóło L. 1999. Stereotypy w relacjach polsko-niemieckich. Źródła ambiwalencji postaw. W: L. Gołdyka (red.), *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej*, Zielona Góra: Wyd. Lubuskie Towarzystwo Naukowe, s. 265–277.
- Szczegóło L. 2001. Od wirtualnej do realnej integracji. Problem europejskiej tożsamości. W: Z. Drozdowicz (red.), *Adaptacja przez transformacje*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, s. 61–67.
- Sztop-Rutkowska K., Kiszkieli Ł., Mejsak R. 2013. Dystans społeczny jako element postawy wobec grup obcych w środowisku lokalnym na przykładzie mieszkańców Białegostoku. *Pogranicze. Studia Społeczne* 22, s. 139–156.
- Szymańska-Matusiewicz G. 2016. Wietnamczycy – charakterystyka społeczno-kulturowa w kontekście imigracji do Polski. W: J. Schmidt, D. Niedźwiedzki (red.), *Społeczno-kulturowa identyfikacja cudzoziemców Raporty i ekspertyzy*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 223–280.
- Szymańska-Matusiewicz G. 2016. Migration and cultural flows between Vietnam and Poland. *Asian and Pacific Migration Review* 3(25), s. 275–295.
- Ślusarczyk M., Slany K. 2016. Demograficzne i socjologiczne implikacje wyjazdów z Polski: dyskusja na bazie wyników narodowego spisu powszechnego z 2011 roku. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 1(42), s. 127–151.
- Ślusarczyk M. 2014. Migranci w Niemczech: doświadczenia kształcenia imigrantów oraz nauczanie przedmiotów ojczyźtych. W: D. Prasałowicz, J. Kulpińska (red.), *Młodzież polska na obczyźnie – zadania edukacyjne*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, s. 251–268.
- Świdarska A., Winiewski M., Hansen K. 2016. *Przemoc jako rozwiązanie? Napływ uchodźców w opiniach Polaków*. Warszawa: Centrum Badań nad Uprzedzeniami.
- Świdarska A. 2015. *Postawy wobec mniejszości muzułmańskiej w Polsce: Raport z badań sondażowych dotyczących mowy nienawiści*. Warszawa: Centrum Badań nad Uprzedzeniami.
- Trevena P. 2011. Divided by class, connected by work: Class divisions among the new wave of Polish migrants in the UK. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 1(37), s. 71–96.
- Trojanowska-Strzęboszewska M. 2013. Prawo do udziału w wyborach na szczeblu lokalnym jako forma partycypacji politycznej imigrantów. Polska na tle innych krajów europejskich. *Political Preferences. Preferencje Polityczne* 7, s. 93–114.
- Trojanowska-Strzęboszewska M. 2013. Regularyzacja statusu cudzoziemców w Polsce w 2012 r. – geneza, przebieg i konsekwencje. W: J. Balicki, M. Chamarczuk, M. (red.), *Wokół problematyki migracyjnej. Kultura przyjęcia*. Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa, s. 111–129.
- Trzciniński R. 2015. Zagraniczni studenci – czy potencjalni uczestnicy polskiego rynku pracy? W: J. Konieczna-Sałamatin (red.), *Imigranci o wysokich kwalifikacjach na polskim rynku pracy. Raport z badań 2014-2015*. Warszawa: Instytut Społeczno-Ekonomicznych Ekspertyz – Fundacja „Nasz Wybór”, s. 179–205.
- Trzop B., Zielińska M. 2017. Znamy się tylko z widzenia...Polacy o kontaktach z Niemcami w świetle badań lubuskiego sondażu społecznego. *Relacje. Studia z nauk społecznych* 3, s. 81–94.
- Trzop B., Zielińska M. 2015. Jak daleko nam do siebie, jak blisko? Zmiany w postawach Lubuszan wobec obcych w latach 2004-2014. W: D. Szaban, J. Nyckowiak, T. Kołodziej (red.), *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej. Pogranicza i centra współczesnej Europy. Różnorodność praktyk i teorii*. Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, s. 427–453.
- Urbańska S. 2009. Matka migrantka. Perspektywa transnarodowości w badaniu przemian ról rodzicielskich. *Studia Migracyjne-Przegląd Polonijny* 1, s. 61–84.
- Urbańska S. 2010. „Cała Polska liczy eurosieroty”: panika moralna i płęć w wykluczeniu oraz stygmatyzacji rodzin migrantów. *Kultura i Społeczeństwo* 54(3), s. 61–88.
- Urbańska S. 2015. *Matka Polka na odległość. Z doświadczeń migracyjnych robotnic 1989-2010*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Urbańska S. 2016. Czego nie dowiemy się o globalnej rewolucji płci bez badania religii w życiu migrantów. *Studia Humanistyczne AGH* 3, s. 51–67.
- Urbańska S. 2017. Normy szacowności i płęć jako oś przekształceń klasowych w procesach migracji. W: M. Gdula, M. Sutowski (red.), *Klasy w Polsce. Teorie, dyskusje, badania, konteksty*. Warszawa: Instytut Studiów Zaawansowanych.
- Vorbrich R. 2016. Afrykanie – charakterystyka społeczno-kulturowa w kontekście imigracji do Polski. W: J. Schmidt, D. Niedźwiedzki (red.), *Społeczno-kulturowa identyfikacja cudzoziemców Raporty i ekspertyzy*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 489–564.

- Wagner I. 2010. Transnarodowy Profesjonalista i jego profesjonalna kultura. W: Ł. Krzyżowski, s. Urbańska (red.), *Mozaiki Transnarodowości – Teorie – Metody – Zjawiska*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos, s. 155–171.
- Wagner I. 2011. *Becoming Transnational Professional. Kariery i mobilność*. Polskie Wydawnictwo Naukowe.
- Walczak B. 2008. *Společne, edukacyjne i wychowawcze konsekwencje migracji rodziców i opiekunów prawnych uczniów szkół podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych*. Warszawa: Pedagogium.
- Walczak B. 2016. *Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Walczak G. 2016. *Uchodźcy, witajcie (stąd). Przyjmowanie uchodźców w Polsce z perspektywy lokalnej*. Warszawa: Fundacja Polskie Forum Migracyjne.
- Wardęga J. 2016. Chińczycy – charakterystyka społeczno-kulturowa w kontekście imigracji do Polski. E: Jacek Schmidt, D Niedźwiedzki (red.), *Společno-kulturowa identyfikacja cudzoziemców Raporty i ekspertyzy*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 281–352.
- Wardęga J. 2017. Chińczycy w Polsce – niewidoczna mniejszość, *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 2(164), s. 121–141.
- White A., Grabowska I., Kaczmarczyk P., Slany K. 2018. *The Impact of Migration on Poland. EU mobility and social change*. UCL Press.
- Wieczorek-Łada J., Jocz W. (red.) 2006. *Styl życia młodzieży Białegostoku a zdrowie*. Białystok: UM.
- Wieruszewska M. 2012. Dzieło „Chłop polski w Europie i Ameryce”, czyli o pożytkach z czytania klasyków. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 2(38), s. 5–24.
- Winiarska A. 2015. Intercultural Neighbourly Encounters in Warsaw from the Perspective of Goffman’s Sociology of Interaction. *Central and Eastern European Migration Review* 2(4), s. 43–60.
- Winięcka K. 2011. Nabywanie kompetencji kulturowych a możliwości integracji migrantów – wymiar kulturowy i międzypokoleniowy. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 2, s. 266–283.
- Winięcka K. 2015. Polscy migranci w Londynie – międzygeneracyjne podejście do kraju pochodzenia. W: L. Domańska, E. Subocz, A. Leszczyńska-Rejchert (red.), *Kondycja społeczna Polaków na początku XXI wieku*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, s. 129–145.
- Winiewski M. i in. 2017. *Mowa nienawiści, mowa pogardy. Raport z badania przemocy werbalnej wobec grup mniejszościowych*. Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego – Centrum Badań nad Uprzedzeniami UW.
- Wiśniewski R. 2011. Postawy Polaków wobec obcokrajowców. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 2(37), s. 221–234.
- Wróblewska-Pawlak K. 2004. *Język, tożsamość, imigracja: o strategiach adaptacyjnych Polaków zamieszkałych we Francji w latach osiemdziesiątych XX wieku*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Wysieńska K. 2010. *Organizacje społeczności wietnamskich i chińskich w Polsce (Wstępna analiza instytucjonalnej kompletności społeczności wschodnioazjatyckich w Polsce)*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Wysieńska K. 2012. *Sprzedawać, gotować, budować? Plany i strategie Chińczyków i Wietnamczyków w Polsce*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych
- Zamojska E. 2013. Inny jako obcy. Imigranci w polskim dyskursie publicznym i edukacyjnym. *Studia Edukacyjne* 28, s. 191–207.
- Ząbek, M. (red.). 2002. *Między piekłem a rajem. Problemy adaptacji kulturowej uchodźców i imigrantów w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Ząbek M. 2007. *Biali i Czarni. Postawy Polaków wobec Afryki i Afrykanów*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Zielińska M. (red.). 2003. *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej: teorie, studia, interpretacje*, Zielona Góra: Wyd. Lubuskie Towarzystwo Naukowe.
- Zielińska M., Szaban D. 2012. Projekcje migracyjne a rzeczywistość w kontekście członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Przykład województwa lubuskiego. W: P. Kaczmarczyk, M Lesińska (red.), *Krajobrazy migracyjne Polski*. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego, s. 135–161.
- Zielińska M., Szaban D. 2017. Od tolerancji nowoczesnej do ponowoczesnej. Dynamika i uwarunkowania postaw wobec imigrantów i mniejszości narodowych wśród mieszkańców województwa lubuskiego w latach 2005–2014. *Studia Humanistyczne AGH* 1(16), s. 7–21.
- Zielińska M., Łodziński S. 2008. Pogranicza i migracje we współczesnej Europie. W: J. Mucha, E. Narkiewicz-Niedbalec, M. Zielińska (red.), *Co nas łączy, co nas dzieli?* Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, s. 251–260.
- Zielińska M., Szaban D. 2016. Mieszkańcy województwa lubuskiego o swoich relacjach polsko-niemieckich na początku XXI wieku. Perspektywa socjologiczna. W: M. Balak-Hryniewicz, H. Kurowska, C. Osękowski (red.), *25 Jahre deutsch-polnische Nachbarschaft aus der Sicht der Woiwodschaft Lebus*. Zielona Góra: Urząd Marszałkowski Województwa Lubuskiego, s. 155–172.
-

- Zielińska M., Trzop B., Leszkowicz-Baczyńska Ż. 2012. Życ i mieszkać na pograniczu: analiza wywiadów pogłębionych. W: Ż. Leszkowicz-Baczyńska, D. Szaban (red.), *Lubuszenie w pierwszej dekadzie XXI wieku. Portret socjologiczny*. Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, s. 311–369.
- Zielińska M. 2004. *Spotkanie kultur na obszarze pogranicza: przykład Uniwersytetu Europejskiego Viadrina*. W: W. Wesółowski, J. Włodarek (red.), *Kręgi integracji i rodzaje tożsamości: Polska, Europa, świat*. Warszawa: Wydaw. Naukowe Scholar, s. 163–179.
- Zielińska M. 2012. Elementy lubuskiej tożsamości. W: Ż. Leszkowicz-Baczyńska, D. Szaban (red.), *Lubuszenie w pierwszej dekadzie XXI wieku. Portret socjologiczny*. Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, s. 158–169.
- Zielińska M. 2012. Migracje zagraniczne. W: Ż. Leszkowicz-Baczyńska, D. Szaban (red.), *Lubuszenie w pierwszej dekadzie XXI wieku. Portret socjologiczny*. Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, s. 277–293.
- Zielińska M. 2013. *Pogranicze polsko-niemieckie w świadomości jego mieszkańców w perspektywie „długiego trwania”*. W: J. Juchnowski, R. Wiszniewski (red.), *Współczesna teoria i praktyka badań społecznych i humanistycznych*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 550–568.
- Zielińska M. 2015. Lubuszenie wobec swoich i obcych. W: Dorota Szaban (red.), *Diagnoza jakości i poziomu życia mieszkańców województwa lubuskiego*. Zielona Góra: Urząd Marszałkowski Województwa Lubuskiego, s. 148–183.
- Zielińska, Maria. 2015. *Toward openness and trust? Polish-German relations after Polish accession to the European Union*. W: E. Opilowska, J. Roose (red.), *Microcosm of European Integration: The German-Polish Border Regions in Transformation*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, German and European Studies of the Willy Brandt Center at the Wrocław University, s. 49–65.
- Żadkowska i in. 2018. Two worlds of fatherhood – comparing the use of parental leave among Polish fathers in Poland and in Norway. W: K. Slany i in. (red.), *Transnational Polish families in Norway. Social capital, integration and care*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 173–198.
- Żołędowski C. 2010. *Studenci zagraniczni w Polsce. Motywy przyjazdu, ocena pobytu, plany na przyszłość*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Rozdział 4. Badania migracyjne w obszarze politologii i dyscyplin pokrewnych

Henryk Chałupczak, Grażyna Firlit-Fesnak, Magdalena Lesińska, Michał Nowosielski

1. Wstęp. Specyfika badań po 1989 roku (Magdalena Lesińska)

Rozdział ten poświęcony jest rozwojowi studiów migracyjnych w obszarze politologii i dyscyplin pokrewnych w Polsce po 1989 roku. Przedstawione zostaną w kolejnych częściach metody i ujęcia charakterystyczne dla tych dyscyplin wykorzystywane w badaniach migracyjnych. Omówione zostaną najważniejsze tematy, do których zaliczamy wpływ migracji na państwo narodowe oraz politykę migracyjną. Ukazana zostanie także dynamika badań migracyjnych w obszarze politologii i naukach pokrewnych w omawianym okresie z wykorzystaniem danych pochodzących z bazy danych stworzonej przez KBnM PAN oraz wskazane zostaną specyficzne cechy badań migracyjnych rozwijających się w omawianych dyscyplinach¹.

Badania nad migracjami były w Polsce przez długi czas zdominowane przez przedstawicieli takich dyscyplin jak historia, socjologia czy ekonomia. Relatywnie najpóźniej temat przemieszczeń się ludności i wzajemnego oddziaływania procesów migracyjnych na państwo i społeczeństwo zainteresował politologów i reprezentantów dyscyplin i subdyscyplin pokrewnych (za takie uważane są tutaj prawo czy stosunki międzynarodowe) (Lesińska 2012). Można wskazać na kilka powodów rosnącego zaangażowania się przedstawicieli tych dyscyplin w badania migracyjne. Najważniejszym wydaje się wpływ masowych przemieszczeń się ludności na przemiany państwa narodowego, w szczególności na granice wspólnoty politycznej, system polityczny, prawny i instytucjonalny, pojęcie suwerenności, stosunki międzypaństwowe. Rosnące znaczenie migracji odzwierciedla rozwój polityki migracyjnej jako odrębnego obszaru aktywności państwa, której celem jest kontrola kierunków i strumieni migracyjnych (w szczególności napływu cudzoziemców na terytorium danego państwa i ich funkcjonowanie tamże). Głównym instrumentem wpływu państwa na przemieszczenia się ludności staje się prawo – poprzez określenie warunków przekroczenia granicy, statusu pobytowego oraz zakresu praw i obowiązków związanych z przebywaniem na jego terytorium, państwo stara się kontrolować populację osób migrujących (przede wszystkim cudzoziemców, nie-obywateli).

Wyzwaniem staje się zatem pytanie, jaki jest wpływ państwa na migracje, jak go zmierzyć i przekonująco wyjaśnić. J. F. Hollifield (2000:142) uważa, że rola politologów powinna przede wszystkim polegać na wypełnieniu istniejącej luki w literaturze migracyjnej. Wskazuje on na trzy główne kierunki, które wymagają pogłębionych badań i refleksji: 1) uzupełnienie jej o teorie polityczne, 2) uporządkowanie czynników (zmiennych i niezależnych) mających wpływ na procesy migracyjne i politykę państwa wobec nich oraz 3) rozwinięcie trzech głównych tematów badawczych, którymi powinni zainteresować się politolodzy badający współczesne migracje. Zaliczył do nich kontrolę (reguły wjazdu i pobytu ustalane przez państwo narodowe, ochrona granic, nadzorowanie międzynarodowych przepływów migracyjnych), bezpieczeństwo państwa (w szerokim znaczeniu, zarówno wewnętrznym,

---

¹ Pogłębiony przegląd badań i publikacji dotyczących migracji w Polsce do 2007 roku został opublikowany przez A. Kicingera i A. Weinar (2007). Jeden z rozdziałów tamże poświęcony został polityce i prawu migracyjnemu. Wyróżniono i omówiono w nim trzy główne tematy badawcze: analizy poświęcone polityce migracyjnej (w tym także azylowej i repatriacyjnej), europeizację polityki migracyjnej oraz wielokrotne obywatelstwo. Do wyników tego opracowania odwołuje się część 3.2.

jak i międzynarodowym) oraz inkorporację, czyli wpływ migracji na obywatelstwo, zachowania polityczne i wyborcze oraz wspólnotę polityczną jako taką. Lista ta wydaje się nadal aktualna, choć zapewne zasługuje na rozwinięcie, szczególnie w dobie współczesnych przemian politycznych w kierunku globalizacji i rosnącej roli podmiotów ponad-państwowych (jak Unia Europejska) i rozwijającej się podmiotowości aktorów sub-państwowych (regionów i miast), których wpływ na migracje – obok państwa narodowego - jest coraz silniej obecna.

Kolejny powód rosnącego zainteresowania badaczy reprezentujących politologię i dyscypliny pokrewne związany jest właśnie ze wspomnianym rozwojem Unii Europejskiej jako podmiotu politycznego i dynamiką przepływów wewnątrz i do Unii. Tworzenie rozwiązań prawnych i politycznych na poziomie ponadnarodowym, harmonizacja narodowych systemów prawnych, europeizacja polityki migracyjnej państw członkowskich stały się ważnymi tematami inspirującymi przedstawicieli wymienionych wyżej dyscyplin. W ostatnich dwóch dekadach badania migracyjne rozwinęły się także w takich obszarach interdyscyplinarnych jak studia nad bezpieczeństwem (*security studies*) czy studia nad globalizacją (*global studies*), gdzie migracje są postrzegane z jednej strony jako jeden z ważniejszych czynników mających wpływ na bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe oraz jako proces społeczny o globalnym wymiarze i takich też konsekwencjach.

W nauce polskiej tematy związane z polityką i prawem migracyjnym pojawiały się już we wczesnych latach 1990., jednak zasób osób i publikacji był bardzo skromny, często także autorzy publikacji dotyczących tej tematyki wywodzili się z innych dyscyplin niż politologia czy prawo. Rosnące zainteresowanie badaniami migracyjnymi wśród przedstawicieli politologii i dyscyplin pokrewnych zaobserwować można od wczesnych lat XXI wieku, od tego czasu postępuje dynamiczny przyrost ośrodków, osób, projektów i publikacji, które rozwijają badania migracyjne w łonie wymienionych dyscyplin (zob. część 4 poniżej).

2. Metody i ujęcia teoretyczne w badaniach migracyjnych w obszarze politologii i dyscyplinach pokrewnych (Henryk Chałupczak)

Wiodące metody i podejścia teoretyczne, właściwe dla takich dyscyplin naukowych jak nauki o polityce/politologia, prawo, nauki o administracji, czy też takich subdyscyplin jak stosunki międzynarodowe, stwarzają szeroką możliwość prowadzenia oryginalnych i wieloaspektowych badań migracyjnych (Chałupczak 2013; Knopek 2004). Zostały one pozytywnie zweryfikowane w procesie ewolucji badań naukowych w tym zakresie. W nieco uproszczonym ujęciu, jeśli potraktować je jako działania programowane i instytucjonalizowane, można je datować od pierwszej połowy lat 1970. Choć i wcześniej pojedynczy badacze z różnych ośrodków penetrowali problematykę migracji to dopiero wtedy przedsięwzięcia skutkujące interdyscyplinarnymi badaniami, ujęciami, metodologią i paradygmatami badawczymi oznaczały nową ich jakość, co m.in. zaowocowało włączeniem tej tematyki do Centralnego Programu Badań Podstawowych. Wtedy kwestią wiodącą stała się nie *sensu stricto* problematyka migracji ludności, ale przede wszystkim zagadnienie Polonii. W następnym etapie, po zmianach geopolitycznych na początku lat 1990, rozwinęły się one i skoncentrowały wokół szerszej problematyki, którą z dzisiejszej perspektywy można nazwać badaniami etnicznymi. Tu wagi nabrały kwestie mniejszości narodowych i etnicznych oraz migracji zarobkowych. W ostatnich zaś latach, z racji wielu przyczyn, jak np. wyczerpywania się oryginalnych pól badawczych oraz współczesnych wyzwań, skoncentrowały się wokół problematyki migracji ludności (np. Babiński, Chałupczak 2007).

W każdym z tych umownych okresów wypracowane zostały właściwe dla nich podstawowe kategorie, metodologia badań i paradygmaty badawcze. Podjęte zostały między innymi liczne próby zdefiniowania ważnych i dzisiaj pojęć takich jak: Polonia, Polonia Zagraniczna, diaspora, Polacy za granicą, emigracja, wychodźstwo, mniejszości narodowe, grupy narodowościowe (Babiński et al. 2007; Chodubski 1992, Walaszek 2001). W powstałych wtedy ośrodkach naukowych w Krakowie, Poznaniu,

Lublinie i Warszawie utworzone zostały wyspecjalizowane struktury badawcze w postaci Instytutów, Zakładów i Pracowni. Skupiały one programowo badaczy z różnych dyscyplin: na początku dominowali w nich historycy, politologowie, socjologowie, potem w szerszym zakresie włączyli się prawnicy, pedagodzy, językoznawcy, kulturoznawcy. W każdym z tych okresów wyniki badań owocowały nie tylko ważnymi monografiami i artykułami, uzyskaniem przez ich autorów stopni i tytułów naukowych ale i podsumowującymi stan badań wydawnictwami (zob. Dopierała 2003-2005; Kopruckowiak, Kucharski 1986; Szydłowska-Ceglowska 1992). Ukazały się też liczne i cenne prace dotyczące np. problematyki mniejszości narodowych i migracji (Babiński, Chałupczak 2007). Wiodące obecnie metody i podejścia teoretyczne badań migracyjnych w Polsce w zakresie w/w dyscyplin konsumują w całej pełni wcześniejszy ich dorobek. Z jednej strony są one właściwe dla ich specyfiki, z drugiej zaś w istotnym zakresie mają charakter interdyscyplinarny oraz komplementarny. Stanowią dobry fundament dla oryginalnych badań oraz rozwoju teorii oraz metodologii (Chodubski 2008).

We współczesnych badaniach migracyjnych z perspektywy politologicznej podstawowe znaczenie mają ujęcia odwołujące się do dwóch metod naukowych. Zasadniczą rolę w kontekście specyfiki teorii badań politologicznych odgrywa metoda analizy systemowej. Umożliwia ona ujęcie badanych zjawisk, np. przyczyn migracji, fal migracyjnych, polityki migracyjnej, jako uporządkowanego wewnątrznie w całość układu elementów mających określoną strukturę (analiza makrosystemowa, średniego rzędu, mikrosystemowa). Dzięki jej zastosowaniu badana rzeczywistość podlega interpretacji nie jako luźny zbiór izolowanych elementów, lecz jako „przestrzeń” wewnątrznie zintegrowana i kierująca się określonymi prawidłowościami (Chałupczak et al. 2018).

Równie ważne znaczenie, szczególnie w kontekście badania np. polityk migracyjnych, ma metoda analizy decyzyjnej (np. Chałupczak et al. 2015). Pozwala ona na rozpatrywanie zjawisk i procesów społeczno-politycznych przez pryzmat: sytuacji decyzyjnej - czyli stanu rzeczywistości, problemu jaki ma rozwiązać ośrodek decyzyjny: ośrodka decyzji – jako podmiotu działania politycznego; procesu decyzyjnego – zespołu powiązań przyczynowo-skutkowych w celu rozwiązania problemu; decyzji politycznych – wyboru sposobu działania politycznego; implementacji decyzji – procesu urzeczywistnienia decyzji poprzez uruchomienie odpowiednich środków i instrumentów (Duszczyk et al. 2010).

W badaniach politologicznych, w tym problematyki migracji, charakter uzupełniający ma metoda instytucjonalno-prawna. Umożliwia ona analizę norm prawnych i aktów normatywnych oraz funkcjonowania podmiotów realizujących badaną sferę rzeczywistości. Ma ona zastosowanie w analizie m.in. polityk imigracyjnych, gdzie stan prawny w państwie przyjmującym determinuje status przybywających, charakter ich aktywności narodowej (Łodziński, Szonert 2017).

W badaniach migracyjnych z perspektywy stosunków międzynarodowych, których przedstawiciele korzystają też z metodologii właściwej naukom o polityce/politologii, zasadnicze znaczenie ma metoda analizy czynnikowej. Jej istotą jest identyfikacja, klasyfikacja, hierarchizacja, analiza, wnioskowanie i prognozowanie poszczególnych czynników w określony sposób kształtujących badane zjawisko społeczne. W badaniu migracji sprowadza się ona np. do prób wykrycia i analizy czynników warunkujących/determinujących ich charakter oraz strukturę, a także wpływających na sferę motywacji. W tym zakresie w nauce o stosunkach międzynarodowych stosowana jest tzw. teoria pola, w myśl której pole migracji międzynarodowych wyznaczają (we wzajemnym oddziaływaniu) czynniki polityczne, ekonomiczne, społeczne, etyczne, psychologiczne itp. (Chałupczak et al. 2015). Przyjmuje się, że w analizie czynnikowej zasadniczą rolę odgrywa tzw. kategoria wyznaczników, tj. zespół wzajemnie warunkujących się przesłanek powodujących określony skutek i wystarczających, aby dany skutek wystąpił.

Badacze migracji w ujęciu stosunków międzynarodowych sięgają także do tzw. jakościowej metody porównawczej, opartej na algebrze Bode'a. Ma ona na celu wyjaśnienie zjawisk politycznych dzięki ustaleniu kombinacji warunków przyczynowych występujących w poszczególnych przypad-

kach weryfikowanego zjawiska. Zgodnie z tym podejściem, zamiast dążyć do ustalenia jak często można wykryć dany związek przyczynowy (co ma miejsce w badaniach ilościowych), identyfikuje się warunki, z którymi mamy do czynienia w każdym dostępnym przypadku analizowanego zjawiska, np. migracja – „wiosna arabska” (warunki konieczne). Porównuje się więc te przypadki, by ustalić, czy istnieje czynnik, który samodzielnie wywołuje badane zjawisko (warunek wystarczający). To tzw. podejście bodowskie jest szczególnie przydatne w analizie i porównywaniu zjawisk rzadko występujących (Chałupczak et al. 2015).

W dziedzinie nauk prawnych (dyscypliny: prawo oraz nauki o administracji), w badaniach przede wszystkim polityki i prawa migracyjnego tak poszczególnych państw jak i np. Unii Europejskiej, podstawowe znaczenie ma metoda formalno-dogmatyczna. Jest ona stosowana powszechnie we wszystkich obszarach prawa i polega na analizie obowiązujących rozwiązań prawnych, przy czym obejmuje także ocenę orzecznictwa sądów w zakresie interpretacji i wykładni prawa. Ujęcie prawno-dogmatyczne koncentruje się np. na statusie prawnym migranta, który przesądza o jego uprawnieniach (Sieniow et al. 2013; Wróbel 2008).

Charakter uzupełniający dla nauk prawnych mają następujące metody: prawno-porównawcza, która umożliwia dokonanie oceny danej instytucji prawnej w kontekście rozwiązań przyjętych w innych systemach prawnych; teoretyczno-prawna, polegająca na badaniu teorii poszczególnych instytucji prawnych w oparciu o doktrynę prawa; historyczno-opisowa, polegająca na analizie procesu powstania i ewolucji danej instytucji prawnej w perspektywie historycznej (Heindrich 2005; Lesińska 2008; Pogorzala 2016)

Specyfiką metodologii nauk społecznych, a więc m.in. wskazanych wyżej dyscyplin, jest odwoływanie się tak do metod konstytuujących je jak i uzupełniających, często przejmowanych z dyscyplin pokrewnych. Do takich należy m.in. metoda komparatystyczna/porównawcza, wnioskowania z milczenia źródeł /ważna z racji współczesnego charakteru procesów migracji, charakteryzujących się z naturalną barierą dostępu do źródeł. W badaniach studium przypadku (*case study*) bardzo częste są odwołania do ujęć behawioralnych, polegających na analizie zjawisk politycznych i społecznych w drodze obserwacji zachowań tak jednostek jak i zbiorowości ludzkich. Często wykorzystywane są też elementy ujęć historycznych czy też statystycznych.

Badacze problematyki migracyjnej w swoich dociekaniach korzystają nie tylko z określonych metod, ale i paradygmatów badawczych, właściwym danej dyscyplinie naukowej. I tak np. politologowie najczęściej ujmują migracje w kontekście procesu politycznego. Jest on rozumiany jako ciąg zdarzeń obiektywnie ze sobą powiązanych, których ramy w polu polityki wyznacza określona prawidłowość warunkująca cel działania. Analiza procesów politycznych obejmuje nie tylko ich stany początkowe i końcowe, lecz także (lub przede wszystkim) pozwala na rekonstrukcję stanów pośrednich (Knopek 2004; Lesińska 2008; Żołędowski 2014).

W badaniach politologicznych polityki migracyjnej, jako polityki publicznej państwa, wielu badaczy stosuje tzw. paradygmat strukturalno-funkcjonalny (Chałupczak 2018; Adamczyk 2013; Duszczak 2012). Jego punktem wyjścia jest pogłębiona refleksja na temat specyfiki polityki migracyjnej jako przedmiotu badań naukowych. W tej jego części podejmowane są próby umiejscowienia polityki migracyjnej w strukturze obszarów, dziedzin i dyscyplin nauki, zdefiniowania właściwych jej pojęć i kategorii badawczych, zaprezentowania występujących tu typologii i paradygmatów oraz ujęć badawczych, charakterystyki możliwych do wykorzystania metod i technik badawczych oraz występujących szkół badawczych, a także dogłębne analizy stanu i kierunków badań.

Kolejnym elementem tego paradygmatu jest analiza determinantów polityki migracyjnej państwa, rozumianych jako określone, obiektywne i subiektywne sytuacje, fakty i okoliczności, w których kształtuje się i realizuje dana polityka. Na trzeci z kolei element tego paradygmatu składają się arty-

kulacja i analiza podmiotów badanej polityki. Tu charakterystyce poddaje się organy i instytucje – z jednej strony kreujące politykę migracyjną, z drugiej zaś wcielające ją w życie (np. Duszczyk 2012).

Najistotniejsze części przywoływanego paradygmatu, czwarta i piąta, to analizy koncepcji polityki migracyjnej państwa oraz etapy i zakres ich realizacji. I tak najpierw są w tych ujęciach artykułowane strategie i programy działania, ich ranga oraz etapy przewidziane do realizacji. Po nich następują dogłębne analizy realizacji polityki migracyjnej państwa, w których nacisk kładzie się na krytyczną charakterystykę podejmowanych działań. Dwa końcowe elementy powyższego paradygmatu, niekiedy łączone, obejmują oceny i próbę bilansu badanej polityki oraz perspektyw jej rozwoju.

3. Główne tematy badawcze w obszarze politologii i dyscyplin pokrewnych oraz badań migracyjnych

Jak wspomniano we wstępie, rozwój badań migracyjnych w takich dyscyplinach jak politologia, prawo czy stosunki międzynarodowe wiąże się bezpośrednio z rosnącym wpływem procesów migracyjnych na struktury państwa narodowego. Przedmiotem zainteresowań stały się tematy związane z kontrolą i efektywnym zarządzaniem migracyjnymi przez państwo za pomocą dostępnych narzędzi: prawa, polityki i instytucji. Swoistymi „meta-tematami” stały się wpływ migracji na państwo narodowe i jego przemiany oraz polityka migracyjna państwa.

3.1 Wpływ migracji na państwo narodowe (Grażyna Firlit-Fesnak)

Zagadnienie wpływu migracji na państwo narodowe jest rzadko podejmowanym tematem badań i studiów w szerokim spektrum badań migracyjnych w Polsce. Nawet w latach wzmożonego w Europie i w Polsce dyskursu politycznego i medialnego wokół tzw. kryzysu migracyjnego (2015-2017), kiedy wyraźnie państwa narodowe zaznaczyły swoją obecność i odrębność stanowisk w unijnym dyskursie politycznym o relokacji uchodźców, ich udziale w pomocy humanitarnej, wzmocnieniu działań na rzecz bezpieczeństwa wewnętrznego, zagadnienie relacji migracje – państwo narodowe nadal pozostało tematem niszowym w dyskursie akademickim². Wydaje się, że w polskich badaniach migracyjnych o profilu politologicznym po 1989 r. dominowała perspektywa Unii Europejskiej oraz perspektywa globalna. Niemniej przegląd bazy danych dotyczących badań migracyjnych w Polsce oraz innych publikacji politologicznych pozwala wyodrębnić kilka obszarów badawczych studiów i analiz dotyczących związków pomiędzy procesami migracyjnymi a państwem narodowym, takich jak:

1) Migracje jako czynnik ograniczenia suwerenności państwa narodowego.

Wiążące akty prawa międzynarodowego (międzynarodowa ochrona praw uchodźców oraz pracowników migrujących) oraz ustawodawstwo Unii Europejskiej dotyczące migracji ograniczają suwerenność zewnętrzną i wewnętrzną państwa narodowego. Legitymizacja międzynarodowego i europejskiego prawa jako wiążącego w regulowaniu praw migrantów politycznych i pracowników migrujących, procedur kontroli napływu imigrantów, współpracy w obszarze integracji imigrantów pomniejszyła obszar suwerenności państwa narodowego w obszarze normatywnym i instytucjonalnym. Ustawodawcza i wykonawcza wola suwerena musi być bowiem zgodna z systemem prawa europejskiego i zobowiązaniami międzynarodowymi (Anioł 2002; Stept 1999; Wasilkowski 1966).

---

2 Wyniki kwerendy publikacji w prominentnych czasopismach politologicznych w Polsce, takich jak: *Politeja* (UJ Kraków), *Studia Politologiczne* (INP Olsztyn), *Studia Polityczne* (ISP PAN), *Studia Europejskie* (Centrum Europejskie UW), *Przegląd Zachodni* (Instytut Zachodni), które ukazały się w tych czasopismach w latach 2015-2017 wskazują zaledwie 4 publikacje, w których obecne są odniesienia do jakiegoś aspektu relacji migracje-państwo. W tej mierze sytuacja nie uległa zmianie w stosunku do krytycznej oceny nikłego zainteresowania kluczowych czasopism politologicznym problematyką migracyjną z 2011 r. zob. M. Lesińska (2011).

2) Wpływ migracji na funkcje państwa

2.1) Wzrost znaczenia funkcji edukacyjnej i integracyjnej jako czynnika kształtowania tożsamości narodowej coraz bardziej zróżnicowanych kulturowo obywateli państw imigracyjnych; budowanie narodowej tożsamości obywateli z uwzględnieniem wartości narodowych i europejskich, tradycji i historii regionu. Dysfunkcjonalność państwa w tych obszarach stanowi potencjalne ryzyko utrwalania postaw kosmopolitycznych lub skrajnie radykalnych. Sprawność państwa w realizacji obydwu wymienionych funkcji stanowi także istotny czynnik integracji politycznej i spójności społecznej (por. Jakimowicz-Pisarska 2017, Jan Buszkowski 2005).

2.2) Zależność pomiędzy migracjami a sposobem i zakresem realizacji funkcji socjalnej państwa (m. in. Adamczyk 2013; Firlit-Fesnak 2013; KBnM 2014; Pogorzala 2016):

- Marginalny model polityki społecznej w Polsce jako czynnik emigracji zarobkowej; deficyt „godnej pracy”, osłabienie ochrony praw pracowniczych, spadek bezpieczeństwa i stabilności zatrudnienia, niski poziom ochrony socjalnej wobec różnych form ryzyka socjalnego (bezrobocie, starość, choroba, niepełnosprawność, niedostatek środków utrzymania). Wymienione czynniki stanowiły i nadal stanowią główne powody wypychające Polaków na rynki pracy krajów Europy Zachodniej (*push factors*). Aspekt socjalny nie wyczerpuje wszystkich powodów dezaprobaty polityki państwa polskiego jako przyczyny decyzji migracyjnych Polaków, jednak inne obszary polityki państwa jako czynniki wzmacniające procesy migracyjne nie stanowiły dotychczas przedmiotu badań politologicznych.
- Wpływ napływu imigrantów – głównie uchodźców – na poszerzenie zakresu i instrumentów socjalnej funkcji państwa oraz wzrost wydatków socjalnych państwa na realizację zobowiązań socjalnych wobec uchodźców. Przyjęcie uchodźców wiąże się z wysokimi kosztami zapewnienia im pobytu; mieszkanie, utrzymanie, edukacja, ochrona zdrowia, integracja, procedury administracyjne, przygotowanie profesjonalnych kadr generują nowe obszary działań w ramach polityki społecznej państwa i wysokie obciążenie finansów publicznych (m.in. G. Firlit-Fesnak, Ł. Łotocki (2008), J. Frelak, W. Klaus, J., Wiśniewski (2007).
- Imigranci jako potencjalne zagrożenie dla bezpieczeństwa socjalnego obywateli, bariera dla wzrostu standardu świadczeń socjalnych. To potencjalny obszar konfliktu pomiędzy zobowiązaniami państwa wobec obywateli i powinnościami wobec uchodźców i integracji imigrantów. Zachowanie równowagi w tym obszarze jest niezwykle trudnym zadaniem dla biedniejszych krajów Europy (w tym Polski), w których nadal wiele grup społecznych oczekuje na większe wsparcie socjalne państwa.
- Konieczność rozszerzenia rozumienia polityki polonijnej o socjalną ochronę polskich emigrantów doświadczających bezdomności, marginalizacji i wykluczenia społecznego. To nowy wymiar polityki socjalnej państwa dotyczący starego aspektu procesów migracyjnych (Thomas, Znaniecki 1976): emigranci doświadczają bowiem nie tylko sukcesu, ale i porażek w „stawaniu” się członkiem nowej społeczności na obczyźnie, reorganizacja dotychczasowego życia nierzadko przemienia się w dezorganizację, uwikłanie w różnorakie przejawy dewiacji negatywnych. Pozostawienie tego problemu inicjatywom organizacji pozarządowych i prawie jego nieobecność w polityce polonijnej państwa polskiego jest „*wyrazem elityzmu polityki państwa wobec emigrantów, nieprzestrzegania zasady równego traktowania obywateli polskich przez ich państwo*” (KBnM PAN 2014).
- Migracje jako czynnik zagrożenia bezpieczeństwa wewnętrznego. Klasyczna funkcja państwa zapewnienia bezpieczeństwa obywatelom nabiera nowych znaczeń i wymiarów w obliczu zagrożenia terrorystycznego, konfliktów międzykulturowych, zorganizowanej przestępczości związanej z przemytem imigrantów. Z tym obszarem korespondują analizy dotyczące wzmocnienia prerogatyw państwa i wzrostu wydatków publicznych na doskonalenie systemu kontroli ruchu gra-

nicznego, usprawnienia procedur formalnych i zaplecza instytucjonalnego dotyczących azylu, readmisji, deportacji, budowania rzetelnego systemu identyfikacji i kontroli imigrantów, przy wykorzystaniu doświadczeń w tym zakresie innych państw europejskich (m. in. Firlit-Fesnak, Ł. Łotocki, P. Zawadzki, 2016; Iglicka 2004; Marcinkowski 2017; Terminiński 2009).

- Napływ imigrantów jako czynnik dekonstrukcji doktryny państwa opartego na paradygmacie narodu etnicznego odwołującego się do wspólnego pochodzenia i historycznej wspólnoty losu w kierunku narodu politycznego opartego na wspólnoty obywateli. Zagadnienie to analizowane jest głównie w perspektywie polityki multikulturalizmu państw imigracyjnych państw Europy Zachodniej oraz ideologizacji dyskursu o wielokulturowości w dyskursie publicznym (w tym dyskursie politycznym) (m. in. Sliz 2009; Żołędowski 2014; Żołędowski, Sulkowski 2011).

Powyższy przegląd tematyki politologicznej refleksji badawczej w polskich publikacjach migracyjnych wokół relacji migracje-państwo narodowe wskazuje na relatywnie częstą obecność studiów dotyczących konieczności redefinicji klasycznych funkcji państwa pod wpływem procesów migracyjnych oraz silnego wpływu czynników zewnętrznych (politycznych, ekonomicznych, kulturowych) na ewolucję roli/znaczenia państwa narodowego w regulowaniu przepływów migracyjnych i zarządzaniu migracją. Przeprowadzona analiza skłania także do wskazania deficytów badań politologicznych w tym obszarze tematycznym. Wydaje się, że ważnym zadaniem dla politologów jest podjęcie takich kwestii, jak: wpływ migracji na przemiany struktury etnicznej regionów Polski, nowe wymiary relacji pomiędzy autochtonicznymi mniejszościami a większością (w tym szczególnie śląska identyfikacja narodowa), dyskurs polityczny wokół migracji w kontekście koncepcji doktryny migracyjnej państwa, polityczne następstwa imigracji zarobkowej z Ukrainy, prawa polityczne i obywatelstw

3.2 Analiza polityki migracyjnej (Magdalena Lesińska)

Wśród tematów wiodącym w badaniach migracyjnych w obszarze politologii i dyscyplinach pokrewnych znajduje się analiza polityki migracyjnej, rozumianej jako działania państwa których adresatem są emigranci, jak i imigranci. Obserwowany jest dynamiczny wzrost zainteresowania tym tematem, efektem którego jest stale rosnąca liczba projektów i publikacji. Można postawić tezę, że dynamika prowadzonych badań i analiz polityki migracyjnej stanowi odzwierciedlenie toczących się wydarzeń i zmian społeczno-politycznych. Publikowane analizy zazwyczaj wykorzystują schemat chronologiczny i przedstawiają stan obecny oraz zmiany w prawie i polityce migracyjnej na przestrzeni czasu (Szonert, Łodziński 2016, Wach 2018). Analiza polityki migracyjnej najczęściej dokonywana jest przez badaczy z wykorzystaniem analizy historycznej (zmiany prawa migracyjnego w czasie, ich powody i konsekwencje) oraz instytucjonalizmu, który koncentruje się na miejscu i roli istniejących instytucji w tworzeniu i rozwoju polityki (*policy making process*). Jego użyteczność jest widoczna szczególnie w analizie kształtu i kierunku polityki migracyjnej w kontekście rozwoju instytucji oraz systemu prawnonormatywnego państwa (władza wykonawcza, ustawodawcza, sądy), a także ponadnarodowym (porozumienia i organizacje międzynarodowe) .

Polityka migracyjna jest także analizowana jako wypadkowa gry interesów określonych grup. Państwo jest polem starcia zorganizowanych grup reprezentujących określone interesy, a polityka (w tym migracyjna) jest ich wypadkową. Kształtowanie się kierunku i treści polityki migracyjnej można porównać do gry pomiędzy państwem a migrantami, gdzie państwo ustanawia jej reguły, a migranci są zmuszeni dostosować się do nich lub znaleźć istniejące luki prawne, by spełnić swoje migracyjne plany. Gracze (zarówno państwo, jak i migranci) reprezentują swoje partykularne interesy. Interesy w tej grze, podobnie jak sami gracze, mają charakter kolektywny lub indywidualny. Do podmiotów kolektywnych zaliczyć należy państwa (przyjmujące i wysyłające), społeczeństwa (przyjmujące i wysyłające), imigrantów jako zbiorowość; do podmiotów indywidualnych – migrantów jako jednostki, obywateli państwa przyjmującego i wysyłającego.

Szczególnie interesującym wątkiem, mającym obecnie spory potencjał analityczny, jest wątek upolitycznienia (polityzacji) migracji, związany z obecnością migracji w kampaniach wyborczych, stosunku partii politycznych wobec procesów mobilności ludzi oraz wykorzystaniu tematu migracji przez radykalną prawicę. Koncepcja upolitycznienia jest przedmiotem dyskusji i ciągłego rozwoju w naukach politycznych. Uznaje się, że upolitycznienie to proces, w trakcie którego dany problem (zjawisko, zagadnienie) staje się politycznym, jest przedmiotem zainteresowania instytucji państwa (poprzez akty prawne lub podjęcie określonych działań politycznych), przyczyną polaryzacji (sporu politycznego), w którym strony (np. partie polityczne) reprezentują odrębne stanowiska i/lub jest on wykorzystywany w walce o wyborcę i władzę (Duszczyk, Lesińska 2016).

Moment i przebieg procesu upolitycznienia migracji w danym państwie zależy nie tylko od ilościowego i jakościowego charakteru napływów, ale także od cech systemu politycznego i jego aktorów, jego otoczenia międzynarodowego i uwarunkowań historycznych. Polityka migracyjna przez długie dekady tworzona była w zaciszu gabinetów i pozostawała domeną administracji (była procesem wysoce biurokratyzowanym, inicjowanym odgórnie i kreowanym przez urzędników), nie była tematem debat politycznych, parlamentarnych czy publicznych, nie była także obecna w programach partii i kampaniach wyborczych (zob. Duszczyk et al. 2010; Kicinger, Koryś 2010; Łodziński, Szonert 2017). Podczas gdy kwestia migracji wpisała się na stałe w debatę polityczną i publiczną w państwach Europy zachodniej na przełomie lat 1980. i 1990., kiedy to radykalne partie prawicowe ustanowiły imigrantów wiodącym tematem swoich programów wyborczych, a retoryka antyimigrancka stała się główną osią kampanii wyborczych polaryzującą scenę polityczną i opinię publiczną. Rola partii politycznych w tworzeniu dyskursu o migracjach i polityki państwa wobec procesów przemieszczania się ludności stanowi obiecujące pole do analiz, słabo rozpoznane szczególnie w Polsce.

W rozwoju polityki migracyjnej Polski wyróżnionych zostało kilka etapów (za: Lesińska, Stefańska, Szulecka 2010: 262–264): instytucjonalizacji (1989–2001), europeizacji (2001–2004) oraz stabilizacji (od 2004 r.). Z pewną ostrożnością można wyróżnić kolejny etap, który rozpoczął się w 2015 roku, kiedy to temat migracji został upolityczniony i włączony do programów partii politycznych i kampanii wyborczych, stał się także przedmiotem konfliktu politycznego związanego z podejściem do kwestii realokacji uchodźców i stanowiska rządu polskiego w tej sprawie (Lesińska 2016; Adamczyk 2017).

Podobne etapy można wyróżnić analizując rozwój badań i publikacji dotyczących tego tematu³. Pierwszym okresem wzmożonego zainteresowania tematem polityki migracyjnej były wczesne lata 1990. Był to etap tworzenia zrębów nowej struktury prawnej i instytucjonalnej dotyczącej cudzoziemców w Polsce, który był „gotowym” tematem do przeprowadzenia analiz. Pierwsze publikacje w okresie po 1989 roku skupiały się przede wszystkim na zachodzących w okresie transformacji zmianach w systemie prawnym i instytucjonalnym, był to okres zmian w prawie porządkujących kwestie związane z napływem i pobytem cudzoziemców w Polsce, obywatelstwem i statusem prawnym Polaków za granicą. Państwo polskie musiało włączyć się w regionalny i światowy system prawno-polityczny dotyczący przepływów migracyjnych. Ilość tekstów dotyczących *stricte* polityki i prawa migracyjnego była początkowo dość skromna (zob. m.in. Anioł 1992; Okólski 1994; Łodziński 1998, 1999), nierzadko autorami byli sami jej współtwórcy (Lewandowski, Szonert 1997).

Należy zauważyć, że w tym okresie, poza analizą zachodzących zmian, pojawiały się także inspirujące wątki koncepcyjne. Jeden z nich dotyczył pojęcia doktryny migracyjnej oraz jej roli w tworzeniu i rozwoju polityki migracyjnej (Głębicka et al. 1998). Teza, że żadna polityka nie może być efektywna w długim okresie, jeśli nie jest oparta na przemyślanej strategii, która wyznacza cele, zasady i scenariusze polityki migracyjnej, okazała się ważną inspiracją dla kolejnych badaczy (zob. m.in. Kaźmierkiewicz 2012).

---

3 Rozmiar niniejszego opracowania pozwoliło na uwzględnienie jedynie niewielkiej części istniejących publikacji i badań.

Kolejny okres to akcesja Polski do struktur europejskich, kiedy to prawo dotyczące wjazdu i pobytu cudzoziemców stało się przedmiotem uwspólnotwienia, a tym samym i polityka migracyjna. Wśród powstałych publikacji na wyróżnienie zasługuje bez wątpienia monografia Agnieszki Weiner (2006) dotycząca europeizacji polskiej polityki migracyjnej, która nie tylko wprowadziła i rozwinęła na gruncie polskim koncepcję konwergencji polityki i europeizacji jako jej skutku, ale także przeprowadziła pogłębione i wnikliwe badanie tego procesu na przykładzie polskiej polityki migracyjnej z wykorzystaniem metod analizy dyskursu politycznego i medialnego, w tym debat parlamentarnych oraz opinii środowiska pozarządowego i ekspertów. Temat zmian w polskiej polityce migracyjnej okazał się bardzo ciekawym polem do analiz dla politologów i przedstawicieli dyscyplin pokrewnych (zob. m.in. Duszczyk et al. 2010; Iglicka et al. 2005; Kicinger et al. 2007; Matyja et al. 2015). Podobna sytuacja miała miejsce wśród badaczy prawa, gdzie temat unijnego prawodawstwa w obszarze migracji oraz europeizacji prawa administracyjnego państwa zyskał na popularności, w szczególności zaś prawa dotyczącego cudzoziemców (zob. min. Wróbel 2007, 2008).

W okresie trzecim (określonym mianem stabilizacji) zaczęły dominować analizy kwestii szczegółowych w ramach ogólnie pojętej polityki migracyjnej. Były one związane z aktualnymi procesami, jakie miały miejsce: np. polityka Polski wobec masowej emigracji Polaków i migracji powrotnych własnych obywateli (Duszczyk 2007; Lesińska 2010; Szczepański 2011) czy nierejestrowany pobyt i praca cudzoziemców (Kicinger, Kloc-Nowak 2008; Szulecka 2016). Pojawiły się próby pogłębionej analizy roli instytucjonalnych aktorów, wewnątrz- i zewnątrzsystemowych mających wpływ na proces tworzenia polityki migracyjnej (Kicinger, Koryś 2010; Lesińska, Stefańska 2015; Pogorzała 2016).

W okresie dynamicznego wzrostu zainteresowania polityką migracyjną jako tematem badań i analiz powstały liczne publikacje dotyczące polityk szczegółowych, adresowanych do konkretnych grup napływowych lub segmentu polityki migracyjnej. Wiele z nich dotyczyło prawa i działań państwa podejmowanych wobec uchodźców i azylantów, tak w Polsce, jak i w innych krajach europejskich (m.in. Florczak 2003; Hryniewicz 2005; Heidrich 2005; Łodziński, Szonert 2011; Heidrich, Nakonieczna-Bartosiewicz 2016; Balicki 2012), także w perspektywie porównawczej (Łukasiewicz 2017). Spore zainteresowanie na przestrzeni lat wzbudziła kwestia polityki repatriacyjnej (Kurenda 1999; Iglicka 1998; Hut 2011, 2014) oraz integracyjnej (Bieniecki et al. 2006, Grzymała-Kazłowska, Łodziński 2008; Lesińska 2008). Na pograniczu prawa i politologii rozwinęły się w tym okresie tematy dotyczące statusu prawnego cudzoziemca (Skotnicki 1997; Białocerkiewicz 1999; Jagielski 1997, 2001; Klaus 2013; Sieniow 2014), obywatelstwa i polityki naturalizacji w Polsce (Jagielski 1998; Górny, Koryś 2007; Górny, Pudzianowska 2009; Pudzianowska 2013; Sieniow 2013; Zdanowicz 2001) oraz analizy konkretnych rozwiązań prawnych, jak np. Karty Polaka (Madera 2006; Jagielski, Pudzianowska 2008), praw politycznych (Trojanowska-Strzęboszewska 2013; Łodziński et al. 2014), jak i partycypacji politycznej i wyborczej Polaków za granicą w ujęciu historycznym i współczesnym (Lesińska 2014, 2016). Nie unikano tematów trudnych i kontrowersyjnych jak np. przestępczość cudzoziemców (Rzeplińska 2000; Klaus, Laskowska, Rzeplińska 2018) czy praca przymusowa (Dąbrowski 2014).

W tym okresie najsilniej obecnym wątkiem stała się polityka państwa polskiego wobec cudzoziemców. Początkowo dominowała perspektywa potrzeb rynku pracy (Duszczyk 2012), co było związane także z faktem, że autorami wielu prowadzonych w tym temacie analiz byli ekonomiści (np. Kaczmarczyk, Okólski 2008). Ta ostatnia publikacja była wynikiem projektu „Polityka migracyjna jako instrument promocji zatrudnienia i walki z bezrobociem w Polsce”, który na zlecenie Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej był realizowany przez Ośrodek Badań nad Migracjami UW (OBM UW)⁴. Ten przykład obrazuje jeszcze jedną zależność, którą można dostrzec analizując rozwój badań i publikacji migracyjnych – ich ścisły związek z realizowanymi projektami badawczymi (zlecanymi przez instytucje zewnętrzne lub pozyskiwanymi przez samych badaczy).

---

⁴ Więcej informacji na temat projektu: <http://www.migracje.uw.edu.pl/projects/polityka-migracyjna-jako-instrument-promocji-zatrudnienia-i-walki-z-bezrobociem-w-polsce/>

Pierwsza dogłębna analiza polityki migracyjnej Polski powstała przy okazji innego projektu koordynowanego przez OBM UW: „Kraje Śródziemnomorskie i Europy Środkowo-Wschodniej jako nowe kraje imigracyjne w Unii Europejskiej (IDEA)”, finansowanego z 6 Programu Ramowego UE⁵. Jednym z celów projektu była analiza polityk migracyjnych w badanych krajach oraz efektywność i zdolność instytucji publicznych do ich realizacji. W trakcie jego trwania analizie poddano wyróżnione w ramach polityki migracyjnej obszary szczegółowe i czynniki mające wpływ na jej zakres i rozwój (Duszczek et al. 2010). Wyróżniono kilka podstawowych obszarów polityki migracyjnej: polityka admisyjna, dostępu do rynku pracy, integracyjna, naturalizacyjna oraz poddano je szczegółowej analizie. Wniosek płynący z przedstawionej analizy był jednoznaczny: na ówczesnym etapie rozwoju polityka migracyjna Polski była „*zbiorem decyzji podjętych ad hoc i działań realizowanych post factum*”, a czynniki mające wpływ na jej rozwój wynikały przede wszystkim z sytuacji międzynarodowej (wejścia Polski w struktury unijne) niż z sytuacji wewnętrznej (Lesińska 2010: 122). Inną wartościową analizą polskiej polityki migracyjnej, obejmującą okres od 1989, roku jest publikacja Sławomira Łodzińskiego i Marka Szonerta (2017), którą autorzy określili mianem „*niepolitycznej polityki*”, podkreślając że jest ona przede wszystkim domeną administracji, a nie polityków oraz obejmuje procedury prawne i instytucje związane z kontrolą i bezpieczeństwem migracji, i jako taka nie jest przedmiotem szerszej refleksji związanej z zachodzącymi procesami społecznymi. Warto tutaj zwrócić uwagę na próby włączenia w badania polityki migracyjnej podejść z zakresu instytucjonalizmu (Pawlak 2011, 2013), zarządzania (Matusz-Protasiewicz 2014), czy dyskursu politycznego wokół imigracji (Malinowski Rubio 2012) oraz emigracji i diaspory (Lesińska 2016). Co ważne, analiza polityki migracyjnej nie jest jedynie zastosowana do polskiego przypadku, ale coraz więcej pojawia się analiz kontekstu regionalnego: Europy środkowo-wschodniej czy państw krajów wyszehradzkich (Segeš-Frelak 2017).

Zapewne ze względu na charakter Polski jako kraju emigracyjnego, temat polityki emigracyjnej oraz działań państwa wobec diaspory polskiej (Polonii i Polaków za granicą), stał się ważnym wątkiem w badaniach migracyjnych, co znajduje swoje odzwierciedlenie w literaturze. Przedmiotem analizy stała się przede wszystkim polityka emigracyjna w aspekcie historycznym (Kicinger 2005; Machcewicz 1999; Stola 2010), emigracja jako zjawisko polityczne (Chodubski 1992), polityka Polski wobec diaspory oraz działania polityczne Polonii wobec państwa polskiego w okresie przed- i powojennym (Friszke 1999; Machcewicz 1999), charakter diaspory i wewnętrzne podziały polityczne, także w obrębie nowej fali emigracyjnej (Garapich 2009) oraz współczesna polityka państwa wobec polskiej diaspory (Babiński 1992; Fiń et al. 2013; Chałupczak et al. 2014; Nowosielski 2016; Nowosielski, Nowak 2017; Stefańska 2017).

Stosunkowo niedawno temat migracji został także włączony w obręb zainteresowań badaczy zajmujących się analizą stosunków międzynarodowych, a w ich ramach studiów nad globalizacją (Wyciechowska 2006) oraz nad bezpieczeństwem (Nakonieczna 2007; Adamczyk 2013; Mickiewicz, Wyligała 2009). Świadczy to o tym, że temat polityki migracyjnej, a szerzej wpływu migracji na działania państwa (tak wewnętrzne, jak i w przestrzeni międzynarodowej) stanowi inspirujący wątek dla przedstawicieli nie tylko nauk politycznych, ale także dyscyplin pokrewnych. Warto zauważyć, że analizą tematów *stricte* politycznych i prawnych zajmowali i zajmują się autorzy o zróżnicowanej tożsamości dyscyplinarnej (nie tylko przedstawiciele politologii czy prawa).

4. Dynamika badań migracyjnych w obszarze politologii i naukach pokrewnych w okresie 1989-2017 (Magdalena Lesińska)

Dane z unikatowej bazy danych (zob. roz. wprowadzający) stworzonej przez zespół Komitetu Badań nad Migracjami PAN pozwalają prześledzić trendy i wyciągnąć ogólne wnioski na temat

---

⁵ Więcej informacji na temat projektu: <http://www.migracje.uw.edu.pl/projects/kraje-sroziemnomorskie-i-europy-srodkowo-wschodniej-jako-nowe-kraje-imigracyjne-w-unii-europejskiej-idea/>

udziału dyscyplin będących przedmiotem rozważań w tym rozdziale w nurcie badań migracyjnych. Jak wspomniano we wstępie do niniejszego raportu, baza ta ma swoje poważne ograniczenia i nie należy jej traktować jako wyczerpującego źródła danych na temat instytucji, osób, projektów i publikacji związanych z badaniami migracyjnymi. Mimo wszystko stanowić może podstawę do pokazania najważniejszych danych zebranych przez tworzącą bazę zespół.

W bazie znalazły się dane prawie stu ośrodków zajmujących się badaniami migracyjnymi, w tym prawie 30 (27%) z nich zostały scharakteryzowane jako te, w których jedną z wiodących dyscyplin jest politologia, polityka społeczna, prawo lub stosunki międzynarodowe. Na tej liście znalazły się cztery jednostki z Uniwersytetu Warszawskiego, dwie z Uniwersytetu Jagiellońskiego, a pozostałe reprezentują największe ośrodki akademickie w kraju, a także PAN. Pozwala to na ogólny wniosek, że w każdej większej jednostce akademickiej w Polsce, istnieje przynajmniej jedna jednostka związana z analizowanymi dyscyplinami, której pracownicy zajmują się badaniami migracyjnymi. Na liście znalazły się także trzy instytucje poza-akademickie (fundacje), które zajmują się polityką i prawem migracyjnym, prowadzące własne badania i publikujące wartościowe raporty i analizy.

Lista ośrodków zajmujących się badaniami migracyjnymi w obszarze dyscyplin: politologia, prawo, stosunki międzynarodowe⁶:

- Uniwersytet Warszawski: Ośrodek Badań nad Migracjami
- Uniwersytet Warszawski: Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych, Instytut Polityki Społecznej
- Uniwersytet Warszawski: Wydział Stosowanych Nauk Społecznych i Resocjalizacji, Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji
- Uniwersytet Warszawski: Ośrodek Badań Handlu Ludźmi
- Uniwersytet Jagielloński: Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych, Instytut Europeistyki
- Uniwersytet Jagielloński: Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych, Instytut Studiów Międzykulturowych
- Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie: Wydział Ekonomii i Stosunków Międzynarodowych, Katedra Studiów Europejskich
- Uniwersytet Gdański: Wydział Nauk Społecznych Instytut Politologii
- Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie: Wydział Politologii Zakład Badań Etnicznych
- Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego: Wydział Nauk Historycznych i Społecznych Międzyinstytutowy Zakład Badań nad Migracją
- Uniwersytet Wrocławski: Wydział Nauk Społecznych, Instytut Studiów Międzynarodowych
- Uniwersytet Mikołaja Kopernika: Wydział Humanistyczny Instytut Socjologii
- Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu: Centrum Badań Migracyjnych (CeBaM)
- Uniwersytet w Białymstoku: Wydział Prawa Katedra Prawa Międzynarodowego
- Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie: Wydział Nauk Ekonomicznych Katedra Polityki Społecznej i Ubezpieczeń
- Katolicki Uniwersytet Lubelski: Wydział Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Centrum Badań nad Europejskim Prawem i Polityką Migracyjną

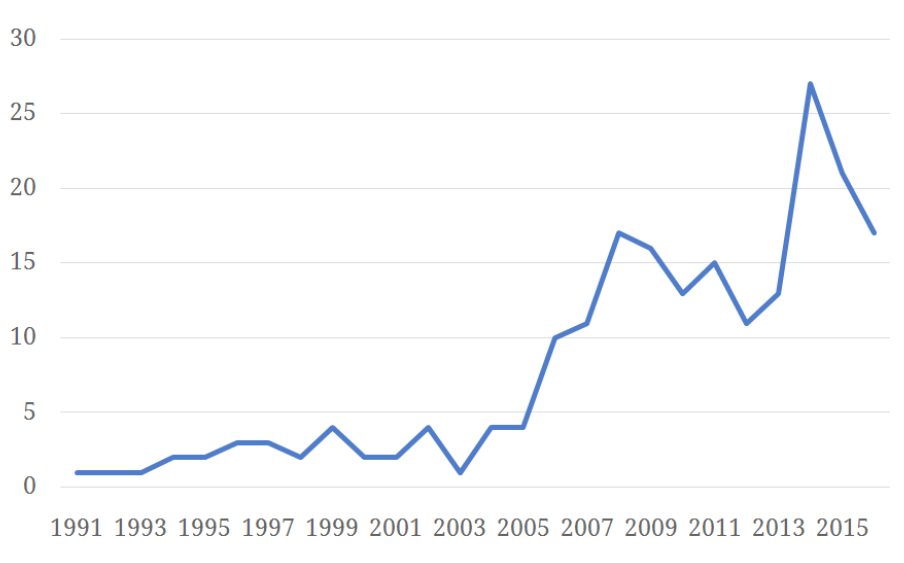
---

⁶ Lista ta zapewne nie jest wyczerpująca.

- Uniwersytet Rzeszowski: Katedra Makroekonomii i Stosunków Międzynarodowych
- Polska Akademia Nauk: Instytut Studiów Politycznych
- Polska Akademia Nauk: Instytut Nauk Prawnych
- Politechnika Opolska: Wydział Zarządzania Katedra Ekonomii Rozwoju i Polityki Ekonomicznej
- Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Szymona Szymonowica w Zamościu: Instytut Humanistyczny
- Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie: Instytut Badań nad Cywilizacjami
- Centrum Stosunków Międzynarodowych
- Instytut Zachodni w Poznaniu
- Helsińska Fundacja Praw Człowieka
- Fundacja Instytut Spraw Publicznych
- Fundacja Instytut na rzecz Państwa Prawa

W bazie zostały także zebrane projekty naukowe realizowane przez jednostki naukowe. Obejmuje ona 183 rekordów (należy zaznaczyć, że nie ma w niej projektów międzynarodowych, w których jednostki te są partnerami). Wśród nich 33 (18%) projekty przypisane zostały do politologii lub polityki społecznej. Na wykresie poniżej przedstawiono liczbę publikacji przypisanych do nauki o polityce (politologii i polityki społecznej) w okresie od 1989 roku. Mając na względzie ograniczenia powstałej bazy nie jest ona miarodajnym źródłem konkretnych danych ilościowych, jednak na podstawie zebranych tytułów można zaobserwować dynamikę powstawania publikacji w badanym czasie. Podobnie jak w przypadku nauk ekonomicznych, także w naukach o polityce widoczny jest znaczący przyrost publikacji obserwowany po 2006 roku, co wiązać można z akcesją Polski do UE i zainteresowaniem tematem politycznych i prawnych skutków migracji poakcesyjnych oraz rozwojem polityki państwa w tym obszarze.

Wykres 2. Liczebność publikacji dotyczących migracji przypisanych do politologii i polityki społecznej w latach 1989-2016

Źródło: Baza publikacji migracyjnych KBM PAN (2017).

Nawet pobieżny przegląd literatury pozwala ocenić, jak niewielka jest rzeczywista obecność migracji w badaniach politologicznych w Polsce. Charakteryzuje ją wąskie spektrum tematów oraz ana-

liza oparta bardzo często na źródłach wtórnych. Stan ten jest naturalnym odzwierciedleniem faktu, że migracje były zjawiskiem, które do tej pory zajmowało miejsce nie w centrum, ale na obrzeżach zainteresowania polskiej politologii. Z przykrością pozostaje stwierdzić, że migracje jako temat badawczy nie zajmują wiele miejsca w dorobku polskiej politologii. W sposób szczególny ten brak widoczny jest w polskich czasopismach politologicznych, w których trudno znaleźć artykuły, traktujące migracje jako zasadniczy temat analizy. Co więcej, widoczny jest brak badań porównawczych, polskie badania migracyjne są w większości skoncentrowane na wymiarze krajowym, niewiele jest prób ujęcia zjawiska w szerszym regionalnym czy europejskim kontekście. Pomimo zwiększającej się dynamicznie liczby badań i publikacji, co świadczy o rosnącym zainteresowaniu, nieliczne są także próby propozycji teoretycznych czy koncepcyjnych opartych na pogłębionych analizach i badaniach źródłowych.

W celu zobrazowania obecności tematyki migracyjnej w artykułach publikowanych przez przedstawicieli politologii i dyscyplin pokrewnych została przeprowadzona analiza ilościowa opublikowanych artykułów. Jej wyniki ukazują ograniczony zakres tekstów z analizowanych dyscyplin publikowanych w polskich czasopismach migracyjnych z jednej strony, z drugiej - artykułów o tematyce migracyjnej w czasopismach wiodących dla politologii i dyscyplin pokrewnych.

Na potrzeby tego opracowania przeanalizowano tytuły artykułów opublikowanych w dwóch wiodących czasopismach polskich o tematyce migracyjnej (*Studia Migracyjne- Przegląd Polonijny* oraz *CEEMR Central Eastern European Migration Review*), dwóch czasopismach politologicznych (*Politeja* oraz *Studia Polityczne*) oraz wiodącym czasopiśmie dla stosunków międzynarodowych (*Stosunki Międzynarodowe*). Wyniki analizy są następujące:

W czasopiśmie *Studia Migracyjne- Przegląd Polonijny* (65 numerów z lat 2000-2017, ok. 650 artykułów), 41 artykułów (6%) dotyczyło tematyki z zakresu politologii, prawa i stosunków międzynarodowych. W *Central Eastern European Migration Review* (10 zeszytów z lat 2012-2017, ok. 61 artykułów), artykułów o takiej tematyce opublikowano 7 (11%).

Z kolei w czasopismach reprezentatywnych dla politologii i dyscyplin obecność artykułów o tematyce migracyjnej jest bardzo niewielka. W czasopiśmie *Politeja* (46 zeszytów z lat 2003-2017, ok. 920 artykułów), 34 (4%) artykułów dotyczyło tematów związanych bezpośrednio lub pośrednio z migracjami. W *Studiach Politycznych* (43 zeszyty z lat 1992-2016, ok. 516 artykułów), 5 (1%) artykułów było poświęconych migracjom. Identyczny poziom dotyczy także czasopisma *Stosunki Międzynarodowe* (34 zeszyty z lat 2000-2017, ok. 340 artykułów), gdzie również 5 (1%) artykułów dotyczyło tematyki migracji.

5. Specyfika migracji i badań migracyjnych w obszarze politologii i dyscyplin pokrewnych. Podsumowanie (Michał Nowosielski)

- 1) Jedną z cech specyficznych polskich badań nad migracjami jest fakt, iż w politologii i dyscyplinach pokrewnych rozwinęły się one stosunkowo późno. Należy także zwrócić uwagę, iż rozwój politologicznej refleksji nad procesami migracji po 1989 r. by początkowo raczej powolny, dopiero na początku XXI w. dało się zaobserwować zwiększone zainteresowanie tą problematyką (Chodubski 2006). Może to wynikać przede wszystkim z naśladowczej i niesamodzielnej polityki państwa wobec migracji po 1989 r. (Łodziński, Szonert 2017). Szczególnym impulsem do ich rozwoju stał się proces integracji Polski z UE – i to zarówno na etapie przygotowania do przystąpienia, jak i analizy jego skutków po 2004 r. Wydaje się, że do tego czasu dla polskiej politologii migracje nie stanowiły interesującego zjawiska.
- 2) Silne powiązanie rozwoju politologicznych badań nad migracją z procesem integracji europejskiej powoduje, iż gros prac poświęconych tematyce migrantologicznej koncertuje się przede wszystkim na przemianach polityki migracyjnej. Z jednej strony nie odbiega to od praktyki stosowanej w innych krajach. Z drugiej jednak strony takie powiązanie ma swoje konsekwencje. Polegają one

przede wszystkim na tym, że inne wątki, lub też inne (pozaeuropejskie) konteksty migracji są rzadziej podnoszone w prawno-politologicznym dyskursie. Istnieje nadal niewykorzystany potencjał politologii w badaniach migracji (Lesińska 2012). Wciąż widoczne są braki w systematycznej teoretycznej analizie międzynarodowych migracji na gruncie omawianych dyscyplin.

- 3) Szczególną konsekwencją koncentracji na wątku polityk migracyjnych jest fakt, iż w istniejących pracach na ten temat silnie dominuje analiza na poziomie makro – szczególnie dotycząca państwa (także państwa w przestrzeni międzynarodowej). Inne poziomy – meso lub mikro są mniej przez badaczy analizowane. Problemy – rozwijane przecież w politologii światowej – takie jak polityczne (także transnarodowe) zaangażowanie migrantów, upolitycznienie kwestii migracji, inkluzja polityczna migrantów, polityczne instytucje tworzone przez i dla migrantów są albo pomijane, albo podejmowane przez pojedynczych badaczy. Problemy te podejmowane są z kolei przez badaczy reprezentujących inne dyscypliny, np. historyków (Friszke 1999, Wojdon 2008), antropologów (Garapich 2009) czy socjologów (Nowosielski 2016).
- 4) Warty odnotowania jest fakt, iż szczególnie na początkowych etapach rozwoju politologicznych badań nad migracjami w Polsce problemy podejmowane przez nauki polityczne (m. in. analiza polityki migracyjnej, wpływ migracji na państwo narodowe, rola państwa w zarządzaniu procesami migracyjnymi, kwestie obywatelstwa, bezpieczeństwa, etc.) oraz analiza politologiczna pojawiały się (oraz pojawiają się do dziś) w pracach nie-politologów (socjologów, historyków, antropologów, ekonomistów) (np. Łodziński, Pudzianowska, Szaranowicz-Kusz 2014; Łodziński, Szonert 2017, Kubicki et.al. 2017; Fiń et al. 2013). Można nawet zaryzykować twierdzenie, że to właśnie nie-politolodzy bywali prekursorami politycznych studiów nad migracjami w Polsce. Z czasem coraz więcej politologów podejmowało badania nad tą tematyką. Schemat ten jest zresztą podobny jak w przypadku rozwoju politologicznego namysłu nad migracjami w nauce światowej.
- 5) Konsekwencją takiej ścieżki rozwojowej może być fakt, iż obserwujemy brak sztywnych granic między poszczególnymi dyscyplinami, ich przenikanie się czy też interdyscyplinarność. Badacze politolodzy korzystają z osiągnięć i metod innych nauk, z kolei nie-politolodzy bardzo często poruszają wątki pozostające w obrębie nauk o polityce. Z jednej strony może mieć to konsekwencje pozytywne – dzięki dialogowi między dyscyplinami poszerzają się nasze możliwości poznania i interpretacji różnych zjawisk. Z drugiej jednak strony taki stan rzeczy powoduje, iż badacze swobodnie mogą interpretować wyniki swoich badań jako takie, które plasują się w domenie politologii lub innych nauk pokrewnych (zob. też wstęp).
- 6) Problem niedostatecznej wciąż obecności badań migracyjnych w szczególności w politologii i pokrewnych dyscyplinach (z wyjątkiem prawa) może być pogłębiony słabą instytucjonalizacją badań migracyjnych w obrębie nauk o polityce. Analiza struktury wydziałów/institutów politologicznych wskazuje, iż problemem migracji zajmują się tam raczej pojedyncze osoby, niewiele jest zespołów/zakładów/katedr specjalizujących się w tej problematyce. W niektórych wypadkach badania nad migracjami postrzegane są jako poboczne, będące w istocie poza głównym nurtem omawianych dyscyplin. Obserwowany jest mimo wszystko trend rozwojowy: coraz więcej badaczy i ośrodków realizuje badania migracyjne z wykorzystaniem dorobku politologii i nauk pokrewnych.
- 7) Dodatkowym problem utrudniającym w jeszcze większym stopniu rozwój tożsamości politologicznych badań nad migracjami w Polsce jest to, iż *de facto* główny przedmiot ich zainteresowania znajduje się w domenie różnych subdyscyplin politologii – oprócz klasycznie rozumianych studiów politycznych zajmują się nią także studia nad politykami publicznymi, studia nad stosunkami międzyrządowymi, czy też studia nad bezpieczeństwem. Poprzez fakt, iż subdyscypliny te często walczą o własną autonomię powodują dalsze „odsysanie” problematyki migracji z wąsko rozumianej politologii. Ponadto tematyka ta jest przedmiotem zainteresowania innych jeszcze

nauk pokrewnych czyli prawa i ekonomii (szczególnie zaś ekonomii politycznej oraz ekonomii pracy).

- 8) Daje się zauważyć zjawisko „pluralizmu metod”, które polega na wykorzystaniu w badaniach więcej niż jednej metody. Politologia – podobnie zresztą jak i inne nauki społeczne – uznawana jest za naukę multiparadygmatyczną, charakteryzującą się metodologicznym zróżnicowaniem (zob. część 1 w niniejszym rozdziale). Brakuje jednak nadal wśród polskich badaczy poważnej, pogłębionej metodologicznej refleksji dotyczącej podejść badawczych w badaniach migracji wykorzystujących dorobek politologii (Lesińska 2012). Fakt, iż polityczna analiza zjawiska migracji w wielu wypadkach nie jest uprawiana przez politologów pogłębia tylko ten problem.

Bibliografia:

- Adamczyk A. (2013). Migracje zagraniczne do Polski a problem bezpieczeństwa społeczno-politycznego, *Przegląd Strategiczny*, nr 2.
- Adamczyk A. (2017). Kryzys migracyjny w Europie a polska polityka imigracyjna, *Studia migracyjne - Przegląd polonijny*, nr 1.
- Anioł W. (1992). *Migracje międzynarodowe a bezpieczeństwo europejskie*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Anioł W. (2002). *Państwo postsuwerenne? Rozproszenie władzy w środowisku międzynarodowym*, „Sprawy międzynarodowe” 2002, nr 4.
- Babiński G. (1992). Modele polityki wobec emigracji, Polonii i Polaków za granicą. Sugestie dla polskiej polityki zagranicznej. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*.
- Babiński G., Chałupczak H. (2007). *Diaspora polska w procesach globalizacji. Stan i perspektywy badań*. Kraków: Wydawnictwo Grell.
- Balicki J. (2012). *Imigranci i uchodźcy w Unii Europejskiej. Humanizacja polityki imigracyjnej i azylowej*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Białocerkiewicz J. (1999). *Status prawny cudzoziemca w świetle standardów międzynarodowych*. Toruń: UMCS.
- Bieniecki M., Kaźmierkiewicz P., Smoter M. (2006). *Integracja cudzoziemców w Polsce: wybrane aspekty*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych
- Chałupczak H. (2013). Paradygmat badawczy polityki migracyjnej państwa z perspektywy politologicznej, w: M. Lesińska, M. Okólski (red.), *Współczesne polskie migracje: strategie - skutki społeczne – reakcja państwa*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Chałupczak H., Firlit-Fesnak G., Lesińska M., Solga B. (2014). Polityka migracyjna Polski wobec najnowszej emigracji Polaków po 2004 roku, w: M. Lesińska, K. Slany, B. Solga, M. Okólski (red.) *Dekada członkostwa Polski w UE. Społeczne skutki emigracji Polaków po 2004 roku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytet Warszawskiego.
- Chałupczak H., Zenderowski R., Baluk W. (2015). *Polityka etniczna współczesnych państw Europy Środkowo – Wschodniej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej.
- Chałupczak H., Lesińska M., Pogorzała E., Browarek T. (red.) (2018). *Polityka migracyjna w obliczu współczesnych wyzwań. Teoria i praktyka*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Chodubski A. (1992). Emigracja jako zjawisko polityczne w: *Zeszyty Naukowe - Nauki Polityczne Uniwersytetu Gdańskiego*, nr 11.
- Chodubski A. (2006). O aktualnych tendencjach w badaniach politologicznych, w: A. Chodubski, M.J. Malinowski (red.), *Problemy badawcze i metodologiczne politologii w Polsce*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Chodubski A. (2008). Wyzwania metodologiczne w rozpoznawaniu rzeczywistości społeczno-politycznej, *Athenaeum. Political Science* nr 19.
- Dąbrowski P. (2014). Praca przymusowa cudzoziemców w Polsce. Analiza zjawiska w wybranych grupach imigranckich. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dopierała K. (red.) (2003-2005). *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*”, T. 1-5. Toruń: Oficyna Wydawnicza Kucharski.
- Duszczyk M. (2007). Migracje powrotne: doświadczenia innych, w: *Polityka Społeczna*, Warszawa, nr 56.
- Duszczyk M. (2008). Wyzwania polskiej polityki migracyjnej a doświadczenia międzynarodowe, w: Kaczmarczyk P., Okólski M. (red.) *Polityka migracyjna jako instrument promocji zatrudnienia i ograniczenia bezrobocia*. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami.

- Duszczyk M., Lesińska M., Stefańska R., Szczepański M., Szulecka M. (2010). Polityka migracyjna w Polsce oraz jej wpływ na napływ i osiedlanie się imigrantów, w: Górny A., Grabowska-Lusińska I., Lesińska M., Okólski M.. *Transformacja nieoczywista. Polska jako kraj imigracji*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Duszczyk M. (2012). *Polska polityka imigracyjna a rynek pracy*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Duszczyk M., Lesińska M. (2016). Upolitycznienie procesów demograficznych – próba podejścia teoretycznego. *Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje*, nr 34 (3).
- Fiń A., Legut A., Nowak W., Nowosielski M., Schöll-Mazurek K. (2013). Polityka polonijna w ocenie jej wykonawców i adresatów „IZ Policy Papers” nr 11, Poznań: Instytut Zachodni w Poznaniu.
- Firlit-Fesnak G. (2016). Ewolucja procesów migracyjnych i polityki migracyjnej w Wielkiej Brytanii, w: G. Firlit-Fesnak, Ł Łotocki, P. Zwadzki, *Europejskie polityki imigracyjne*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Firlit-Fesnak G. (2013). *Polityka społeczna w Polsce wobec współczesnych procesów migracyjnych. Próba diagnozy i rekom. nacje*, *Studia Migracyjne-Przegląd Polonijny*, nr 3.
- Florczak A. (2003). *Uchodźcy w Polsce. Między humanitaryzmem a pragmatyzmem*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Segeš-Frelak J. (2017). Solidarity in European Migration Policy: The Perspective of the Visegrád States, w: A. Grimmel, s. M. Giang (red.), *Solidarity in the European Union. A Fundamental Value in Crisis*. Springer.
- Friszke A. (1999). *Życie polityczne emigracji*. Warszawa: Biblioteka Więzi.
- Garapich M. (2009). Migracje, społeczeństwo obywatelskie i władza. Uwarunkowania stowarzyszeniowości etnicznej i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego wśród polskich emigrantów w Wielkiej Brytanii, w: M. Duszczyk, M. Lesińska (red.), *Współczesne migracje: dylematy Europy i Polski. Publikacja z okazji 15-lecia Ośrodka Badań nad Migracjami UW*. Warszawa: OBM UW.
- Grzymała-Kazłowska A., Łodziński s. (red.) (2008). *Problemy integracji imigrantów: koncepcje, badania, polityki*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Głąbicka K., M. Okólski, D. Stola. (1998), Polityka migracyjna Polski, w: *CMR Working Papers*, nr 18, Warszawa.
- Górny A., Koryś P. (red.) (2007). *Obywatelstwo wielokrotnego wyboru. Interdyscyplinarne ujęcie kwestii podwójnego obywatelstwa w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu warszawskiego.
- Górny A., Grzymała-Kazłowska A., Koryś P., Weinar A. (2007). Selective tolerance? Regulations and practice regarding multiple citizenship in Poland, w: T. Faist (red.) *Dual Citizenship in Europe. From Nationhood to Societal Integration*. Avebury: Ashgate.
- Górny A., Pudzianowska D. (2009). Same letter, new spirit: nationality regulations and their implementation in Poland, w: R. Bauböck, B. Perchinig, W. Sievers (red.) *Citizenship Policies in the New Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Heidrich D. (2005). *Międzynarodowa ochrona uchodźców wewnętrznych. Aspekty prawne i praktyka*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Heidrich D., Nakonieczna-Bartosiewicz J. (2016). Problemy i wyzwania polskiego systemu udzielania ochrony międzynarodowej, *Stosunki Międzynarodowe* 52(2).
- Hollifield J. F. (2000), The Politics of International Migration. How Can We “Bring the State back In”?, w: Brettell C. B., Hollifield J., *Migration Theory. Talking Across Disciplines*. New York, London: Routledge.
- Hryniewicz J. (2005). *Uchodźcy w Polsce - teoria a rzeczywistość*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Hut P. (2011). Współczesne przesiedlenia do Polski – uwarunkowania prawne i proponowane zmiany dotyczące repatriacji, *Polityka Społeczna* nr 4.
- Hut P. (2014). *Polska wobec Polaków w przestrzeni poradzieckiej. Od solidaryzmu etnicznego do obowiązku administracyjnego*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Iglicka K. (1998). Are They Fellow Countrymen or Not? The Migration of Ethnic Poles from Kazakhstan to Poland, *International Migration Review*, nr 32 /4.
- Iglicka K., Olszewska O., Stachurski A., Żurawska J. (2005). Dylematy polityki migracyjnej Polski, *CMR Working Papers* nr 58. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami.
- Iglicka K. (2004). Unijny wymiar migracji bezpieczeństwa z perspektywy migracji międzynarodowych i dylematów wielokulturowości, *Raporty i analizy* nr 7, Centrum Stosunków Międzynarodowych.
- Jagielski J. (1997). *Status prawny cudzoziemca w Polsce (problematyka administracyjnoprawna)*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Jagielski J. (1998). *Obywatelstwo polskie. Zagadnienia podstawowe*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Jagielski J. (red.) (2001). *Status obywatela i cudzoziemca w orzecznictwie*. Warszawa: Dom Wydawniczy ABC.
-

- Jagielski J., Pudzianowska D. (2008). *Karta Polaka. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Jakimowicz-Pisarska I. (2017). Funkcje i dysfunkcje, czyli redefinicje zadań współczesnego państwa w Europie, *Przegląd Zachodni* nr 4.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. (red.) (2008). *Polityka migracyjna jako instrument promocji zatrudnienia i ograniczania bezrobocia*. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami.
- Kępińska E., Stola D. (2004). Migration Policy and Politics in Poland, w: Górny A., Ruspini P. (red.) *Migration in the New Europe: East-West revisited*, Houndmills-Basingstoke-Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Każmierkiewicz P. (2012). Od strategii do spójnej i czytelnej polityki migracyjnej, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- KBnM PAN (2014). *Społeczne skutki poakcesyjnych migracji ludności*, Raport Komitetu Badań nad Migracjami PAN, Warszawa 2014.
- Klaus W. (red.) (2013). *Różni, ale równi – badania nad równym traktowaniem cudzoziemców w Polsce*. Warszawa.
- Klaus W., Laskowska K., Rzeplińska I. (red.) (2018). *Przestępczość cudzoziemców. Aspekty prawne, kryminologiczne i praktyczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kicinger A. (2005), *Polityka emigracyjna II RP, CEFMR Working Paper* nr 4, Warszawa: Środkowoeuropejskie Forum Badań Migracyjnych.
- Kicinger A., Kloc-Nowak W. (2008). Combating the illegal employment of foreigners in the Enlarged European Union: Polish Country Report, w: Kupiszewski M., Mattila H. (red.) *Addressing the Irregular Employment of Immigrants in the European Union*. Budapest: IOM.
- Kicinger A., Koryś I. (2010). A new field to be conquered and managed: migration policy-making in Poland after 1989, w: Zincone G., Penninx R., Borkert M. (red.) *Migratory Policy-Making in Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kicinger A., Weinar A., Górny A. (2007). Advanced Yet Uneven. The Europeanisation of Polish Immigration Policy, w: Faist T., Ette A., Baumann M. (red.) *The Europeanization of National Immigration Policies*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Kicinger A., Weinar A. (red.) (2007). State of the Art of the Migration Research in Poland, *CMR Working Papers*, nr 26/(84), Warszawa.
- Kicinger A. (2009). Beyond the Focus on Europeanisation: Polish Migration Policy 1989–2004, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 35/ 1.
- Kopruckowniak A., Kucharski W. (red.) (1986). *Polacy w świecie*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kropek J. (2004). Miejsce migracji międzynarodowych w naukach o polityce. Metodologiczne i teoretyczne koncepcje rozwoju badań, *Athenum. Polskie Studia Politologiczne*, nr 13.
- Kubicki, P., Pawlak, M., Mica, A., Horolets, A. (2017). *Wyjście z cienia: Polityka uchodźcza w sytuacji kryzysu*, *Polityka Społeczna* 9(522).
- Kurenda M. (1999). *Polityka repatriacyjna Polski. Zarys rozwiązań instytucjonalnoprawnych w latach 1918–1998*, Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu, nr 188, http://biurosej.gov.pl/teksty_pdf_99/e-188.pdf.
- Lesińska M. (2016). Czas przełomu, czas podziałów - polska emigracja a wybory 1989 roku. *Studia Polityczne*, nr 3 (43).
- Lesińska M. (2008). *Inkluzja polityczna imigrantów we współczesnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Lesińska M. (2012). Migracje we współczesnej analizie politologicznej - niewykorzystany potencjał, *Studia Migracyjne- Przegląd Polonijny*, nr 2.
- Lesińska M. (2014). Partycypacja Polaków głosujących za granicą w wyborach krajowych: analiza wyników wyborów parlamentarnych i prezydenckich w Polsce w latach 1990-2011. *CMR Working Paper*, nr 79 (137). Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- Lesińska M. (2016). Upolitycznienie emigracji i diaspory. Analiza dyskursu politycznego w Polsce w latach 1991–2015. *Studia Migracyjne- Przegląd Polonijny*, nr 3.
- Lesińska M. (2010). Polityka migracyjna w Polsce oraz jej wpływ na napływ i osiedlanie się imigrantów, w: A. Górny, I. Grabowska-Lusińska, M. Lesińska, M. Okólski (red.), *Transformacja nieoczywista. Polska jako kraj imigracji*. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami - Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lesińska M., Stefańska R. (2015). Wpływ organizacji pozarządowych na politykę migracyjną Polski i jego uwarunkowania, *Trzeci Sektor*, numer 35 (2).
- Lewandowski K., Szonert M. (1997). *Polityka wobec cudzoziemców w Polsce po 1989 r.* Warszawa: MSWiA.
- Łodziński s. (1998). „Gościna kontrolowana”. Wybrane problemy polityki migracyjnej Polski w latach 1989 – 1998 (marzec), *Przegląd Polonijny* 3 (24).

- Łodziński S. (1999). „Obcy krajowcy”. Perspektywy polityki wobec imigrantów w Polsce, w: Łodziński S., Milewski J. J. (red.) *Do stołu dla zamożnych. Ruchy migracyjne w Afryce oraz ich znaczenie dla Polski*. Warszawa: Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW.
- Łodziński S., Pudzianowska D., Szaranowicz-Kusz M. (2014). *Prawa wyborcze dla cudzoziemców – tak czy nie?*. Warszawa: IOM, Instytut Socjologii UW.
- Łodziński S., Szonert M. (2017). „Niepolityczna polityka”? Kształtowanie się polityki migracyjnej w Polsce w latach 1989 – 2016. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 43 (2).
- Łodziński S., Szonert M. (2011). Polityka uchodźcza w Polsce. Ewolucja „pola uchodźczego” w latach 1990 – 2011, *Studia Migracyjne- Przegląd Polonijny*, nr 4.
- Łukasiewicz K. (2017). Refugee Protection in the United States and Poland. Comparative Perspective on Policy Shaping and Delivery, *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny*, nr 3.
- Machcewicz P. (1999). *Emigracja w polityce międzynarodowej*. Warszawa: Biblioteka Więzi.
- Malinowski Rubio M. P. (2012). Dyskurs polityczny wokół imigracji w Polsce, *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny*, nr 2.
- Matusz-Protasiewicz P. (2014). Wielopoziomowe zarządzanie migracjami. Rola Europejskiego Funduszu na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich w kształtowaniu polityki integracyjnej w Polsce, „Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego”.
- Matyja R, Siewierska-Chmaj A., Pędziwiatr K. (2015). *Polska polityka migracyjna. W poszukiwaniu nowego modelu*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Marcinkowski T. (2017). *Kryzys migracyjny a poczucie bezpieczeństwa; Polska , Niemcy, pogranicze polsko-niemieckie*, w: Z. Czachór, T. Marcinkowski (red.), *Polska –Niemcy – Unia Europejska; razem czy osobno*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Mickiewicz P., Wyligała H. (2009). *Dokąd zmierza Europa? Nacjonalizm, separatyzm, migracje – nowe wyzwania Unii Europejskiej*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji.
- Nakonieczna J. (2007). Migracje międzynarodowe a rozwój państwa, *Żurawia Papers*, nr 9.
- Nowosielski M. (2016). *Organizacje polskie w Niemczech. Stan i uwarunkowania*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Nowosielski M., Nowak W. (2017), „Nowa polityka polonijna” – obszar tworzenia wspólnoty czy przestrzeń gry interesów? *Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje*, nr 37(2).
- Okólski M. (1994). Emerging migration policies in Poland, w: *Migration and Development. New partnerships for co-operation*. Paris: OECD.
- Pawlak Mikołaj. (2011). Termin „integracja” jako narzędzie legitymizacji. Neoinstytucjonalna analiza uprawomocniania działań w polu organizacyjnym obsługi i pomocy imigrantom w Polsce, *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 37(2).
- Pawlak Mikołaj. (2013). Imitacja w tworzeniu polskiej polityki integracji cudzoziemców, *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*, nr 3.
- Pogorzala E. (2016). Administracja rządowa i samorządowa w Polsce wobec wyzwań migracyjnych – aspekty instytucjonalne, w: J. Konieczny, R. Kamprowski (red.), *Bezpieczne miasto w zagrożeniach środowiskowych. Ochrona ludności i ratownictwo*. Warszawa: Wydawnictwo Garmond.
- Pudzianowska D. (2013). *Obywatelstwo w procesie zmian*, Warszawa: Wolters Kluwers.
- Rzeplińska I. (2000). *Przestępczość cudzoziemców w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Sieniow T. (red.) (2013). *Nabywanie obywatelstwa polskiego*. Lublin: Fundacja Instytut na Rzecz Państwa Prawa.
- Sliz A. (2009). *Wielokulturowość: iluzje czy rzeczywistość*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2009.
- Skotnicki K. (1997). Prawa i wolności osób nieposiadających obywatelstwa polskiego, w: *Prawa i wolności i ich sądowa ochrona*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Stefańska R. (2017). Between West and East: Diaspora, Emigration and Return in the Polish Emigration and Diaspora Policy, w: A. Weinar (red.), *Emigration and Diaspora Policies in the Age of Mobility*, Springer.
- Stept A.E. (1999). *Wzajemny stosunek suwerenności i integracji*, w: W. Czapliński, L. Lipowicz, T. Skoczny, M. Wyrzykowski, *Suwerenność i integracja europejska. Materiały pokonferencyjne*. Warszawa: Centrum Europejskie Uniwersytetu Warszawskiego.
- Stola D. (2010). *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949-1989*. Warszawa: IPN i ISP PAN.
- Sutherland P. (2015). *UE i USA muszą przyjąć więcej uchodźców i pozbyć się suwerenności*, <https://wolnemedi.net/ue-i-usa-mu-sza-przyjac-wiecej-uchodzcow-i-pozbyc-sie-suwerennosci/> (dostęp 12.03. 2018).
- Szczepański M. (2011). Polityka rządu polskiego wobec najnowszych migracji powrotnych. *Przegląd Polsko-Polonijny*, nr 1.
-

- Szulecka M. (2016). Przejawy nielegalnej migracji w Polsce. *Archiwum Kryminologii* nr XXVIII.
- Szydłowska-Ceglowa B. (red.) (1992). *Polonia w Europie*, Poznań.
- Termiński B. (2009). *Wpływ migracji międzynarodowych na bezpieczeństwo państw UE*, Portal Spraw Międzynarodowych www.psz.pl/117 (dostęp 8.04.2018).
- Thomas W., Znaniecki F. (1976). *Organizacja i dezorganizacja w Ameryce w: Chłop polski w Europie i Ameryce*. Tom V, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Trojanowska-Strzęboszewska M. (2013). Prawo do udziału w wyborach na szczeblu lokalnym jako forma partycypacji politycznej imigrantów. Polska na tle innych krajów europejskich, w: M. Kolczyński, Z. Widera (red.), *Political Preferences. Preferencje polityczne*, nr 7, Katowice: Centrum Innowacji, Transferu Technologii i Rozwoju - Fundacja Uniwersytetu Śląskiego.
- Wach D. (2018). Ewolucja polskiej polityki integracji cudzoziemców po 1989 roku, w: H. Chałupczak, M. Lesińska, E. Pogorzala, T. Browarek (red.), *Polityka migracyjna w obliczu współczesnych wyzwań. Teoria i praktyka*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej.
- Walaszek, A. (red.) (2001). *Polska diaspora*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Wasilkowski A. (1966). Uczestnictwo w strukturach europejskich a suwerenność państwowa. *Państwo i Prawo*, nr 4-5.
- Weinar A. (2006). *Europeizacja polskiej polityki migracyjnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wyciechowska I. (2006). Globalizacja a migracje międzynarodowe, w: E. Haliżak i in. (red.), *Stosunki międzynarodowe w XXI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wojdon J. (2008). *W jedności siła: Kongres Polonii Amerykańskiej w latach 1968-1988*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Wróbel I. (2007). *Status prawny obywatela państwa trzeciego w Unii Europejskiej*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Wróbel I. (2008). *Wspólnotowe prawo imigracyjne*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Zdanowicz M. (2001). *Wielokrotne obywatelstwo w prawie międzynarodowym i krajowym*. Warszawa: Dom Wydawniczy ABC.
- Żołądowski C., Sulkowski M. (2011). Europejskie kłopoty z wielokulturowością, w: W. Anioł, M. Duszczyk, P. Zawadzki, *Europa socjalna. Iluzja czy rzeczywistość*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Żołądowski C. (2014). Wielokulturowość – ideologizacja dyskursu i perspektywa polityki społecznej, w: G. Firlit-Fesnak, L. Łotocki, *Imigranci w dyskursie publicznym*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.

Rozdział 5. Perspektywa historii w badaniach nad migracjami

Joanna Wojdon¹

Podstawą niniejszego tekstu są badania z zakresu nauk historycznych, przeprowadzone w polskich ośrodkach akademickich po 1989 roku. Rok 1989 otworzył nowe możliwości badań nad historią migracji z Polski i nad dziejami polskich skupisk za granicą. Przełom wiązał się zarówno z końcem funkcjonowania cenzury, która ograniczała wolność tych badań, zwłaszcza w odniesieniu do okresu po 1939 roku, jak i z otwarciem granic, które ułatwiło podróże badaczy – a przez to dostęp do źródeł i do literatury przedmiotu. Zmiany nie następowały jednak gwałtownie i potrzebowały czasu. Niemniej po zniesieniu ograniczeń politycznych wciąż pozostawały bariery finansowe.

Powołanie Instytutu Pamięci Narodowej w 2000 roku zaowocowało otwarciem szerokiego dostępu do materiałów archiwalnych służb specjalnych PRL, m.in. łączących się z wyjazdami z PRL i życiem na emigracji. Wejście Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku przyczyniło się do dalszego ułatwienia osobowej wymiany naukowej i wyrównywania poziomu życia w Polsce i w Europie, jak również do ułatwienia dostępu do finansowanych przez UE projektów badawczych. Co więcej, wobec narastającej fali emigracji zarobkowych z Polski do krajów Unii problematyka migracyjna, także ta w ujęciu historycznym, zyskała na zainteresowaniu społecznym.

1. Sprecyzowanie zakresu tematycznego raportu

1.1 Chronologia

W najszerszym ujęciu chronologicznym historia migracji obejmować może okres od starożytnych wędrówek ludów po ostatnie lata. Niniejszy raport ogranicza się jednak do czasów masowych przemieszczeń ludności od XIX do końca XX wieku. Migracje wcześniejsze porusza tylko o tyle, o ile przedstawiane są one w nawiązaniu do tych bardziej współczesnych – np. jako ich tło historyczne, preludeum lub punkt odniesienia – a nie jako temat zasadniczy. Migracje z XXI wieku zostały uznane za współczesne, podlegające innym dyscyplinom niż historia (np. socjologia, antropologia, demografia), choć naturalnie w przyszłych raportach, wraz z powiększaniem się dystansu czasowego, z pewnością wejdą w obszar zainteresowania historyków.

1.2 Obszar geograficzny i kierunek migracji

Raport dotyczy migracji międzynarodowych, transgranicznych. Nie obejmuje zaś migracji wewnętrznych, zwłaszcza w obrębie państwa polskiego, w tym związanych ze zmianami granic (np. tzw. repatriacji po II wojnie światowej czy zasiedlania Ziemi Zachodnich i Północnych). Nie wyklucza imigracji do Polski z ziem niepolских, choć w niewielkim stopniu były one przedmiotem zainteresowania badaczy. Dystrybucja geograficzna wynika ze stanu badań. Emigracje do Europy Zachodniej i Ameryki Północnej, zwłaszcza do USA, skupiały największą uwagę historyków i dlatego dominują również w tym raporcie. Warto przy tym odnotować, że zakres terytorialny zainteresowań badaczy historii migracji i Polonii ulega poszerzeniu.

---

¹ Dziękuję Prof. Dorocie Przaszałowicz (UJ) za cenne uwagi i inspirację.

1.3 Tematyka

Uwzględniono zarówno badania nad procesami migracji Polaków w przeszłości, jak i nad życiem emigrantów i ich potomków w krajach osiedlenia. Wzięto pod uwagę badania nie tylko ściśle historyczne, ale też socjologiczne, antropologiczne, psychologiczne i inne, które rzucają światło na stan i przemiany społeczności polonijnych w przeszłości i same stają się wraz z upływem czasu źródłami do badań historycznych, te zaś coraz szerzej korzystają z takich materiałów, odchodząc od przedstawiania dziejów ściśle politycznych i historii organizacyjnej na rzecz badania przemian społecznych, życia codziennego, tożsamości zbiorowej. Uwzględniono również badania nad migracjami innych grup ludności, takich jak mniejszości narodowe i etniczne zamieszkujące ziemię polskie, a także badania nad migracjami poza Polską grup niezwiązanych z naszym krajem, o ile prowadzone były przez polskich badaczy lub publikowane były w Polsce.

1.4 Autorzy i język badań

Zasadniczo raport obejmuje badania polskich badaczy, prowadzone i publikowane w Polsce lub za granicą. Wyjątkowo tylko zostały uwzględnione pozycje obcojęzyczne (głównie w języku angielskim) języczne, dotyczące emigracji i Polonii, opublikowane przez badaczy amerykańskich – gdy współgrają one z badaniami polskimi: uzupełniają je albo inspirują.

1.5 Baza publikacji

Podstawą analizy są monografie, uznane za podstawową formę komunikowania ustaleń badawczych w humanistyce. W ich wyborze korzystano z istniejących przeglądów stanu badań, a także z Bibliografii Narodowej, publikowanej przez Bibliotekę Narodową, oraz z przedmiotowych katalogów bibliotecznych.

1.6 Uwagi terminologiczne

Rozważania na temat definicji takich pojęć, jak: Polonia, emigracja, imigracja, diaspora, uchodźstwo czy wychodźstwo, były wielokrotnie zamieszczane zarówno we wstępach do dłuższych opracowań, jak i jako samodzielne studia. Badacze odwołują się do teorii naukowych, ale też do opinii samych zainteresowanych. Nie odnosząc się do treści tych dyskusji, warto jedynie odnotować, że w ostatnich latach termin „diaspora” zdaje się zyskiwać na popularności kosztem (lub przynajmniej obok) „Polonii”, aczkolwiek badacze powojennej emigracji politycznej zachowują sceptycyzm wobec obu. We wznowieniu historii Polonii brazylijskiej Marcin Kula (2012) stosuje zaś termin „Polono-Brazylijczycy”, podążając zapewne za „Polish Americans”, dobrze już zdomowionym na gruncie amerykańskim.

2. Dotychczasowe przeglądy

Najbardziej zwartą jak dotąd syntezą, która przedstawia historię polskich skupisk na całym świecie, jest wydana w 2001 roku *Polska diaspora* pod redakcją Adama Walaszka. Podjętej na początku XXI wieku próby encyklopedycznego ujęcia całej polskiej diaspory (Dopierała 2003–2009) nie można uznać za sukces naukowy (por. szereg zastrzeżeń zgłoszonych przez Tadeusza Orackiego [2003] – od doboru haseł, po ich podstawy źródłowe, np. biogramy nadesłane przez bohaterów poszczególnych haseł, kompetencje autorów i sposób prezentacji nierzadko sprowadzający się do streszczenia hasła z innej encyklopedii). Monografie poświęcone obecności Polaków i ich potomków w poszczególnych krajach zawierają zwykle przegląd już istniejącej literatury przedmiotu, która na ogół odzwierciedla wzrost zainteresowania tematyką emigracyjną w ostatnich latach. Kilkakrotnie prezentowane były

szersze bilanse, obejmujące przegląd badań nad polską diasporą (lub przynajmniej jej znaczną częścią, zob. np. Babiński, Chałupczak 2006), czasem w wybranych przedziałach czasowych. Warto tu wspomnieć dwie pozycje w dorobku IPN: syntezę stanu badań nad emigracją polityczną po II wojnie światowej pod redakcją Sławomira Łukasiewicza (2015), z rozdziałami poświęconymi m.in. geografii i demografii polskich skupisk emigracyjnych, systemowi politycznemu, interakcjom z krajem, rozgłoszonom emigracyjnym, polityce, humanistyce, uczone-m-niehumanistom, życiu codziennemu, emigracjom politycznym z Europy Środkowo-Wschodniej w relacjach międzynarodowych, oraz bardzo obszerne, dwutomowe, opracowanie historii emigracji solidarnościowej w różnych krajach świata pod redakcją Patryka Pleskota (2018). Głębszym refleksjom kilkakrotnie poddawano dorobek polskich i polonijnych (oraz ogólnie amerykańskich) badań nad Polonią amerykańską (ostatnio: Praszalowicz 2007; Erdmans 2017; Walaszek 2016a, 2016b; Wojdon 2015, także w Łukasiewicz, 2016, s. 426–471). Na szczególną uwagę zasługują rozważania dotyczące metodologii tych badań i relacji między uczonymi po obu stronach oceanu, przedstawiane przez Ewę Morawską (2009) i Adama Walaszka (2016a). Wskazywali oni na niedostateczną współpracę, a wręcz wzajemne niedostrzeganie się badaczy amerykańskich i europejskich (w tym oczywiście polskich) oraz na niedostatki warsztatu metodologicznego. Ich uwagi można odnieść także do badań nad polską diasporą w innych krajach.

3. Metodologia badań historycznych nad migracjami i Polonią

Brak głębszej refleksji metodologicznej jest poważnym problemem wielu opracowań historycznych. Niektóre prace ograniczają się w warstwie metodologicznej do wyliczenia uwzględnionych źródeł (głównie zbiorów archiwalnych, wspomnień, czasem prasy), a zasadnicza narracja polega na ich streszczeniu lub omówieniu z uwzględnieniem mniej lub bardziej uświadamianych poglądów autora, nierzadko wspartych osobistymi doświadczeniami migracyjnymi. Autorzy piszą wprost, że ich celem jest ocalenie od zapomnienia historii i osiągnięć Polaków na tym czy innym terenie („ocalenie od zapomnienia, ochronienie przed pójściem w niepamięć losów wygnańców” – Chmielewski 2015, s. 209) albo „cel książki wyznaczają ważne, a często podstawowe ustalenia faktograficzne” (Żukowski 1994). Piszą zatem bardziej „ku pokrzepieniu serc” i upamiętnieniu, niż po to by odpowiedzieć na postawione zawczasu pytania badawcze czy odnieść się do funkcjonujących modeli/koncepcji teoretycznych. Źródła mają prymat nad literaturą przedmiotu, ujmowaną zresztą raczej wąsko. W efekcie to źródła prowadzą badaczy, którzy piszą jedynie o tym, co w tych źródłach wyczytali. Nawet taki rekonstruktoryzacja badawczy bywa przydatny, zwłaszcza w pierwszych opracowaniach danego zagadnienia (np. Dorosz 2013; Cenckiewicz 2005). Źle, jeśli w ślad za tym nie idą bardziej pogłębione badania.

Tym istotniejszą kwestią staje się dobór źródeł. Wciąż można spotkać prace dotyczące emigracji z Polski oparte wyłącznie na materiałach polskojęzycznych, nieuwzględniających ani badań zagranicznych, ani perspektywy państwa przyjmującego, ani istniejącej już diaspory nieposługującej się jednak polszczyzną (np. Plewko 2010, Lachowicz 2002). Wątpliwość budzi traktowanie jako podstawowych źródeł, które pochodzą nie od osób/grup/instytucji badanych, ale jedynie od ich obserwatorów, z samej definicji prezentujących obraz niepełny i zniekształcony (np. służby specjalne PRL jako źródło wiedzy o diasporze polskiej; zob. Wróbel 2012). Bardziej wyważone podejście prezentuje Piotr Kardela (2015), który prowadzi dwutorową narrację: rekonstruuje działalność SPK w USA na podstawie materiałów organizacyjnych, a następnie pisze, co na jej temat wiedziały tajne służby PRL. Paweł Ziętara (2016) pokazał, jak źródła polskiego wywiadu odzwierciedlają grę, którą mogli całkiem skutecznie prowadzić z władzami komunistycznymi działacze polonijni dla własnych korzyści, a Joanna Wojdon (2018) próbowała rekonstruować na podstawie tych źródeł portret zbiorowy oficerów wywiadu jako przedstawicieli reżymu komunistycznego i jako polskich migrantów w USA. Stola (2010) nie był pierwszy, który korzystał z akt z archiwum IPN jako źródła danych statystycznych o wyjazdach z Polski (palmę pierwszeństwa należy chyba przyznać Z. Kurczowi i W. Podkańskiemu 1991), ale to on pokazał, jak wiele można z tych materiałów wyczytać i jak budować z nich własną narrację.

Dominują źródła pisane, przede wszystkim dokumenty organizacyjne (protokoły), korespondencja, wspomnienia i dzienniki, a także prasa, głównie polskojęzyczna. Prasa służy głównie do rekonstrukcji opisywanych na jej łamach wydarzeń (głównie politycznych), rzadko jest przedmiotem bardziej wyrafinowanych analiz w przeciwieństwie do prasy krajowej, która bywa wykorzystywana (przy czym w badaniach niedotyczących migracji) do badania np. zmieniającego się życia codziennego czy podmiotów ją tworzących. Nie analizuje się właściwie języka prasy emigracyjnej (z wyjątkiem kwestii zanikania języka polskiego), jej struktury, nakładów, zasięgu, a także innych tekstów niż artykuły, np. ogłoszeń drobnych czy reklam (nekrologi bywają wykorzystywane w badaniach genealogicznych). Do wyjątków – ale wydanych w języku angielskim w USA – należą opracowania Anny Jaroszyńskiej-Kirchmann (2013, 2015), poświęcone pismu *Ameryka-Echo* i publikowanym na jego łamach listom do redakcji. Można znaleźć prace analizujące obraz emigracji/diaspory w prasie polskiej (Reczyńska 1986; Kraszewski 2011; Wojdon 2013, 2014). Analizy Agnieszki Guckiej (2005), dotyczące gazet poznańskich z XIX i początku XX wieku (do 1939 roku), zadziwiająco wręcz pokrywają się z wieloma ustaleniami dotyczącymi PRL. W obu przypadkach prasa wyraźnie starała się zniechęcić czytelników do emigracji i koncentrowała się na jej trudnościach i problemach, które stwarza (od rozbijania rodzin po wynarodowienie).

W USA prowadzone były badania nad polonijną muzyką (Palazzolo 2003) i tańcem (Trochimczyk 2013), a – używając słów Adama Walaszka (2018) – „Karen Majewski [...] prawdziwie «odkryła» [polonijną] popularną literaturę piękną tworzoną i publikowaną przed 1939 r. w USA” (Majewski 2003).

Rosnącą popularnością cieszy się pozyskiwanie źródeł w drodze wywiadów, powiązane zapewne z szerszym zjawiskiem rozwoju *oral history* (Kurpiel 2015). Joanna Kulpińska (2011, 2014, 2016) przypomniała zaś ostatnio, jak wiele możliwości dają metody statystyczne i analiza źródeł masowych (manifestów pokładowych z Ellis Island), zwłaszcza przy wykorzystaniu współczesnych metod cyfrowych. Z innych metod socjologicznych warto odnotować obserwację uczestniczącą w badaniach z pogranicza socjologii i historii (Mucha 1996; Sosnowska 2016; Erdmans 1998), a same te badania wraz z upływem czasu stają się źródłami historycznymi do badania rzeczywistości, w której były prowadzone. Grzegorz Babiński (2002) opisał zmiany, jakie zaobserwował, odwiedzając badaną przez siebie polonijną społeczność lokalną po 25 latach.

Można spotkać prace analizujące obecność polskiej diaspory w przestrzeni publicznej krajów osiedlenia. Warto tu odnotować wydawnictwo prezentujące pomniki katyńskie w świecie (Siomkajło 2002), a także prace poświęcone polskim kościołom w Nowym Jorku i Chicago (Piątkowska 2002; Kociołek 2003).

4. Przedmiot zainteresowań badawczych

Większość polskich badań koncentruje się na procesie migracji i na życiu instytucjonalnym pierwszego pokolenia emigrantów. Pokazuje ich trudności adaptacyjne (a Plewko 2010 – polskie działania na rzecz pomocy emigrantom), a potem aktywność organizacyjną, eksponując działania na rzecz Polski (np. w okresie II wojny światowej, zob. Drąg-Korga 2011; Białasiewicz 2006), kontakty z krajem, podtrzymywanie polskości własnej (w tym np. obchody polskich świąt czy rocznic historycznych – np. Romaniszyn, 1991). Powstają monografie kolejnych organizacji (Cisek 2003; Jarmakowski 2012; Kardela 2015, 2017; Lachowicz 2002; Pienkos, Pienkos 2003; Pienkos 2008; Radziłowski 2003; Praga, Wróblewski 2002; Szczerbiński 2001; Śliz 2001; Wojdon 2005, 2008, 2015), niektóre bardzo drobiazgowo i skoncentrowane wyłącznie na życiu organizacyjnym, inne (np. Blejwas 2005) uwzględniające szerokie tło sytuacji i przemian etnicznych grupy polskiej i społeczeństwa przyjmującego. W kontekście troski o pokolenie dzieci pojawia się w badaniach polonijna prasa, oświata (Bonusiak 2004; Praszalowicz 1999, 2013) i duszpasterstwo (Filipowicz 2004; przy sporej liczbie artykułów dotyczących

wycinkowych zagadnień, publikowanych zwłaszcza w *Studiach Polonijnych* – por. też Walaszek 2015 – brakuje opracowań syntetycznych).

W starszych opracowaniach życie na emigracji pokazywane jest głównie z perspektywy Polski. Stąd akulturacja w społeczeństwie przyjmującym utożsamiana jest z wynarodowieniem, utratą tożsamości narodowej – nawet jeśli nie było tak postrzegane przez samych emigrantów. Towarzyszą jej liczne problemy osobiste i społeczne (np. konieczność podejmowania poniżających zajęć, pracy ponad siły, alkoholizm, rozpad więzów rodzinnych, zaburzenia psychiczne). Ten model występował silnie w prasie PRL z wyraźnym propagandowym zamiarem zniechęcenia do emigracji. Jest też wdzięcznym tematem literatury pięknej. Drugim biegunem są opowieści o sukcesach emigrantów z Polski. Tu wyraźnie można dostrzec dążenie do budowania dumy z polskich osiągnięć za granicą, co nie musi być wadą, szczególnie w przypadku biografii (zob. np. Kołodziej, Wróbel 2002; Kardela 2008 oraz Łotysz 2013, który opisuje wynalazczość polską w USA).

W ostatnich latach pojawia się więcej prac pokazujących ciągłość i zmianę, powolne procesy, takie jak zwykle, codzienne „wrastanie” Polaków w miejsca imigracji, ich powolny awans społeczny i ekonomiczny, ale także np. patologię i przestępczość – choć wciąż chyba bardziej widać to w literaturze zagranicznej niż polskiej (por. Galush 2006, a z prac polskich np. Romaniszyn, 1991; Walaszek, 1994). W literaturze amerykańskiej Mary Erdmans (2004) na przykładzie losów własnej rodziny potrafiła pokazać życie codzienne w całej jego różnorodności, nie ograniczając się do kwestii etnicznych, ale zarazem dostrzegała elementy asymilacji i zachowywania odmienności, utrzymywania elementów polskiej tożsamości i tradycji, czasem nieuświadomianych i kultywowanych mimo nieznamomości języka polskiego. Badania nad rodziną w diasporze, problemami dzieci i młodzieży, kobiet i osób starszych, czasem wolnym czy sportem wciąż stanowią margines (np. Walaszek 2000, 2011; Erdmans 2004, 2012). Rzadko w polskich badaniach pojawia się perspektywa samych emigrantów (i ich biografii jako ludzi, a nie jako przedstawicieli narodu polskiego, choć wątki takie występują we wspomnieniach), a właściwie nieobecna jest perspektywa kraju przyjmującego.

Typowa monografia poświęcona obecności Polaków na wybranym terenie zaczynała się od wzmianek o pierwszych Polakach, którzy się tam udali (podróżnikach, pojedynczych emigrantach czy grupach) – zwykle w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej – po czym następowały wyliczenie kolejnych pojedynczych przypadków migracji i przejście do połowy XIX wieku, kiedy to zostało zapoczątkowane bardziej masowe przemieszczanie się ludności, nie da się już zatem wymienić każdej grupy, każdej osady czy dzielnicy za granicą, zasiedlanej przez emigrantów z Polski. Podkreślano, że oprócz Polaków bywali wśród nich przedstawiciele innych grup etnicznych, w szczególności polskich Żydów. Następnie dyskutowano wpływ I wojny światowej i odzyskania niepodległości przez Polskę na procesy migracyjne, wzmiankowano migracje powrotne (raczej niewielkie), by przejść do II wojny światowej i okresu tużpowojennego ze wskazaniem, że wówczas nastąpił gwałtowny wzrost migracji, a przede wszystkim rozszerzenie ich zasięgu geograficznego. Niektórzy badacze silnie eksponowali powojenne czynniki polityczne i walkę o rząd dusz emigracyjnych między obozem niepodległościowym a władzami komunistycznymi w Warszawie – nie stroniąc od formułowania jednoznacznych ocen politycznych i moralnych. Inni zdawali się te spory marginalizować lub wręcz ich nie dostrzegać. Kolejną znaczną falę migracji przyniosły lata 80. XX wieku. Czasem jej opisowi towarzyszyła dyskusja o tym, czy zasługuje ona na miano „solidarnościowej”, by mniej lub bardziej płynnie przejść do kolejnej dekady. Tu badacze różnią się stopniem eksponowania cezury roku 1989. Prace starsze dostrzegały raczej ciągłość od roku 1980, a w nowszych emigracja z III RP stanowi odrębny okres.

Autorzy ubolewali zwykle nad rozdrobnieniem organizacyjnym (często drobiazgowo opisywanym) oraz zachodzącymi procesami asymilacyjnymi. Oceny dotyczące przeszłości nierzadko miały charakter opowiadania się po jednej ze stron toczonych wówczas sporów. Charakterystyczne jest przenoszenie współczesnych oczekiwań na przeszłość i zastępowanie wyważonej naukowej analizy

emocjonalnymi ocenami (a nawet oskarżeniami) oraz rekomendacjami, bynajmniej nie historiograficznymi dotyczącymi przyszłych badań, lecz politycznymi, dotyczącymi organizowania życia w diasporze: np., co należałoby zrobić, aby przeciwdziałać „wynarodowieniu” emigrantów i ich dzieci albo zjednoczeniu organizacyjnemu. Pożądanym ideałem wydaje się „mała Polska”: monolityczna, zjednoczona w jednej centralnej organizacji grupa emigrantów, realizujących swoje życiowe aspiracje, a zarazem kultywująca język i kulturę polską i promująca Polskę za granicą.

Na uznanie zasługują opracowania inaczej spoglądające na przebieg migracji i życie w diasporze. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku Dorota Praszalowicz (1999) na przykładzie Milwaukee przedstawiła wzajemne relacje tamtejszych Polaków i Niemców w końcu XIX i na początku XX wieku, odnosząc swoje wnioski do istniejących (i zmieniających się) socjologicznych teorii dotyczących funkcjonowania grup etnicznych w społeczeństwie amerykańskim. Jej pracę poświęconą obecności Polaków w Berlinie od XVIII do XXI wieku (Praszalowicz 2010) można zaś traktować jako przegląd i pokaz zastosowania rozmaitych metod badawczych z pogranicza socjologii i historii do badań nad migracjami i życiem diaspory. Natomiast „*Mechanizmy zamorskich migracji łańcuchowych...*” (Praszalowicz, Makowski, Zięba 2004) to przykład wykorzystania badań w mikroskali do wyjaśnienia procesów w skali makro. Na gruncie historii Adam Walaszek (1994) na przykładzie polonijnego Cleveland pokazał, jak kształtowała się i funkcjonowała lokalna wspólnota polonijna. W ostatnich latach Łukasz Albański (2013) analizuje sytuację polskich i niemieckich imigrantów w Winnipeg na przełomie XIX i XX wieku, z powodzeniem stosując instrumentarium socjologiczne. Pokazuje wpływy zarówno tradycyjnych kultur krajów pochodzenia, jak i społeczeństwa przyjmującego, przy czym nie traktuje tego wyłącznie w kategoriach zachowania/wypierania tożsamości narodowej i zachowuje naukowy dystans do opisywanych przemian. Na gruncie historii, Idesbald Goddeeris (2005), przedstawiając Polaków w Belgii w latach bezpośrednio po II wojnie światowej, sporo uwag poświęca ich pracy zawodowej (głównie w górnictwie) i jej trudnościom, dostrzega różnorodność wyborów emigrantów i zajmowanych przez nich stanowisk np. wobec „polskiego Londynu” i władz komunistycznych w Polsce, widzi słabość organizacji polonijnych i konieczność wychodzenia w badaniach poza szeregi ich członków, dostrzega problemy młodego pokolenia i kobiet. Maria Anna Jarochowska (2006) przedstawia emigrację polską w Kanadzie z punktu widzenia kobiet. Rafał Stobiecki (2017) kreśli sylwetki polskich historyków w USA, a Grzegorz Rogowski (2017) przedstawia losy słynnych przedwojennych aktorek, które następnie osiadły w Stanach Zjednoczonych.

Obok migracji Polaków pewnym zainteresowaniem polskich badaczy cieszą się migracje i życie w diasporze wywodzących się z Polski mniejszości narodowych i etnicznych. Wzmianki o polskich Żydach pojawiają się w większości syntez, poświęconych obecności emigrantów z Polski w poszczególnych krajach (np. Chmielewski, 2015: 36), choć w większości przypadków są to uwagi bardzo powierzchowne (wyjątek stanowi tu Goddeeris 2005). Wnikliwy przegląd istniejącego stanu badań oraz postulatów badawczych, dotyczących powojennej emigracji żydowskiej z Polski, przedstawiła Bożena Szaynok (w Łukasiewicz, 2016: 395-425). Anna Fiń (2013) zajmowała się emigracją ukraińską i ukraińską diasporą w USA, zaś Władysław Szulist (2005) – emigracją Kaszubów. Za modelowe przedstawienie życia emigracji góralskiej w USA można uznać pracę A. Brzozowskiej-Krajki (2012) (por. Gromada 2013).

Wiele uwagi kwestiom emigracji z Polski ludności niemieckiej po II wojnie światowej poświęcił Dariusz Stola (2010). Ewa Nowicka (2008) omawia problemy repatriacji powojennych emigrantów z Grecji w Polsce. Z kolei o życiu w Polsce emigrantów macedońskich z greckiej wojny domowej pisze z punktu widzenia antropologii kulturowej Anna Kurpiel (2015).

5. Fale migracyjne

O ile w czasach PRL najwięcej uwagi poświęcano migracjom przedwojennym, o tyle po zniesieniu ograniczeń cenzorskich i otwarciu dostępu do nowych źródeł po 1989 r. można zaobserwować gwałtowny rozwój badań nad emigracją wojenną i powojenną oraz jej relacjami z PRL, a w ostatnich latach – także nad emigracją solidarnościową.

Wciąż pojawiają się nowe ustalenia dotyczące wcześniejszego okresu – np. Praszalowicz (1999, 2004, 2010) i Walaszek (1994, 2011 i wiele innych), omawiane wyżej, albo książka I. Goddeerisa (2013) poświęcona Wielkiej Emigracji kwestionująca jej polityczny charakter i wskazująca, że zdecydowana większość emigrantów zarzuciła na wychodźstwie jakąkolwiek działalność polityczno-niepodległościową, a zajęła się zwykłym urządzaniem sobie życia i w zasadzie nie różniła się w tym względzie od tych, którzy emigrowali w celach zarobkowych (por. Goddeeris 2016). Goddeeris, wydając swoją książkę po francusku, wprowadził ten dyskurs do międzynarodowego obiegu naukowego.

Większość badaczy emigracji z czasów II wojny światowej i okresu bezpośrednio po niej następującego (tzw. „Drugiej Wielkiej Emigracji”) koncentruje się na działalności politycznej różnych grup uchodźstwa niepodległościowego. Zajmują ich toczony spory, życie organizacyjne, myśl polityczna tam rozwijana oraz działania na rzecz wyzwolenia Polski spod radzieckiej dominacji. Tym samym poszerzają oni i uszczegółwiają ustalenia poczynione w opublikowanej w 1999 roku trzynomowej syntezie (Friszke, Habielski, Machcewicz 1999). Właściwie trudno zaliczyć te prace do badań migracyjnych. Raczej wchodzi one do historii politycznej powojennej Polski (np. Cenckiewicz 2005; Kardela 2000; Łukasiewicz 2014). Zbiorowy portret tej grupy w USA, uwzględniający zarówno przekonanie o „misji wygnańców”, jak i codzienne zmagania o znalezienie swojego miejsca w nowej rzeczywistości, nakreśliła Anna Jaroszyńska-Kirchmann (2004).

Szeroki, wychodzący poza obszar działań politycznych, przegląd badań i katalog postulatów badawczych, dotyczących życia codziennego „polskiego Londynu”, opracował Paweł Chojnacki (w: Łukasiewicz 2016: 301–335). Jak zaznaczył we wstępie, „omawiana dziedzina jest bardzo słabo spenetrowana”. W swojej najnowszej pracy (Chojnacki 2018) zajmuje się szerokim wachlarzem przejawów życia społecznego powojennych emigrantów z wybranych dzielnic Londynu, dostrzegając różnorodność ich postaw i zachowań i przełamując stereotyp „niezłomnej” emigracji politycznej.

Kluczową pracą, ukazującą emigrację z PRL – jej charakter, rozmiary, skład społeczny, przebieg, fazy – jest bez wątpienia *Kraj bez wyjścia* Dariusza Stoli.

Nad emigracją solidarnościową ciąży perspektywa migrantów wojennych – tzn. pojawia się ona w opracowaniach poświęconych powojennej emigracji politycznej, ale najczęściej przedstawiana jest w mało korzystnym świetle (jako przybysze z PRL, skażeni mentalnością realnego socjalizmu, stoniący od ideałów i życia politycznego „niezłomnych”, nieangażujący się w sprawy polskie na Zachodzie). Kształtowaniu pozytywnego obrazu najnowszej emigracji nie sprzyjają takie jej przedstawienia w kulturze popularnej, jak powieść „Wakacjuszka” (Mierzyńska, 1990) czy „Szczuropolacy” (Redliński, 1995). Można mieć nadzieję, że synteza pod redakcją P. Pleskota (2018) nie zamknie tych badań, lecz raczej otworzy nowe perspektywy. Wielokrotnie wskazywano na możliwość i potrzebę pozyskania wywiadów z osobami z tej fali migracyjnej, zarówno tymi, które zostały za granicą, jak i tymi, które po 1989 r. (lub jeszcze później) wróciły do Polski. Obecnie badania takie prowadzi Mary Erdmans, która już w latach dziewięćdziesiątych w oparciu o wywiady i obserwację uczestniczącą pokazywała punkt widzenia nowych przybyszów (Erdmans 1998). W polskiej literaturze perspektywa samych emigrantów widoczna jest głównie w ich własnych relacjach (np. Piątkowska-Stepaniak, 2003, 2007).

Na całościowe opracowanie czeka powojenna re-emigracja ludności polskiej z Francji (Dudek, 2015) oraz z Bośni (Lis, 2014). Przytoczone tu publikacje jedynie sygnalizują te tematy.

6. Geografia

Stopniowo wypełniana jest mapa obecności Polaków w świecie. W czołówce krajów, cieszących się od lat największym zainteresowaniem badaczy, znajdują się Stany Zjednoczone i Kanada (tu zwłaszcza badania Anny Reczyńskiej, 1986, 1997, a także Krystyny Romaniszyn, 1991), a także Niemcy i Wielka Brytania.

W latach dziewięćdziesiątych powstały syntezy dotyczące obecności Polaków w różnych państwach Europy, takich jak: Dania (Olszewski 1993), Austria (Kucharski 1994), Grecja (Knopek 1997), Węgry (Kaczmarek 1999). A w XXI wieku kolejne prace dotyczyły Finlandii (Later-Chodyłowa 2004), Włoch (Golemo, Kaczorowski i Stefanowicz, 2014), Niemiec (Klimaszewski 2007), Szwecji (Kłonczyński 2012). Różne fragmenty obecności Polaków w Belgii badał Idesbald Goddeeris (2005, 2006, 2007). Brakuje natomiast polskiej syntezy historii Polonii amerykańskiej, obejmującej również lata powojenne – w języku angielskim lukę tę wypełniają prace Jamesa Puli (1995) i Johna Bukowczyka (2009) oraz wydana ostatnio *The Polish American Encyclopedia* (Pula 2011), w polskim – częściowo – opracowanie socjologiczno-antropologiczne Grzegorza Babińskiego (2009).

Jeśli chodzi o polską diasporę poza kontynentem europejskim i Ameryką Północną, opracowań historycznych doczekała się ta z Australii (Sprengel 2004, Pleskot 2014), RPA (Żukowski 1994) i Afryki Północnej (Knopek 2001). Powstały też opracowania dotyczące dwóch słynnych obozów dla dzieci polskich, których losy II wojny światowej rzuciły na emigrację: Pahiatua w Nowej Zelandii (Szymański i Wieczorek 2007) i Santa Rosa w Meksyku (Chmielewski 2015). W obu przypadkach nie są to syntezy, które zamykałyby temat i wyczerpywały bazę źródłową oraz pytania badawcze.

Janusz Wróbel od lat postuluje stworzenie atlasu polskiego wychodźstwa niepodległościowego (por. rozdział jego autorstwa w Pleskot, 2018, t. I, s. 26–38). Wydaje się, że można by rozszerzyć ten postulat o atlas emigracji polskiej w ogóle – zwłaszcza wobec możliwości stosowania interaktywnych narzędzi elektronicznych zarówno do badań, jak i wizualizacji ich wyników.

Ciekawą koncepcyjnie próbę pokazania polskich ośrodków ewangelickich w różnych krajach podjął Jarosław Kłaczek (2013). Ograniczył się jednak niestety do ich kronikarskiego przeglądu.

Nieliczne prace polskich autorów i publikowane w języku polskim dotyczą historii migracji i diaspor, niezwiązanych bezpośrednio z Polską. Adam Walaszek (2007) przedstawia bardzo szerokie studium migracji Europejczyków od połowy XVII wieku do I wojny światowej. Warto odnotować także wydany w języku angielskim artykuł tego autora (Walaszek 2013), poświęcony mechanizmom migracji z Europy Środkowo-Wschodniej w tym okresie. Nietrudno dostrzec w nich echa niezwykle wnikliwego studium Ewy Morawskiej (1989) dotyczącego masowych migracji Polaków na przełomie XIX i XX wieku. Węgry (Kopyś 2016) oferują ciekawą perspektywę porównawczą dla polskich badań nad stosunkami między starszą a nową emigracją albo nad relacjami między władzą komunistyczną a emigrantami. Anitta Maksymowicz (2011) kreśli wieloaspektowy obraz emigracji niemieckiej z pogranicza Brandenburgii, Śląska i Wielkopolski do Australii Południowej przed I wojną światową, zaś Anna Reczyńska (2013) przedstawia historię Kościoła katolickiego w Kanadzie w tym samym okresie przez pryzmat wzajemnego oddziaływania różnych grup imigrantów. Warto wreszcie wspomnieć książkę Agnieszki Małek (2017), *Polityka migracyjna Włoch w latach 1861–2011*.

Nieliczne są badania porównawcze, ukazujące grupę polską w kontaktach z innymi lub na tle innych grup. Jak zauważa Walaszek (2017), łatwiej o zestawienia badań dotyczących różnych diaspor w jednym tomie niż o rzeczywiście porównawcze ujęcia. Jako przykłady ujęć porównawczych przytacza ona zagraniczne opracowania Briana McCooka i Pien Versteegh, a także międzynarodowe zbiorowe tomy pod red. Anny Mazurkiewicz (2013), Sławomira Łukasiewicza (2010) i Levy Zake (2009).

7. Ośrodki badawcze

Do najważniejszych ośrodków badawczych, zajmujących się historią emigracji od wielu lat, należy Uniwersytet Jagielloński oraz Uniwersytet Warszawski. Jak pokazują biogramy autorów monografii opublikowanych w ostatnich piętnastu latach, wielu z nich w swojej biografii naukowej wykazuje związek z tymi placówkami. W ostatnich latach grono badaczy zajmujących się tymi zagadnieniami obejmuje jednak także większość pozostałych ośrodków akademickich – zarówno tych, gdzie badania emigracyjne mają już długą tradycję (Lublin – „*Studia Polonijne*”, ostatnio s. Łukasiewicz, zajmujący się myślą polityczną powojennej emigracji politycznej), Opole (tradycje WSP przekształconej w Uniwersytet Opolski kontynuuje W. Piątkowska-Stepaniak, zajmująca się spuścizną B. Wierzbiańskiego i Polonią nowojorską), jak i uczelnie powstałe po 1990 r. (Uniwersytet Zielonogórski – Anitta Maksymowicz, Uniwersytet w Białymstoku – V. Wejs-Milewska). Centra badań nad emigracją i Polonią powstały w Polskiej Akademii Nauk (Jan E. Zamojski, Pracownia Migracji Masowych IH PAN – nie tylko migracje polskie, od starożytności po współczesność), przy Uniwersytecie Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy (Adam Sudoł, Muzeum Dyplomacji i Uchodźstwa Polskiego), przy Akademii Polonii w Częstochowie (ks. Roman Nir, „*Przegląd Polsko-Polonijny*”), przy UMK w Toruniu (Archiwum Emigracji). Warto też wymienić Uniwersytet Gdański (Arnold Kłonczyński – Polonia w Szwecji, Anna Mazurkiewicz, od 2015 prezes Polish American Historical Association), Uniwersytet Wrocławski (Krzysztof Ruchniewicz i kierowana przez niego Pracownia Badań nad Polakami w Niemczech, Joanna Wojdon badająca Polonię amerykańską) czy UAM (badania nad Polonią francuską).

Badania nad emigracją zajęły poczesne miejsce w działalności naukowej IPN, co znalazło bardziej formalny wyraz w powołanym w 2011 Centralnym Projekcie Badawczym IPN „*Polska emigracja polityczna 1939–1990*”. Stworzono kilkudziesięcioosobowy zespół badawczy, w którego skład weszli zarówno pracownicy IPN, jak i osoby spoza tego grona, reprezentujące ośrodki naukowe z całego kraju. Pod kierunkiem Sławomira Łukasiewicza (IPN Lublin i KUL) stworzył on ramy organizacyjne i zapewnił środki finansowe na szerokie badania, kwerendy prowadzone w kraju i za granicą oraz publikacje. Po zmianie kierownictwa IPN w 2016 r. projekt jest kontynuowany pod kierunkiem dr Małgorzaty Ptaśńskiej pod nazwą „*Polska emigracja niepodległościowa 1945–1990*”.

Emigracja polska w perspektywie historycznej jest przedmiotem zainteresowania Komitetu Badań nad Migracjami PAN, a także Międzywydziałowej Komisji do spraw Diaspory Polskiej PAU. PAU ściśle współpracuje z Polskim Instytutem Naukowym w Ameryce (PIASA) oraz z Polish American Historical Association.

8. Miejsca i sposoby prezentacji badań

Wspomniane wyżej niedostatki publikacji w pewnym stopniu wynikają z zaniedbań wydawniczych. Prace zwarte i pojedyncze rozdziały albo artykuły publikowane bywają w mało znanych wydawnictwach, słabo dbających nie tylko – jak można przypuszczać – o rzetelny proces recenzyjny, ale także o redakcję i korektę językową. Cierpi na tym oczywiście ich jakość.

Poza monografiami wyniki badań historycznych nad migracjami i Polonią publikowane są w czasopismach poświęconych historii, zwłaszcza najnowszej, demografii, socjologii, bibliotekoznawstwa i innym dyscyplinom. Najważniejszymi czasopismami, podejmującymi problematykę historii migracji z Polski, pozostają od lat „*Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*” (zmiana tytułu w 2009 – wcześniej „*Przegląd Polonijny*” – sygnalizuje większy niż dotąd nacisk na współczesne problemy migracyjne, a mniejszy – na badania nad polską diasporą), wydawane do 2017 r. przez PAN w Warszawie, choć z redaktorem naczelnym pochodzącym z UJ (od 2009 Dorota Praszałowicz), oraz „*Studia Polonijne*” – rocznik wydawany przez Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. „*Archiwum Emigracji*” to pismo Archiwum Emigracji Biblioteki UMK w Toruniu, publikowane corocznie, czasem

jako numer podwójny, poświęcone emigracji po 1939 r. Od 2011 r. ukazuje się „Przegląd Polsko-Polonijny”, związany ze Stowarzyszeniem Naukowym „Polska w Świecie” w Gorzowie Wielkopolskim, jednakże o bardzo wąskim, zamkniętym, gronie autorów. To samo Stowarzyszenie było współwydawcą serii prac zbiorowych poświęconych tematyce emigracyjnej, a dedykowanych wybitnym postaciom polskiego życia na emigracji. W serii „Migracje i społeczeństwo” Pracowni Migracji Masowych IH PAN ukazało się w latach 1995–2012 piętnaście tomów tematycznych, opartych o referaty z dorocznych konferencji, organizowanych przez Pracownię (Zamojski, 2007). Instytut Pamięci Narodowej nie stworzył odrębnej serii ani czasopisma poświęconego kwestiom emigracyjnym, choć publikacje książkowe (ukazujące się w głównej serii IPN: Monografie) są oznaczane jako powstałe w ramach określonego Centralnego Programu Badawczego (w tym przypadku emigracyjnego). W 2017 r. wydawanie swojego polsko-angielskiego półrocznika „Polski Przegląd Migracyjny/The Polish Migration Review”) rozpoczęło Muzeum Emigracji w Gdyni. Z jednej strony ta mnogość publikacji świadczy o rozwoju omawianego pola badawczego, ale z drugiej – ogromne ich rozproszenie utrudnia przepływ informacji i ogólniejszy ogląd.

Wystawa główna w gdyńskim muzeum, otwarta w 2015 r., to ważny sposób prezentacji wyników badań migracyjnych, odwołujący się do zyskującej ostatnio popularność i uznanie akademickie *public history*. Muzeum Historii Polski we współpracy z Chicago History Museum pracuje nad wystawą poświęconą Polonii chicagowskiej. Mniej trwały charakter miały liczne wystawy i wydarzenia, organizowane przez placówki polonijne za granicą, np. Muzeum Polskie w Ameryce czy Muzeum Polskie w Raperswilu.

Problematyka historii emigracji znajdowała się na marginesie zainteresowań autorów prac popularnonaukowych kierowanych do szerokiego odbiorcy. Warto tu odnotować np. szkice o polonijnym Chicago (Białasiewicz 2001, Wierzewski 2002), książkę Małgorzaty Szejnert (2009), poświęconą Ellis Island (zwłaszcza że brakuje polskiego naukowego opracowania tego zagadnienia) czy mającą charakter zbioru reportaży pracę Tomasza Pindela (2018), przedstawiającą w barwny i przystępny, a przy tym wcale nie trywializujący sposób historię polskich migracji do Ameryki Południowej, a także komiks historyczny dotyczący obecności w Stanach Zjednoczonych Tadeusza Kościuszki autorstwa Szczepana Atroszko (2017), wydany we współpracy między Muzeum Narodowym we Wrocławiu i Fundacją Kościuszkowską, przygotowany w wersji polskiej i angielskiej. Cenne informacje – w tym wizualne – zawierają katalogi wystaw i wydawnictwa albumowe (np. Malinowski 2005). W ostatnich latach na rynku wydawniczym ukazało się też wiele pamiętników i wspomnień emigrantów, adresowanych do nieprofesjonalnych odbiorców (choć wiele nie wyjdzie zapewne poza krąg rodziny i znajomych autora). Co prawda, w wielu główny nacisk położony jest na epopeję wojenną, dla której emigracyjna część biografii autora stanowi tylko postscriptum, ale są też takie prace, gdzie okres wojenny w kraju osiedlenia zajmuje poczesne miejsce (np. Wszyński 2006, Krawiec 2015, Urbikas 2016). Wspomnienia Władysława Zachariasiewicza (2005) miały pretensje do naukowego opracowania historii powojennej Polonii, dość jednak subiektywnego i bezkrytycznego. Z myślą o szerszym niż tylko badacze odbiorcy wydawane były tomy korespondencji emigrantów – przede wszystkim Jerzego Giedroycia i kręgu paryskiej „Kultury”. Dla historyków to cenne źródła do dalszych badań.

Warto odnotować także utwory literackie, odzwierciedlające doświadczenia emigrantów (np. Mostwin, Bukoski 2008, 2008a, 2018, Guźłowski 2007, 2015, 2016), a z drugiej strony – opracowania biograficzne, niemające pretensji naukowych, ale mogące stanowić interesujące źródło do dalszych badań historycznych: rejestr rodzin z Pomorza, które wyemigrowały do Brazylii (Gradowski 2015) albo rejestr rodzin o polskich korzeniach, zamieszkałych w Teksasie (Moczygemba Watson et al. 2007).

W Stanach Zjednoczonych powstały dwa filmy dokumentalne, poświęcone Polonii chicagowskiej, nakręcone przez najnowszych emigrantów z Polski (Prawica i Muskała 2013 i 2018). W jednym z nich, pt. *Czwarta dzielnica*, wystąpili w charakterze ekspertów czołowi amerykańscy badacze po-

czątków Polonii chicagowskiej. Na kanale Youtube dostępny jest film o dzieciach z Pahiatura (Lepionka 2014). Polskie dzieci z Santa Rosa prowadzą swój profil w serwisie Facebook. Łukasz Wolak prowadzi bloga o polskich uchodźcach w Niemczech, w którym przedstawia wyniki swoich badań, publikuje materiały źródłowe, przedstawia też obszerną bibliografię tytułowego tematu.

Warto byłoby prowadzić rejestr programów telewizyjnych i radiowych poświęconych emigracji i Polonii – zwłaszcza że na ogół są one udostępniane on-line w formie zdigitalizowanej (np. rozmowy z Mają Trochimczyk o jej doświadczeniach emigracyjnych, wyemitowane wiosną 2018 r. w Programie 2 Polskiego Radia), a także innych przejawów obecności historii migracji w przestrzeni publicznej.

9. Podsumowanie

Badania historyczne nad migracjami z Polski i do Polski oraz nad polską diasporą wykazują w XXI wieku wyraźny przyrost ilościowy, ale i jakościowy. Mapa polskiej diaspory stopniowo się zapępnia. Zdecydowanie wydłużył się horyzont czasowy, a publikacje dotyczące zaniedbywanego wcześniej okresu powojennego wręcz dominują. Poszerzył się obszar zainteresowań badawczych i katalog pytań. Badacze dostrzegają społeczeństwa przyjmujące i miejsce w nich polskiej diaspory, w tym stosunki z innymi grupami etnicznymi, a nie tylko perspektywę polską. Jeśli chodzi o stosunek Polski do Polonii, niewątpliwie rozwinęły się badania nad polityką władz PRL wobec emigracji i Polonii – prowadzoną zarówno w kraju (paszporty, wywiad), jak i za granicą. Zdecydowanie wychodzą one poza pierwsze, najprostsze sprawozdania z kwerend w aktach z zasobu IPN. Baza źródłowa wyraźnie się poszerzyła. Rysuje się coraz bardziej zróżnicowany obraz różnych grup polskiej diaspory. W opracowaniach znajdują odbicie ogólne tendencje historiograficzne, m.in. interdyscyplinarność (zwłaszcza w powiązaniu z socjologią, antropologią, ale także literaturoznawstwem, muzykologią, historią techniki), zwrot ku badaniu historii życia codziennego, grup dotąd marginalizowanych. Wyniki badań przyjmują różnorodne formy, dzięki czemu mogą docierać nie tylko do wąskiego grona zainteresowanych czytelników akademickich. Ustalenia badaczy polskich coraz śmielej włączane są do obiegu międzynarodowego – choć wciąż pozostaje wiele do zrobienia, zwłaszcza w sprawie postrzegania polskiej diaspory w szerszym międzynarodowym kontekście.

Bibliografia

- Albański Ł. 2013. *Spory wokół imigracji: polscy i niemieccy imigranci w Winnipeg*. Kraków: Impuls.
- Atroszko s. 2017. *Pół-Jankes czyli Tadeusz Kościuszko w Ameryce*. Wrocław: Muzeum Narodowe.
- Atroszko s. 2017. *Yankee at Heart or Thaddeus Kościuszko in America*. Wrocław: Muzeum Narodowe.
- Babiński G. 2002. Współcześni emigranci polscy w USA. Przystosowanie na poziomie społeczności lokalnej. Wallington wczoraj i dzisiaj – 25 lat przemian polonijnej społeczności. W: B. Klimaszewski (red.), *Emigracja z Polski po 1989 roku*. Kraków: Grell, s. 219–240.
- Babiński G. 2009. *Polonia w USA: na tle przemian amerykańskiej etniczności*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Babiński G., Chałupczak H. (red) 2006. *Diaspora polska w procesach globalizacji: stan i perspektywy badań*. Warszawa: Grell.
- Białasiewicz W. 2001. *W kręgu chicagowskiej Polonii. Szkice o czasach minionych i ludziach, których przeważnie już nie ma*. Chicago: Ex Libris.
- Białasiewicz W. 2006. *Pomiędzy lojalnością a serc porywem: Polonia amerykańska we wrześniu 1939 r.* Toruń: Adam Marszałek.
- Blejwas s. 2005. *The Polish Singers Alliance of America, 1888–1998: Choral Patriotism*. Rochester: University of Rochester Press.
- Bonusiak A. 2004. *Szkołnictwo polskie w Stanach Zjednoczonych Ameryki w latach 1984–2003: Analiza funkcjonalno-instytucjonalna*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Bonusiak A. 2001. *Dzieje polskiego szkolnictwa sobotniego w metropolii chicagowskiej 1951–1997*. Przemyśl: Mercator.
- Brzozowska-Krajka A. 2012. *Etnokultura w diasporze: Między regionalizmem a amerykańskizacją*. Lublin: UMCS.
- Bukoski A. 2008. *North of the Port. Stories*. Southern Methodist University Press.

- Bukoski A. 2008. *Time Between Trains*. Holy Cow! Press.
- Bukoski A. 2018. *Head of the Lakes. Selected Stories*. Nodin Press.
- Bukowczyk J. 2007. *A history of the Polish Americans*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Cenckiewicz s. 2005. *Tadeusz Katelbach: 1897–1977. Biografia polityczna*. Warszawa: LTW.
- Cenckiewicz s. 2004. *Oczami bezpieki: szkice i materiały z dziejów aparatu bezpieczeństwa PRL*. Kraków: Arcana.
- Chmielewski. W. 2015. *Polskie osiedle Santa Rosa w Meksyku 1943–1946*. Warszawa: IH PAN.
- Chojnacki P. 2018. *Kresy polskiego Londynu : społeczność emigracyjna w dzielnicach Lewisham, Bromley, Bexley i Greenwich w drugiej połowie XX wieku*. Kraków: Stowarzyszenie Ryza; Londyn: Polski Ośrodek Lewisham.
- Cisek J. 2003. *Polski Komitet Imigracyjny. Polish American Immigration and Relief Committee (PKI–PAIRC) w Nowym Jorku*. Nowy Jork: PAIRC.
- Dopierała K. (red.) 2003–2009. *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*. T. 1–5. Toruń: Oficyna Wydawnicza Kucharski.
- Dorosz B. 2013. *Nowojorski pasjans: Polski Instytut Naukowy w Ameryce – Jan Lechoń, Kazimierz Wierzyński: Studia o wybranych zagadnieniach działalności 1939–1969*. Warszawa: Biblioteka „Więzi”.
- Drąg-Korga I. 2011. *Polska walczy! Działalność propagandowa rządu RP na uchodźstwie wobec społeczeństwa amerykańskiego: 1939–1945*. Bełchatów: Instytut Józefa Piłsudskiego.
- Dudek K. (red.) 2015. *Tu wszystko było inne: Wspomnienia bolesławieckich reemigrantów z Francji*. Bolesławiec: Muzeum Ceramiki.
- Erdmans M. P. 2012. “The Polish American family”, w: R. Wright, C. Mindel, T. Van Tran, R. Habenstein (red.), *Ethnic families in America. Patterns and Variations*. Wyd. 5. Boston: Pearson.
- Erdmans M. P. 1998. *Opposite Poles: immigrants and ethnics in Polish Chicago, 1976–1990*. University Park: Penn State Press.
- Erdmans M. P. 2004. *The Grasiński girls: The choices they had and the choices they made*. Athens: Ohio University Press.
- Erdmans. M. P. 2016. So they will know their heritage. A review of contemporary research on Polish Americans: 1995–2015. *Polish American Studies* 73(1), s. 31–46.
- Filipowicz s. 2004. *Saga polskich jezuitów w USA*. Kraków: WAM.
- Fiń A. 2013. Ukraińska imigracja w Stanach Zjednoczonych. Charakterystyka ogólna. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 4(39), s. 35–56.
- Friszke A. 1999. *Życie polityczne emigracji*. Warszawa: Więź.
- Galush W. J. 2006. *For More Than Bread: Community and Identity in American Polonia, 1880–1940*. New York & Boulder: Eastern European Monographs.
- Goddeeris I., 2005. *Polonia belgijska w pierwszych latach po II wojnie światowej*. Warszawa: Semper.
- Goddeeris I. 2006. Ministerstwo Spraw Zagranicznych „Solidarności”. Biuro Koordynacyjne NSZZ „Solidarnść”, 1982–1989, część 1. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2(10), s. 315–347.
- Goddeeris I. 2007. Ministerstwo Spraw Zagranicznych „Solidarności”. Biuro Koordynacyjne NSZZ „Solidarnść”, 1982–1989, część 2. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 1(11), s. 309–334.
- Goddeeris I. 2013. *La Grande Emigration polonaise en Belgique (1831–1870): Elites et masses en exil à l'époque romantique*. Frankfurt: Peter Lang.
- Goddeeris I. 2016. Spór o emigrację Polską w XIX w. – odpowiedź autora. *Kwartalnik Historyczny* 123(2), s. 321–326.
- Golemo K., Kaczorowski B., Stefanowicz M. 2014. *Polacy we Włoszech: historia, współczesność, zmiany*. Kraków: Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ.
- Gradowski K. 2015. *Polska emigracja do Brazylii*. Gdańsk: Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie.
- Gucka A. 2005. *Obraz emigracji polskiej na łamach Dziennika Poznańskiego (1859–1939) i Kuriera Poznańskiego (1872–1939)*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Guzłowski J. 2007. *Lighting and Ashes*. Steel Toe Books.
- Guzłowski J. 2015. *Suitcase Charlie*. Create Space Independent Publishing Platform.
- Guzłowski J. 2016. *Echoes of Tattered Tongues. Memory Unfolded*. Aquila Polonica.
- Habielski R. 1999. *Życie społeczne i kulturalne emigracji*. Warszawa: Biblioteka „Więzi”.
- Jarmakowski A. 2012. *Pomost. W sprawie wolności*. Marco Island.
- Jarochowska M. A. 2006. *Poza gniazdem. Wizerunki emigrantki polskiej w Kanadzie w XX wieku*. Montreal: Polski Instytut Naukowy w Kanadzie i Biblioteka Polska.

- Jaroszyńska-Kirchmann A.D. 2015. *The Polish Hearst: Ameryka-Echo and the Public Role of the Immigrant Press*. Urbana: University of Illinois Press.
- Jaroszyńska-Kirchmann A.D. (red.) 2013. *Letters from Readers in the Polish American Press. 1902–1969: A Corner for Everybody*. Lanham: Lexington Books.
- Jaroszyńska-Kirchmann A. D. 2004. *The exile mission: The Polish political diaspora and Polish Americans: 1939–1956*. Athens: Ohio University Press.
- Kaczmarek U. 1999. *Na węgierskiej ziemi: rzecz o Polonii węgierskiej*. Poznań: Ars Nova.
- Kardela P. 2015. *Stowarzyszenie Polskich Kombatantów w Stanach Zjednoczonych w latach 1953–1990*. Białystok: IPN.
- Kardela P. 2017. *Koła Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Stanach Zjednoczonych 1953–2012*. Olsztyn – Białystok – Warszawa: IPN.
- Kardela P. 2000. *Stanisław Gierat 1903–1977: Działalność społeczno-polityczna*. Szczecin: Albatros.
- Kardela P. 2008. *Wojciech Rostański (1921–2002): Powstaniec Warszawy, naukowiec z NASA*. Lublin: Norbertinum.
- Klimaszewski Z.T. 2007. *Emigracja polska w Niemczech*. Białystok: Libra.
- Kłoczyski A. 2012. *My w Szwecji nie porastamy mchem...: emigranci z Polski w Szwecji a latach 1945–1980*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Knopek J. 2001. *Migracje Polaków do Afryki Północnej w XX wieku*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- Knopek J. 1997. *Polacy w Grecji: historia i współczesność*. Bydgoszcz: WSP.
- Kociołek J. 2003. *Kościół polski w Chicago*. Warszawa: ExLibris.
- Kołodziej W., Wróbel J. 2002. *Czesław Sawko. Zesłaniec, milioner, filantrop*. Łódź: Grako.
- Kopyś T. 2016. *Diaspora węgierska w okresie zimnej wojny. 1956–1989. Tożsamość, naród, historia*. Kraków: Arcana.
- Kraszewski P. 2011. Obraz emigracji polskiej w prasie krajowej z lat 1980–1989. Cz. 1. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 37(3), s. 49–66.
- Krawiec J. 2015. *Od Bachórcza do Chicago. Wspomnienia*. Warszawa: IPN.
- Kucharski W. 1994. *Polacy i Polonia w rdzennej Austrii w XIX i XX wieku*. Lublin: UMCS.
- Kula M. 2012. *Polono-brazylijczycy i parę kwestii im bliskich*. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego.
- Kulpińska J. 2011. Babicy Amerykanie – dawniej i dziś. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 37(4), s. 39–57.
- Kulpińska J. 2014. Emigration and the social topography of the village – an analysis of overseas migration from Babica. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 40(1), s. 131–142.
- Kulpińska J. 2016. Ameryka czy Europa? Porównanie zamorskich i europejskich strumieni migracyjnych z Babicy. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 42(2), s. 67–82.
- Kurcz Z. i Podkański W. 1991. Emigracja z Polski po 1980 roku. W: W. Misiak (red.), *Nowa emigracja i wyjazdy zarobkowe za granicę*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Socjologiczne, s. 31–92.
- Kurpiel A. 2015. *Cztery nazwiska, dwa imiona. Macedońscy uchodźcy wojenni na Dolnym Śląsku*. Poznań: Nauka i Innowacje.
- Lachowicz T. 2002. *Weterani polscy w Ameryce do 1939 roku*. Warszawa: Rytm.
- Later-Chodyłowa E. 2004. *Polacy i Polonia w Finlandii. Puolalaiset ja Polonia Suomessa*. Helsinki – Toruń: OW Kucharski.
- Lepionka W. (reż.) 2014. *Polskie dzieci z Pahiatua. 70 lat później*. Wellington. <https://www.youtube.com/watch?v=MsMNUXcKiZU>
- Lis T. 2014. *Polskie osadnictwo i duchowieństwo w Bośni i Hercegowinie od 1894 do 1920 roku*. Nowa Ruda: MARIA.
- Łotysz s. 2013. *Wynalazczość polska w Stanach Zjednoczonych*. Warszawa: IH PAN.
- Łukasiewicz s. (red.) 2010. *Tajny oręż czy ofiary zimnej wojny? Emigracje polityczne z Europy Środkowej i Wschodniej*. Lublin–Warszawa: IPN.
- Łukasiewicz S. 2014. *Partia w warunkach emigracji. Dylematy Polskiego Ruchu Wolnościowego „Niepodległość i Demokracja” 1945–1994*. Lublin–Warszawa: IPN.
- Łukasiewicz s. 2016. *Polska emigracja polityczna 1939–1990: stan badań*. Warszawa: IPN.
- Machcewicz P. 1999. *Emigracja w polityce międzynarodowej*. Warszawa: Biblioteka „Więzi”.
- Majewski K. 2003. *Traitors and true Poles. Narrating a Polish-American identity, 1880–1939*. Athens: Ohio University Press.
- Maksymowicz A. 2011. *Emigracja z pogranicza Brandenburgii, Śląska i Wielkopolski do Australii Południowej w latach 1838–1914*. Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski.
-

- Maksymowicz A. 2015. *Agnieszka Wisła i działalność Polek w Ameryce na rzecz ochotników i weteranów Błękitnej Armii*. Opole: Wydawnictwo i Księgarnia Św. Krzyża
- Malinowski Z. 2005. *New York City of Solidarity: New York Demonstrations in Support of Solidarity 1981–1982 / Nowy Jork Miasto Solidarne. Nowojorskie demonstracje w obronie Solidarności 1981–1982*. Warszawa: Fundacja Centrum Solidarności.
- Małek A. 2017. *Polityka migracyjna Włoch w latach 1861–2011*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Mazurkiewicz A. 2013. *East Central Europe. In Exile Transatlantic Migrations*. T. 1–2. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars.
- Mazurkiewicz A. 2016. *Uchodźcy polityczni z Europy Środkowo-Wschodniej w amerykańskiej polityce zimnowojennej (1948–1954)*. Warszawa: IPN.
- McCook B. 2011. *The borders of integration: Polish migrants in Germany and the United States, 1870–1924*. Athens: Ohio University Press.
- Mierzyńska Z. 1990. *Wakacjusza*. T. 1–3. Warszawa: Polonia.
- Moczygemba Watson M.A. et al. (red.) 2007. *Śląscy Tekszańcy II. Emigracja ze Śląska do Teksasu w latach 1853–1870*. Opole: Wydawnictwo i Księgarnia Św. Krzyża.
- Morawska E. 1989. Labor Migrations of Poles in the Atlantic World Economy, 1880–1914. *Comparative Studies in Society and History* 31(2), s. 237–272.
- Morawska E. 2009. Badania nad imigracją/etnicznością w Europie i Stanach Zjednoczonych: Analiza porównawcza. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 35(1), 7–26.
- Mucha J. 1996. *Codziennosc i odświętnosc: Polonia w South Bend*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Nowicka-Rusek E. 2008. *Hermes, Odyseusz i greckie powroty do ojczyzny*. Kraków: Nomos.
- Olszewski E. 1993. *Emigracja polska w Danii 1893–1993*. Warszawa: ISP PAN
- Oracki T. 2003. Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii, T. 1: AE, pod red. Kazimierza Dopierały, Toruń 2003 [recenzja]. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 4, s. 567–570.
- Palazzolo L. 2003. *Horn man: The Polish-American musician in twentieth-century Detroit*. Detroit: Wayne State University Press.
- Piątkowska-Stepaniak W. (red.) 2007. *My, emigranci. Wspomnienia współczesnych Polaków z życia na obczyźnie*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Piątkowska-Stepaniak W. (red.) 2003. *Autoportret zbiorowy: wspomnienia dziennikarzy polskich na emigracji z lat 1945–2002*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Piątkowska-Stepaniak W. 2000. „*Nowy Dziennik*” w nowym świecie: pismo i jego rola ideowo-polityczna. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Piątkowska-Stepaniak W. 2012. *Polska w Nowym Jorku: idee, spory, nadzieje emigracji politycznej w latach 1940–1990*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego
- Piątkowska-Kozlik D. 2002. *Polskie kościoły w Nowym Jorku*. Nowy Jork–Opole: Wydawnictwo Świętego Krzyża.
- Pienkos A.T. i Pienkos D. 2003. *“In the Ideals of Women is the Strength of a Nation”: A History of the Polish Women’s Alliance of America*. New York–Boulder: East European Monographs.
- Pienkos, D. 2008. *Yesterday, today, tomorrow: PNA, the story of the Polish National Alliance*. Chicago: Alliance Printers and Publishers.
- Pindel T. 2018. *Za horyzont. Polaków latynoamerykańskie przygody*. Kraków: Znak.
- Piotrowska-Breger K. 2004. *Ameryka – to nie tak miało być*. Kraków: Impuls.
- Pleskot P. 2014. *Solidarność na Antypodach. Inicjatywy solidarnościowe polskiej diaspory w Australii (1980–1989)*. Warszawa: IPN.
- Pleskot P. (red.) 2018. *Za waszą i naszą Solidarność. Inicjatywy solidarnościowe z udziałem Polonii podejmowane na świecie (1980–1989)*. Warszawa: IPN.
- Plewko J. 2010. *Sprostac migracji: Pomoc migrantom ekonomicznym z ziem polskich (połowa XIX – początek XXI wieku)*. Lublin: KUL.
- Posern-Zieliński A. 1982. *Tradycja a etniczność: przemiany kultury Polonii amerykańskiej*. Wrocław: Ossolineum.
- Praga J., Wróblewski W. 2002. *Zjednoczenie Polaków w Ameryce 1952–2002*. Warszawa: Comandor.
- Praszałowicz D., Makowski K.A., Zięba A.A. 2004. *Mechanizmy zamorskich migracji łańcuchowych w XIX wieku*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Praszałowicz D. 1999. *Stosunki polsko-niemieckie na obczyźnie: polscy i niemieccy imigranci w Milwaukee, Wisconsin (USA): 1860-1920*. Kraków: Universitas.

- Praszałowicz D. 2010. *Polacy w Berlinie: Strumienie migracyjne i społeczności imigracyjne: przegląd badań*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Praszałowicz D. i in. 2013. *Polskie szkolnictwo w Wielkiej Brytanii – tradycja i nowoczesność – raport*. Kraków: PAU
- Praszałowicz D. 2006. Polskie studia nad procesami migracji: tematy główne i tematy zaniedbane. W: G. Babiński, H. Chałupczak (red.), *Polska diaspora w procesach globalizacji. Stan i perspektywy badań*. Kraków: Grell.
- Prawica A., Muskała R. (reż.) 2013. *The Fourth Partition. Czwarła dzielnica*. Chicago: Amerykafilm.
- Prawica A., Muskała R. (reż.) 2018. *A Night on Milwaukee Avenue*. Chicago: Amerykafilm.
- Pula J. (red.) 2011. *The Polish American Encyclopedia*. Jefferson, NC: McFarland.
- Pula J. 1995. *Polish Americans: An Ethnic Community*. New York: VNR AG.
- Radzilowski J. 2003. *The Eagle & the Cross: A History of the Polish Roman Catholic Union of America, 1873–2000*. New York–Boulder: East European Monographs.
- Reczyńska A. 1986. *Emigracja z Polski do Kanady w okresie międzywojennym*. Wrocław: Ossolineum.
- Reczyńska A. 1997. *Piętno wojny: Polonia kanadyjska wobec polskich problemów lat 1939–1945*. Kraków: Nomos.
- Reczyńska A. 1996. Obraz emigracji i polonii w propagandzie PRL. *Przegląd Polonijny* 22(1), s. 61–74.
- Reczyńska A. 2013. *Braterstwo a bagaż narodowy. Relacje etniczne w Kościele katolickim na ziemiach kanadyjskich do I wojny światowej*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Redliński E. 1995. *Szczuropolacy (podsluchowisko)*. Warszawa: BGW.
- Romaniszyn K. 1991. *Chłopi polscy w Kanadzie (1896–1939)*. Warszawa: PAN.
- Rogowski G. 2017. *Skazane na zapomnienie: Polskie aktorki filmowe na emigracji*. Warszawa: Muza.
- Santa Rosa Polacy w Meksyku, <https://www.facebook.com/SantaRosaMexico>.
- Siomkajło A. 2002. *Katyń w pomnikach świata*. Warszawa: Agencja Wydawnicza CB.
- Sosnowska A. 2016. *Polski Greenpoint a Nowy Jork gentryfikacja, stosunki etniczne i imigrancki rynek pracy na przełomie XX i XXI wieku*. Warszawa: Scholar.
- Sprengel M. 2004. *Emigracja polska w Australii w latach 1980–2000*. Toruń: Adam Marszałek.
- Stobiecki R. 2017. *Klio za wielką wodą: Polscy historycy w Stanach Zjednoczonych po 1945 roku*. Warszawa: IPN.
- Stola D. 2010. *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*. Warszawa: IPN.
- Szczerbiński M. 2001. *Polonia Technica. Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Polskich w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej: Zarys historii w latach 1941–2001*. Częstochowa – Nowy Jork: PTSI.
- Szejnert M. 2009. *Wyspa klucz*. Kraków: Znak.
- Szulist W. 2005. *Kaszubi w Ameryce: szkice i materiały*. Wejherowo: Muzeum Piśmiennictwa i Muzyki Kaszubsko-Pomorskiej.
- Szymański J., Wieczorek W. (red.) 2007. *Z Sybiru na drugą półkulę. Wojenne losy polskich dzieci z Pahlitua*. Lublin: KUL.
- Śliz A. 2001. *Polska Bratnia Pomoc*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Trochimczyk M. 2018. Życie pomiędzy Polską a USA, Polskie Radio. Program II, 3–6 IV. <https://www.polskieradio.pl/8/380/Artykul/2082339,Maja-Trochimczyk-Zycie-pomiedzy-Polska-a-USA>
- Trochimczyk M. 2007. *Polish Dance in Southern California*. New York & Boulder: East European Monographs.
- Urbikas D. 2016. *My Sister's Mother. A Memoir of War, Exile, and Stalin's Siberia*. Madison: University of Milwaukee Press.
- Walaszek A. 1994. *Światy imigrantów: tworzenie polonijnego Cleveland, 1880–1930*. Kraków: Nomos.
- Walaszek A. 2000. Polskie imigrantki w miastach USA [Polish immigrant women in the US cities]. *Przegląd Polonijny* 26(2), s. 25–41.
- Walaszek A. (red.) 2001. *Polska diaspora*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Walaszek A. 2007. Images of Neighbors and Poles in Early 20th Century Polish American School Books. *Polish American Studies* 64(1), s. 5–25.
- Walaszek A. 2007. *Migracje Europejczyków 1650–1914*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Walaszek A. 2011. *Życie na pograniczu i „życie pomiędzy”: Polacy w zagłębiu antracytowym w Luzerne County, Pensylwania, z innymi grupami w tle (1753–1902)*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Walaszek A. 2013. Central Eastern Europeans in the Euro-Atlantic Migration System Before the First World War, w: M. Boyden (red.) *Tales of Transit: Narrative Migrant Spaces in Atlantic Perspective: 1850–1950*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Walaszek A. 2015. Kościół, etniczność, demokratyzacja – parafie polonijne w USA (1854–1930). *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 41(1), s. 5–66.
-

- Walaszek A. 2016. Has the „salt–water curtain” been raised up? Globalizing historiography of Polish America. *Polish American Studies* 73(1), s. 47–67.
- Walaszek A. 2017. Czy historiografia wędruje ponad granicami? Historycy o transatlantycznych migracjach i diasporze polskiej w USA. *Historyka: Studia Metodologiczne* 47, s. 213–233.
- Wejs-Milewska V. 2012. *Wykluczeni – wychodźstwo, kraj*. Białystok: Wydawnictwo UwB.
- Wierzbiański B i Piątkowska-Stepaniak W. 2001. *Dziennikarze polscy na emigracji. Wspomnienia z lat 1937–1989*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Wierzewski W. 2002. *Polskie Chicago. Lata osiemdziesiąte, lata dziewięćdziesiąte*. Toruń: Adam Marszałek.
- Wojdon J. 2005. *W imieniu sześciu milionów... Kongres Polonii Amerykańskiej w latach 1944–1968*. Toruń: Adam Marszałek.
- Wojdon J. 2008. *W jedności siła. Kongres Polonii Amerykańskiej w latach 1968–1988*. Toruń: Adam Marszałek.
- Wojdon J. 2013. Obraz Polonii amerykańskiej w polskiej prasie po roku 1989. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 39(3), s. 189–212.
- Wojdon J. 2014. Myths pertaining to Polish Americans in the press of communist Poland. *Ad American: Journal of American Studies* 15, s. 81–89.
- Wojdon J. 2015. *White and Red Umbrella. Polish American Congress in the Cold War Era. 1944–1988*. Reno: Helena History Press.
- Wojdon J. 2018. A Portrait of the Intelligence Officers of the Polish People’s Republic in the United States. *Polish American Studies* 75(2), s. 55–76.
- Wojdon J. 2015. Perspectives on research on the post-1939 history of Polish Americans. *Polish American Studies* 72 (2), s. 83–101 i inne artykuły w tomie.
- Wolak Ł. *Blog o polskich uchodźcach w Niemczech*. <http://uchodzczywniemczech.pl>
- Wróbel J. 2012. *Polonia chicagowska w dobie „Solidarności” 1980–1989*. Łódź: IPN.
- Wyszyński H. 2006. *Historia jednego życia*. Warszawa: Comandor.
- Zachariasiewicz W. 2005. *Etos niepodległościowy Polonii amerykańskiej*. Warszawa: Rytm.
- Zake I. (red.) 2009. *Anti-communist minorities in the US: political activism of ethnic refugees*. New York: Palgrave.
- Zamojski J. E. 2007. Pracownia Migracji Masowych Instytutu Historii PAN i jej seria wydawnicza „Migracje i społeczeństwo”. *Nauka* (3), s. 153–162.
- Ziętara P. 2015. Troubles with “Mela”: A Polish-American reporter, the secret services of People’s Poland, and the FBI. *Polish American Studies* 72 (1), s. 11–40.
- Znanecka-Lopata H. 1986. *Polscy Amerykanie: współzawodnictwo o pozycję społeczną w grupie etnicznej*. Wrocław: Ossolineum.
- Żukowski A. 1994. *W kraju złota i diamentów: Polacy w Afryce Południowej XVI–XX w.* Warszawa: PWN.

Rozdział 6. Badania migracyjne o profilu antropologicznym

Anna Horolets

W polskiej etnologii i antropologii kulturowej po 1989 roku problematyka migracyjna ma swoje stałe miejsce. Ma to przyczyny zarówno endogeniczne, wywodzące się z historii i cech szczególnych dyscypliny, jak i egzogeniczne, powiązane z wpływem kontekstu społecznego. Celem tego rozdziału jest przedstawienie specyfiki studiów migracyjnych o profilu antropologicznym, wskazanie punktów stykowych z badaniami migracyjnymi prowadzonymi przez inne dyscypliny a także analiza czynników kształtujących antropologiczne zainteresowanie migracjami. W tekście przedstawiono ukorzenie problematyki migracyjnej w historii polskiej etnologii, wskazano ogólne cechy zmiany po 1989 a następnie naszkicowano bardziej szczegółowy obraz metod, koncepcji teoretycznych i problematyki podejmowanej przez antropologów, którzy zajmowali się w ostatnich trzech dekadach procesami i zjawiskami migracyjnymi. W końcowej części tekstu podjęta jest problematyka instytucjonalizacji badań migracyjnych o profilu antropologicznym.

Przy pisaniu rozdziału polegałam w dużej mierze na materiałach zebranych w ramach kwerendy KBnM PAN dotyczącej stanu badań nad migracjami w Polsce po 1989 roku; na własnych uzupełniających kwerendach; na rozmowach nieformalnych z antropologami i etnologami podejmującymi w swoich pracach problematykę migracyjną; na dyskusji, która odbyła się we wrześniu 2017 roku w Lublinie w gronie czterech antropologów¹; a także na wynikach kilku ankiet, które wróciły do mnie po tym, jak rozesłałam je do większości instytutów i katedr etnologii i antropologii w Polsce oraz imiennie do ponad dwudziestu etnologów i antropologów, zajmujących się problematyką migracyjną. Uwagi metodologiczne na temat kwerendy KBnM i bazy danych, która jest jej wynikiem, czytelnik znajdzie w rozdziale wprowadzającym do tego tomu. Pozostałe metody zbierania danych także mają ograniczenia: uzyskane informacje nie są pełne, nie są całkowicie reprezentatywne, charakteryzuje je pewne skrzywienie prezentystyczne (więcej jest materiałów z ostatnich 15 lat, mniej – z pierwszej dekady potransformacyjnej). W pewnej mierze brak reprezentatywności kwerend jest równoważony wskazówkami z ankiet: choć ankiety są także wysoce niereprezentatywne w kategoriach ilościowych, oddają subiektywne postrzeganie dyscypliny kilku polskich etnologów i antropologów zajmujących się migracjami, śledzących uważnie tę problematykę i ją współkształtujących².

1. Powiązania z badaniami wcześniejszymi

Z pewną ostrożnością można wysnuć tezę, że po 1989 roku polskie studia migracyjne o profilu antropologicznym rozwijają się na pniu badań nad etnicznością.³ Wynika to z podobieństwa pytań

---

1 W dyskusji organizowanej przez KBnM PAN, poza mną, udział wzięli Krystyna Romaniszyn, Janusz Mucha oraz Jacek Schmidt. Jestem im bardzo wdzięczna za dostarczenie wielu cennych argumentów, z których część wykorzystuję w tej pracy, m.in. są to argumenty dotyczące istotności metodologii antropologicznej dla tożsamości badań migracyjnych o profilu antropologicznym a także o szczególnym zainteresowaniu antropologów wątkami kulturowo-symbolicznymi procesów migracyjnych (por. Romaniszyn 2016). Jednocześnie zaznaczam, że odpowiedzialność za wszystkie ewentualne błędy i niefortunne interpretacje zawarte w tym tekście odpowiadam wyłącznie ja sama.

2 Za obszernie i wnikliwie komentarze szczególnie dziękuję Natalii Bloch, Karolinie Bielenin-Lenczowskiej, Magdalenie Łukasiuk, Izabelli Main, Markowi Pawlakowi i Annie Szymoszyn. Skorzystałam z ich wiedzy, ale wyłącznie na mnie spoczywa odpowiedzialność za końcowy kształt argumentacji w tym tekście.

3 Do wyjątków należą m.in. prace Krystyny Romaniszyn (1997a,b, 1999), w których etniczność jest kategorią mniej ważną niż struktura społeczna, i w których zauważyć można wpływy brytyjskiej antropologii społecznej i polskiej socjologii kultury.

badawczych i metody, np. zainteresowania tożsamością kulturową w warunkach kontaktu międzyetnicznego lub emigracji (np. Mucha 2016), a także z obecności bezpośrednich odsyłaczy do polskiej tradycji badań etniczności w tekstach współczesnych antropologów zajmujących się migracjami (np. Bielenin-Lenczowska 2016), choć ten drugi typ powiązań jest stosunkowo mniej istotny. Zbigniew Jasiłowicz (2006: 74) zauważa, że studia etniczne „w przeszłości [były] traktowane jako jedyny obszar studiów etnologicznych”. Zainteresowanie problematyką narodu, tożsamości i kultury narodowej obecne było już w polskiej etnologii i socjologii międzywojennej, w tym w pracach poświęconych migracjom. Przykładowo, w pracach Jana Stanisława Bystronia (np. 1936), postaci istotnej zarówno dla polskiej socjologii jak i etnologii, wątki migracyjne ściśle powiązane były z kwestiami kontaktu między grupami, wpływu kulturowego i cywilizacyjnego. I choć w tamtym okresie rozgraniczenie między dyscyplinami etnologii i socjologii miało nieco innej charakter niż dzisiaj (Łuczeczek 2011), to z pewną ostrożnością zauważyć można, że badania etnologiczne różniło od badań socjologicznych zwracanie stosunkowo większej uwagi na tożsamości etniczne i procesy powstawania nowoczesnych narodów a także na zmianę kulturową powodowaną przez ruchliwość przestrzenną, a nie na zmianę modernizacyjną czy zmianę struktury społecznej związanej z procesami migracji, która częściej stawała się tematem badań socjologicznych. Przykładem mogą tu być studia poświęcone problematyce migracyjnej Bystronia i Józefa Chałasińskiego odpowiednio. Granica ta była jednak dość płynna,⁴ a antropologiczny czy socjologiczny profil badań pojawiał się bardziej jako akcent czy perspektywa, aniżeli jak nieprzenikalna granica między dyscyplinami. Autorzy mniej interesowali się tożsamością dyscypliny, którą reprezentują, bardziej – przedmiotem badań, nierzadkie były przykłady współpracy i wzajemnych inspiracji (np. Kafar, Kamińska-Jatczak 2017, o wzajemnych wpływach pedagogiki i etnologii).

Wydaje się także, że, oprócz tradycji etnologii przedwojennej, we współczesnych studiach migracyjnych o profilu antropologicznym zauważalny jest ślad utworzonej w polskiej nauce w latach 1970. szkoły badań polonijnych (Kubiak, Pilch 1976; Babiński 1977; por. Babiński 2009), które miały z założenia charakter interdyscyplinary, angażowały socjologów, historyków, politologów (por. rozdziały dotyczące wymienionych dyscyplin w tym tomie) i etnologów. Dla tej szkoły istotne znaczenie miały badania przemian tożsamości etnicznej w warunkach mobilności przestrzennej czy osiedlenia się w kulturowo odmiennym środowisku. Badania polonijne lat 1970. i 1980. wprowadziły także wątki instytucji etnicznych, polityki tożsamości, kontaktów z krajem pochodzenia. Ta problematyka jest kontynuowana we współczesnych antropologicznych badaniach migracyjnych⁵.

2. Specyfika badań po 1989 roku: zarys

Powiązania współczesnych badań migracyjnych o profilu antropologicznym z badaniami problematyki migracyjnej przez etnologów i socjologów przedwojennych i badaczy polonijnych z okresu PRL są niewątpliwie istotne. Jednak znaczące są także zmiany, które zaszły w wyniku demokratyzacji,

---

Badania dotyczące wybranych grup zawodowo-społecznych, doświadczających mobilności przestrzennej, prowadzi obecnie zespół Janusza Muchy (Mucha, Łuczaj 2014a,b, 2016).

- 4 I tak etnologiczne badania Kazimiery Zawistowicz-Adamskiej (1948) z lat 1930. dotyczyły wpływu migracji na gospodarkę, społeczeństwo i kulturę wiejską. (W podobnym kierunku idą niektórzy współcześni antropologowie, np. Beszterda (2004a), piszący o wpływie misjonarzy z Moraw na indyjskie rolnictwo, choć w tym przypadku w centrum uwagi znajduje się wpływ na kulturę przyjmującą a nie wysyłającą.) Natomiast socjologiczne studium Krystyny Dudy-Dziewierz (1938) z tego samego okresu było próbą wskazania strukturalnych, wynikających ze stratyfikacji społecznej, motywacji do migrowania, różnic we wzorach migracyjnych a także skutków migracji dla struktury społecznej i kultury wsi.
- 5 Wśród prac etnologicznych, przykładem takiej kontynuacji są m.in. prowadzone przed i po 1989 roku etnologiczne badania związane z łódzką szkołą etnologii Ryszarda Kantora poświęcone zbiorowościom polskim za granicą, m.in. potomkom polskich migrantów na Węgrzech czy migrantom z Zaborowa w Chicago (np. Kantor 1980; 1986; 1990; 1995). Charakterystyczne jest to, że Kantora interesowały zarówno kwestie zachowania i przemian tożsamości etnicznej na emigracji (por. Mucha 1996), jak i wpływ migracji na społeczność wysyłającą. Natomiast w pracach poznańskiego antropologa Aleksandra Posern-Zielińskiego (np. 1982; 2004, 2005) stale obecnym wątkiem badawczym jest problematyka diaspory i polityki etnicznej w społeczeństwach migracyjnych (por. Chałupczak, Zenderowski, Baluk 2015); mieszczą się one w obszarze antropologii polityki (por. Dohnal, Posern-Zieliński 2011).

urynkowania i otwarcia się na świat zachodni, trzech najważniejszych procesów transformacji ustrojowej. Zmiany w badaniach migracyjnych o profilu antropologicznym spowodowane były z jednej strony zmianami procesów migracyjnych jako takich (np. ułatwienie wyjazdów Polaków na Zachód, którego kulminacją stał się rok 2004), z drugiej zaś strony zmianami w sposobach uprawiania nauki i modach naukowych: „zniesiono bezpośrednie, nakazowe kierowanie nauką, stworzono warunki samorządności środowiskom naukowym, zniesiono cenzurę, usunięto polityczną kontrolę w kontaktach z zagranicą, wprowadzono inny system finansowania instytucji naukowych, edukacyjnych i muzealnych” (Jasiewicz 2006: 70). Cechą specyficzną dla pola etnologicznego w Polsce jest to, że po 1989 roku zyskuje na znaczeniu tradycja antropologii kulturowej i społecznej (Jasiewicz, Posern-Zieliński 2003; por. Buchowski 2017), co skutkuje większą obecnością problematyki odmienności kulturowej i większą chęcią prowadzenia badań nad problematyką aktualnie ważną społecznie⁶. Większe zainteresowanie migracjami wśród antropologów (Łuczeczko 2011: 73) jest częściowo spowodowane tymi przekształceniami dyscypliny, ponieważ wymagają one zwrócenia uwagi na aktualne procesy społeczne, a te z kolei to między innymi większe możliwości mobilności przestrzennej dla Polaków i stosunkowo większa obecność „Innych” w Polsce.

Zmiany studiów migracyjnych o profilu antropologicznym dotyczą także zakresu i zasięgu zainteresowania problematyką migracyjną w pracach polskich etnologów i antropologów po 1989 roku. O ile w połowie lat 2000. Zbigniew Jasiewicz (2006: 72) nie wyróżnił migracji jako odrębnego problemu badawczego antropologii, a pisał raczej o procesach globalizacji i integracji europejskiej czy etniczności i pograniczu, to pod koniec drugiej dekady XXI wieku niemożliwe jest pominięcie migracji i mobilności przestrzennej jako ważnej problematyki badań w etnologii i antropologii. Z analizy publikacji i projektów badawczych a także procesów instytucjonalizacji dyscypliny wnioskować można, że problematyka migracyjna zyskuje na ważności⁷. W okresie trzech dekad etnologowie i antropologowie badające migracje eksperymentują nie tylko z określeniem problematyki badawczej, ale także z ujęciami teoretycznymi i metodologią badań. Te aspekty przemian przedstawiam w kolejnych podrozdziałach.

3. Specyfika badań po 1989 roku: szczegóły

3.1 Metody

Antropolożka Nina Glick Schiller (2003), jedna z matek-założycielek ramy transnarodowej, podkreślała, że etnografia jest najlepszą metodą do badań transnarodowych migracji: pozwala ona na uchwycenie złożoności oddolnego doświadczenia mobilności oraz na to, by doświadczenie terenu dało antropologowi możliwość wyjścia poza ramy oficjalnych instytucji i odgórnie regulowanych mechanizmów mobilności. Szerzej, metoda obserwacji uczestniczącej jest cechą definicyjną zachodniej antropologii społeczno-kulturowej. Badania terenowe, poddane pogłębionej refleksji metodologicznej przez Bronisława Malinowskiego, który już na początku XX wieku nadał im rangę metody badawczej, w znacznej mierze do dziś określają tożsamość dyscypliny (por. Amit 2000). Także w antropologii i etnologii polskiej relacje z terenem stanowią istotną cechę tożsamościową dyscypliny. Przez moich rozmówców i autorów ankiet to właśnie metoda etnograficzna jest uznana za cechę rozpoznawczą

---

6 Trzeba zaznaczyć, że podział ten jest nieco schematyczny, i chociaż klasyczna tradycja polskiej etnologii była bliższa niemieckiemu *Volskunde*, badaniom społeczności własnej, jej unikatowych tradycji i zwyczajów, to losy tej dyscypliny są niezwykle złożone, i czasami zbliżała się ona mocno nie tylko do antropologii społecznej, ale i socjologii, szczególnie socjologii kultury (zob. Jasiewicz, Posern-Zieliński 2003; Łuczeczko 2011).

7 Zainteresowania migracjami w Polsce odzwierciedlają także trend światowy. Antropologia społeczno-kulturowa „zauważyła” migracje międzynarodowe dopiero od lat 1970., kiedy w ramach badań zależności postkolonialnych i globalnych nierówności migracja zostaje wyróżniona jako jeden z istotnych mechanizmów eksploatacji. Wcześniej przedmiotem zainteresowania były migracje wewnętrzne, wpływ modernizacji na kulturę wiejską i adaptacji migrantów ze wsi w miastach. Dopiero od lat 1990. pojawia się więcej prac o mniejszościach etnicznych i diasporach, w połowie lat 1990. przez antropologów jest utworzona rama transnarodowa, z której obecnie korzystają także politologowie, ekonomiści czy socjologowie (Gardner 2013).

migracyjnych badań o profilu antropologicznym (por. Kaczmarek 2016; Bielenin-Lenczowska 2011). Szczególnie podkreślana jest waga zażyłości z terenem, której nie da się osiągnąć poprzez krótkie wypadki do terenu, praktykowane np. w badaniach marketingowych czy w niektórych odmianach socjologii. Jednocześnie przemiany metodologii antropologicznej skutkują tym, że antropolog przebywa w wielu miejscach, by móc zbadać mobilną praktykę (a nie miejsce). Do opisania badania terenowego prowadzonego w kilku miejscach, gdzie tworzy się praktyka, George Marcus (1995) utworzył termin „etnografia wielostanowiskowa” (*multi-sited ethnography*). Antropologowie polscy także zwrócili się do tej metody, m.in. stosują ją Natalia Bloch i Karolina Bielenin-Lenczowska (por. Wójcikowska 2015). W niektórych przypadkach skorelowane to jest z korzystaniem z ramy transnarodowej, o której będzie mowa w części poświęconej podejściom teoretycznym. Antropologowie często pełnią wielorakie role (naukowca, pracownika organizacji pozarządowej, pilota wycieczek) po to, by móc spędzić odpowiednią ilość czasu w terenie, dążąc do zażyłości z partnerami badań. Dlatego obok wywiadów i obserwacji wykorzystują także autoetnografię, badanie „od wewnątrz” (np. Anna Szymoszyn, ankieta; Bloch 2015, 2016b). Długotrwały, wykraczający poza typowy rytm projektowy pobyt w terenie jest ważną cechą wyróżniającą metodologii antropologicznej, ale także jej słabością w tym sensie, że nie będąc wystarczająco instytucjonalnie skodyfikowana, przynajmniej w Polsce, praktyka ta kształtuje raczej wybitnych badaczy-antropologów a nie dyscyplinę (pole profesjonalne) jako taką.

3.2 Ujęcia teoretyczne

Teoretyczne ramy studiów migracyjnych o profilu antropologicznym w Polsce po 1989 roku można naszkicować za pomocą kilku kluczowych kategorii teoretycznych: tożsamość, etniczność/grupa etniczna, kontakt kulturowy, stereotyp narodowy, dyskryminacja, integracja, diaspora, wielokulturowość, transnarodowość, a w ostatnim czasie także mobilność. Teksty teoretyczne dotyczące koncepcji migracji są rzadsze w porównaniu z ogólnym udziałem refleksji teoretycznej w antropologicznym polu produkcji naukowej (por. Jasiewicz 2006). Do wyjątków należą dokonywane przez antropologów przeglądy rozwoju koncepcji teoretycznych badań migracyjnych (np. Radziwinowiczówna 2014) oraz próby uporządkowania i oceny używanych przez antropologów podejść teoretycznych do mobilności przestrzennej (Goździak, Pawlak 2016; Jaskułowski, Pawlak 2016; Łukasiuk 2007a). Szczególne znaczenie od początku lat 2010. zyskała rama transnarodowa (np. Bielenin-Lenczowska 2010a, 2014, 2015; Fiałkowska 2018; Main 2018; Patzer 2015, 2018; Wojtyńska 2016; Radziwinowiczówna, Rosińska, Kloc-Nowak 2018⁸), która – uznana i stosowana przez inne dyscypliny (por. Urbańska S. 2015; Krzyżowski, Urbańska S. 2010) – wywodzi się z perspektywy antropologicznej (Basch, Glick Schiller, Szanton-Blanc 1994). W ostatnim czasie w polskich badaniach antropologicznych migracji odnotować można wpływ zwrotu mobilnościowego (*mobility turn*, zob. Salazar, Jayram 2016), polegającego m.in. na zakwestionowaniu dotychczasowych klasyfikacji różnych form mobilności przestrzennej (migracji, wyjazdów turystycznych, dojazdów do pracy) i podmiotów mobilnych (ożywionych i nieożywionych) oraz uczynieniu samych praktyk mobilności głównym obiektem refleksji teoretycznej i badań. Przykładowo, Natalia Bloch (2011b, 2013, 2014, 2016b, 2018) proponuje łączne badanie różnych rodzajów mobilności (turystycznej, religijnej, związanej z zarobkowymi migracjami sezonowymi, migracjami przymusowymi, wewnętrznej, zewnętrznej itd.) w swoich badaniach wśród uchodźców tybetańskich w Indiach. Antropolodzy także włączają się w debatę o dominacji perspektywy osiedleńczej w studiach migracyjnych, ukazując konstruowany charakter normalizacji osiadłości i problematyzacji migracji i mobilności (por. Bloch 2016b; Horolets 2015b).

---

8 Podobnie jak w przypadku innych przywoływanych w rozdziale publikacji, tę monografię o etnomoralności troski na odległość i starzeniu się można przypisać zarówno do antropologii, jak socjologii.

3.3 Tematy badań

Niełatwo jest przedstawić problematykę badań migracyjnych o profilu antropologicznym w rozłącznych blokach tematycznych – to samo stwierdził ogólnie o antropologii Jasiewicz (2006: 73). Dlatego niżej przedstawione są zakresy problemowe w kilku nakładających się częściowo na siebie blokach.

3.3.1 Grupy i problemy niszowe i marginalizowane

Michel-Rolph Trouillot (2003) skonstatował, że w latach 1980. w zachodniej antropologii następuje przejście od zainteresowania „podmiotem egzotycznym” (kultury plemienne, odległe społeczności) do zainteresowania „podmiotem cierpiących” (*suffering subject*) (por. Kafar 2011; Robbins 2013). W polskich badaniach antropologicznych poświęconych problematyce migracyjnej ta teza znajduje częściowe odzwierciedlenie: znaczna część prac poświęcona jest grupom wykluczonym i marginalizowanym. Deficytowe dla antropologii zainteresowanie tym, co marginalne, pomijane czy mało⁹ skutkuje zwróceniem uwagi na grupy mniejszościowe, w tym także takie, dla których mobilność przestrzenna jest wpisana w wyobrażenie wspólnoty lub jest nieodłączną częścią jej funkcjonowania. Są to grupy, które nie mają własnego państwa, są rozproszone i nieliczne (np. Arumuni: Nowicka 2011a), tworzą się w wyniku nieoczywistych i mało znanych procesów migracyjnych lub są albo były nomadyczne („wędrownie grupy etniczne”). Dobrym przykładem jest w tym kontekście grupa migrantów japońskich do Ameryki Południowej i ich potomków, którzy „wrócili” do Japonii. Stała się ona przedmiotem kilkuletnich badań terenowych Danuty Zasady i jej pracy doktorskiej obronionej w 2017 roku w Instytucie Socjologii UW pt. „Strategie tożsamościowe Nikkei hiszpańskojęzycznych w Japonii”, której promotorką była Ewa Nowicka, wiodąca badaczka problematyki etniczności w Polsce. Zasada przedstawia złożone hybrydowe tożsamości i praktyki ucieleśnione tej „nieoczywistej” grupy migranckiej. Zainteresowanie mniejszościowymi grupami mobilnymi łączy antropologiczne badania migracyjne ze studiami etnicznymi, zwłaszcza w przypadkach, kiedy przedmiotem zainteresowań stają się mniejszości etniczne, których mobilność jest faktem historycznym a nie współczesnym, jak w przypadku potomków polskich migrantów przymusowych i dobrowolnych na Wschodzie (np. Nowicka 2000; Jagiełło 2006; Michalska 2011; Nowicka, Bilewicz 2012) czy w przypadku Wiślan, społeczności o śląskich korzeniach, zamieszkałej w serbskiej Wojewodzinie (Marcol 2012, 2017), Węgrów w Serbii (Jagiełło 2008), Bułgarów w Ukrainie (w: Nowicka, Bilewicz 2012).

Oprócz mniejszości kulturowych antropologów interesują także nierówności i procesy dyskryminacji. Za sprawą takich cech dyscypliny jak uwzględnienie oddolnej perspektywy, zwracanie uwagi na grupy krzywdzone i zarazem angażowanie się po stronie tych grup, np. poprzez projekty antropologii zaangażowanej, szczególne miejsce w studiach migracyjnych o profilu antropologicznym przypada badaniom procesów dyskryminacji, ksenofobii i eksploatacji migrantów. W części badań – np. nad bezdomnością wśród polskich migrantów (Garapich 2011; Mostowska 2014, 2015) – łączona jest problematyka marginalności grupy mobilnej i (transnarodowych) kontekstów dyskryminacyjnych. Problematyka ksenofobii i dyskryminacji jest szczególnie istotna w pracach poznańskiego Centrum Badań Migracyjnych (CeBaM), utworzonego przez Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM (IEiAK UAM) właśnie jako placówka antropologii zaangażowanej, prowadząca ścisłą współpracę z otoczeniem społecznym¹⁰. Problematyce dyskryminacji migrantów a także integracji migrantów poświęcono kilka ważnych publikacji antropologicznych (np. Bloch, Main, Sydow 2015; Buchowski, Schmidt

---

9 Niewątpliwie, jest to kontestowana dziś cecha definicyjna dyscypliny. Jednak w dyskusjach o tożsamości dyscypliny pojawia się jako cecha odróżniająca antropologię od socjologii. Tej ostatniej przypisuje się dążenie do większej „reprezentatywności” przedmiotu badań dla szerszych procesów społecznych (choć to także upraszczający obraz socjologii).

10 Ważnym z punktu widzenia studiów migracyjnych w ujęciu antropologii zaangażowanej wydarzeniem był nadzwyczajny zjazd antropologów i etnologów polskich „Antropologia przeciw dyskryminacji”. Zwołany z inicjatywy IEiAK UAM w listopadzie 2016 roku w Poznaniu miał na celu sprzeciw wobec nastrojów ksenofobicznych i nietolerancji w społeczeństwie po tzw. europejskim kryzysie migracyjnym 2015 roku. Manifest Zjazdu dostępny jest on-line: <https://drive.google.com/file/d/1...>

2012a; Czerniejewska 2016; Mikulska, Patzer 2012). Szczególnie istotne jest wykazanie przez antropologów instytucjonalnych wymiarów wykluczenia migrantów, np. w kontekstach edukacyjnych (np. Szymoszyn 2013; Kość-Ryżko 2016; Halik, Nowicka 2002; Czerniejewska 2010a,b).

Inne ścieżki prowadzące do tematów niszowych, to zajmowanie się tym, co minęło. Zainteresowanie antropologów historycznym wymiarem migracji pozwala lepiej zrozumieć trwałość niektórych mechanizmów towarzyszących procesom migracyjnym. Przykładowo badania wpływu mnichów mormońskich na kulturę i gospodarkę w Indiach, gdzie przybywali jako misjonarze (Beszterda 2004a,b, 2011, 2013), do pewnego stopnia mieści się w nurcie dyfuzjonizmu, który przypisywał ważną kulturotwórczą rolę kontaktom międzykulturowym i mobilności (por. Mucha 2016). Zwrócenie się do przeszłości to także sposób zabrania głosu w debacie poświęconej roli i znaczeniu migracji we współczesnym świecie. Taką optykę przyjęła Natalia Bloch, która z grupą studentów poznańskiej etnologii dotarła do potomków adresatów listów emigranckich zatrzymanych przez carską cenzurę i „(od)zyskała” pamięć migracyjną w badanym terenie (Bloch 2016).

Niedostrzegane czy pomijane w innych badaniach migracyjnych wymiary życia migrantów, takie jak migrancka codzienność, wzory żywieniowe, towarzyskość czy czas wolny także wpisują się w zainteresowanie antropologów tym, co marginalne (np. Galasińska 2010; Horolets 2015a; Main 2016; Romaniszyn 2008).

Prace antropologów wyróżnia atencja do szczegółu etnograficznego i materialności a niekiedy ścisła specjalizacja, np. tak jak w badaniach Moniki Kujawskiej z zakresu etnobotaniki (Kujawska 2013, 2014, 2015a,b). Prowadzone przez łódzką antropolożkę studia praktyk ziołoleczniczych wśród potomków migrantów polskich w Argentynie i Paragwaju, mieszczące się na pograniczu nauk przyrodniczych i humanistycznych, pokazują materialny, powiązany z relacjami ze środowiskiem naturalnym, wymiar mobilności przestrzennej. Wyprowadzają one konceptualizacje procesów migracyjnych poza nadal dominującą w humanistyce ramę antropocentryczną.

3.3.2 Regionalizacja

Dla badań antropologicznych charakterystyczne jest to, że w praktykę uprawiania dyscypliny wpisana jest specjalizacja w jakimś regionie czy obszarze kulturowym¹¹. Specjalizacja umożliwia zbudowanie długotrwałych zażytych relacji z terenem i zgromadzenie znacznego zasobu wiedzy na temat różnych aspektów życia w nim. Także w polskiej etnologii i antropologii część badaczy wiąże swoje zainteresowania naukowe z określonym regionem, a migracja staje się jednym z aspektów ich wielowątkowych studiów.¹² I tak, Indie są głównym regionem badawczym dla Natalii Bloch (2006, 2008, 2010, 2011a,b) i Anny Szymoszyn (Szymoszyn 2016 (2017); Urbańska A. 2002; Urbańska-Szymoszyn 2004, 2006); Afryka – dla Macieja Kurcza (2009, 2010, 2013), Macieja Ząbka (1999, 2009) i Magdaleny Brzezińskiej (2017); Wielka Brytania – dla Aleksandry Galasińskiej (2009, 2010; Galasińska, Kozłowska 2009; Galasińska, Horolets 2012) i Michała Garapicha (2007, 2009, 2016a,b); Niemcy – dla Jacka Schmidta (2003, 2004, 2009), Justyny Kijonki (2013) i Agnieszki Szczepaniak-Kroll (2009, 2010). Większość z tych badaczy zajmuje się nie tylko kwestiami migracji, ale także innymi zagadnieniami, takimi np. jak szkolnictwo, praktyki religijne, aktywność polityczna, bezdomność czy turystyka. Wobec tego

---

[le/d/0B9mbODysLWXsaHpOMFZmeG1jajQ/view](https://doi.org/10.1515/9783039100000-011) (dostęp 30.03.2018). Manifest i teksty części wystąpień opublikowano w poświęconej Zjazdowi sekcji tematycznej rocznika Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego *Lud* za rok 2017 (nr 101).

11 W polskiej etnologii nie jest to bynajmniej prymus czy najszerzej rozprzestrzeniona praktyka; stosunkowo niewielki stopień „regionalizacji” badań antropologicznych w Polsce częściowo wynika z ograniczeń w mechanizmach finansowania długotrwałej pracy terenowej i powrotów do terenu. Natomiast w tradycji anglosaskiej „regionalizacja” jest niemal przymusem, co było poddawane krytycznej refleksji (zob. Amit 2000).

12 Opinię, że migracje rzadko są centralnym przedmiotem badań antropologów, wyraziła Krystyna Romaniszyn, patrz przypis 1. Jest to cenne spostrzeżenie zwracające uwagę na to, że metoda etnograficzna prowadzi do holistycznego traktowania terenu, rejestrowania różnych aspektów życia uczestników badań. Wydaje się jednak, że w ostatnich latach coraz więcej jest polskich badań antropologicznych, których głównym ogniskiem są procesy migracyjne (np. Main 2018; Pawlak 2018).

celowe wydaje się wymienienie prac antropologicznych, które skupiają się na migracjach a jednocześnie odzwierciedlają specjalizację antropologa w jakimś kraju, kulturze albo regionie. Innymi słowy, celowe jest zrobienie przeglądu badań migracyjnych o profilu antropologicznym pod kątem geograficznego obszaru prowadzenia badań oraz badanej grupy. Badania te podzielić można umownie na (a) badania Polaków na świecie (diaspory i migrantów polskich lub migrantów z Polski) i (b) badania innych mobilnych grup nie wywodzących się z Polski na świecie.

3.3.2.1 Badania Polaków na świecie

Polacy poza granicami Polski, migranci i potomkowie migrantów są ważnym przedmiotem badań o profilu antropologicznym (podobnie jest w innych dyscyplinach, por. rozdziały o studiach migracyjnych w socjologii i historii)¹³. Zainteresowanie emigracją z Polski jest wypadkową ilościowej przewagi tego właśnie kierunku mobilności (Polska jest krajem emigracyjnym) a także tego, że badania poświęcone „grupie własnej” są z reguły silniej wspierane przez instytucje państwa narodowego (przez finansowanie, formułowanie warunków konkursów czy priorytetów badawczych itd.). Do tej grupy badań wchodzi studia nad polskimi migrantami w Grecji (Romaniszyn 1994); Wielkiej Brytanii (Galasińska 2009, 2010; Galasińska, Horolets 2012; Garapich 2006, 2009, 2011, 2016a,b; Horolets 2015a; Kapinos 2016; Kordasiewicz 2013; Lehr 2015; Main 2018); Hiszpanii (Main 2013, 2014, 2016a,b)¹⁴; Włoszech (Małek 2011; Kordasiewicz 2005, 2014); Niemczech¹⁵ (Schmidt 2003, 2004, 2009; Kijonka 2013; Fiałkowska 2018; Fiałkowska, Piechowska 2014; Main 2013, 2016a,b; Piechowska 2016; Wagner i in. 2016; Szczepaniak-Kroll 2013); Islandii (Wojtyńska, Zielińska 2010; Napierała, Wojtyńska 2016)¹⁶; Norwegii (Pawlak 2015a,b, 2016, 2018); Belgii (Grzymała-Kazłowska 2001, 2002, 2005; Niedźwiedzki 2010, 2012; Urbańska S. 2009; 2015), USA (Brzozowska-Krajka 2012; Horolets 2018; Sosnowska¹⁷ 2016) a nawet Chinach (Kujawa 2018), a także nad potomkami polskich migrantów w Brazylii (Bielenin-Lenczowska, Stąpor 2017)¹⁸ i Paragwaju (Gałęcka, Obracht-Prondzyński 2017). Warte odnotowania są także opracowania, przedstawiające polskie zbiorowości w różnych częściach świata (np. Nowicka, Bilewicz 2012; Michalska 2011). Ciekawy i stosunkowo nowy nurt badań stanowią studia nad migrantami z ziem polskich, których tożsamość jest hybrydowa czy etnicznie odmienna od tożsamości narodowej większości, tak jak badania migrantów ze Śląska w Serbii (Marcon 2017) czy Ukraińców z Polski w Kanadzie (Trzeszczyńska 2016; 2017)¹⁹.

Badania emigracji z Polski, czerpiące inspiracje zarówno z polskich badań polonijnych jak i zachodnich badań na temat diaspory rozwijały w ciągu całego okresu po 1989. Migracje Polaków są rozpatrywane w ramach badań nad transformacją ustrojową, badaczy interesuje rola migracji w procesach demokratyzacji i urynkowania społeczeństwa polskiego, a migrant widziany jest jako (oporny) agent zmiany. Bardzo ważne w tym kontekście są badania Krystyny Romaniszyn nad polskimi migrantami w krajach europejskich, szczególnie teoretyczna synteza, której dokonuje w monografii

---

13 W tym miejscu jeszcze raz podkreślić należy, że niektórzy z wymienionych niżej badaczy (np. N. Bloch, M. Pawlak, A. Wojtyńska) identyfikują się z antropologią niedwuznacznie, inni zaś (np. s. Urbańska, M. Kindler) prowadzą badania np. socjologiczne, ale uważane są one za zbieżne warsztatowo z badaniami antropologicznymi - przez samych autorów i przez antropologów, którzy te badania przywołują czy recenzują.

14 Por. monografię Małgorzaty Nalewajko (2012) w zakresie historii, w której przedstawiono także realia współczesnych migracji do Hiszpanii.

15 Por. prace Wojciecha Łukowskiego, mieszczące się na pograniczu socjologii i antropologii np. Łukowski 2005.

16 Por. prace socjolożki i politolożki Małgorzaty Budyty-Budzyńskiej (np. 2017) o Islandii.

17 Anna Sosnowska (OSA UW) nie określa siebie jako antropolożkę, raczej jako socjolożkę, zajmuje się socjologią historyczną i ekonomiczną a także studiami nad etnicznością i miastem; natomiast przywołana praca jest wynikiem jej długoletnich badań, w których korzystała z metod etnograficznych i które wpisują się w antropologiczną tradycję metodologiczną. Z tego powodu pozwoliłam sobie włączyć odwołanie do jej badań do tego rozdziału.

18 Por. dorobek historyka Marcina Kuli (np. 2012).

19 Socjologowie i historycy zwrócili się w stronę takich studiów nieco wcześniej, np. Praszalowicz, Makowski, Zięba 2004. Zob. szerzej w rozdziale o historycznych badaniach nad migracjami w tym tomie.

„Kulturowe implikacje międzynarodowych migracji” (2003). Akcesja do Unii Europejskiej w 2004 roku spowodowała wzrost zainteresowania migracjami z Polski także wśród antropologów. Problematyką współczesnych polskich migracji do krajów europejskich zajmują się między innymi Aleksandra Galaśńska, Michał Garapich, Anna Horolets, Łukasz Kaczmarek, Izabella Main, Marek Pawlak, Agnieszka Szczepaniak-Kroll, Anna Szymoszyn, Anna Wojtyńska.

3.3.2.2 *Badania mobilnych grup nie wywodzących się z Polski na świecie*

Do drugiej grupy należą badania nad migracjami, które dzieją się poza Polską, i nie są związane z migracjami z Polski, między innymi badania o uchodźcach i, szerzej, populacjach mobilnych np. w Indiach i Tybecie (Urbańska-Szymoszyn 2006, 2002; Bloch 2010); macedońskich muzułmanach we Włoszech (Bielenin-Lenczowska 2010a,b, 2012, 2015); Afrykanach migrujących lub marzących o migracji do Europy (Łodziński, Milewski 1999; Brzezińska 2017; Ząbek 1999; 2009); (wewnętrznych) afrykańskich migrantach z Sudanu, uchodźcach, migracjach transgranicznych w Sudanie i Ugandzie (Kurcz 2009, 2010, 2012) czy Kenii (Ząbek 2003); migracjach Buriatów w Rosji, Chinach i Mongolii (Szmyt 2011, 2013); kurdyjskich migrantach w Stambule (Kaczorowski 2018); Litwinach w Niemczech (Czerwonnaja 2010); migracjach na Kaukazie (Ząbek 2010); migrantach z Ameryki Łacińskiej w Madrycie (Radziwinowiczówna 2012); filipińskich migrantkach w USA i transnarodowości migracji filipińskich (Patzer 2015); reżimie granicznym i meksykańskich migrantach w USA (Radziwinowiczówna 2016); mobilności związanej z tzw. kryzysem migracyjnym w Serbii (Rydzewski 2017) i inne.

3.3.3 *Studia nad imigrantami w Polsce*

Po 1989 roku prace Ewy Nowickiej, Janusza Muchy, Sławomira Łodzińskiego i Grzegorza Babińskiego – które przedstawione są także w socjologicznej części raportu, szczególnie pionierski projekt zespołu Ewy Nowickiej, który rozpoczął się jeszcze przed przełomem, w 1988 roku – wprowadzają do dyskursu polskich nauk społecznych i humanistycznych problematykę obecności „obcego” wśród „nas”, tj. mniejszości i imigrantów w Polsce (np. Mucha 1999; Łodziński, Nowicka 2001). Badaczy interesuje stosunek Polaków do obcych, np. do cudzoziemskich studentów (Nowicka, Łodziński 1993) czy dzieci wietnamskich w polskiej szkole (Nowicka, Halik, Połec 2006), a także stosunek lokalnej społeczności do uchodźców znajdujących się w ośrodku recepcyjnym (Grzymała-Moszczyńska, Nowicka 1998). Prace te mieszczą się na pograniczu antropologii i socjologii czy antropologii i psychologii międzykulturowej tak pod względem ujęć teoretycznych, jak i metodologii. Ważną cechą pierwszych prac antropologicznych poświęconych cudzoziemcom w Polsce jest to, że mówią więcej o społeczeństwie rodzimym, o tym jak widzą nas inni; cudzoziemcy doświadczający kontaktu z Polakami są zwierciadłem, w którym można się przyjrzeć grupie własnej. Inaczej rzecz ujmując, antropologowie przypatrują się w nich tożsamości Polaków przez pryzmat pytania o to, jak postrzegają obcych u siebie, co myślą o Innym.

Stosunkowo najwięcej prac dotyczących cudzoziemców poświęconych było dwom największym mniejszościom imigranckim – Wietnamczykom i Ukraińcom (np. Grzymała-Kazłowska, Piekut 2007; Grzymała-Kazłowska 2008; Halik, Nowicka 2002; Halik 2001; Kindler 2011; Kindler, Szulecka 2013; Nowicka, Halik, Połec 2006). Jednocześnie podkreślić należy, że większość prac dotyczących tej problematyki nosi charakter interdyscyplinarny i ich jednoznaczne przypisanie do antropologii nie jest celowe.

Ważnym wkładem antropologów do badań nad obecnością Innych w Polsce był projekt pt. „Społeczno-kulturowa identyfikacja cudzoziemców”²⁰, i będąca jego wynikiem baza danych, stanowiąca bogaty zasób dla badaczy tożsamości grup migranckich, relacji etnicznych, dyskryminacji i ksenofobii (zob. Schmidt 2017).

---

20 Projekt finansowany ze środków NCBiR i prowadzony w latach 2013-2016 przez zespół pod kierownictwem Jacka Schmidta z IEiAK UAM.

3.3.4 Tożsamości migrantów

Kolejnym blokiem tematycznym jest tożsamość i jej przemiany związane z migracjami lub z historią przesiedleń czy zmieniających się konfiguracji stosunków etnicznych (np. Niedźwiedzki 2010; Nowicka 2006; Pawlak 2018; Romaniszyn 2003). Istotnym wkładem antropologicznych studiów nad migracjami jest uwzględnienie symbolicznych i wyobraźniowych aspektów mobilności. Czerpiąc inspirację z prac zachodnich antropologów i kulturoznawców takich jak Arjun Appadurai, Stuart Hall, Homi K. Bhabha, a także klasyków polskiej etnologii takich jak Józef Obrębski, antropolodzy zwracają uwagę na konstytutywną rolę pamięci i wyobraźni w tworzeniu lub pielęgnowaniu grup doświadczających mobilności bezpośrednio lub mających historyczne doświadczenie migracji. Etnolodzy zwracają również uwagę na wyobraźnię jako istotny czynnik motywujący do emigracji (np. Brzezińska 2017). Ponadto, w antropologicznych badaniach migranckich tożsamości podkreśla się ważną rolę ucieleśnionych i osadzonych w materialności praktyk codzienności jako budulca tożsamości migrantów, przykładowo analizowana jest rola jedzenia (np. Bielenin-Lenczowska 2015; Patzer 2018; Romaniszyn 2008a).

W dorobku antropologii polskiej po 1989 roku ma swoje miejsce refleksja o pojęciu migracji powrotnych i, szerzej, powrotu (Nowicka, Firouzbakhch 2008; Nowicka, Bilewicz 2012; Romaniszyn 2008b, 2009; por. Galasińska 2010). W tych pracach pojawia się pojęcie „tożsamości zdeterytoralizowanej”, a pamięć utraconej ojczyzny figuruje jako element tożsamości, sygnalizujący związki z miejscem, które jest konstruktem i symbolem a nie realnym miejscem fizycznym (por. Mucha 2003). Te badania wnoszą wkład w rozwój studiów nad diasporą. Badania nad repatriacjami o profilu antropologicznym prowadziła Katarzyna Kość-Ryżko (2011a,b, 2014), podkreślając w nich złożoność tożsamości repatriantów i doświadczenie dyskryminacji, będące wypadkową utopijnego ideologicznie naładowanego obrazu tej grupy w dyskursie politycznym i publicznym.

Pionierskie są prace Michała Garapicha (np. 2006, 2011, 2016a,b) dotyczące migracji do Wielkiej Brytanii wprowadzające wątek klasowy do rozważań nad tożsamością migrantów i transnarodowym życiu migrantów. Także w pracach Marka Pawlaka (2015a; 2018) poświęconych polskim migrantom w Norwegii pokazano mechanizmy kulturowe (np. wstydu), które sprawiają, że klasa odgrywa istotną rolę w osłabianiu lojalności narodowej na emigracji. (Badania dyskursywnych reprezentacji migracji potwierdzają, że także w długim trwaniu klasowe podziały istotnie kształtują wyobrażenia o uprawnionej i nieuprawnionej mobilności przestrzennej, zob. Horolets, Bielecka-Prus 2016).

3.3.5 Migracje przymusowe

Polscy antropologowie dość wcześnie zajęli się także problematyką migracji przymusowych, która obecnie zyskuje w europejskiej antropologii większą widzialność w wyniku tzw. kryzysu migracyjnego, badali uchodźców w Polsce i poza jej granicami²¹. Często były to studia interdyscyplinarne prowadzone we współpracy z psychologami międzykulturowymi czy socjologami (Bloch 2006, 2008, 2011a,b; Grzymała-Moszczyńska, Nowicka 1998; Kość-Ryżko 2012; Kość-Ryżko, Czerniejewska 2013; Kurcz 2009, 2010; Szymoszyn 2016 (2017); Ząbek, Łodziński 2002; Ząbek 2008). W pracach tych ważną kategorią jest instytucja (ośrodek dla uchodźców; szkoła itd.). W części z nich na pierwszy plan wysuwa się teza o kulturowej odmienności uchodźców i braku zrozumienia dla niej jako źródle dyskryminacji uchodźców (np. Grzymała-Moszczyńska, Nowicka 1998). W innych zaś akcent położony jest na złożoność uwarunkowań w sytuacji uchodźczej, autorzy podkreślają niemożliwość sprowadzenia jej

---

21 Nie bez znaczenia dla rozwoju badań nad migracjami przymusowymi przez polskich antropologów jest to, że dzięki staraniom Centrum Badań Migracyjnych (CeBaM UAM) i Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM w Polsce zorganizowano XVI konferencję Stowarzyszenia na rzecz Studiów nad Migracjami Przymusowymi (*International Association for the Study of Forced Migration*). Prace lokalnego komitetu organizacyjnego koordynowała Izabella Main z CeBaM UAM. To międzynarodowe wydarzenie pt. „Rethinking Forced Migration and Displacement: Theory, Policy, and Praxis”, które skupiło ponad 420 prelegentów z 37 krajów, odbyło się w lipcu 2016 roku w Poznaniu, i nosiło wyraźny rys antropologiczny.

tylko do odmienności kulturowej i postulują konieczność uwzględnienia czynników klasy, wykształcenia, relacji między różnymi grupami uchodźczymi itd. a także istotnej roli uwarunkowań instytucjonalnych (Ząbek, Łodziński 2002). W pracach Kość-Ryżko (2012) z kolei stosowane jest łączenie podejść antropologicznego i psychologii społecznej.

3.3.6 Migracje wewnętrzne

Ważny jest antropologiczny²² nurt badań migracji wewnętrznych (m.in. Łukasiuk 2007a,b,c, 2008a,b, 2009; Łukasiuk, Jewdokimow 2012), co do pewnego stopnia wyróżnia antropologiczne badania migracyjne na tle innych obszarów dyscyplinarnych, np. politologii. Zainteresowanie migracjami wewnętrznymi można przypuszczalnie wiązać z zainteresowaniem „tradycyjnym podmiotem badań etnologicznych”: mieszkańcem wsi, który za pracą albo „za lepszym życiem” wędruje do miasta²³. W kontekście postulowanej potrzeby systematycznego włączenia migracji wewnętrznych do badań procesów migracyjnych (por. rozdział pierwszy w tym tomie, przedstawiający perspektywę demografii), antropologia może zaoferować swoje doświadczenie.

3.3.7 Podsumowanie

Choć problematyka migracyjna jest nieodłączną częścią badań antropologicznych, dość długo miała ona status niszowy, co poniekąd można tłumaczyć także ograniczeniami mobilności samych naukowców oraz uczestników ich badań (por. Stola 2010). Od 1989 roku obecność problematyki migracyjnej w badaniach i publikacjach antropologów stopniowo rośnie, a po 2004 roku następuje zauważalne wzmożenie zainteresowania problematyką migracyjną w antropologii, staje się ona problematyką centralną nie tylko wielu publikacji i kilku projektów antropologicznych²⁴, ale i kilku ośrodków antropologicznych, o których niżej.

4. Instytucjonalizacja studiów migracyjnych o profilu antropologicznym

Do elementów instytucjonalizacji problematyki badawczej można zaliczyć powstawanie struktur organizacyjnych (zespołów i sieci badawczych) pracujących nad daną problematyką, organizowanie wydarzeń tematycznych, realizowanie grantów, powołanie wydawnictw ciągłych (czasopism czy serii wydawniczych). Stopień instytucjonalizacji studiów migracyjnych w polu antropologicznym należy określić jako umiarkowany.

Przede wszystkim, sama etnologia jest dyscypliną stosunkowo słabo obecną na mapie polskich uniwersytetów i instytutów badawczych. Jej krajobraz instytucjonalny dodatkowo komplikuje fakt, że tradycyjnie rozwijała się w kilku postaciach czy odgałęzieniach (odmiana socjologiczna, odmiana etnograficzna itd., zob. Buchowski 2017). To dodatkowo potęguje rozproszenie a czasami nawet brak kontaktów pomiędzy różnymi nurtami. Jeśli chodzi o antropologię uniwersytecką, według analiz Zbigniewa Jasiewicza i Aleksandra Poserna-Zielińskiego (2003: 16) studia licencjackie i magisterskie w zakresie etnologii i antropologii kulturowej oferowało w 2003 roku tylko siedem uniwersytetów publicznych (Uniwersytet Śląski, Filia w Cieszynie; Uniwersytet Jagielloński; Uniwersytet Łódzki; Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Uniwersytet Mikołaja Kopernika; Uniwersytet Warszawski; Uniwersytet Wrocławski). Dziś do tej listy dodać należy studia etnologiczne na Uniwersytecie Szczecińskim, prowadzone od 2006 roku, oraz na Uniwersytecie Gdańskim, prowadzone od 2009 roku. Na skutek ogólnej dla ostatniej dekady tendencji zmniejszenia się liczby kandydatów na studia wyższe,

---

22 Magdalena Łukasiuk jest socjolożką i antropolożką społeczną, w swoich pracach odwołuje się do obu perspektyw.

23 Taką interpretację zapożyczyłam od Natalii Bloch.

24 Przykładem może być projekt NCN Opus pt. „Polacy sukcesu - między emigracją a transnarodowością: nowe oblicze polskiej diaspory w Europie Zachodniej” realizowany przez Aleksandra Poserna-Zielińskiego z zespołem w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w latach 2013-2016.

będącej wynikiem procesów demograficznych, także liczba osób zainteresowanych podjęciem studiów etnologicznych maleje. Mimo swoistej niszowości dyscypliny (w kategoriach liczby studentów i naukowców a także liczby ośrodków badawczych i akademickich) jest ona stosunkowo dobrze widzialna w dziedzinie badań nad migracjami. Jednak nie jest to prosta wypadkowa stopnia instytucjonalizacji tej problematyki badawczej w antropologii i etnologii, który jest stosunkowo niski²⁵, raczej wyrazistości podejścia badawczego.

Centrum Badań Migracyjnych powołany na UAM przez Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej jest jedyną strukturą organizacyjną, która łączy wyraźną dyscyplinarną tożsamość antropologiczną ze skupieniem się na problematyce migracji, i która prowadzi szereg projektów badawczych i aplikacyjnych w tym zakresie (zob. Sydow, Schulz, Ziółek-Skrzypczak 2015; Czerniejewska, Main 2015; Czerniejewska 2016; Bloch, Goździak 2010). W instytutach i katedrach etnologii funkcjonują mikro-struktury organizacyjne, np. Zakład Stosunków Etnicznych w Europie IEiAK UJ czy Pracownia Antropologii Migracji w IEiAK UW. Jednak większość działań tych zespołów, przynajmniej na razie, to działalność odczytowa²⁶ i prace nad programami kształcenia (modułami, pojedynczymi sylabusami) dotyczącymi migracji. Główny ciężar prowadzenia badań leży na barkach pojedynczych naukowców i ich autorskich (często indywidualnych, prowadzonych w ramach stypendiów i wizyt studyjnych, a nie „klasycznych” grantów zespołowych) projektów badawczych.

Istnieją także inicjatywy interdyscyplinarne, w których antropologowie uczestniczą, ale dla których to problematyka migracyjna a nie dyscyplinarna przynależność wyznacza kierunki działań. Do takich instytucji zaliczyć można m.in. Jagiellońskie Centrum Studiów Migracyjnych²⁷. Ważnym czynnikiem instytucjonalizacji badań migracyjnych o profilu antropologicznym jest współpraca z organizacjami pozarządowymi i instytucjami kultury. Skutkiem tej współpracy dla samej dyscypliny jest rozwój podejść stosowanych, np. w ramach antropologii zaangażowanej. Przykładem może tu być między innymi zlecenie badań i działań wdrożeniowych w zakresie integracji migrantów i działań anty-dyskryminacyjnych antropologom przez organizacje pozarządowe, takie jak Helsinka Fundacja Praw Człowieka (np. Mikulska, Patzer 2012). Ciekawą inicjatywą CeBaM było doprowadzenie do utworzenia Migrant Info Point w Poznaniu, początkowo jako projektu, następnie jako fundacji. Migrant Info Point jest ośrodkiem informacyjno-pomocowym, który udziela wsparcia migrantom²⁸.

Specyficznym dla antropologii wymiarem instytucjonalizacji jest połączenie antropologii i etnologii z muzealnictwem (zob. Chevalier 2017, o przypadku Francji) i filmem. Wyniki badań Natalii Bloch (2016), w których trakcie poszukiwano śladów pamięci społecznej o migrowaniu, zostały przedstawione nie tylko w postaci książki, ale także w formie wystawy, która pokazywana była w kilku przestrzeniach publicznych: w wielkomięjskich instytucjach kultury takich jak Centrum Kultury Zamek w Poznaniu oraz w miejscowości prowadzenia badań, w gminnym ośrodku kultury. W ten sposób (od)zyskana pamięć migracyjna wprowadzona została do szerszego dyskursu publicznego.

---

25 W wyniku reformy nauki 2018 roku (Dz.U. 2018, poz. 1668; Dz.U. 2018, poz. 1818) etnologia i antropologia kulturowa przestała być dyscypliną naukową (jest włączona do nowej dyscypliny „nauki o kulturze i religii”). Jeśli, pomimo protestów środowisk etnologicznych i antropologicznych w Polsce (Komitet Etnologii PAN, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, instytuty etnologii), a także międzynarodowych stowarzyszeń profesjonalnych antropologów (m.in. American Anthropological Association, Société internationale d’ethnologie et de folklore, International Union of Anthropological and Ethnological Societies), ustawodawca utrzyma postanowienia rozporządzenia w siłę, etnologia i antropologia kulturowa w Polsce będzie dalej marginalizowana, chociaż, moim zdaniem, nie rozmyje się całkowicie, ponieważ jest wyrazistą perspektywą teoretyczną i metodologiczną. Jednak niewątpliwie zmiany te niekorzystnie wpłyną na warunki pracy etnologów i antropologów kulturowych i wyhamują rozwój badań antropologicznych w Polsce, w tym badań poświęconych problematyce migracyjnej.

26 Na stronie IEiAK UW można zapoznać się z problematyką seminariów migracyjnych: <https://www.etnologia.uw.edu.pl/wokol-etnologii/seminaria/seminaria-migracyjne> (Dostęp 4.12.2018).

27 Dyrektorem Centrum jest momentu jego powołania Dariusz Niedźwiedzki, socjolog i antropolog z UJ.

28 Od momentu jego powstania, prezeską stowarzyszenia jest antropolożka Izabela Czerniejewska.

Film etnograficzny jest kolejną ważną formą popularyzacji wiedzy antropologicznej - także w zakresie migracji i mobilności. Na festiwalu „Oczy i Obiektywy. 13. Przegląd Filmów Etnograficznych” (2018), współorganizowanym przez Pracownię Etnograficzną i UW, odbyły się pokazy kilku filmów o problematyce migracyjnej i uchodźczej, autorami części z nich są antropologowie, np. Katarzyna Grabska. W poprzedniej edycji tego festiwalu pokazywany był film Heleny Patzer „The Money Tree”, stworzony na kanwie wieloletnich badań warszawskiej antropolożki na Filipinach i w USA (por. Patzer 2015).

Projekty badawcze prowadzone ze środków zewnętrznych są bardziej ulotną formą instytucjonalizacji dyscypliny, która prowokuje współpracę badaczy z różnych ośrodków, wschodzenie w sieci i konsorcja międzynarodowe, umożliwia prowadzenie i upublicznienie badań wykraczających poza możliwości finansowe bardziej trwałych struktur organizacyjnych. Oprócz grantów ministerialnych przyznawanych początkowo przez KBN, a później przez NCN, antropologowie korzystali z europejskich funduszy przeznaczonych na badania migracji i dyskryminacji migrantów, np. programu „EU Framework on Integration” (2007-2013) Europejskiego Funduszu na Rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich (EFD), a także grantów badawczych w ramach Norweskiego Mechanizmu Finansowego, Europejskiego Funduszu Społecznego (zob. np. wybrane projekty CeBaM w bazie, takie jak AMIGA Karoliny Sydow; czy projekt Agaty Bachórz o migrantach i turystach w Islandii).

Szczególną rolę odgrywa współpraca z badaczami zagranicznymi, w tym z osobami, które zdobywały wykształcenie w Polsce a następnie kontynuowały karierę naukową poza jej granicami, jak amerykańska antropolożka Elżbieta Goździak (Georgetown University), specjalizująca się w migracjach przymusowych i migracjach nieletnich. W ostatnich latach aktywnie angażuje się ona w badawcze działania CeBaM UAM. Antropolog społeczny Michał Garapich, zajmujący się migracjami poakcesyjnymi i klasowymi aspektami migrowania, który wiele lat pracował na Uniwersytecie Roehampton w Wielkiej Brytanii, współpracuje intensywnie z polskimi badaczami, m.in. kierował w latach 2016-2018 projektem dotyczącym migracji Romów realizowanym w OBM UW. Lingwistka i antropolożka Aleksandra Galasińska z Uniwersytetu Wolverhampton, która w swoich badaniach polskich migrantów w Anglii i reemigrantów łączy podejście narracyjne z etnologicznymi metodami, stale angażuje się we współpracę badawczą i dydaktyczną z uczelniami i naukowcami w Polsce. Włączenie tych osób do raportu o stanie badań nad migracjami w Polsce jest uprawnione nie tylko z racji wykształcenia zdobytego przez te osoby w Polsce, ale także – i przede wszystkim – z racji ściślej długoletniej współpracy z polskimi migrantologami i wpływu na badania migracyjne o profilu antropologicznym, które te osoby wywierają, co odzwierciedlone jest we współprowadzeniu projektów badawczych i współautorskich publikacjach (np. Bloch, Goździak 2010; Galasińska, Horolets 2012; Goździak, Pawlak 2011; Grabowska, Garapich 2016).

Warto też wspomnieć, że specyficzną cechą badań antropologicznych jest to, że w swoim klasycznym kształcie są to badania jednoosobowe, a więc nie prowadzące do ściślej współpracy w zespołach badawczych (por. Schmidt 2009; Bloch 2011a; Romaniszyn 1994). Jednak uwarunkowania instytucjonalne ostatniej dekady zachęcają do tworzenia się zespołów, także interdyscyplinarnych. Osobnym zagadnieniem pozostaje, na ile ta praktyka będzie odtwarzała wzory dawnych „ekspedycji” antropologicznych, takich jak klasyczna wyprawa do Cieśniny Torresa, a na ile będzie kształtowana przez nowe formy współpracy naukowej.

5. Zakończenie

Na podstawie przedstawionego w tym tekście wstępnego przeglądu badań migracyjnych o profilu antropologicznym wnioskować można, że problematyka migracyjna stopniowo zyskuje miejsce jako wyodrębniona problematyka badawcza w etnologii i antropologii, a nie tylko jako jeden z licznych wątków holistycznych etnograficznych badań terenowych (choć pamiętać należy, że prowa-

dziane metodą obserwacji uczestniczącej badania etnograficzne nie do końca poddają się tematykacji, ich materiał jest za zwyczaj o wiele bogatszy, niż jakikolwiek wyróżniony analitycznie temat). Metody antropologiczne są zapożyczane przez przedstawicieli innych dyscyplin, co z jednej strony świadczy o ich przydatności w poznawaniu oddolnych procesów i zjawisk w sytuacji migracyjnej, ale z drugiej, może prowadzić do powierzchownego traktowania przesłanek tych metod. Co więcej, społeczne zainteresowanie problematyką migracyjną oraz współpraca z innymi dyscyplinami skutkuje niekiedy poczuciem rozmywania się tożsamości badań antropologicznych wśród antropologów²⁹.

Jednak wydaje się, że korzyści płynące ze zwiększenia zakresu i zasięgu badań migracyjnych o profilu antropologicznym są nie do przecenienia. Jedną z takich korzyści jest stopniowe przezwyciężanie metodologicznego nacjonalizmu w badaniach społecznych migracji dzięki stosowaniu ramy transnarodowej. Jest to także dostrzeganie złożoności i nieklasyfikowalności procesów i zjawisk mobilności przestrzennej dzięki wprowadzeniu ramy mobilności rozpatrującej łącznie różne formy i rodzaje ruchliwości. Silną stroną badań o profilu antropologicznym jest uważne śledzenie zróżnicowania, złożoności i kontekstowych uwarunkowań procesów migracyjnych. Wreszcie badania migracyjne o profilu antropologicznym przyczyniają się do równoważenia osiedleńczego skrzywienia w konceptualizacjach naukowych migracji, są krytyką „metafizyki osiadłości”, o której pisała Liisa Malkki (1992; por. Walaszek 2007; Łukasiuk 2007a). Pokazują, że (negatywne) moralne oceny migracji (np. Urbańska S. 2015, o napiętnowaniu migrujących kobiet), są warunkowane kulturowo, politycznie i społecznie, nie są uniwersalnie obowiązujące. Kwestionowanie osiadłości jako ogólnie obowiązującej normy czy walka z dyskryminacją migrantów nie jest dla antropologów jedynie projektem akademickim, ograniczającym się do uczonych debat; antropologowie aktywnie angażują się w odzyskiwanie społecznej pamięci migracyjnej (Bloch 2016a) czy włączają się w działania na rzecz wsparcia migrantów.

Specyficzne dla antropologii poszukiwanie głębi kontekstowej, uważność wobec szczegółu, zażyłość z terenem pozwalająca na sięgnięcie pod powierzchnię wypowiedzi uczestników badań przesądza, moim zdaniem, o tym, że perspektywa antropologiczna jest w studiach migracyjnych nieodzownym i znaczącym elementem.

Bibliografia

- Amit V. (red.) 2000. *Constructing the Field. Ethnographic Fieldwork in the Contemporary World*. London-New York: Routledge.
- Babiński G. 1977. *Lokalna społeczność polonijna w Stanach Zjednoczonych Ameryki w procesie przemian*. Wrocław: Ossolineum.
- Basch L., Glick Schiller N., Szanton-Blanc Ch. 1994. *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. Philadelphia: Gordon & Breach.
- Beszterda R. 2013. *Moravian Brethren and Himalayan Cultures: Evangelization, Society, Economy*. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers.
- Beszterda R. 2011. *Bracia morawscy a kultury himalajskie. Ewangelizacja, społeczeństwo, gospodarka*. Warszawa-Wrocław: PTL i Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Beszterda R. 2004a. Zmiany w tradycyjnym systemie rolnictwa wywołane przez misjonarzy morawskich na terenie pogranicza indyjsko-tybetańskiego od połowy XIX w., *Lud* 88, s. 237–250.
- Beszterda R. 2004b. The Medical Activity of the Moravian Missionaries in the Indian Himalayas. *Ethnologia Polona* 25, s. 135–150.
- Bielenin-Lenczowska K., Stąpor I. 2017. Language as a Cultural Heritage. Linguistic Practices of the Descendants of Poles in Southern Brazil. *Revista del CESLA* 20, s. 39–56.
- Bielenin-Lenczowska K. 2015. *Spaghetti z ajwarem. Translokalna codzienność muzułmanów w Macedonii i we Włoszech*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bielenin-Lenczowska, K. 2014. The in-between Generation. Immigrants and the Problem of a Dual Sense of Belonging. *Colloquia Humanistica* 3, s. 37–56.

---

²⁹ W tym miejscu jeszcze raz należy powtórzyć, że skreślenie etnologii i antropologii kulturowej z listy dyscyplin naukowych w 2018 roku może spotęgować procesy rozmywania się tożsamości dyscypliny.

- Bielenin-Lenczowska K. 2012. Keeping feet in two worlds? Everyday experiences of female migrants from Macedonia to Italy. W: P. Hristova (red.), *Migration and identity: Historical, cultural and linguistic dimensions of mobility in the Balkans*. Sofia: Paradigma, s. 130–141.
- Bielenin-Lenczowska K. 2011. Gdzie jest mój teren i kim w nim jestem? Kilka pytań w związku z terenem, wiedzą i etyką antropologa. W: T. Buliński, M. Kairski (red.), *Teren w antropologii. Praktyka badawcza we współczesnej antropologii kulturowej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Bielenin-Lenczowska K. 2010a. Transnational Ties among Migrants and Their Families. The Case of Labour Migrants (pechalbari) from the Republic of Macedonia to Italy. *Kultura Polisa: Casopis za Negovane Demokracije* 13(14), s. 509–534.
- Bielenin-Lenczowska, K. 2010b. Pojęcie granicy i jej przekraczania w kontekście migracji zarobkowych (pećalba) w Macedonii. W: M. Zowczak (red.), *Na pograniczu „Nowej Europy”*. Polsko-ukraińskie sąsiedztwo. Warszawa: DiG, s. 161–170.
- Bloch Natalia. 2018. *Bliscy nieznanymi. Turystyka i przewyciężanie podporządkowania w postkolonialnych Indiach*. Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Bloch N. (red.) 2016a. *Wszyscy jesteśmy migrantami. (Od)zyskiwanie pamięci migracyjnej*. Poznań: Centrum Kultury Zamek.
- Bloch N. 2016b. O pożytkach z przypadków, szwendania się i nomadologii. Autorefleksyjny reportaż antropologiczny. Auto/biograficzne aspekty praktyk poznawczych. W: M. Kafar (red.), *Perspektywy Biograficzne*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 63–87.
- Bloch N. 2015. Streetworking: zaangażowane działanie w terenie. Antropolog jako badacz i asystent imigranta. W: N. Bloch, I. Main, K. Sydow (red.), *Nie dość użyteczni. Zmagania imigrantów na lokalnym rynku pracy*. Poznań: CeBaM UAM, s. 33–52.
- Bloch N, Main I., Sydow K. (red.) 2015. *Nie dość użyteczni. Zmagania imigrantów na lokalnym rynku pracy*. Poznań: CeBaM UAM.
- Bloch N. 2014. Constructing Borders within Diaspora. „Born Refugees”, Newcomers and Bargaining Tibetan Identity. W: A. Posern-Zieliński, L. Mróz (red.) *Middle Grounds, Ambiguous Frontiers and Intercultural Spaces*. Poznań: Instytut im. Oskara Kolberga, s. 135–154.
- Bloch N. 2013. Wyobrażony status uchodźcy i niechciane obywatelstwo. Dekonstrukcja naturalizacji jako zwieńczenia integracji na przykładzie diaspory tybetańskiej w Indiach. W: M. Ząbek (red.), *Obywatelstwo na progu XXI wieku. Konteksty prawne i kulturowe*. Warszawa: Wydawnictwo UW, s. 197–206.
- Bloch N. 2011a. *Urodzeni uchodźcy. Tożsamość pokolenia młodych Tybetańczyków w Indiach*. Monografie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Bloch N. 2011b. Obóz uchodźców jako atrakcja turystyczna. Kto i po co od(z)wiedza diasporę tybetańską? *Etnografia Polska* 55(1-2), s. 51–68.
- Bloch N. 2011c. Teren a władza, czyli kto tu rządzi? Moje doświadczenia w badaniu uchodźców tybetańskich. W: T. Buliński, M. Kairski (red.), *Teren w antropologii. Praktyka badawcza we współczesnej antropologii kulturowej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 209–235.
- Bloch N., Goździak E. (red.) 2010. *Od gości do sąsiadów: Integracja cudzoziemców spoza Unii Europejskiej w Poznaniu w edukacji, na rynku pracy i w opiece zdrowotnej*. Poznań: CeBaM UAM.
- Bloch N. 2010. Czy jakożerca może zostać wegetarianinem? Globalny dyskurs praw zwierząt jako „tradycja wynaleziona” w diasporze tybetańskiej. *Lud* 94, s. 121–141.
- Bloch N. 2008. The Young Tibetan Exile Today: A Democrat, Environmentalist, Vegetarian? W: L. Mróz, A. Posern-Zieliński (red.), *Globalization and Negotiating Identity in the Situation of Displacement Exploring Home, Neighbouring and Distant Cultures*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, s. 239–258.
- Bloch N. 2006. Opozycja tybetańska na uchodźstwie, *Problemy Humanistyki* 12, s. 51–57.
- Brzezińska M. 2017. *W cieniu europejskiej twierdzy. Obraz Zachodu wśród Afrykanów w Gwinei Bissau*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Buchowski M. 2017. Moieties, Lineages and Clans in Polish Anthropology Before and After 1989. W: A. Barrera-Gonzalez, M. Heintz, A. Horolets (red.), *European Anthropologies*. New York- Oxford: Berghahn, s. 187–210.
- Buchowski M., Schmidt J. (red.) 2012a. *Imigranci: między izolacją i integracją*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
- Buchowski M., Schmidt J. (red.) 2012b. *Migracje a heterogeniczność kulturowa. Na podstawie badań antropologicznych w Poznaniu*. Poznań: Rebis
- Budyta-Budzyńska M. 2017. *Polacy na Islandii. Rekonstrukcja przestrzeni obecności*. Warszawa: Scholar.
- Brzozowska-Krajka A. 2012 *Etnokultura w diasporze: między regionalizmem a amerykańską*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bystron J. s. 1936. Szlaki migracyjne na ziemiach polskich. *Przegląd Socjologiczny* IV(1-2), s. 110–129.
- Chałasiński J. 1935. Parafia i szkoła parafjalna wśród emigracji polskiej w Ameryce. *Przegląd Socjologiczny* III(3-4), s. 633–711.
-

- Chałupczak H., Zenderowski R., Baluk W. (red.) 2015. *Polityka etniczna współczesnych państw Europy Środkowo – Wschodniej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Chevalier Sophie. 2017. The Trajectory of French Anthropology, Seen through a Recent Transformative Episode. W: A. Barrera-Gonzalez, M. Heintz, A. Horolets (red.), *European Anthropologies*. New York- Oxford: Berghahn, s. 128–148.
- Czerniejewska I. (red.) 2016. *Nie dość mile widziani. Zmagania imigrantów z legalizacją pobytu w Poznaniu*. Poznań: CeBaM UAM
- Czerniejewska I., Main I. 2015. Statystyczny obraz zjawiska imigracji do Poznania. W: N. Bloch, I. Main, K. Sydow (red.), *Nie dość użyteczni. Zmagania imigrantów na lokalnym rynku pracy*. Poznań: CeBaM, UAM, s. 153–174.
- Czerniejewska I. 2010a. Cudzoziemiec jako uczeń i student. Integracja w obszarze poznańskiej edukacji. W: N. Bloch, E. Goździak (red.), *Od gości do sąsiadów. Integracja cudzoziemców spoza Unii Europejskiej w Poznaniu w edukacji, na rynku pracy i w opiece zdrowotnej*. Poznań: CeBaM UAM, s. 57–98.
- Czerniejewska I. 2010b. Migrant pupils in Poznań: An exploratory ethnographic research. *Ethnologia Polona* 31-32, s. 261–280.
- Fiałkowska K. 2018. *Trwałość i zmienność wzorów migracji tymczasowych z Polski do Niemiec po 1990 roku*, niepublikowana rozprawa doktorska, promotor dr hab. W. Łukowski, prof. UW, Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych UW.
- Fiałkowska K., Piechowska M. 2014. Die Lebenswelt der polnischen Saisonmigranten in Deutschland aus der Perspektive der teilnehmenden verdeckten Beobachtung. W: D. Praszalowicz, A. Sosna-Schubert (red.), *Deutsche und polnische Migrationserfahrungen. Vergangenheit und Gegenwart*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 279–298.
- Dohnal W., Posern-Zieliński A. (red.) 2011. *Antropologia i polityka. Szkice z badań nad kulturowymi wymiarami władzy*. Warszawa: IEA PAN.
- Duda-Dziewierz K. 1938. *Wieś małopolska a emigracja amerykańska. Studium wsi Babica powiatu rzeszowskiego*. Warszawa—Poznań: Polski Instytut Socjologiczny.
- Galasińska A., Horolets A.. 2012. The (pro)long(ed) life of a ‘grand narrative’: The case of internet forum discussions on post-2004 Polish migration to the UK, *Text & Talk* 32(2), s. 125–143.
- Galasińska A. 2010a. Leavers and stayers discuss returning home. Internet discourses on migration in the context of the post-communist transformation. *Social Identities* 16(3), s. 309–324.
- Galasińska A. 2010b. Gossiping in the Polish Club. An emotional coexistence of ‘old’ and ‘new’ migrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36(5), s. 939–951.
- Galasińska A. 2009. ‘Small stories’ fight back. Narratives of Polish economic migration on an internet forum. W: A. Galasińska, M. Krzyżanowski (red.), *Discourse and Transformation in Central and Eastern Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, s. 188–203.
- Gałęcka G., Obracht-Prondzyński C. 2017. Polish Community in Paraguay: Maintaining National Identity in Everyday Life and Festivity. *Revista del CESLA* 20, s. 123–150.
- Gardner K. 2013. The Anthropology of Migration. W: J. G. Carrier, D. B. Gewertz (red.) *The Handbook of Sociocultural Anthropology*. London: Bloomsbury, s. 299–316.
- Garapich M. P. 2016a. *London’s Polish Border. Transnationalizing Class and Ethnicity among Polish Migrants in London*. Stuttgart: ibidem-Verlag.
- Garapich M. P. 2016b. Breaking borders, changing structures - transnationalism of migrants from Poland as anti-state resistance. *Social Identities* 22(1), s. 95–111.
- Garapich M. P. 2011. Of alcohol and men – survival, masculinities and anti-institutionalism of Polish homeless men in a global city. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 37(1), s. 309–330.
- Garapich M. P. 2009. Wyjechałem ot, tak... I nie jestem emigrantem. Polski dominujący dyskurs migracyjny i jego kontestacje na przykładzie Wielkiej Brytanii. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny*, 35(4), s. 41–65.
- Garapich M. P. 2006. My nie mamy z tym nic wspólnego. Polska diaspora na skrzyżowaniu między lokalizmem a globalizacją. *Przegląd Polonijny* 32(2), s. 68–88.
- Glick-Schiller Nina. 2003. The Centrality of Ethnography in the Study of Transnational Migration. W: N. Foner (red.), *American Arrivals: Anthropology Engages the New Immigration*. Oxford: James Currey, s. 99–127.
- Goździak E., Pawlak M. 2016. Theorizing Polish migration across Europe: perspectives, concepts and methodologies. *Sprawy Narodowościowe* 48, s. 106–127.
- Grabowska I., Garapich M. P. 2016. Social remittances and intra-EU mobility: nonfinancial transfers between U.K. and Poland. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 42(13), s. 2146–2162.
- Grzymala-Kazłowska A. 2008. *Konstruowanie „innego”. Wizerunki imigrantów w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

- Grzymała-Kazłowska A. 2005. From Ethnic Cooperation to In-group Competition: Undocumented Polish Workers in Brussels. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31(4), s. 675–697.
- Grzymała-Kazłowska A. 2002. Sieci społeczne i kapitał migrancki wśród Polaków w Belgii. W: B. Klimaszewski (red.), *Emigracja z Polski po 1989 roku*. Kraków: Grell, s. 336–362.
- Grzymała-Kazłowska A. 2001. A Challenge of Transition: Polish Migrant Women in Brussels, *Ethnographica* 1, s. 46–55.
- Grzymała-Moszczyńska H, Nowicka-Rusek E. (red.) 1998. *Goście i gospodarze. Problem adaptacji kulturowej w obozach dla uchodźców oraz otaczających je społeczności lokalnych*. Kraków: Nomos.
- Halik T. 2006. *Migrancka społeczność Wietnamczyków w Polsce w świetle polityki państwa i ocen społecznych*. Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Halik T., Nowicka E. 2002. *Wietnamczycy w Polsce: integracja czy izolacja?* Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Halik T. 2001. Diaspora czy społeczność migrancka: imigranci wietnamscy w Polsce. Refleksje nad przeszłością i współczesnością migracji wietnamskiej. W: J. Zamojski (red.), *Diaspory*. Seria: Migracje i społeczeństwo, T. 6. Warszawa: Neriton, s. 167–182.
- Horolets A. 2018. Czas wolny migrantów zamorskich: przypadek polskich migrantów w Chicago. *Studia Sociologica. Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis* 10(1), s. 25–46.
- Horolets A., Bielecka-Prus J. 2016. Szlachecko-inteligencki punkt widzenia na polską emigrację. Przypadek „Kultury” paryskiej. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 4, s. 97–121.
- Horolets A. 2015a. Finding one’s way: recreational mobility of post-2004 Polish migrants in the West Midlands, UK. *Leisure Studies* 34(1), s. 5–18.
- Horolets A. 2015b. Mobilność turystyczna i migracyjna – powiązania. *Prace Etnograficzne* 43(3), s. 201–212.
- Jagiello E. A. 2006. *Polacy w Uzbekistanie. Tożsamość odległej diaspory*. Łódź: PTL.
- Jagiello, E. A. 2008. Mniejszość węgierska w Wojewodzinie, *Wschodnioznawstwo* 2, s. 177–192.
- Jasiewicz Z. 2006. Etnologia polska. Między etnografią a antropologią kulturową. *Nauka* 2, s. 65–80.
- Jasiewicz Z., Posern-Zieliński A. 2003. Studia etnologiczne na uniwersytetach polskich po roku 1989. *Lud* 83, s. 13–44.
- Jaskułowski K., Pawlak M. 2016. Główne teorie migracji międzynarodowej: przegląd, krytyka, perspektywy. *Sprawy Narodowościowe* 48, s. 128–146.
- Kaczorowski K. 2018. *Social Construction of Ethnic Identity Among Young Kurdish Migrants in Istanbul*. Niepublikowana rozprawa doktorska, promotor prof. dr hab. J. Mucha, promotor pomocniczy dr J. Bocheńska, Instytut Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kaczmarek Ł. 2016. Między *survey research* a obserwacją uczestniczącą: rozdarcia metodologiczno-tożsamościowe w polskiej etnologii/antropologii kulturowej w XXI wieku. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia* 2, s. 123–136.
- Kafar M. 2013. *W świecie wygnańców, wdów i sierot. O pewnym wariacie antropologii zaangażowanej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kafar M., Kamińska-Jatczak I. 2017. W kręgu transgeneracyjnych biografii naukowych. Zaczynając od Heleny Radlińskiej i Kazimiery Zawistowicz-Adamskiej. *Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne* 1(4), s. 171–193.
- Kantor R. 1980. Polska wieś na Węgrzech. *Kultura i Społeczeństwo* 24(3–4), s. 305–310.
- Kantor R. 1984. Etnograficzne badania polonijne. Rzeczywistość i propozycje. *Lud* 68, s. 197–215.
- Kantor R. 1986. Kluby parafii Zaborów w Chicago i ich działalność na rzecz rodzinnych wsi. Wprowadzenie do tematu. *Lud* 70, s. 219–229.
- Kantor R. 1988. Kluby parafii Zaborów w Chicago. Geneza, dzieje i stan obecny. W: G. Babiński (red.), *Studia nad organizacjami polonijnymi w Ameryce Północnej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 127–145.
- Kantor R. 1990. *Między Zaborowem a Chicago: kulturowe konsekwencje istnienia zbiorowości imigrantów z parafii zaborowskiej w Chicago i jej kontaktów z rodzinnymi wsiami*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kantor R. 1995. Migracje mieszkańców Orawy i ich wpływ na gospodarkę i kulturę regionu. W: Cz. Robotycki (red.), *Spotkania Orawskie. Materiały z Sesji Naukowych 1987–1990*. Zubrzyca Górna: Muzeum – Orawski Park Etnograficzny, s. 25–36.
- Kapinos s. 2016. *Tożsamość społeczno-kulturowa emigrantów polskich po 1989 r. w Wielkiej Brytanii na przykładzie hrabstwa Hertfordshire*. Niepublikowana rozprawa doktorska, promotor ks. prof. dr hab. W. Jedynak, Wydział Socjologiczno-Historyczny Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Kijonka J. 2013. Migracje z Górnego Śląska do Republiki Federalnej Niemiec w latach 1970–1989, czyli między ojczyzną prywatną a ideologiczną. *Górnośląskie Studia Socjologiczne. Seria Nowa* 4, s. 29–47.
-

- Kindler M., Szulecka M. 2013. The Economic Integration of Ukrainian and Vietnamese Migrant Women in the Polish Labour Market. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 39(4), s. 649–671.
- Kindler M. 2011. *A Risky Business? Ukrainian Migrant Women in Warsaw's Domestic Work Sector*. IMISCOE Dissertations. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kłosek E. 2005. Świadomość etniczna i kultura społeczności polskiej we wsiach Bukowiny rumuńskiej. Wrocław: Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Koperkiewicz N. 2009. Oni nie są wariatami, tylko my ich nie rozumiemy. W: K. Bielenin-Lenczowska (red.), *Sąsiedztwo w obliczu konfliktu. Relacje społeczne i etniczne w zachodniej Macedonii - refleksje antropologiczne*. Warszawa: DiG, s. 89–101.
- Kordasiewicz A. 2014. Role-identity dynamics in care and household work – strategies of Polish workers in Naples. *Qualitative Sociology Review* 10(4), s. 88–114.
- Kordasiewicz A. 2013. Partycypacja obywatelska młodzieży w dzielnicy Lewisham w Londynie – relacja z wizyty studyjnej. *Trzeci sektor* 2(30), s. 106–109.
- Kordasiewicz A. 2005. *Praca pomocy domowej. Doświadczenie polskich migrantek w Neapolu*. CMR Working Papers Nr 4(62). Warszawa: OBM UW.
- Kość-Ryżko K. 2016. Integracja dzieci uchodźczych w polskiej szkole. Wielokulturowość a praktyki adaptacyjne realizowane w wybranych placówkach edukacyjnych. W: D. Angutek (red.), *Wielokulturowość – Tolerancja – Edukacja*. Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Kość-Ryżko K. 2014. *Wykorzeleni. Dylematy samookreślenia polskich repatriantów z Kazachstanu. Studium etno-psychologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- Kość-Ryżko K., Czerniejewska I. 2013. Złudny status – status uchodźcy. Wpływ zastanych regulacji prawnych na ludzkie losy na przykładzie uchodźców w Polsce. W: M. Ząbek (red.), *Obywatelstwo na progu XXI wieku. Konteksty*. Warszawa: UW, UNHCR, UKS, s. 207–227.
- Kość-Ryżko K. 2012. Ethnologist in view of psychological challenges of the cross-cultural communication. *Ethnologia Polona* 33-34, s. 37–52.
- Kość-Ryżko K. 2011a. „Nic mnie serce za Kazachstanem nie boli...” Wyzwania akulturacyjne polskich repatriantów z Kazachstanu. *Etnografia Polska* 55(1-2), s. 149–178.
- Kość-Ryżko K. 2011b. Adaptacja polskich repatriantów z Kazachstanu. Oblicza obcości wśród „swoich”. W: H. Rusek, A. Pieńczak (red.), *Etnologiczne i antropologiczne obrazy świata – konteksty i interpretacje*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 301–313.
- Krzyżowski Ł., Urbańska S. (red.) 2010. *Mozaika przestrzeni transnarodowych. Teorie - metody – zjawiska*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Nomos.
- Kubiak H., Pilch A. 1976. *Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi*. Wrocław: Ossolineum.
- Kujawa I. 2018. “Don’t Call Us ‘Polonia’”: Attitudes towards Migration, Migrants and Diaspora among Poles in South China. W: J. Kubera, Ł. Skoczylas (red.), *Contemporary Migrations in the Humanistic Coefficient Perspective. Florian Znaniecki's Thought in Today's Science*. Frankfurt am Main: Pater Lang, s. 144–152.
- Kujawska M. 2015a. Afrodyzjaki dla mężczyzn, środki antykoncepcyjne dla kobiet – na marginesie badań nad ziołolecznictwem wśród imigrantów paragwajskich mieszkających w Misiones w Argentynie. *Etnobiologia Polska* 5, s. 51–66.
- Kujawska M. 2015b. Management of medicinally useful plants by European migrants in South America. *Journal of Ethnopharmacology* 172, s. 347–355.
- Kujawska M. 2014. Phytotherapy of Polish migrants in Misiones, Argentina: Legacy and acquired plant species. *Journal of Ethnopharmacology* 153, s. 810–830.
- Kujawska M. 2013. Leczenie chorób ludowych za pomocą roślin przez Polonie argentyńską z Misiones. *Etnobiologia Polska* 3, s. 31–46.
- Kula M. 2012. *Polono-Brazylijczycy i parę kwestii im bliskich*. Warszawa: Muzeum Historii Ruchu Ludowego.
- Kurcz M. 2013. Granica, transgraniczne migracje i Armia Oporu Pana. Perspektywa Sudanu Południowego i Ugandy. W: W. Cisło, J. Różański, M. Ząbek (red.), *Bilad as-Sudan. Kultury i migracje*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Afrykanistyczne, s. 99–119.
- Kurcz M. 2010. Between the Crisis and Stabilization. On Former Refugees in South Sudanese Juba. W: H. Rusek (red.), *Dilemmas of Old and Contemporary Culture in Ethnographical and Anthropological Discourse*. Cieszyn-Katowice: Wydawnictwo Uniwersytet Śląski, s. 179–190.
- Kurcz M. 2009. How to Survive in an African City? A Migrant in the Face of Urbanization Process in South Sudanese Juba. *Ethnologia Actualis. The Journal of Ethnographical Research* 22, s. 20–40.
-

- Lehr U. 2015. *Ojczyzna przesiedlona. Identyfikacja kulturowa polskich emigrantów wojennych w Londynie w perspektywie pokoleniowej: etnologiczne studium przypadku*. Kraków: Universitas.
- Łodziński S., Nowicka E. 2001. *U progu otwartego świata: Poczucie polskości i nastawienie Polaków wobec cudzoziemców w latach 1988-98*. Kraków: Nomos.
- Łodziński S., Milewski J. (red.) 1999. *Do stołu dla zamożnych. Ruchy migracyjne w Afryce oraz ich znaczenie dla Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Łuczeczko P. 2011. Socjologiczne badania nad kulturą a nauki etnologiczne. Historia romansów i rozstań oraz jej konsekwencje. *Roczniki Historii Socjologii* 1, s. 57–86.
- Łukasiuk M., Jewdokimow M. 2012. *Niedom. Socjologiczna monografia mieszkań migracyjnych*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Łukasiuk M. 2009. Procesy migracyjne jako poligon zmian kulturowych. Przykład mieszkań migracyjnych. W: B. Solga (red.), *Zmieniająca się rola migracji w rozwoju regionalnym*. Opole: Instytut Śląski w Opolu, s. 159–176.
- Łukasiuk M. 2008. Społeczne reprezentacje warszawiaków w oczach migrantów, czyli ja z krawaciarzami pić nie będę. W: W. Pawlik, E. Zakrzewska-Manterys (red.), *O społeczeństwie, moralności i nauce*. Warszawa: Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW, s. 133–145.
- Łukasiuk M. 2007a. *Obcy w mieście. Migracje do współczesnej Warszawy*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Łukasiuk M. 2007b. Warszawiacy i napływowcy. Analiza współczesnego dyskursu migracyjnego w Warszawie. W: P. Woroniecki (red.), *Odmiany dyskursu politycznego*. Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych UWM, s. 237–282.
- Łukasiuk M. 2007c. Kulturowe implikacje strategii mieszkaniowych. Przykład najnowszej migracji do Warszawy. W: G. Woroniecka (red.), *Co znaczy mieszkać. Szkice antropologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Trio, s. 198–232.
- Łukowski W. 2005. Wyjazdy sezonowe do Niemiec – próba wyjaśnienia ich społecznego sensu. *Przegląd Polonijny* 31(3), s. 45–58.
- Main I. 2018. *Lepsze światy medyczne? Zdrowie, choroba i leczenie polskich migrantek w perspektywie antropologicznej*. Warszawa: Scholar.
- Main I. 2016a. Zmiany praktyk jedzeniowych wśród polskich emigrantek w Barcelonie i Berlinie. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 2(160), s. 135–156.
- Main I. 2016b. Motivations for mobility and settlement of Polish female migrants in Barcelona and Berlin. *Social Identities* 22(1): thematic issue “Polish Migration within Europe: Mobility, Transnationalism and Integration”, s. 62–79.
- Main I. 2014. High Mobility of Polish Women: The Ethnographic Inquiry of Barcelona. *International Migration* 52(1), s. 130–145.
- Main I. 2013. „Co zostanie z naszej Polski” – strategie migracyjne i praktyki tożsamościowe Polek na przykładzie Barcelony i Berlina. W: M. Lesińska, M. Okólski (red.), *Współczesne polskie migracje: strategie – skutki społeczne – reakcja państwa*. Warszawa: Wydawnictwo UW, s. 195–217.
- Malkki L. 1992. National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees. *Cultural Anthropology* 7(1), s. 24–44.
- Małek A. 2011. *Migrantki-opiekunki. Doświadczenia migracyjne Polek pracujących w Rzymie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Marcol K. 2017. Kształtowanie wyznaczników etniczności i redefinicja tożsamości w grupie etnicznej Wiślan z Ostojićeva (Banat, Serbia). *Łódzkie Studia Etnograficzne* 56, s. 147–160.
- Marcol K. 2012. Wielojęzyczność i dynamika tożsamości Wiślan w Wojwodinie (Serbia). W: E. Golachowska, A. Zielińska (red.), *Konstrukcje i destrukcje tożsamości t. II. Tożsamość wobec wielojęzyczności*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 149–165.
- Marcus, G. 1995. Ethnography in/of Worlds Systems: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* 24, s. 95–117.
- Michalska M. (red.) 2011. *Polacy poza granicami kraju u progu XXI wieku. Różne oblicza polskiej tożsamości*. Seria: Archiwum Etnograficzne, T. 52. Wrocław: PTL, UW.
- Mikulska A., Patzer H. 2012. *Bieg przez płotki. Bariery na drodze integracji migrantów w Polsce*. Warszawa: Helsinska Fundacja Praw Człowieka.
- Mostowska M. 2015. Bruksela i Amsterdam – lokalne konteksty bezdomności polskich migrantów. *Acta Universitatis Wratislaviensis* 25, s. 57–74.
- Mostowska M. 2014. Liminalność jako doświadczenie terenowe w badaniu grupy bezdomnych Polaków w Brukseli. *Przegląd Socjologii Jakościowej* 10(1), s. 42–65.

- Mucha J., Łuczaj K. 2016. Foreign Scholars in a Polish “silicon valley”. Publicly accessible data on Krakow as a higher education and research center, *Zagadnienia Naukoznawstwa* 2, s. 181–197.
- Mucha J. (red.) 2016. *Migration and the Transmission of Cultural Patterns*. Kraków: Wydawnictwa AGH.
- Mucha J., Łuczaj K. 2014a. O sposobach badania międzynarodowych migracji uczonych. W: D. Niedźwiedzki (red.), *Kultura, tożsamość i integracja europejska*. Kraków: Nomos, s. 270–283.
- Mucha J., Łuczaj K. 2014b. Foreigners in Polish Academic System at the Beginning of the 21st Century. *Polish Sociological Review* 1(185), s. 113–130.
- Mucha J. 2003. Ethnic Polish students from the former Soviet Union in the homeland of the forefathers. An empirical study. *East European Quarterly* 37(2), s. 167–194.
- Mucha J. 1999. *Kultura dominująca jako kultura obca. Mniejszości kulturowe a grupa dominująca w Polsce*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Mucha J. 1996. *Codziennosc i odświętnosc: Polonia w South Bend*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Nalewajko M. 2012. *Nieznani a bliscy. Historyczne i społeczne uwarunkowania recepcji polskiej imigracji przełomu XX i XXI wieku w Hiszpanii*. Warszawa: Instytut Historii PAN.
- Niedźwiedzki D. 2012. Migracja i integracja społeczna. Przypadek polskich migrantów w Leuven. W: M. Buchowski, J. Schmidt (red.), *Imigranci między integracją i izolacją*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, s. 109–120.
- Niedźwiedzki D. 2010. *Migracje i tożsamość. Od teorii do analizy przypadku*. Kraków: Nomos.
- Nowicka E., Bilewicz A. (red.) 2012. *Pamięć utraconych ojczyzn*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Nowicka E. 2011a. *Nasz język rozumieją aniołowie. Arumunie we współczesnym świecie*. Kraków: Nomos.
- Nowicka E. 2011b. *Blaski i cienie imigracji. Problemy cudzoziemców w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Nowicka E. 2008. *Hermes, Odyseusz i greckie powroty do ojczyzny*. Kraków: Nomos.
- Nowicka E., Firouzbakch H. 2008. *Homecoming. An Anthropology of Return Migrations*. Kraków: Nomos.
- Nowicka E. 2006. Identity and socio-cultural capital: Duality of transnational people in Poland. *Ethnic and Racial Studies* 29(6), s. 1072–1108.
- Nowicka E., Halik T., Połec W. 2006. *Dziecko wietnamskie w polskiej szkole. Zmiana kulturowa i strategie przekazu kultury rodzimej w zbiorowości Wietnamczyków w Polsce*. Warszawa: Prolog.
- Nowicka E., Głowacka-Grajper M. (red.) 2003. *Wierszyna z bliska i z oddali. Obrazy polskiej wsi na Syberii*. Kraków: Nomos.
- Nowicka E. (red.) 2000. *Polacy czy cudzoziemcy? Polacy za wschodnią granicą*. Kraków: Nomos.
- Nowicka E., Łodziński s. (red.) 1993. *Gość w domu: studenci z krajów Trzeciego Świata w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Oficyna Naukowa.
- Pawlak M. 2018. *Zawstydzona tożsamość. Emocje, ideologie i władza w życiu polskich migrantów w Norwegii*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Pawlak M. 2016a. Paradoks mobilności: migracje, neoliberalizm i kryzys ekonomiczny. W: W. J. Burszta, P. Jezierski, M. Rauszer, M. (red.), *Zwodnicze imaginarium. Antropologia neoliberalizmu*. Gdańsk: Katedra, s. 263–291.
- Pawlak M. 2016b. Zaufanie, wzajemność, nieufność. Mobilna pragmatyka życia polskich migrantów w Norwegii. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 42(2), s. 51–66.
- Pawlak M. 2015a. Othring the Self? National Identity and Social Class in Mobile Lives between Poland and Norway. W: M. Buchowski, H. Červinková, Z. Uherek (red.), *Rethinking Ethnography in Central Europe*. New York: Palgrave Macmillan, s. 23–40.
- Pawlak M. 2015b. Recognizing the National Identity. Cultural Intimacy and the Polish Migration to Norway. *Prace Etnograficzne* 43(3), s. 241–258.
- Patzer H. 2018. Unpacking the balikbayan box. Long-distance care through feeding and food-consumption in the Philippines. *Studia Socjologiczne* 4(231), s. 135–152.
- Patzer H. 2015. *Long Distance Care. The Practice of Sustaining Transnational Ties by Filipino Immigrants in Boston*. Niepublikowana praca doktorska, promotorka prof. dr hab. Z. Sokolewicz. Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Piechowska M. 2016. Antropolożka na plantacji truskawek. W: M. Wagner i in. (red.), *Niemiecki proszek do prania i polnische Wirtschaft. Polscy robotnicy sezonowi w Niemczech – obserwacje etnograficzne*. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW, s. 137–170.

- Pieszczyk E. 2009. Macedonio, gdzie są Twoje dzieci? Ponadpaństwowe elementy migracji z Centar Zupy do Włoch. W: K. Bielenin-Lenczowska (red.), *Sąsiedztwo w obliczu konfliktu. Relacje społeczne i etniczne w zachodniej Macedonii - refleksje antropologiczne*. Warszawa: DiG, s. 117–130.
- Posern-Zieliński A. 2005. *Etniczność. Kategorie, procesy etniczne*. Poznań: Polskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Posern-Zieliński A. (red.) 2004. *Tolerancja i jej granice w relacjach międzykulturowych*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Posern-Zieliński A. 1982. *Tradycja a etniczność. Przemiany kultury Polonii amerykańskiej*. Wrocław: Ossolineum.
- Praszałowicz D., Makowski K. A., Zięba A. A. 2004. *Mechanizmy zamorskich migracji łańcuchowych w XIX wieku: Polacy, Niemcy, Żydzi, Rusini. Zarys problemu*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Radziwinowiczówna A., Rosińska A., Kloc-Nowak A. 2018. *Ethnomorality of Care. Migrants and their Aging Parents*. New York: Routledge.
- Radziwinowiczówna A. 2016. Doświadczenie deportacji: przemoc orężem suwerenności. *Praktyka Teoretyczna* 3(21), s. 54–76.
- Radziwinowiczówna A. 2014. Studia transnarodowe jako przykład akademickiej współpracy międzynarodowej oraz ciekawa perspektywa teoretyczna i metodologiczna. *Ameryka Łacińska, Supplement*: 18-27.
- Radziwinowiczówna A. 2012. Imigranci z Ameryki Łacińskiej w Madrycie – konstruowanie granicy etnicznej. w: E. Nowicka, M. Kowalski (red.), *Problemy etniczne współczesnej Europy. Studia z antropologii terenowej*. Kraków: Nomos, s. 95–114.
- Robbins J. 2013. Beyond the suffering subject: toward an anthropology of the good. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 19(3), s. 447–462.
- Romaniszyn K. 2016. Kulturowy wymiar migracji. W: A. Górny, P. Kaczmarczyk, M. Lesińska (red.), *Transformacje. Przewodnik po zmianach społeczno-ekonomicznych w Polsce*. Warszawa: Scholar, s. 160–167.
- Romaniszyn K. 2009. Powroty i migracja powrotna – kwestie definicyjne. W: Z. Seręga, K. Slany (red.), *Sprostac zmianom. Szkice o powinnościach współczesnej socjologii*. Kraków: Nomos, s. 303–314.
- Romaniszyn K. (red.) 2008. *Culture and Migration. The Cultural Implications of International Migrations in the Light of Fieldwork Evidence*. Kraków: Nomos.
- Romaniszyn K. 2003. *Kulturowe implikacje współczesnych migracji międzynarodowych*. Lublin: Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL.
- Romaniszyn K. 1999. The Presence of the Polish Undocumented in Greece in the Perspective of European Unification. W: F. Anthias, G. Lazaridis (red.), *Into the Margins: Migration and Exclusion in Southern Europe*. Aldershot: Ashgate, s. 123–138.
- Romaniszyn K. 1997a. „Saksy” i odraczana konsumpcja - propozycja nowego podejścia w badaniach nad migracją zarobkową. *Studia Polonijne* 18, s. 7–18.
- Romaniszyn K. 1997b. *Current migration in Central and Eastern Europe: peculiar or integrating into European migration system?* Prace Migracyjne Working Paper Nr 15. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Romaniszyn K. 1994. Polacy w Grecji. *Studia Polonijne* 16, s. 7–98.
- Rydzewski R. 2017. Mobilność w czasach zamkniętych granic – notatki z badań terenowych w Serbii. *Łódzkie Studia Etnograficzne* 56: 161–176
- Salazar N., Jayram K. (red.) 2016. *Keywords of Mobility. Critical Engagements*. London-New York: Berghahn.
- Schmidt J. 2017. „Interaktywna mapa cudzoziemców” – nowa baza wiedzy o zjawisku imigracji w Polsce. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 2(164), s. 9–22.
- Schmidt J. 2010. Migracje „wysiedleńcze” z Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej do Niemiec w czasach najnowszych. Fakty i mity społeczne. W: K. Ilski (red.), *Obrazy migracji*. Poznań: Instytut Historii UAM, s. 139–151.
- Schmidt J. 2009. *Nowe tożsamości w czasach transformacji europejskich. Imigranci z Polski w Niemczech*. Poznań: Wydawnictwo News.
- Schmidt J. 2004. *Być Europejką: kreowanie tożsamości w warunkach emigracji*. W: M. Buchowski, A. Brenzc (red.), *Polska – Niemcy. Pogranicze kulturowe i etniczne*. Poznań-Wrocław: Wydawnictwo Poznańskie, s. 219–230.
- Schmidt J. 2003. *W poszukiwaniu tożsamości. „Późni wysiedleńcy” z Polski lat 80. i 90. w Niemczech*. W: W. J. Burszta, J. Serwański (red.), *Migracja – Europa – Polska*. Poznań: Zakład Badań Narodowościowych PAN, s. 93–106.
- Siara B. 2011. Constructions around body within recent Polish migration to the United Kingdom. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 37(1), s. 111–128.
- Sosnowska A. 2016. *Polski Greenpoint a Nowy Jork. Gentryfikacja, stosunki etniczne i imigrancki rynek pracy na przełomie XX i XIX wieku*. Warszawa: Scholar.
- Sydow K., Schulz U., Ziółek-Skrzypczak M. (red.) 2015. *Strategies to support migrants in the labor market. Experience with the AMIGA project in the context of old and new migration cities in the EU*. Monachium: City of Munich.
-

- Szczepaniak-Kroll A. 2013. Transnarodowa mobilność jako element nowego stylu życia berlińskich Polaków. *Journal of Urban Ethnology* 11, s. 49–60.
- Szczepaniak-Kroll A. 2010. *Tożsamość poznańskich rodzin pochodzenia niemieckiego. Losy Bajerleinów i Dittrichów*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Szczepaniak-Kroll A. 2009. Transnacionalizm w kontekście polskim na przykładzie środowiska niemieckich biznesmenów w Poznaniu. *Etnografia Polska* LIII(1-2), s. 91–112.
- Szmyt Z. 2013. „Modern Nomads”. *Antropologičeskie ocerki sovremennykh burjatskih migracii v Rossii*. Irkutsk: Ottisk.
- Szmyt Z. 2011. *Kulturowe następstwa migracji. Na przykładzie buriackiej diaspory w Moskwie i buriackich repatriantów z Chin*. Niepublikowana rozprawa doktorska, promotor prof. dr hab. Z. Jasiewicz, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Szymoszyn A. 2013. *Building the Transcultural Identity of Tibetan Young Generation from Dolpo and Mustang: Problem of Transnational Education*. Prezentacja na kongresie IUAES, 5-10 sierpnia 2013, Manchester.
- Szymoszyn A. 2016 (2017). Contemporary Bönpo Community in Tibetan Refugee Camps. *Ethnologia Polona* 37, s. 67 – 82
- Trouillot M.-R. 2003. *Global transformations: anthropology and the modern world*. New York: Palgrave Macmillan.
- Trzeczcyńska P. 2017. Diaspora w diasporze: Ukraińcy z Polski w Toronto. Szkic z antropologii pamięci. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 1, s. 133–147.
- Trzeczcyńska P. 2016. W stronę etnografii Facebooka. Przypadek badań nad diasporą i pamięcią Ukraińców w Kanadzie. *Zeszyty Etnologii Wrocławskiej* 2, s. 23–44.
- Urbańska-Szymoszyn A. 2006. Rozwój kultury bön wśród uchodźców tybetańskich w Indiach. Implikacje europejskie. W: J. Zamojski (red.), *Migracje – Historia – Kultura*. Seria: Migracje i Społeczeństwo, T. 11. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, s. 264–283.
- Urbańska-Szymoszyn A. 2004. The Spreading of Bön Culture Among Tibetan Refugees. Polish Implications. *Ethnologia Polona* 25, s. 117–133.
- Urbańska Anna. 2002. Osiedla uchodźstwa tybetańskiego w indyjskich Himalajach: funkcjonowanie i organizacja. W: J. Derlicki, W. Lipiński (red.), *Pierwsze narody. Społeczności rdzenne i idea tubylczości we współczesnym świecie*. Warszawa, s. 157–166.
- Urbańska S. 2015. *Matka Polka na odległość. Z doświadczeń migracyjnych robotnic 1989-2010*. Monografie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Urbańska S. 2009. Matka migrantka. Perspektywa transnarodowości w badaniu przemian ról rodzicielskich. *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 35(1), s. 61–84.
- Wagner M., Fiałkowska K., Piechowska M., Łukowski W. (red.) 2016. *Niemiecki proszek do prania i polnische Wirtschaft. Polscy robotnicy sezonowi w Niemczech – obserwacje etnograficzne*. Warszawa: Scholar.
- Walaszek A. 2007. *Migracje Europejczyków 1650-1914*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Wojtyńska A. 2016. Becoming a Tourist in Home Country: Polish Migrants Visiting Home. W: D. Rancew-Sikora, U. D. Skaptadottir (red.), *Mobility to the Edges of Europe: The Case of Iceland and Poland*. Warszawa: Scholar, s. 66–83.
- Wojtyńska A., Zielińska M. 2010. Polish migrants in Iceland facing the financial crisis. W: Þjóðarspegginn. Reykjavik: Háskóli Íslands.
- Wójcikowska K. 2015. Wykorzystanie etnografii wielomiejscowej w badaniach procesów migracji edukacyjnej wśród mniejszości litewskiej w Polsce. *Rocznik Lubuski* 41(1), s. 93–106.
- Zawistowicz-Adamska K. 1948. *Społeczność wiejska. Doświadczenia i rozważania z badań terenowych w Zaborowie*. Łódź: Polski Instytut Służby Społecznej.
- Ząbek M. (red.) 2010. *Dylematy kaukaskie. Problemy narodowościowe i migracyjne*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Ząbek M. 2009. Afrykanie w Polsce. O stosunkach rasowych we współczesnym społeczeństwie polskim. W: A. Jasińska-Kania, s. Łodziński (red.), *Obszary i formy wykluczenia etnicznego w Polsce, mniejszości narodowe, imigranci, uchodźcy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 169–180.
- Ząbek M. 2008. *Uchodźcy w Polsce. Próba spojrzenia antropologicznego*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Ząbek M. 2003. Refugee Camps in Africa on the Example of Kenya - Reflections of an Ethnologist. *Africana Bulletin* 51, s. 216–237.
- Ząbek M., Łodziński s. (red.) 2002. *Między piekłem a rajem: problemy adaptacji kulturowej uchodźców i imigrantów w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Ząbek M. 1999. Afrykanie ubiegający się o status uchodźcy w Polsce w latach dziewięćdziesiątych. W: s. Łodziński, J. Milewski (red.), *Do stołu dla zamożnych. Ruchy migracyjne w Afryce oraz ich znaczenie dla Polski*. Warszawa: Instytut Krajoznawczy UW, s. 148–155.
-

Rozdział 7. Perspektywa geografii i studiów regionalnych w badaniach nad migracjami

Przemysław Śleszyński, Krystian Heffner, Brygida Solga,
Rafał Wiśniewski

Zestawienie literatury: Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności PTG,
współpraca: Ariel Ciechański, Katarzyna Goch, Filip Piotrowski, Beata Zielińska (IGiPZ PAN)

1. Wstęp (Przemysław Śleszyński)

Specyfika badań geograficznych nad migracjami (podobnie jak badań geograficznych w ogólności) polega na wielości ujęć przedmiotowo-podmiotowych oraz różnorodności orientacji metodologicznych, jak też sposobów interpretacyjnych. Badania te prowadzone są z głównie z pozycji empirycznych (scjentyficznych), a następnie humanistycznych i niekiedy behawioralnych. Przedmiotem badań jest przede wszystkim samo zróżnicowanie przestrzenne natężenia i kierunków migracji w różnych skalach terytorialnych, jak też szeroko rozumiane przyczyny i skutki ruchów wędrowniczych. Stosunkowo duża liczba badań wykorzystuje też zjawisko migracji jako jedną ze zmiennych tłumaczących szersze, bardziej kompleksowe procesy społeczno-gospodarcze, w tym urbanizację (zwłaszcza suburbanizację), depopulację, tworzenie się obszarów problemowych, zasięgi oddziaływania miast, zmiany w strukturze demograficznej, zawodowej i etnicznej, funkcjonowanie rynków pracy, zagadnienia rynków nieruchomości, rozwoju miast, przeobrażeń wsi i in.

Z powyższych powodów procesy migracyjne są bardzo częstym bezpośrednim i pośrednim przedmiotem zainteresowania geografów społeczno-ekonomicznych. Poważnym problemem przy tworzeniu wyczerpującego przeglądu badań jest zatem duża liczba istniejących prac, w których w mniejszym lub większym stopniu analizowane są migracje lub wskaźniki bazujące na pomiarze ruchu wędrowniczego. Równocześnie istnieje trudność identyfikacji typowych prac „geograficznych”, bowiem jest tu możliwa identyfikacja zarówno przedmiotowa (wynikająca z definicji geografii migracji), jak też podmiotowa (wynikająca z klasyfikacji dyscyplinarnej ośrodków, podejmujących badania nad migracjami, będące z natury obiektem zainteresowania różnych nauk, głównie społecznych).

Z powodu zainteresowania migracjami jako wskaźnikiem (predykatorem) rozwoju społeczno-gospodarczego, definicję migracji w niniejszym opracowaniu ograniczono do stałych lub długookresowych przemieszczeń ludności. Tym samym z całego zjawiska mobilności (ruchliwości) wyłączono dojazdy do pracy, usług (np. szkół średnich i wyższych) oraz wyjazdy turystyczne (w tym pielgrzymkowe), o ile nie były badane w silnym związku z „klasycznymi” migracjami. W zasadzie nie brano też pod uwagę dorobku geografii etnicznej, religii i kulturowej, która są dość silnie skorelowane z badaniami migracji¹.

¹ Badania wahadłowych dojazdów do pracy i generalnie mobilności dziennej w Polsce są na gruncie geografii człowieka dobrze rozwinięte, bibliografia na ten temat po 1990 r. liczy około 80 pozycji (częściowo zestawionych w bibliografii w formacie Excel). Główne współczesne ośrodki badawcze to IGiPZ PAN w Warszawie (T. Komornicki, A. Potrykowska, P. Rosik, M. Stępnia, P. Śleszyński, R. Wiśniewski, Z. Taylor), UJ (R. Guzik, K. Gwosdz, A. Zborowski), UŁ (B. Bartosiewicz) oraz UAM (R. Bul, T. Kaczmarek) (zob. Rosik i Wiśniewski 2012). Natomiast geografia turystyki szczególnie rozwinęła się w Łodzi (szkoła prof. s. Liszewskiego – A. Matczak, T. Napierała, s. Tanaś, B. Włodarczyk i in.), Warszawie (A. Kowalczyk, M. Więckowski), Krakowie (A. Jackowski, W. Kurek, M. Mika) i Szczecinie (B. Meyer) (zob. Młynarczyk i Zajadacz 2015), a pielgrzymek – w Krakowie

Równocześnie dodana została pewna liczba prac, w których migracje lub wskaźniki migracyjne pełnią bardzo ważną rolę z punktu widzenia osiągnięcia celów badawczych, np. w delimitacjach, klasyfikacjach i typologiach społeczno-gospodarczych.

Wstępna analiza bibliografii, jak też ogólna znajomość badań prowadzonych przez geografów nad migracjami w Polsce, pozwoliła na wyróżnienie następujących grup zagadnień tematycznych:

- teoria i metodologia badań,
  - migracje wewnętrzne (wewnątrz krajowe),
  - migracje zewnętrzne (zagraniczne),
  - badania terytoriów zagranicznych,
  - historyczne badania migracji,
  - badania wpływu migracji na rozwój regionalny i lokalny.
- Raport zasadniczo obejmuje lata 1990-2016, przy czym w niektórych przypadkach uznano za celowe uwzględnienie badań sprzed tego okresu, aby lepiej naświetlić inspiracje, źródła i uwarunkowania współczesnych geograficznych badań migracyjnych w Polsce. Dodano też kilkanaście prac z lat 2017-2018, głównie z ośrodków autorów przygotowujących raport.

2. Źródła danych (Przemysław Śleszyński)

Badania geograficzne nad migracjami mają długą tradycję. Przegląd starszych prac (do ok. 1993 r.) zawierają studia A. Jagielskiego (1994) i W. Kusińskiego (1994). Następnie A. Gawryszewski (1997) zestawia obszerną bibliografię dotyczącą ruchliwości (mobilności) ludności Polski za lata 1896-1990, liczącą w sumie blisko 1540 pozycji. Bibliografię migracji zewnętrznych, zawierająca wykaz prac opublikowanych przez geografów lub autorów posługujących się metodami geograficznymi, zawierają prace M. Latucha (1994) oraz T. Stpicyńskiego (1994).

Podstawą do przygotowania niniejszego opracowania była kwerenda literaturowa prac z zakresu „Bibliografii Geografii Osadnictwa i Ludności” za lata 1990-2015 (Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1991, 1993; Sokołowski 1995, 2016) z uzupełnieniem za rok 2016 i częściowo 2017. Wyselekcjonowana baza liczy około 750 pozycji i dotyczy istotnych prac (w tym monografii, rozdziałów w monografiach, artykułów w czasopiśmie i seriach wydawniczych) opublikowanych głównie przez osoby zatrudnione w ośrodkach geograficznych w Polsce², a także w niektórych innych jednostkach (np. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych Euroreg UW, Wydział Nauk Ekonomicznych SGGW). Ze względu na specyfikę przedmiotowo-podmiotową geografii migracji, baza ta była uzupełniana kwerendą w innych ośrodkach i wśród badań zrealizowanych przez nie-geografów. W tym przypadku podstawą wyróżnienia było istotne uwzględnienie w analizach czynnika zróżnicowania przestrzennego migracji. Należy zatem spodziewać się, że pewna liczba prac jest również wymieniana w innych częściach raportu (zwłaszcza demograficznej i ekonomicznej, a także

---

(szkoła prof. A. Jackowskiego, m.in. E. Bilaska-Wodecka, I. Sołjan; zob. Sołjan i Jackowski 2011, Jackowski i Bilaska-Wodecka 2014). Stosunkowo obszerna jest też literatura nt. geografii etnicznej, która po 1990 r. liczy około 200 pozycji (M. Barwiński, P. Eberhardt, M. Kowalski, R. Matykowski, M. Soja, K. Szczygielski, M. Wójtowicz i in.), a badania geografów obejmują głównie kwestie narodowościowo-etniczne Polski i Europy Środkowo-Wschodniej (zob. przegląd badań: Barwiński 2014, 2015), w tym zagadnienie wielokulturowości (przegląd badań: Barwiński 2016), m.in. wpływ zróżnicowania etnicznego na sytuację ludnościową i rozwój (Szczygielski 2010) oraz zagadnienie wielokrotnego obywatelstwa (Solga 2011). Badania etniczności w kontekście migracyjnym są też niezłe rozwinięte w ramach geografii kulturowej i humanistycznej (M. Czerny, E. Orłowska, K. Rembowska, J. Szczepankiewicz-Battek i in.).

2 Ich lista jest dostępna na stronie internetowej Komitetu Nauk Geograficznych PAN: <http://www.kng.pan.pl/index.php/orodki-geograficzne-w-polsce>.

historycznej). Jest to nieuniknione z powodu dużej interdyscyplinarności badań migracyjnych w Polsce i na świecie.

Z powodu obszerności bazy zaistniała konieczność znacznej selekcji publikacji; ostatecznie wybrano około 350 najważniejszych prac, możliwie reprezentatywnych dla poszczególnych ujęć i nurtów badawczych oraz ośrodków prowadzących badania. Przy tym w szczególności starano się uwzględnić prace będące monografiami oraz publikowane w wiodących czasopismach krajowych i zagranicznych. Liczba ta może wydawać się duża na tle innych części raportu, ale argumentowane jest to stosunkowo dużą liczbą prac nt. migracji powstałych w ośrodkach geograficznych w całej bibliografii (odsetek ten wynosi około 30%).

3. Teoria i metodologia geograficznych badań migracji (Przemysław Śleszyński)

Geograficzne badania koncepcyjno-teoretyczne nad migracjami rozwijały się w Polsce zwłaszcza od lat 1960. i wiążą się z tzw. szkołą prof. Kazimierza Dziewońskiego (1910-1994). W ramach tej szkoły bardzo silny był udział zainteresowań związanych z kształtowaniem się systemów miejskich i aglomeracji oraz dotyczących procesów urbanizacyjnych. Ponieważ w okresie powojennym na wzrost ludnościowy miast zasadniczy wpływ miała przyspieszona industrializacja zapóźnionego agrarnie kraju (i tym samym duży popyt na pracę), mobilność ludności była istotnym składnikiem wyjaśniającym, względnie przyczynowo-skutkowym zachodzących procesów społeczno-gospodarczych. Wówczas powstało kilka prac, które utworzyły swego rodzaju „kanon” teoretyczno-koncepcyjny i metodologiczno-analityczny we współczesnej polskiej geografii migracji. Wymienić tu należy zwłaszcza dwie monografie powstałe w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (Dziewoński i in. 1977, Dziewoński Korcelli 1981), w których procesy migracyjne osadzono w ramach szerszych koncepcji i teorii urbanizacyjnych. Dużą rolę w geografii pełniło systematyczne upowszechnianie głównych kierunków badań międzynarodowych, np. koncepcji przejścia mobilności przestrzennej W. Zelinsky’ego, hipotez I.S. Lowry’ego, modelu grawitacyjnego E.G. Ravensteina i in., poprzez wydawnictwo „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”. Migracjom poświęcono 2 tomy tej serii, zredagowane przez A. Gawryszewskiego (1972) oraz P. Korcellego i in. (1990).

Spośród innych obszerniejszych studiów wymienić można wcześniejszą pracę doktorską A. Gawryszewskiego (1974), w której rozwinął koncepcję substytucji migracji stałych i dojazdów do pracy), monografię Z. Rykła (1985), stanowiącą wyczerpujące opracowanie na temat hierarchii migracyjnej miast w Polsce) oraz monografię habilitacyjną A. Gawryszewskiego (1989); na temat przestrzennej ruchliwości Polski w długim, kilkudziesięcioletnim okresie). Istotną rolę metodologiczną pełniły też opracowania A. Jagielskiego (1981).

Wymienione wyżej studia ukierunkowały w dużej mierze poglądy teoretyczno-koncepcyjne i warsztat metodologiczny, związany z badaniem zróżnicowania przestrzennego oraz natężenia ruchów migracyjnych z pozycji geograficznych w ostatnich dekadach.

Kompleksowego przeglądu teorii migracyjnych dokonuje ostatnio W. Janicki (2007), wyróżniając jako typowo geograficzne dwie koncepcje, bazujące na modelu grawitacyjnym (E.G. Ravenstein) oraz przejściu migracyjnym (W. Zelinsky). Ocenia przy tym, że stanowią one powszechnie stosowany standard w badaniach geografów nt. wyjaśniania różnego rodzaju procesów związanych z mobilnością ludności, ale zarazem twierdzi, że w sensie metodologicznym, a częściowo koncepcyjno-teoretycznym, teorie te wyczerpały się (zwłaszcza model grawitacyjny), a próby sformułowania bardziej uniwersalnych koncepcji, które łączyłyby osiągnięcia różnych dyscyplin nauk społecznych, dotychczas nie powiodły się.

Jeśli chodzi o metodologię, w Polsce po 1990 r. powstało dość dużo prac, doskonalących narzędzia badań geograficznych nad migracjami i ich zastosowanie w różnego rodzaju typologiach, hierarchi-

zaczach, delimitacjach itp. przestrzennych systemów społeczno-ekonomicznych, w tym osadniczych. Wymienić tutaj można zwłaszcza prace prowadzone w ośrodku wrocławskim nad wyznaczaniem regionów migracyjnych i symulacyjnymi modelami przepływów (Huk 1991, 1999), krakowskim nad typologią miast w zakresie natężenia i kierunków migracji (Długosz 1992a, 1996), poznańskim nad zasięgami i strefami ciążenia (Churski i in. 1996), a ponadto warszawskim nad konstrukcją syntetycznych wskaźników migracyjnych (M. Kupiszewski w zespole M. Bella, 2015 oraz Śleszyński 2015). Stosunkowo pokaźna jest też liczba prac, w których wykorzystywane są wskaźniki migracji (odpływu, napływu, salda, efektywności, obrotu i in.) do identyfikacji lub objaśniania innych zjawisk i procesów. Typowym zastosowaniem wskaźnika odpływu lub salda migracyjnego jest na przykład delimitacja obszarów depopulacyjnych i problemowych (Eberhardt 1989, Bański 2002, Śleszyński i in. 2017). Wskaźniki oparte na kierunkach i natężeniu przemeldowań posłużyły też do „wzorcowej” delimitacji Miejskich Obszarów Funkcjonalnych (Śleszyński 2013a) oraz do szacowania popytu na mieszkania (Śleszyński 2005a). Tego typu zastosowań danych migracyjnych w geografii jest bardzo wiele.

Odrębnym i wyróżniającym się zagadnieniem jest prognostyczne modelowanie migracji, w którym geografowie mieli od lat 1970. silną pozycję, także zagranicą. Nawiązanie kontaktów z Instytutem Stosowanej Analizy Systemowej (IASA) w Laxenburgu k. Wiednia spowodowało rozwój prac nad złożonymi projekcjami wieloregionalnymi, których istotą były przepływy migracyjne populacji w różnych kategoriach wieku między różnie definiowanymi terytoriami (regionami). Badania te w Polsce zapoczątkował P. Korcelli (1982, zob. też wcześniejsze jego prace wydane w IASA). W późniejszych latach analizy tego typu kontynuował oraz znacznie rozwinął w swej pracy habilitacyjnej demograf i geograf M. Kupiszewski³, podsumowując doświadczenia dotyczące modelowania struktury i dynamiki biologicznej ludności w warunkach wzrostu znaczenia migracji międzynarodowych (Kupiszewski 2002). W studium tym przedstawiono koncepcję integracji trzech słabo dotychczas powiązanych komponentów demograficznych i prognostycznych: przestrzennej dynamiki dużych systemów ludnościowych, migracji międzynarodowych (z uwzględnieniem wpływu rozszerzenia Unii Europejskiej na mobilność ludności i kierunki ich przemieszczeń) oraz migracji wewnętrznych (z uwzględnieniem procesów urbanizacyjnych, jak m.in. suburbanizacja i kontrurbanizacja). W tym celu opracowano i zaprojektowano w systemie komputerowym oryginalny model MULTIPOLES (opisany bardziej szczegółowo w części demograficznej raportu), bazujący na doświadczeniach projekcji wieloregionalnych. Na bazie wypracowanej tam metodologii możliwe okazało się tworzenie prognoz dużych wielonarodowych regionalnych układów przestrzennych (Kupiszewski 2013).

Dużą część publikacji M. Kupiszewskiego powstała w założonym i kierowanym przez tego badacza Środkowoeuropejskim Forum Badań Migracyjnych i Ludnościowych (2002-2012). Forum to powstało jako partnerstwo naukowe szwajcarskiej Fundacji na rzecz Populacji, Migracji i Środowiska (PME), Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN oraz Międzynarodowej Organizacji ds. Migracji (IOM). Działania te również omówiono bardziej szczegółowo w rozdziale demograficznym.

Spośród innych zagadnień, dotyczących obserwowanych i prognozowanych zagadnień migracyjnych, a mających znaczenie dla koncepcyjno-teoretycznego rozwoju badań migracyjnych w Polsce wymienić należy zwłaszcza wkład w dyskusję nad międzynarodowymi migracjami kompensacyjnymi (Korcelli 2004), w tym studium ich potencjalnego wykorzystania dla ożywienia polskich regionów wydłużających się (Janicki 2015).

---

3 W bibliografii dołączonej do raportu Komitetu Badań nad Migracjami PAN można znaleźć znacznie więcej prac tego autora na temat modelowania dynamiki ludności i prognozowania. Łączna liczba prac M. Kupiszewskiego w opracowanym zestawieniu liczy 98 pozycji (głównie wieloautorskich), z czego zdecydowana większość została wydana w języku angielskim. Stanowi to 1/7 całej bibliografii. Równocześnie autor ten pozostaje jednym z najbardziej rozpoznawalnych na świecie polskich badaczy nie tylko migracji, ale także geografii społeczno-ekonomicznej (Bański 2017).

W opolskim ośrodku naukowym rozwinięto natomiast teoretyczne rozważania na temat koncepcji regionu migracyjnego. Dokonując analizy teorii rozwoju regionalnego oraz teorii migracyjnych pod kątem ich wykorzystania do wyjaśniania zjawisk mobilności w regionie migracyjnym, a jednocześnie bazując na bogatych doświadczeniach migracyjnych województwa opolskiego i innych regionów w Polsce oraz za granicą z wyraźnie wyodrębniającym się czynnikiem migracyjnym rozwoju, wskazano na mechanizm powstawania takiego obszaru oraz cechy dystynktywne odróżniające go w przestrzeni (Heffner i Solga 2013, Solga 2013c). Tu również rozwinięto teoretyczno-empiryczne analizy dotyczące wpływu migracji na rozwój regionów. W tym ostatnim kontekście zwrócono uwagę na dwubiegunowy charakter możliwości rozwojowych regionów migracyjnych. Ustalono, że jeśli w strukturze migracji zagranicznych przeważają wyjazdy czasowe i jednocześnie dokona się udany transfer dochodów migracyjnych oraz kapitału pozamaterialnego migrantów do regionu pochodzenia, sytuacja ta może stymulująco wpłynąć na jego rozwój. Jeśli natomiast region dotknięty zostanie znacznym i trwałym odpływem ludnościowym, stopniowo ograniczy on jego możliwości rozwojowe i na zasadzie kumulatywnej oraz okrężnej przyczynowości region stanie się obszarem depopulacyjnym i zmarginalizowanym (Solga 2013c).

Istotne znaczenie dla rozwoju badań ma też szereg prac, wykazujących niezgodności statystyki rejestracji zdarzeń migracyjnych z rzeczywistością. Jako pierwsi z geografów wskazywali na to zwłaszcza P. Korcelli (1997a), a próby empiryczne na obszarze Śląska Opolskiego zainicjował K. Heffner w swoim zespole (Heffner i Solga 1999, Heffner i Rauziński 2003, 2012, Dybowska 2013). Podobne studia od wielu lat na Opolszczyźnie prowadzi ekonomista R. Jończy (2003, 2006a, 2010, 2012, 2014, 2017), które są równocześnie przykładem badań terenowych, typowym dla warsztatu geograficznego. Następnie w skali całego kraju problemem nierejestrowanych migracji zajmował się P. Śleszyński (2004a, 2004b, 2005b, 2012a), wykazując charakterystyczne niezgodności w różnych skalach terytorialnych (gmin, powiatów) między spisem powszechnym a rejestracją bieżącą (niedoszacowanie atrakcyjnych aglomeracji, przeszacowanie regionów peryferyjnych). Najbardziej szczegółowym badaniem pozostaje w tym zakresie opracowanie na podstawie baz ZUS dotyczące porównania adresów zameldowania i korespondencyjnych w województwie mazowieckim (Śleszyński 2011a), a także analizy dotyczące nierejestrowanej ludności w Warszawie i aglomeracji (Śleszyński 2012b, 2014a)⁴. Przeglądu tego typu badań w Polsce i na świecie oraz propozycje metodologiczne dla aglomeracji warszawskiej przedstawiają J. Bijak i in. (2007). Natomiast D. Kupiszewska i in. (2006, 2010) dokonali analizy przydatności polskich danych migracyjnych w porównaniach międzynarodowych (głównie w ramach wielonarodowych, poświęconych temu zagadnieniu projektów THESIM i PROMINSTAT i opisanych szerzej w rozdziale demograficznym).

Powyższe ustalenia są o tyle istotne, że zdecydowana większość badań geograficznych, zwłaszcza w badaniach współczesnej mobilności wewnętrznej, wykorzystuje wtórne dane statystyczne, pochodzące przede wszystkim z rejestracji bieżącej zameldowań i wymeldowań, względnie spisów powszechnych (zagadnienia pochodzenia terytorialnego mieszkańców). Wyjątkowe są opracowania bazujące na innych materiałach źródłowych, np. kwerendzie i częstotliwości przestrzennego występowania nazwisk polskiego brzmienia w bazach niemieckich (Kowalski i Śleszyński 2010). Natomiast dane pierwotne, powstałe w oparciu o metody badań społecznych o charakterze ilościowym (badania ankietowe) oraz jakościowym (wywiady nieustrukturyzowane) najczęściej wykorzystuje się w analizach dotyczących regionalnych ujęć zjawiska migracji zagranicznych (Kubiciel-Lodzińska 2011, Solga 2015b).

---

⁴ W środowisku demografów podobną rolę pełniły często przywoływane w literaturze empiryczne studia B. Sakson (SGH w Warszawie), wykazujące na podstawie przekroczeń granicy niemieckiej w latach 1980. olbrzymie przemieszczenia, sięgające setek tysięcy niewyrejestrowanych z ewidencji ludności osób, a także prace M. Kędelskiego i M. Okólskiego.

4. Migracje wewnętrzne (Przemysław Śleszyński)

Wśród prac migracyjnych prowadzonych przez geografów lub w ośrodkach geograficznych publikacje z lat 1990-2016 poświęcone migracjom wewnętrznym stanowiły 230 pozycji, czyli około 40% ich liczby. Wyróżnić można tutaj kilka głównych obszarów zainteresowań, zależnych od skal terytorialnych:

- badania w skali całego kraju, w tym dość często w powiązaniu z innymi elementami struktury i dynamiki ludności (przyrost naturalny, struktura biologiczna itp.); w tej kategorii mieszczą się też badania zasiedlenia terytorialnej, zwłaszcza w związku z przemieszczeniami wywołanymi II wojną światową;
- badania w skali regionalnej, najczęściej województw; w tej kategorii wyróżniają się liczebnie prace dotyczące Śląska Opolskiego (wyodrębnione w osobnym podrozdziale);
- badania dotyczące wybranych kategorii funkcjonalnych jednostek administracyjnych, w tym zwłaszcza grup miast; w tej kategorii wyróżniają się badania poszczególnych miast jako ośrodków napływów (w tym studia przypadków) i zasięgów ich oddziaływania;
- badania w skali złożonych systemów osadniczych – obszarów metropolitalnych i aglomeracji, w tym rozwoju stref podmiejskich i migracji wewnątrzmijskich.

Każda z tych kategorii ma swoją specyfikę, związaną najczęściej z tradycjami i „szkołami” geograficznymi ośrodków prowadzących badania, jednak zdecydowanie dominujący jest nurt opisowy, związany z identyfikacją i ustalaniem różnego rodzaju prawidłowości (przestrzennych, genetycznych, morfologicznych, strukturalnych, dynamicznych i przyczynowo-skutkowych) na podstawie, natężenia i kierunków przemieszczeń obserwowanych w danym czasie lub różnych przekrojach czasowych. Służy to następnie do formułowania bardziej ogólnych modeli, dotyczących zwłaszcza urbanizacji, rozwoju stref podmiejskich, hierarchii miast, cykli życia miast i in. (Zborowski 2005).

Jeśli chodzi o badania w skali całego kraju, to rozwinęły się one zwłaszcza w latach 1970. we wspomnianej szkole prof. Dziewońskiego. Po 1990 r. kontynuowali je jego uczniowie w IGiPZ PAN. Dzięki zgromadzonym długim seriom obserwacyjnym, dokonywano analiz dotyczących całego okresu poczynając od 1918 r. do czasów współczesnych (Gawryszewski 1992, 2005, 2007). Zagadnienia te znalazły się też w Atlasie Rzeczypospolitej Polskiej (Gawryszewski i Kosiński 1995, Gawryszewski 1995, Korcelli i Gawryszewski 1995). Wiele stosunkowo obszernych opracowań powstało jako części większych studiów, poświęconych zwłaszcza procesom rozwoju regionalnego i lokalnego, urbanizacji, zmian demograficznych (rozumianych jako np. przyrost lub ubytek rzeczywisty składający się z części dotyczącej ruchu naturalnego i migracyjnego) i in.

Ponadto w literaturze można spotkać wiele opracowań dla całego kraju, dotyczących różnych okresów transformacji (Kupiszewski i Rees 1998, Szymańska 1998, 2000; Komornicki 1999, Rees i Kupiszewski 2009, Heffner 2012, Nowotnik 2012). Wraz z postępowaniem procesów depopulacji, badano migracje dotyczące terenów wiejskich (Rakowski 1993, Stanny 2000, Zarębski i Zdrojewski 2009, Heffner i Kamińska 2011, Rosner 2010, 2014), do i z miast różnej wielkości (Długosz 1991, 1996; Huk i Kozieł 1995, Szymańska i Hołowiecka 2000a, Kwiatek-Sołtys 2006, Kantor-Pietraga 2014), wpływ ruchów wędrowniczych na biologiczne starzenie się społeczeństw (Kurek 2004, 2007, 2008), jak też same migracje osób starszych (Korcelli i Potrykowska 1989, Potrykowska 2003, Kurek 2006) oraz problem wewnętrznego drenażu mózgow (Czapiewski 2007, Janc i in. 2012, Herbst 2015).

Znacznie więcej prac dotyczy poszczególnych regionów, co wynika z naturalnych zainteresowań badaczy w ośrodkach geograficznych w Polsce. Szczególnie dobrze rozwinęły się badania Polski południowej. Na pierwszy plan wysuwa się region opolski, którego bibliografia migracyjna, obejmująca tylko ważniejsze pozycje z lat 1990-2017, takie jak monografie, artykuły i rozdziały w monogra-

fach, liczy około 300 pozycji (m.in. J. Dybowska, K. Heffner, R. Jończy, R. Rauziński, D. Rokita-Poskart, B. Solga K. Szczygielski). Najważniejsze publikacje wywodzące się z tego kręgu zostały omówione głównie w części dotyczącej migracji zagranicznych oraz wpływu migracji na rozwój (omówiono je też częściowo w innych rozdziałach raportu, zwłaszcza ekonomicznym). Dużo prac powstało na temat Małopolski (Długosz i Soja 1991, Długosz 1992b, 2000, 2003; Krakowska 1994, Długosz i Kurek 1998, Zborowski 2007, Gałka i Warych-Juras 2008, Działek i in. 2012), Górnego Śląska (Runge 1998, Szajnowska-Wysocka 1998, Kłosowski i Runge 2000, 2010) oraz Dolnego Śląska (Huk 1991, 1995, 2000, 2004, Grabowska i Jończy 2013). Z kolei w północnej Polsce rozwinęły się badania ruchów migracyjnych Pomorza Środkowego i Zachodniego (Jasiulewicz 1990, Kuciński i Rakowski 1990, Poniatowska-Jaksch 1990, Jażewicz 2011) oraz w regionie Bydgoszczy i Torunia (Szymańska i Matczak 1998), a w centralnej – Mazowsza (Rakowski 1993, Potrykowska 2002). Natomiast inne regiony były badane nie tyle stosunkowo rzadziej, ale zagadnienia migracji wchodziły w zakres szerszych zagadnień przemian ludnościowych (Celińska-Janowicz i in. 2010, Śleszyński 2014a, Śleszyński i Wiśniewski 2015), np. w związku z obserwowaną depopulacją (Kopacz 2011, Wesołowska 2011).

Kolejna grupa zagadnień podejmowanych w geograficznych badaniach nad migracjami wewnętrznymi po 1990 r. dotyczy redystrybucji ludności na obszarach metropolitalnych i w aglomeracjach. Najbardziej szczegółowym studium identyfikacyjnym z tego okresu pozostaje monografia dotycząca rejestrowanych przepływów w aglomeracji warszawskiej w 1995 r., bazująca na międzygminnej i międzydzielnicowej macierzy zameldowań i wymeldowań wraz z podziałem na 5-letnie kategorie wieku i płci (Potrykowska i Śleszyński 1998). Natomiast w całym kraju badania tego typu prowadzili M. Kupiszewski i in. (1998a), D. Szymańska i J. Biegańska (2011), P. Śleszyński (2011b) oraz A. Winiarczyk-Raźniak i P. Raźniak (2012). Stosunkowo dużo jest przykładów badań dla największych aglomeracji, m.in. Warszawy (Korcelli 1993, Wilk i in. 2005, Mantey 2013, Śleszyński 2004c, 2013b), Krakowa (Więclaw-Michniewska 2004, Kurek i in. 2015), Poznania (Mikuła 2012), Trójmiasta (Działek 2015, Śleszyński i Wiśniewski 2015), Bydgoszczy i Torunia (Szymańska i Hołowiecka 2000b), Łodzi (Dzieciuchowicz 1995) oraz konurbacji katowickiej (Szajnowska-Wysocka 1999). Wpływ aktualnych i prognozowanych migracji na kształtowanie się systemu osadniczego kraju, m.in. konkurencję między metropoliami w pozyskiwaniu migrantów opisywali wielokrotnie P. Korcelli (1994a, 1995, 1997b, 2000, 2011) i P. Śleszyński (2011b, 2016).

Osobną grupę stanowią badania migracji w mikroskali, najczęściej na obszarze miast. Badania takie podejmowano dla Łodzi (Kaczmarek i Liszewski 1991, Ogrodowczyk i Wolaniuk 2014), Wrocławia (Kozieł 1990, 1996), Poznania (Marcinowicz 2000), Torunia (Radwańska 2010) oraz Wałcza (Szymańska 2005). Kierunkiem badawczym, który dobrze rozwinął się w polskiej geografii miast, a który jest ściśle powiązany z migracjami stałymi, są badania gentryfikacji, czyli procesów „uszlachetniania” społecznego obszarów w mieście, zwłaszcza poprzez selektywny napływ mieszkańców o określonych cechach. Literatura na ten temat po 1990 r. w polskiej geografii miast liczy około 100 pozycji (przeгляdy w pracach: Grzeszczak 2010, Maik 2013), a badania polskich geografów dotyczą głównie większych miast, m.in. Wrocławia (Kozieł 1998), Warszawy (Dudek-Mańkowska 2012, Górczyńska 2015, Jakóbczyk-Gryszkiewicz 2015), Łodzi (Ogrodowczyk i Wolaniuk 2014, Jakóbczyk-Gryszkiewicz 2015), a także Paryża (Górczyńska 2014, 2015). Istnieje też pewna liczba prac sytuujących zjawisko gentryfikacji w kontekście „uszlachetniania” społecznego stref podmiejskich (Śleszyński 2004c, Polko 2011, Wójcik 2013).

Zdecydowana większość geograficznych badań migracji wewnętrznych ma charakter identyfikacyjny i opisowy, poszukujący różnego rodzaju prawidłowości przestrzennych, a rzadziej wyjaśniający. Przy tym najbardziej powszechne jest wykorzystanie danych z Banku Danych Lokalnych (Regionalnych) GUS. Szczególnie mało jest prac wiążących kierunki i natężenie migracji z bardziej ogólnymi procesami w przestrzeni społeczno-ekonomicznej, jak np. wspomniana już klasyczna praca A. Zborowskiego nt. modeli urbanizacyjnych (2005) oraz bardziej szczegółowych odnośnie kierunków mi-

gracji, uwzględniających np. macierze międzygminne (J. Huk, Z. Koziół, A. Potrykowska, P. Śleszyński). Badania na podstawie typowych metod socjologicznych, np. ankiety i kwestionariusza są sporadyczne (Skoczek 2012, Mantey 2013).

5. Migracje zewnętrzne (Brygida Solga)

Badania geograficzne migracji zagranicznych posiadają szeroki wymiar. Z jednej strony odnosi się zarówno do migracji zagranicznych w Polsce, jak i wybranych aspektów mobilności w Europie i na innych kontynentach, z drugiej natomiast przedmiotem ich zainteresowań jest emigracja, napływ ludności (imigracja), w mniejszym stopniu także powroty z zagranicy (reemigracja), w kontekście kierunków tych przepływów, skali, przyczyn oraz skutków międzynarodowych ruchów ludności. Wyraźnie wyodrębniają się również opracowania dotyczące oceny źródeł danych, prognozowania ruchów migracyjnych oraz ujęcia modelowe mobilności przestrzennej. Analizy geograficzne dobrze oddają także określone przemiany w zakresie międzynarodowej mobilności w ostatnich dekadach, zwłaszcza w Polsce, ale także w innych krajach europejskich. Prace geograficzne nawiązują ponadto do praktyki społeczno-gospodarczej, co najbardziej widoczne jest w opracowaniach odnoszących się do polityk migracyjnych, realizowanych na różnych poziomach (regionalny, krajowy, europejski) i w różnych krajach.

Spśród poszczególnych form mobilności zagranicznej w Polsce najszerszą uwagę poświęca się emigracji, zwłaszcza w okresach przełomowych dla mobilności Polaków. Znajdują się tutaj publikacje dotyczące emigracji po zakończeniu II wojny światowej (Runge 1991, Gawryszewski i Korcelli 1994, Kosiński 1995, Eberhardt 2006, 2015), wyjazdów w okresie transformacji na początku lat 90. XX w. (Jerczyński 1995, Długosz 2007, Potrykowska 1997) oraz po wejściu Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. (Bijak i Kupiszewski 2007, Zborowski i Gałka 2008, Śleszyński 2013b, Gałka i Warcholik 2014), przy czym najbardziej interesująca dla badaczy jest skala tych przemieszczeń oraz ich kierunki. W przypadku nowych krajów migracji poakcesyjnej Polaków, analizy dotyczą niemal wyłącznie Wielkiej Brytanii (Gałka 2011, 2012), w mniejszym stopniu Irlandii (Kicinger i in. 2006, Szymtkowska 2011, Matykowski 2012). W tym kontekście już na początku transformacji P. Korcelli (1994a) wskazywał, że po „otwarciu” granic migracje międzynarodowe i wewnętrzne w Polsce są od siebie silnie współzależne, gdyż mają wspólne ekonomiczne podłoże.

W okresie przedakcesyjnym powstały także prace poświęcone prognozowaniu skali emigracji z Polski po akcesji oraz ich konsekwencjom w aspekcie demograficznym, ekonomicznym i społecznym (Korcelli 1998, Kupiszewski 1998). Prace te trudno sklasyfikować jednoznacznie jako typowo „geograficzne”, jest to, jak się wydaje, klasyczny przykład badań mających znaczenie dla rozwoju *sensu largo* nauk społecznych (demografia, ekonomia, politologia, geografia społeczno-ekonomiczna).

Geograficzne analizy na temat imigracji do Polski powstawały już na początku lat 90. ubiegłego wieku, a więc w okresie, gdy napływ cudzoziemców nie stanowił jeszcze zjawiska istotnego w sensie ilościowym (m.in. Szymańska 1994a, Szymańska 1994b). Zdecydowana większość prac geograficznych z tego okresu, podejmowana zazwyczaj w ramach bardziej kompleksowych opracowań ludnościowych, społeczno-gospodarczych itp. (w tym podręczników) opiera się na „oficjalnej” statystyce, zatem do wyników ilościowych nie należy przywiązywać specjalnie dużej uwagi. Bardziej wartościowe są natomiast ustalenia pewnych prawidłowości przestrzennych i regionalnych. Prace tego typu są wciąż kontynuowane (Śleszyński 2006a, Gałka i Warych-Juras 2009, Grzelak-Kostulska 2013, Nowotnik 2013, Długosz i Biały 2014), lecz wydaje się, że problematyka imigracji nie jest w badaniach geograficznych szeroko podejmowana. Jeszcze węższy zakres mają badania nad migracją powrotną. W zasadzie odnoszą się one jedynie do regionalnego wymiaru migracji powrotnych i w głównej mierze dotyczą województwa opolskiego (Heffner i Solga 2014a, Solga 2013a, Szafranek 2013).

Szerszą uwagę poświęca się natomiast migracjom transgranicznym i procesom demograficznym na obszarach przygranicznych w Polsce (Dziadek 1997, Jelonek 1997, Michalski i Wendt 1997, Dołzbłasz 2015), a także migracjom zagranicznym mieszkańców obszarów wiejskich (Heffner 2001, Perepeczko 2008, Wieruszewska 2007, Solga 2013b). Ujęcia geograficzne posiadają też bardzo istotny wkład w rozwój migracyjnych badań regionalnych. Dotyczą one głównie ważnych regionów migracyjnych w Polsce, tj. Śląska Opolskiego (Heffner 1999, Rauziński 1999, 2000; Szczygielski 2008, Solga 2009, 2013c) i Podkarpacia (Krakowska 1994, 1990). W pierwszym przypadku możemy nawet wskazać na istnienie historycznej ciągłości badawczej migracji zagranicznych mieszkańców regionu opolskiego. Co najmniej od lat 1950. poszczególne elementy składowe migracji zagranicznych na tym obszarze są bowiem przedmiotem systematycznych ocen i studiów, wśród których obecnie wyróżnia się kilka głównych nurtów badawczych: demograficzno-społeczny, geograficzny oraz ekonomiczny.

Stosunkowo nowym wątkiem w badaniach prowadzonych przez geografów jest utylitarny wymiar problematyki migracyjnej. Dotyczy on głównie polskiej polityki migracyjnej, analizowanej zarówno w szerszym aspekcie jako elementu systemu polityk publicznych oraz określonych wyzwań w tym zakresie (Korcelli 2004, Kupiszewski 2007, Heffner i Solga 2008, Solga 2015a), jak i węższym – nawiązującym do polityki imigracyjnej, w tym zwłaszcza integracyjnej (Gibki 2011).

Kwestie dotyczące mobilności na płaszczyźnie europejskiej odnoszą się niemal wyłącznie do dwóch zagadnień, tj. różnych aspektów migracji wewnętrznych w Europie i do polityki migracyjnej. Problematyka migracji wewnętrznych jest nie tylko stosunkowo często podejmowana, ale także ma wielowymiarowy charakter. Przedmiotem analiz są zarówno uwarunkowania przemieszczeń ludnościowych wewnątrz Unii Europejskiej (Janicki i Kubik-Komar 2007), jak również określone trendy migracyjne w Europie (Bijak i Kupiszewski 2013). W ostatnich latach szczególny nacisk kładzie się na kwestie migracji, zwłaszcza migracji zastępczych, analizowanych w kontekście przemian demograficznych, tj. spadku liczebności europejskiej populacji i jej starzenia się (Gibki 2007, Bijak i in. 2013, Kupiszewski 2013, Heffner i Solga 2014b). Powstało też wiele prac poświęconych problematyce ludnościowej i migracyjnej w wybranych krajach europejskich, np. w Niemczech, Holandii, Portugalii, Estonii i Danii (Kupiszewski i in. 1998b, 1999).

Daje się zauważyć, że polityka migracyjna realizowana na poziomie Unii Europejskiej lub poszczególnych krajów europejskich, stała się przedmiotem zainteresowań w badaniach geograficznych dopiero w ostatnich latach (Kupiszewski i Mattila 2008). Mimo to powstają prace, które mają szczególnie istotne znaczenie z punktu widzenia kształtowania się polskiej polityki migracyjnej. Są to analizy polityk imigracyjnych, w tym zwłaszcza integracyjnych, w krajach europejskich mających bogate i długie doświadczenie w przyjmowaniu cudzoziemców, głównie Niemiec i Wielkiej Brytanii (Jaczewska 2013a, 2013b).

W ujęciach geograficznych migracji międzynarodowych ważne miejsce zajmuje kontekst metodologiczny (por. podrozdział 3), który można odnieść zarówno do oceny źródeł danych wykorzystywanych w analizach migracji zagranicznych, jak i metod prognozowania zjawisk ludnościowych. Refleksja naukowa nad użytecznością danych dotyczy zarówno migracji w Polsce (Kupiszewski 1995, Kupiszewska i in. 2006, Kupiszewski i in. 2010, Śleszyński 2013b), jak i w niektórych państwach europejskich (Kupiszewski i Rees 1996, Nowok 2005, Nowok i Kupiszewska 2005, Janicki 2006, Kupiszewska i Nowok 2006, 2007, Kupiszewska i in. 2010). Podobny wymiar przestrzenny (Polska i Unia Europejska) mają również prognozy lub scenariusze stanów procesów migracyjnych (Bijak i in. 2013), choć w tym przypadku powstały również prace dotyczące regionalnego wymiaru kształtowania się przyszłych zjawisk ludnościowych, w tym także migracyjnych (Heffner i Solga 2017, Rauziński i in. 2017).

6. Badania terytoriów zagranicznych (Brygida Solga, Przemysław Śleszyński)

Geografowie dość aktywnie podejmują badania migracji w innych krajach. Wiąże się to zwłaszcza z działalnością Instytut Studiów Regionalnych i Globalnych UW (dawniej Instytutu Krajów Rozwijających Się). W bibliografii zidentyfikowano około 100 tego typu prac, z czego blisko połowa pochodzi od autorów warszawskich. Najwięcej opracowań dotyczy kręgu latynoskiego i latynoamerykańskiego (Skoczek 1994, 1999, 2007), w tym m.in. Peru (Bonasewicz 1993), Ekwadoru (Bonasewicz 1998), Karaibów (Lisocka-Jaegerman 2007a, 2008), czy Meksyku (Skoczek 2013).

Drugim poważnym obszarem zainteresowań polskich geografów jest Europa Wschodnia, w tym Rosja i inne kraje powstałe po upadku ZSRR bądź leżące przed 1989 r. w orbicie jego wpływów. Należy tu wymienić przede wszystkim liczne i często cytowane studia P. Eberhardta z pogranicza geografii migracji i geografii etnicznej oraz geodemografii i geopolityki (Eberhardt 1991, 1996, 1998, 2003, 2005).

Badania innych autorów dotyczą m.in. Litwy (Kowalski 1997), Ukrainy (Gentile i in. 2012). Ponadto obecne są badania z wszystkich innych regionów świata, np. Wielkiej Brytanii (Jaczevska 2012), Szwecji (Strömgren i in. 2014), Finlandii (Łobodzińska 2015), Rumunii (Rossmanith 2012), Stanów Zjednoczonych (Lisocka-Jaegermann 2007b), Chile (Szot 1998), Tajlandii (Kozanecka 1993), Bangladeszu (Winidowa 1990), jak też części świata (Janicki 2006). Podejmowane są różne zagadnienia, leżące nie tylko w spektrum „tradycyjnej” geografii, rozumianej jako identyfikacja i objaśnienie przestrzennych zróżnicowań, kierunków, powiązań itp., ale także dotyczące np. polityki migracyjnej i integracji (Jaczevska 2015).

Najrzadziej spotykanym, ale niezwykle ważnym z poznawczego i metodologicznego punktu widzenia jest udział geografów (względnie osób zatrudnionych w ośrodkach geograficznych) w badaniach globalnych lub dotyczących większych całości polityczno-gospodarczych świata. Studia tego typu zazwyczaj muszą być prowadzone przez zespoły badawcze składające się z naukowców z różnych krajów. W pierwszej kolejności wymienić tutaj należy działalność przywoływanego wielokrotnie, także w rozdziale demograficznym M. Kupiszewskiego (IGiPZ PAN, CEFMR), którego duża część aktywności naukowej była poświęcona przede wszystkim krajom Unii Europejskiej i szerzej Europy. Z inicjatywy jego oraz znanego geodemografa brytyjskiego Phila Reesa, powstał cykl wieloautorskich opracowań (w zespołach byli też inni badacze Polski) nt. migracji wewnętrznych, przygotowany dla 18 krajów Europy, m.in. Portugalii (Kupiszewski i in. 1998c), Czech (Kupiszewski i in. 1998d), Polski (Kupiszewski i in. 1998e), Finlandii (Kupiszewski i in. 2000), Danii (Kupiszewski i in. 2001) oraz Serbii (Kupiszewski i in. 2012). Było to największe tego typu studium dla Europy, jak też prawdopodobnie na świecie, wykonane według jednolitej metodologii na najniższym możliwym poziomie przestrzennym. Podsumowanie części badań (10 krajów) znalazło się w monografii P. Reesa i M. Kupiszewskiego (1999).

Ciekawe wyniki w skali globalnej dotyczą m.in. prac metodycznych nad optymalizacją wskaźników i porównaniami migracji w zespole uznanego australijskiego demografa Martina Bella (Bell i in. 2015a, 2015b, Stilwell i in. 2016, Rees i in. 2017). Z innych istotniejszych prac zespołu CEFMR wymienić można prace dotyczące zachodniej części Bałkanów (Kupiszewski 2009), w tym Serbii (Kupiszewski i in. 2012) oraz wkład w przygotowanie prognoz demograficznych dla Eurostatu i Banku Światowego (Kupiszewski 2013), a następnie populacji całego świata. Wypracowywane efekty były najczęściej dziełem wieloosobowych zespołów z różnych krajów.

Warto też wspomnieć o działalności A. Potrykowskiej (IGiPZ PAN, GUS) w Komisji Ludności i Środowiska Międzynarodowej Unii Geograficznej (w tym przewodniczenie komisji). W Polsce została wydana zbiorowa praca, dotycząca związków rozwoju gospodarczego i ludnościowego oraz migracji ze środowiskiem naturalnym w różnych częściach świata (Potrykowska 2005). Do tematyki środowiskowej w kontekście odpyływu migracyjnego nawiązują m.in. prace dotyczące wpływu zdarzeń powo-

dziowych we Wrocławiu (Grygierczyk 1998) oraz depopulacji Poniidzia (Śleszyński 2006b), Sudetów (Latocha 2013) oraz Kotliny Kłodzkiej (Szmytkie i Tomczak 2015).

7. Badania geograficzno-historyczne na terytoriach polskich i zagranicznych (Przemysław Śleszyński)

Geografowie podejmują też badania dotyczące przeszłości migracyjnej. Szczególnie dużo uwagi poświęcano przemieszczeniom związanym z II wojną światową. Klasyczna jest tu zwłaszcza praca L. Kosińskiego (1963), która stanowi podstawowe źródło identyfikacyjne o kierunkach i wielkości przepływów spowodowanych przesunięciem granic. Po 1990 r. tematyką tą, w jeszcze szerszym kontekście zajmował się zwłaszcza P. Eberhardt, publikując kilka monografii z tego zakresu (Eberhardt 2000, 2006, 2010, 2011, 2017). Do podobnej tematyki nawiązywał też P. Korcelli (1994b). Ponadto J. Rajman (1990, 1993) zajmował się przestrzenną mobilnością ludności wiejskiej w XIX w. w południowej Polsce.

Z badaniami międzynarodowymi ściśle powiązane są studia historyczne i polonijne. Do ciekawszych osiągnięć należy Atlas Emigracji Polskiej we Francji (*Atlas of Polish Emigration in France*), wydany przez Stowarzyszenie Wspólnota Polska i Uniwersytet Łódzki (Marszał 2001). Zawiera on unikalne informacje o rozmieszczeniu Polaków w różnych okresach na przestrzeni niemal całego XX wieku. Z kolei żmudne kwerendy archiwalne M. Kowalskiego przyczyniły się do poważnych odkryć, zmieniających poglądy na kolonizację obszarów dzisiejszej Republiki Południowej Afryki, gdyż dowiedziano bardzo wysokiego udziału ludności polskiej (Kowalski 2006, 2009, 2012a, 2012b). Ponadto T. Wites (2005) zajmował się migracjami kobiet w Żydowskim Okręgu Autonomicznym (Daleki Wschód) w XX w. oraz wyludnianiem się Syberii (2007).

8. Badania wpływu migracji na rozwój regionalny i lokalny⁵ (Przemysław Śleszyński, Rafał Wiśniewski)

Istotą związków między zmianami demograficznymi a rozwojem lokalnym (jak też generalnie rozwojem) jest na ogół bardzo silne uzależnienie większości procesów gospodarczych od ilości i jakości kapitału ludzkiego. Człowiek gospodaruje w przestrzeni korzystając z wiedzy oraz doświadczeń własnych i społeczeństwa, w którym funkcjonuje. Dlatego też przemiany demograficzno-migracyjne i ich konsekwencje na różnych poziomach przestrzennych są przedmiotem badań wielu dyscyplin naukowych: geografii społeczno-ekonomicznej, ekonomii, socjologii, gospodarki przestrzennej i urbanistyki, a nawet nauk przyrodniczych (wpływ koncentracji lub depopulacji ludności na środowisko). Można wyodrębnić sześć istotnych dla rozwoju lokalnego grup zagadnień, w których występują powiązane logicznie związki przyczynowo-skutkowe ze zmianami ludnościowymi, w tym migracyjnymi (Śleszyński 2010):

1. Funkcjonowanie systemów opieki społecznej, zdrowotnej i emerytalnej, które występują w przypadku różnic w tych systemach w różnych częściach kraju (np. byłych regionalnych kas chorych, funkcjonujących w latach 1997-2003). Istotą wpływu jest różnica poziomów dochodów i wydatków w różnych regionach, niezbędnych do utrzymywania danego systemu.
2. Migracje stałe i wahadłowe, w tym zwłaszcza pracowników wysoko wykwalifikowanych, które powodują redystrybucję szeroko rozumianego kapitału ludzkiego i społecznego.

---

⁵ Podrozdział 8 został przygotowany na podstawie wyników badań grantu NCN pt. „Wpływ zmian demograficznych w Polsce na rozwój lokalny” (UMO-2014/13/B/HS4/03495), dotyczących przeglądu literaturowego polskich badań na ten temat od czasów po II wojnie światowej do współczesnych (Śleszyński i in. 2018).

3. Kształtowanie się równowagi (nierównowagi) popytowo-podażowej na lokalnych rykach pracy, a tym samym wpływ np. na kierunki i zasięgi dojazdów do pracy i substytucję przez nie migracji stałoosiedleńczych.
4. Różnicowanie się indywidualnego popytu konsumenckiego na określone dobra konsumpcyjne. Wiąże się to z tym, że poszczególne kategorie społeczno-demograficzne, wyróżniane na podstawie struktury wieku, płci, statusu zawodowego, cech etniczno-kulturowych itd. mają różne potrzeby i możliwości realizacji tych potrzeb. Jest to wyraźnie widoczne w przypadku migracji zagranicznych, a także wewnętrznych, gdyż ludność napływowa w dużej części dotyczy wieku produkcyjnego mobilnego, znajdującej się na etapie formowania rodzin.
5. Efektywność zagospodarowania, związana z kosztami jednostkowymi, tj. zwłaszcza koncentracją i rozproszeniem osadnictwa, a więc różnicami w kosztach obsługi różnych terytorialnych systemów społeczno-ekonomicznych, zarówno rynkowych jak i publicznych.
6. Ekonomia lokalna (samorządowa), tj. zwłaszcza wpływ migracji na podatki osób i podmiotów na danym obszarze, struktura wydatków na opiekę społeczną, bilans gospodarki przestrzennej, itp.

Najsilniejsze związki z migracjami mają zagadnienia wymienione w punkcie 2 i 3, dotyczącym rynku pracy, a ponadto istotny wpływ napływu i odpływu migracyjnego ujawnia się w punkcie 4 (zagospodarowanie przestrzenne) i 5 (budżety samorządów).

W powyższym kontekście, rola migracji w różnicowaniu zaludnienia, a tym samym w jego wpływie na rozwój lokalny i regionalny była zawsze silna. Według danych GUS w latach 1946-2015 zbilansowana suma zarejestrowanych przemieszczeń, tj. zameldowań w gminie innej niż dotychczasowa, wyniosła 58,6 mln (wraz z rejestrowaną imigracją zagraniczną), podczas gdy dla podobnego okresu zbilansowana liczba urodzeń – tylko 39,7 mln (Śleszyński i in. 2018). Jeśli wziąć pod uwagę nierejestrowany odpływ zagraniczny i wewnętrzny (ok. 1–1,5 mln osób), oznacza to, że ruchy międzygminne objęły nieco ponad 60% tak zsumowanych zdarzeń.

Zgodnie z klasycznymi koncepcjami, wyjaśniającymi ruch wędrowniczy ludności (Janicki 2007), potoki migracyjne podlegają mechanizmowi „przyciągania” i „wypychania”. Stymulatorami są tutaj przede wszystkim różnice poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów źródłowych i docelowych, a tym samym, w prostej pochodnej, warunków bytowych i wysokości płac oraz różnice w poziomie bezrobocia (Jasiulewicz 1995, Jończy 2010). Tak więc wpływ migracji na rozwój lokalny jest dwojaki: poprzez koncentrację (w postaci napływu) i dekoncentrację (w postaci odpływu) zróżnicowanych zasobów pracy.

Badania prowadzone w Polsce wykazują, że odpływ migracyjny charakteryzował zwłaszcza najmniejsze wsie, przyczyniając się do deformacji ich struktur demograficznych, w tym silnego postarzenia populacji (Dembowska 1990, Kurek 2007, Wiśniewski i in. 2016) oraz do zmian w strukturze płci, zwłaszcza wśród młodych dorosłych (Kupiszewski 1992). W badaniach P. Śleszyńskiego (2006b) na obszarze Pomorza (województwo świętokrzyskie) wykryto prawidłowość polegającą na wzroście udziału ludności w wieku poprodukcyjnym wraz ze zmniejszaniem się miejscowości wiejskich, co wynikało głównie z odpływu migracyjnego w poprzednich okresach.

Odpływ ludzi młodych lub z wyższym wykształceniem może prowadzić do stagnacji postępu technicznego i technologicznego i zahamowania absorpcji nowych technologii, a tym samym modernizacji gospodarek lokalnych (Dembowska 1990). Dodatkowe niebezpieczeństwo wyludniania wynika z faktu, że ludność pozostająca na miejscu odznacza się obniżoną aktywnością społeczną i niskim stopniem aktywności gospodarczej. Natomiast w badaniach na Pomorzu okazało się, że największy odpływ mieszkańców notuje się na obszarach o najwyższej stopie bezrobocia (Jasiulewicz 1995), podobnie było też w przypadku Opolszczyzny i emigracji zagranicznej, o czym mowa w następnym pod-

rozdziale. Innymi słowy stwierdzano, że obszary dotychczas znajdujące się w recesji, pogłębiały jeszcze bardziej swój kryzys. Z drugiej strony w regionach rozwiniętych, w tym największych polskich metropoliach, następuje koncentracja zasobów potencjalnych pracowników o wysokich kwalifikacjach, co określano jako „napędzanie” stałym dopływem młodej, wykwalifikowanej kadry (Śleszyński 2009). Przyczyniało się to do rozwoju w ten sposób, że kadra ta zapewnia zarówno większą wydajność pracy, jak też szeroko rozumianą kreatywność i innowacyjność.

Odływ migracyjny na ogół przyczyniał się do spadku poziomu bezrobocia na obszarach odpływowych (Jończy 2006, Heffner 2012, Jończy i Rokita-Poskart 2012a). Powodował zmniejszenie się potencjalnych zasobów pracy i zmianę ich rozkładu przestrzennego, jak również spadek popytu na pracę. Ten ostatni czynnik powodował, że w konsekwencji odływ migracyjny nie zawsze prowadził do redukcji liczby bezrobotnych. Pojawiał się natomiast innego rodzaju problem z bezrobociem, a mianowicie selektywny odływ migracyjny przyczyniał się do braku podaży w pewnych zawodach niszowych lub o szczególnych kwalifikacjach (Damurski i in. 2010, Szukalski 2015).

Jeśli chodzi o migracje zagraniczne, to po 1990 r. doczekały się one stosunkowo bogatej literatury w kontekście ich wpływu na rozwój lokalny. Najwięcej badań dotyczy Śląska Opolskiego (R. Jończy, K. Heffner, R. Rauziński, B. Solga, K. Szczygielski i in.), co wynika z faktu, że obszar ten był przez cały okres powojenny wyraźnym regionem odpływowym i problemy depopulacyjne obserwowano tam od dawna. Badania z tego regionu wyodrębniono w postaci kolejnego podrozdziału. W pracach podkreśla się m.in., że o ile jeszcze w latach 80. ubiegłego wieku odływ ludności i wahadłowy charakter migracji był poprzez transfery finansowe zdecydowanie korzystny dla lokalnych gospodarek, to po 1990 r. skala depopulacji była już tak duża, że zagraża to podstawom rozwojowym całego województwa. Poważne zaburzenia demograficzne będące skutkiem emigracji (spadek liczby urodzeń, deformacje w strukturze wieku i płci, starzenie się społeczeństwa, rozbitcie rodzin i osłabienie więzi społecznych), które pogłębiły strukturalne deformacje demograficzne, będące efektem powojennych procesów ludnościowych na tym obszarze, w poważnym stopniu wyznaczają obecny i przyszły kształt struktury społeczno-demograficznej regionu (Rauziński i in. 2017).

Drugim dobrze rozpoznany regionem migracyjnym jest Podlasie, któremu poświęcono kilka prac na temat emigracji zarobkowej powstałych w Centrum Badań nad Migracjami UW (Hirszfeld i Kaczmarczyk 2000), a także w innych ośrodkach (Cieślińska 1992, Ludwiczuk 1996). Spośród innych regionów można wymienić jeszcze pewną liczbę prac m.in. dla Podkarpacia (Bieńkowska i in. 2010) oraz Podhala (Stańkowski 2006). W tym kontekście zainteresowanie kierowane jest też na dzieci i problem tzw. eurosieroctwa – poczucia opuszczenia i problemów emocjonalnych u małych dzieci, szkolno-wychowawczych itd. (Slany i in. 2014, Stańkowski 2006).

Stwierdzano, że migracje zagraniczne są czynnikiem tworzącym nowe miejsca zatrudnienia. Na lokalnym rynku pracy tworzy się bowiem cała infrastruktura usługowa obsługująca migrantów (Jończy 2010, Anacka i in. 2014), tj. firmy rekrutujące pracowników, rozliczające podatki, realizujące transfery pieniężne, świadczące usługi transportowe itp. Dochodzi więc do sytuacji, w której praca za granicą staje się trwałym i istotnym elementem lokalnego i regionalnego rynku pracy. Zwraca się ponadto uwagę na pozytywne, choć niejednoznaczne, oddziaływanie migracji na wielkość bezrobocia, w związku z odpływem migrantów, obniżeniem podaży pracy i tym samym „odciążeniem” lokalnych rynków pracy. Jednak z drugiej strony, na rynku pracy zachodzi szereg niekorzystnych zjawisk będących konsekwencją nasilonej emigracji. Przedsiębiorcy, jak też przedstawiciele różnych instytucji samorządowych oraz organizacji pozarządowych powszechnie wskazują na znaczące niedobory siły roboczej, niską przedsiębiorczość (re)emigrantów oraz ograniczoną aktywność społeczną (Solga 2008).

W porównaniu do rozwiniętych krajów zachodnich skala napływu migrantów jest w Polsce jednak wciąż znikoma. Dopiero splot dwóch czynników – sytuacji geopolitycznej na Ukrainie i luki podażowej na rynku pracy spowodował, że wschodni kierunek imigracji stał się w ostatnich latach

najpopularniejszym wśród wszystkich strumieni migracyjnych. Ukazują się już pierwsze analizy dotyczące wpływu emigracji ukraińskiej, zwłaszcza na rynek pracy (Brunarska i in. 2016, Chmielewska i in. 2016, Szpakowska i in. 2016, Józwiak i Piechowska 2017). Badania wskazują m.in. na efekt słabszego wzrostu przeciętnej płacy w niektórych branżach (wskutek napływu „tańszej” siły roboczej). Ponadto imigranci ukraińscy mają zdecydowanie bardziej rozproszony model lokalizacji przestrzennej (Brunarska et al. 2016). Skłania to do wniosku, że ten typ migracji może mieć większe znaczenie na lokalnych rynkach pracy. Samo zjawisko wpisuje się w wypełnianie powstającej luki podażowej na rynku pracy, w związku z emigracją obywateli Polski za granicę i niekorzystnymi trendami w zakresie ruchu naturalnego (Śleszyński 2018).

Natomiast napływ migracyjny ludności do stref podmiejskich nie tylko wpływa na struktury demograficzne i dalszy potencjał reprodukcyjny populacji, ale prowadzi też do wzrostu natężenia dojazdów do pracy. Współcześnie jest to coraz poważniejszy problem społeczny, inżynierski i środowiskowy. Po pierwsze, następuje wzrost mobilności pracowniczej, który to proces po 1990 r. tylko częściowo oddają rejestrowane dane. W roku 1973 poza gminę zamieszkania dojeżdżało 2,8 mln osób (18% pracujących), w 1978 r. – 3,4 mln (20%), w 1983 r. – 3,0 mln (17%), w 1988 r. – 3,5 mln (20%), w 2006 r. – ok. 2,9 mln (20-22%) i w 2011 r. – 3,1 mln (33%). Wyraźny jest wzrost przestrzennych zasięgów dojazdów w stosunku do lat 80., a niekiedy nawet w stosunku do lat 70. ubiegłego wieku, zwłaszcza w regionach słabo zurbanizowanych, takich jak Podlasie, Pomorze Zachodnie, Warmia i Mazury (Śleszyński 2014b). Generalnie należy to interpretować w kontekście modernizacji (w tym transformacji po 1989 r.) oraz ułomnej (opóźnionej, niedokończonyj) urbanizacji: odchodzenia od rolniczego charakteru rynku pracy regionów bez odpowiedniej migracji ze wsi do miast przy równoczesnym braku powstawania miejsc pracy poza rolnictwem (Śleszyński 2014c).

Silny wzrost mobilności pracowniczej po 1990 r. jest jednym z najbardziej charakterystycznych procesów transformacyjnych i niezwykle silnie wpływa na rozwój lokalny (Śleszyński 2010, 2013b; Wiśniewski 2013, Kurek i in. 2015). Praca poza miejscem zamieszkania daje dochód na utrzymanie rodziny, ale równocześnie oznacza wyższe koszty ekonomiczne lokalnych i regionalnych systemów społeczno-gospodarczych, straty czasowe, destrukcję życia rodzinnego. Roczne straty finansowe dla gospodarstw domowych z powodu zbyt dalekich dojazdów do pracy szacowano dla 2006 r. na około 30 mld zł (Kowalewski i in. 2014). Wskutek nieskoordynowanego, chaotycznego rozrostu stref podmiejskich poważne są straty przyrodnicze (Degórska i Deręgowska 2008), wzrasta zatłoczenie indywidualnym ruchem samochodowym (komunikacja publiczna nie jest w stanie efektywnie związać coraz bardziej rozpraszającego się osadnictwa), narasta chaos przestrzenny – urbanistyczny, funkcjonalny, itp.

Zagadnienie koncentracji potencjału społeczno-gospodarczego i ludzkiego w obrębie aglomeracji miejskich wskutek migracji wiąże się też z procesem metropolizacji. Proces ten oznacza dalszą marginalizację nie tylko regionów peryferyjnych, ale i miast z ich zapleciami znajdujących się na niższych szczeblach hierarchii administracyjno-osadniczej, głównie poprzez „wymywanie” („wypłukiwanie”) i przejmowanie ich funkcji. Przykładowo szczegółowe badania na podstawie spisu powszechnego w 2002 r. ujawniają powstawanie koncentrycznie rozłożonych obszarów wokół metropolii, zwłaszcza Warszawy (tzw. „cień metropolii”) w odległości około 100-150 km, o bardzo niskim udziale mieszkańców z wykształceniem wyższym z powodu nie tyle niskich chęci do zdobywania edukacji, co emigracji osób o większych aspiracjach edukacyjnych właśnie do stolicy (Smętkowski 2003, Śleszyński 2009). Koncentracja ludności w metropoliach ma więc nie tylko ilościowy, ale także jakościowy wymiar, związany z klasycznym „drenażem mózgów”.

Szczegółne miejsce zajmują badania lokalnych efektów popytowych powodowanych transferami finansowymi z zagranicy. W okresie powojennym tego typu efekty były widoczne zwłaszcza wśród osób, które wyjeżdżały okresowo za granicę w celu szybkiej poprawy sytuacji majątkowej swych gospodarstw domowych i chęci zainwestowania przywiezionych środków, np. na Podhalu (Stańkowski

2006). Z kolei krótkoterminowe wyjazdy zarobkowe stały się zatem dla części społeczeństwa w niektórych regionach kraju (Podhale, części Podlasia, Podkarpacia) najważniejszym źródłem finansowania potrzeb inwestycyjnych, związanych z rozwojem gospodarstwa rolnego, drobnej przedsiębiorczości usługowo-wytwórczej, np. zakupu maszyn i urządzeń potrzebnych do prowadzenia działalności, budowy obiektów – sklepów, warsztatów, pensjonatów, itp. (Wieruszewska 2007). Z kolei R. Jończy (2003) podaje, że tzw. wskaźnik makroekonomicznej opłacalności migracji pokazujący, ile przeciętnych polskich wynagrodzeń zarabiał emigrant otrzymujący przeciętne wynagrodzenie za granicą, zmniejszył się w przypadku emigracji do Niemiec w latach 1989-2003 z 65 do około 5. Badania pokazują jednak, że zmniejsza się ilość transferowanych środków ze względu na coraz bardziej osiadły charakter emigracji zagranicznej (Jończy 2010, 2015; Jończy i Rokita-Poskart 2014).

W przypadku depopulacji wywołanej głównie przez migracje zagraniczne można zauważyć także pozytywne strony tego zjawiska w odniesieniu do lokalnego rynku dóbr konsumpcyjnych. Dochód uzyskiwany przez migrantów za granicą jest częściowo transferowany do kraju i wydawany w miejscach pochodzenia migrantów, co może znacznie pobudzać koniunkturę (Jończy 2006, Jończy i Rokita 2008, Jończy i Rokita-Poskart 2012b) oraz generować znaczące wpływy do budżetu państwa z tytułu podatku od towarów i usług (Jończy 2011). Ubocznym ich efektem jest poważne nieraz zafałszowanie statystyk dotyczących jakości życia, warunków bytowych, poziomu ubóstwa, itd., generujących „niewytłumaczalny” popyt inwestycyjny, np. na mieszkania, samochody lub dobra trwałego użytku.

Obserwowano też, że spadek liczby ludności powodował presję deflacyjną i spadek poziomu cen, głównie nieruchomości, na terenach depopulacyjnych (Miazga 1990, Szukalski 2015). Spadek tego typu może też prowadzić do obniżenia lokalnego potencjału konsumpcyjnego (Mączyńska 2010, Byłok 2012, Heffner 2012, Szukalski 2015). Proces ten przyspieszany jest poprzez przemiany struktur wieku ludności, tj. starzenie się. Z drugiej strony zagraniczne transfery finansowe prowadzą też do wzrostu cen (Jończy 2010, Jończy i Rokita-Poskart 2012c). W sposób wyraźny migracje obniżają ponadto stan budżetów gminnych, gdyż osoby pracujące za granicą nie płacą podatków w kraju. Jednocześnie coraz więcej samorządów zwraca uwagę na wzrastające obciążenia finansowe ze strony wydatków na opiekę socjalną samotnych członków rodzin migrantów (głównie starszych rodziców) (Solga 2013c).

Wzrost lub spadek liczby ludności wywołany intensywną emigracją wiąże się ze zmianami wskaźników dotyczących gęstości zaludnienia, koncentracji osadniczej itd., a zatem ma poważny wpływ na efektywność zagospodarowania przestrzennego. Na obszarach dotychczas zainwestowanych, a obecnie depopulacyjnych, dochodzi do strat z powodu niewykorzystanej lub źle wykorzystanej infrastruktury, zmian w użytkowaniu ziemi, wtórnej sukcesji roślinności itp. (Śleszyński 2006b, Wolski 2004, Latocha 2013).

Istotne związki rysują się na pograniczu lokalnej ekonomiki jednostek terytorialno-samorządowych i popytu konsumencko-inwestycyjnego. Spadek liczby mieszkańców i pogarszająca się struktura demograficzno-społeczna oznacza bowiem zmniejszenie dochodów jednostek samorządowych, czerpiących nieraz poważne profity z podatku od osób fizycznych i w mniejszym stopniu prawnych (Sobczyk 2012). W województwie podlaskim, pomimo globalnego przyrostu dochodów, sytuacja gmin najsilniej wyludniających się (np. Drohiczyń) względem innych pogarszała się (Klepacki i Klepacka 2012). Ryzyko niestabilności finansów samorządowych jest jednym z najważniejszych czynników, które wpływają na silniejsze akcentowanie potrzeb polityki demograficznej w strategiach rozwoju, zarówno na obszarach wiejskich (Rauziński i Grygierczyk 1998), jak też w „kurczących się” miastach (Bartosiewicz 2016).

Z drugiej strony okazywało się, że najwyższe wartości dochodów budżetów gmin na 1 mieszkańca odnotowano w gminach Polski, w których przyrost rzeczywisty mieszkańców wynikał przede wszystkim z napływu migracyjnego (Śleszyński 2010). Podobne wnioski wyciągano dla województwa

warmińsko-mazurskiego (Pomianek 2012) i wielkopolskiego (Kozera i Wysocki 2015). W gminach napływowych ujawnia się zjawisko związane z selektywnym charakterem suburbanizacji. Z rdzeni miast na przedmieścia przenoszą się częściej osoby nieco starsze i zasobniejsze ekonomicznie, niż ma to miejsce w przypadku tradycyjnych migracji. W przypadku aglomeracji warszawskiej obserwowano wyraźne przesunięcie piku najwyższych udziałów migrantów do około 45-50 lat (Potrykowska i Śleszyński 1999). Tym samym skład społeczno-zawodowy wskazuje na szanse poważniejszego zwiększenia dochodów z tytułu udziału w podatku PIT, niż by wynikało to z prostego porównania zmian liczby ludności. Jednak nie zawsze wpływy z tego tytułu są takie, jakich można byłoby się spodziewać, gdyż na przeszkodzie stoi brak zarejestrowania się części migrantów, wskutek czego płacą one podatki tam, gdzie są wciąż zameldowane.

9. Wpływ migracji na rozwój regionalny i lokalny z perspektywy Śląska Opolskiego (Krystian Heffner)

Procesy demograficzne, w tym szeroko rozumiane migracje ludności, w wielu regionach są dużym wyzwaniem dla polityki regionalnej oraz dla tworzenia podstaw i utrzymywania rozwoju społeczno-gospodarczego w strukturach lokalnych (miastach i obszarach wiejskich). Zjawiska związane ze zmianami w strukturze sdemograficznej ludności, a także procesy migracyjne (odpływ i napływ ludności, zarówno wewnętrzny, jak i zewnętrzny) w skali regionu są procesami długookresowymi, o silnej inercji i dlatego też niezwykle trudno oddziaływać na nie w krótkim okresie. Inicjowane regionalnie, a nawet lokalnie, działania zmierzają do przystosowania sfery gospodarczej i społecznej oraz wykorzystanie pojawiających się możliwości będących skutkiem tych zmian (m.in. Rauziński 1990, Strzelecki 1993, Heffner 2004). Szczególnie trudno jest formułować politykę rozwoju regionów w sytuacji permanentnego i długotrwałego odpływu ludności, którego źródła tkwią w peryferyjności, słabości regionalnych centrów, stagnacji gospodarczej, dużym zróżnicowaniu społeczno-kulturowym (w tym etnicznym, por. Rauziński 2006a, Szczygielski 2008, Heffner 2008, Rauziński, Szczygielski 2009), relatywnie niskim poziomie życia (porównania międzynarodowe, np. Stark i in. 2009).

Z jednej strony podejmowane działania mają charakter dostosowawczy i są odpowiedzią na zmniejszanie się (często słabo ewidencjonowane, por. Śleszyński 2005b; Jończy 2006, 2010; Kubiciel i Jończy 2007) potencjału populacji regionalnej oraz pogarszanie się struktury demograficznej (m. in. wzrost udziału osób starszych, spadek liczby dzieci i młodzieży, zmniejszanie i pogarszanie się jakości zasobów pracy, zob. np. Długosz 1992b, Zdrojewski 2000, Gajewski i Tokarski 2004, Rauziński 2006b). Z drugiej strony, proponowane inicjatywy zmierzają do wywołania efektów istotnie zmieniających uwarunkowania bilansu ludnościowego regionów oraz tworzących je struktur lokalnych – miast, gmin wiejskich, powiatów. Zazwyczaj polegają one m. in. na podnoszeniu atrakcyjności miejsca zamieszkania, przyciąganiu nowych mieszkańców (tworzenie warunków stabilizujących napływ wewnętrzny i imigrację), ograniczaniu zjawiska „wykruszania się” migrantów wahadłowych i krótkoterminowych (ubytek w tej grupie zasobów pracy jest przyczyną ujemnego bilansu migracji zagranicznych), zachęcaniu do powrotu i ułatwianiu podejmowania decyzji przez reemigrantów, stabilizowanie warunków pracy i zamieszkania przyjeżdżających do regionu imigrantów (Jończy-Kubiciel 2010, Kubiciel-Lodzińska 2011, Heffner i Solga 2014c, Heffner i Solga 2016a, 2016b; Kubiciel-Lodzińska 2016).

Jeśli do 2004 r. odpływ migracyjny i jego skutki społeczno-gospodarcze były istotnym czynnikiem rozwoju regionalnego jedynie w kilku województwach, to później pojawiło się więcej obszarów, które w istotny sposób różnią się skalą odpływu migracyjnego (Kaczmarczyk 2008, Zarebski i Zdrojewski 2009, Śleszyński 2013c) i odczuwają wieloaspektowe oddziaływanie masowego odpływu migracyjnego (Hirszfeld i Kaczmarczyk 2000, Kaczmarczyk i Napierała 2008, Kuropka i Pisz 2009, Sojka 2009, Wesołowska 2011, Brzozowski 2014, Kaźmierczak 2016, Heffner i Solga 2017). W takim kontekście, województwo opolskie jest swojego rodzaju wzorcem struktury społeczno-gospodarczej, która od kil-

kudzieściu lat rozwija się pod presją permanentnie ujemnego salda migracji zagranicznych (Rajkiewicz 2004, Rauziński, Szczygielski 2010, Dybowska 2013).

Zarówno dynamika zmian migracyjnych, jak i przyczyny utrzymującej się emigracji z regionu, a także wewnętrznego odpływu ludzi młodych (Szczebiot-Knoblauch i Kisiel 2007, Kisiel i Szczebiot-Knoblauch 2011, Jończy i in. 2013, Kubiciel-Łodzińska i Ruszczak 2016), uwarunkowania niskiego poziomu powrotów z zagranicy i imigracji (Heffner 1998, Kaczmarczyk 2001, Fihel 2007) oraz skutki ekonomiczne, społeczne i kulturowe tych procesów w wymiarze regionalnym, lokalnym jak i indywidualnym, wreszcie charakterystyczne mechanizmy kształtujące te zjawiska – są od dawna monitorowane i badane (Heffner i Rauziński 2003, Solga 2013a). Województwo opolskie, od co najmniej kilku dekad, jest obszarem trwałego (definitywnego i czasowego) odpływu, początkowo jedynie do Niemiec, a po akcesji Polski do Unii Europejskiej (2004) i zakończeniu ograniczeń w przepływach siły roboczej (m. in. Niemcy, Austria, 2011) także do innych krajów europejskich (głównie Holandia, Wielka Brytania oraz Irlandia, Włochy i Szwecja)⁶. Ten proces, początkowo warunkowany czynnikami historyczno-politycznymi, doprowadził do ukształtowania się prężnych sieci powiązań migracyjnych, które po akcesji Polski do Unii Europejskiej rozszerzyły się na grupy mieszkańców regionu wcześniej tylko w niewielkim stopniu uczestniczące w migracjach zagranicznych (Heffner i Solga 2002, Solga 2002, Kick i Brinkmeier 2009). Wyraźne uzależnienie kierunków polityki regionalnej i lokalnej w regionie opolskim od bezpośrednich i pośrednich oddziaływań przepływów migracyjnych na funkcjonowanie społeczności regionalnej oraz regionalną gospodarkę i wreszcie pozycję rozwojową regionu w kontekście krajowym i europejskim, skłoniło badaczy do identyfikowania obszarów o istotnym wymiarze migracji (Huk 1991) oraz sformułowania na gruncie opolskich doświadczeń wspomnianej koncepcji regionu migracyjnego (Heffner i Rauziński 2003, 2012; Solga 2009). Jest on rozumiany jako struktura regionalna, której rozwój jest ściśle powiązany z konsekwencjami demograficznymi, społecznymi, gospodarczymi i kulturowymi ujemnego salda migracji.

Wiele dekad doświadczeń, związanych zarówno z permanentnym odpływem ludności z regionu, jak też z badaniami naukowymi oraz ekspertyzami wspomagającymi politykę regionalną i lokalną oraz działania praktyczne, umożliwiło identyfikację zarówno ekonomicznych, jak i społecznych oraz kulturowych przyczyn stale ujemnego bilansu migracji zagranicznych, a w latach 2000. również w zakresie bilansu ruchów wewnętrznych (Rauziński i Szczygielski 1991, Rauziński 2002, Jończy i in. 2013, Jończy 2017). Odpływ migracyjny w wielu rejonach województwa opolskiego wywołał efekty depopulacyjne, szczególnie na peryferyjnych obszarach wiejskich (Heffner 2001, Heffner i Kamińska 2011, Jończy 2012, Solga 2013b). Wskazano także na kluczowe znaczenie ułatwień w dostępie do wyraźnie lepiej rozwiniętych rynków pracy, oferujących zdecydowanie wyższe dochody (Opolszczyzna – regiony w Niemczech, później w Holandii i Austrii) oraz stopniowe „wyciąganie” z regionalnych zasobów aktywnych i przedsiębiorczych jednostek, co skutkuje permanentnym, ujemnym saldem migracji zagranicznych (Solga 2008, Kopycińska 2013, Heffner i Solga 2014b). Nie bez znaczenia są także zdecydowanie lepsze warunki pracy, działalności gospodarczej oraz możliwości ustabilizowania życia rodzinnego.

Trwające wiele lat konkurowanie regionu opolskiego na polu jakości życia i zamieszkania, stabilizacji rynku pracy i poziomu zarobków z regionami należącymi do grupy najlepiej rozwiniętych w Unii Europejskiej (m. in. Bawaria, Badenia-Wirtembergia, Hamburg, Hesja, Północna Nadrenia-Westfalia, Dolna Austria, Wiedeń, Utrecht), do których znacząca część potencjału ludnościowego województwa miała ułatwiony, a później zupełnie swobodny dostęp (por. Heffner i Solga 2007), zaowocowało znaczącym osłabieniem regionalnych zasobów ludnościowych, obniżyło istotnie możliwości przyciągania nowych mieszkańców (niska atrakcyjność regionów z ujemnym saldem migracji dla napływu wewnętrznego, reemigracji, por. Heffner i Sołdra-Gwiżdż 1997, Heffner 1999b, Palenga-

---

6 Śląsk Opolski również przed II wojną światową był obszarem silnego odpływu migracyjnego wewnątrz Niemiec (zob. m. in. Heffner 2006a).

Möllenbeck 2006), a także utrudniło działania przyciągające kapitał i inwestycje zewnętrzne, szczególnie zagraniczne (Żurawska 2007). Na mniejszą skalę zjawiska te można było również zauważyć w innych regionach Polski (Markowska 2000, Sojka 2007). Z drugiej strony, w niektórych analizach dotyczących województwa opolskiego wskazuje się, że czynnik etniczny może wpływać na potencjał rozwojowy regionu i jego wizerunek (Szczygielski 2010), szczególnie w sytuacji, gdy jedną z istotnych charakterystyk mniejszości niemieckiej i szerzej ludności śląskiej (Rauziński 1993), jest wysoki poziom migracji zagranicznych: permanentnych, czasowych i wahadłowych (Jończy 2000, Jończy i Łukaniszyn-Domaszewska 2014).

Badania w środowiskach samorządowych potwierdziły, że zróżnicowanie etniczne i skłonność do migracji jest istotną i generalnie pozytywną cechą sprzyjającą rozwojowi społeczno-gospodarczemu regionu, ale słabo wykorzystywaną jako jego wyróżnik (Bartek 2015). Jako najistotniejszy czynnik oddziałujący na poziom i warunki życia mieszkańców stref emigracji i wahadłowych przepływów do pracy, a pośrednio również na lokalne struktury gospodarcze, wskazuje się środki przywożone lub przekazywane rodzinom przez zatrudnionych za granicą (Jończy 2002, 2006b, 2015, 2017; Rokita i Jończy 2008).

Zmniejszanie się pod wpływem migracji potencjału ludnościowego regionu opolskiego, przez wielu badaczy uznawane jest jako katastrofalne dla regionalnych zasobów pracy, wewnętrznego rynku regionu oraz perspektyw rozwoju gospodarczego (Rauziński 2000 i Heffner 2006b, Kubiciel-Lodzińska i Mąkolska-Frankowska 2016). Podkreśla się zarówno znaczenie działań zapobiegawczych z poziomu krajowego i europejskiego (m. in. przedsięwzięcia związane z prowadzeniem polityki spójności, uznanie regionu za problemowy, wymagający specjalnej polityki regionalnej – typu program dla Polski Wschodniej), szczególnie rolę instytucji sektora publicznego, których funkcjonowanie w regionie oraz działalność może zmniejszać dystans do regionów i rynków pracy w wyżej rozwiniętych gospodarczo krajach europejskich), a także inicjatyw regionalnych i lokalnych (np. Specjalna Strefa Demograficzna, ułatwienia lokalizacyjne dla inwestorów, opieka nad osobami starszymi i chorymi, unowocześnianie infrastruktury drogowej, technicznej społeczno-kulturowej, działania wizerunkowe, por. Heffner i Solga 2008). Stwierdza się, że w ramach polityk publicznych jest niezbędne prowadzenie kompleksowych i wielosektorowych działań w obszarze polityki rynku pracy, przyciągania bezpośrednich inwestycji zagranicznych, inwestowania w sektor nauki i badań, edukacyjnej (Herbst 2015), rodzinnej oraz wizerunkowej. Większość badaczy i praktyków zajmujących się oceną wymiaru regionalnych migracji jak i ich przyczyn oraz skutków zwraca uwagę, że bez kompleksowych i długookresowych działań obejmujących obie te sfery, odwrócenie negatywnych trendów demograficznych w województwie opolskim będzie bardzo trudne w perspektywie kilku najbliższych dekad (Heffner 1999, Heffner i Solga 1999, 2001; Rostropowicz-Miśko 2007, Heffner i Solga 2014a).

Podjęmowane wśród badaczy konsekwencji przepływów migracyjnych dla rozwoju regionu opolskiego, a szerzej, dla rozwoju różnych struktur regionalnych w Polsce i w innych krajach europejskich zagadnienia koncentrują się na regionalnym kontekście szeroko rozumianych procesów migracyjnych (tj. odpływ zagraniczny, migracje wewnętrzne, napływ cudzoziemców, reemigracja, migracje wahadłowe, selektywność migracji; Szajnowska-Wysocka 1989, Mioduszewska 2008, Anacka i Fihel 2012, Heffner 2012, Kubiciel-Lodzińska 2012). Badania te dotyczą także oceny wpływu migracji na rozwój regionalny lub lokalny, z uwzględnieniem konsekwencji o charakterze ekonomicznym, demograficznym, infrastrukturalnym oraz społeczno-kulturowym (Jończy 2006, 2010, 2015; Heffner i Solga 2009, Solga 2013). Na poziomie formułowania ujęć syntetycznych migracje (szczególnie permanentny odpływ zagraniczny) są traktowane zarówno, jako skutek oraz przyczyna regionalnego wzrostu, szczególnie gdy można wykazać, że pomiędzy trendami rozwoju regionów a procesami migracyjnymi i ich efektami (depopulacja, zmniejszanie się potencjału popytowego, ograniczenia na rynku pracy, spadki konkurencyjności regionów, przepływy strumieni pieniężnych (*remmitances*), oczekiwanie wsparcia ze środków publicznych itd.) występują istotne zależności. W takim kontekście trwałość migracji, wy-

miar ilościowy, związane z nimi ubytki kapitału ludzkiego i społecznego stają się ważnym czynnikiem zmian demograficznych warunkujących rozwój regionów (por. Heffner 2004, 2016; Solga 2013c, Rauziński 2016). Tworzona na poziomie regionów polityka rozwoju, uwzględniająca kwestie migracyjne, może znacząco ograniczyć zakres i wymiar negatywnych oddziaływań odpływu migracyjnego.

10. Podsumowanie (Przemysław Śleszyński)

Jak wspomniano we wstępie, literatura dotycząca geograficznych badań migracyjnych jest bardzo bogata i zróżnicowana. Wśród około 750 pozycji bibliograficznych (w niniejszym tekście zacytowano blisko 400) najwięcej, bowiem ponad 180 (25%), pochodzi z Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (głównie M. Kupiszewski – ok. 100 pozycji oraz P. Korcelli, A. Potrykowska, P. Śleszyński i in.). Kolejne znaczące ośrodki badawcze to Instytut Studiów Regionalnych i Globalnych UW (M. Skoczek, B. Lisocka-Jaegermann i in.), Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ (A. Zborowski), Instytut Geografii UP w Krakowie (Z. Długosz, s. Kurek) oraz Instytut Geografii UMK w Toruniu (D. Szymańska). Jednak największą liczbę badań wypracowały osoby związane ze Śląskiem Opolskim (K. Heffner, R. Jończy, R. Rauziński, B. Solga, K. Szczygielski i in.), co czyni ten region zdecydowanie najlepiej przebadanym pod względem migracji w Polsce. Wśród wszystkich publikacji około 70% wydano w Polsce w języku polskim, co spowodowało, że wiele z interesujących osiągnięć nie przeszło do obiegu międzynarodowego. Dotyczy to zwłaszcza ważnego okresu transformacji politycznej i społeczno-gospodarczej. Po wejściu Polski do Unii Europejskiej wymiana wiedzy i wykorzystanie prac geograficznych są lepsze.

Jeśli chodzi o wartość poznawczą i naukową, to stosunkowo znaczna część prac, zwłaszcza w zakresie migracji wewnętrznych, nie wychodzi poza standardowy opis podstawowych prawidłowości, a niekiedy jedynie rejestruje zmiany zachodzące w przestrzeni. Wprawdzie opis wyjaśniający jest na ogół prawidłowy, ale stwierdzane zjawiska i procesy dostarczają tylko kolejnych dowodów na potwierdzenie znanych ogólniejszych modeli, zwłaszcza grawitacyjnych i urbanizacyjnych.

W sumie w podejmowanych badaniach przeważa nurt empiryczny, związany ze statystyczno-kartograficzną identyfikacją oraz opisem obserwowanych zjawisk i procesów. Identyfikacja ta bazuje najczęściej na wtórnych danych GUS (rejestracja bieżąca zameldowań i wymeldowań), przyjmowanych jeszcze do niedawna dość bezkrytycznie, m.in. w raportach Rządowej Rady Ludnościowej. Najmniej prac dotyczy modelowania i wkładu w teorię, co w stosunku do lat 1970., będących szczytowym okresem polskich geograficznych badań nad migracjami (jak też szerzej, geograficznych badań nad procesami ludnościowymi i osadniczymi), stanowi wyraźny regres. Tak więc bardzo duża na tle innych dyscyplin liczba prac, identyfikowanych jako geograficzne, nie oznacza automatycznego postępu koncepcyjno-teoretycznego. Natomiast na korzyść względem badań typowo statystycznych i demograficznych, a poniekąd socjologicznych i ekonomicznych, przemawia bardzo dobre „wyczucie przestrzenne” i znajomość lokalnych czynników, pozwalających unikać nadmiernego uśredniania do zbyt heterogenicznych agregatów terytorialnych, np. województw, prowadzących do zgrubnych efektów poznawczych w innych dyscyplinach, zwłaszcza w ekonomii. Również częściowe korzystanie z metodologii badań społecznych o charakterze ilościowym oraz jakościowym umożliwia prowadzenie pogłębionych studiów (zwłaszcza w układach regionalnych i lokalnych), dotyczących istoty zachowań migracyjnych, mechanizmów oddziaływań czynników środowiskowych na ludność (selektywność), jak również niektórych elementów procesów decyzyjnych (motywy, preferencje).

Tym niemniej w okresie po 1990 r. w geograficznych badaniach migracji można wskazać kilka grup zagadnień, które można traktować jako osiągnięcia naukowe wykraczające poza przedmiotowo-problemowe ramy dyscypliny i mające bardziej uniwersalny charakter. Po drugie, da się wskazać pewną liczbę wyników, mających znaczenie metodologiczne ważne głównie dla samej dyscypliny. Po trzecie, w geografii po 1990 r. powstała dość pokaźna liczba obszernych monografii dotyczących

fundamentalnych wydarzeń z historii kraju i regionu, mających duże znaczenie identyfikacyjne i faktograficzne. Tak więc, do głównych i najbardziej oryginalnych osiągnięć geograficznych badań po 1990 r. należy zaliczyć:

- wieloregionalne modelowanie dynamiki zmian ludności z uwzględnieniem złożoności procesów migracji (P. Korcelli, M. Kupiszewski), które jest też osiągnięciem typowo „demograficznym” i dobrym przykładem badań prowadzonych z różnych pozycji dyscyplinarnych, ale wspólnych metodologicznych;
- historyczne badania mobilności i dynamiki ludności na tle warunków narodowościowo-etnicznych, m.in. wywołanych II wojną światową (P. Eberhardt);
- szczególnie wyczerpujące i kompleksowe rozpoznanie specyficznego regionu migracyjnego Śląska Opolskiego (J. Dybowska, K. Heffner, R. Rauziński, B. Solga, K. Szczygielski i in.), które również przełamuje podział dyscyplinarny geografii i ekonomii;
- kompleksowe i syntetyczne rozpoznanie zjawisk i procesów ludnościowo-migracyjnych w Polsce w całym XX w. (P. Eberhardt, A. Gawryszewski);
- badania roli migracji i szerzej mobilności w rozwoju stref podmiejskich i obszarów metropolitalnych (S. Kurek, D. Mantey, A. Potrykowska, D. Szymańska, P. Śleszyński, A. Zborowski), w tym złożonych zespołów osadniczych (F. Kłosowski, J. Runge, A. Szajnowska-Wysocka);
- migracyjne badania terytoriów zagranicznych, zwłaszcza Ameryki Łacińskiej (A. Bonasewicz, B. Lisowska-Jaegermann, M. Skoczek i in.), a także przełomowe badania historycznych migracji Polaków do południowej Afryki (M. Kowalski);
- wykazanie i identyfikacja „kolonizacji” niektórych rejonów Niemiec przez ludność polską na podstawie brzmienia nazwisk (M. Kowalski, P. Śleszyński);
- szczegółowe badania związków migracji z lokalnym i regionalnym rozwojem społeczno-gospodarczym (Z. Długosz, I. Jażewicz, R. Jończy, K. Heffner, B. Solga, P. Śleszyński, T. Wites);
- wkład w klasyfikacje, typologie, delimitacje i wskaźniki migracji oraz zastosowanie wskaźników migracyjnych w tego typu procedurach w szerszym kontekście dyscyplinarnym (Z. Długosz, s. Kurek, P. Śleszyński);
- empiryczne wykazanie przeszacowań i niedoszacowań stanów ludności wskutek nierejestrowanych migracji w różnych układach przestrzennych (J. Dybowska, K. Heffner, R. Jończy, P. Śleszyński);
- wkład w teorię urbanizacji (A. Zborowski), w tym migracje między miastami (P. Korcelli).

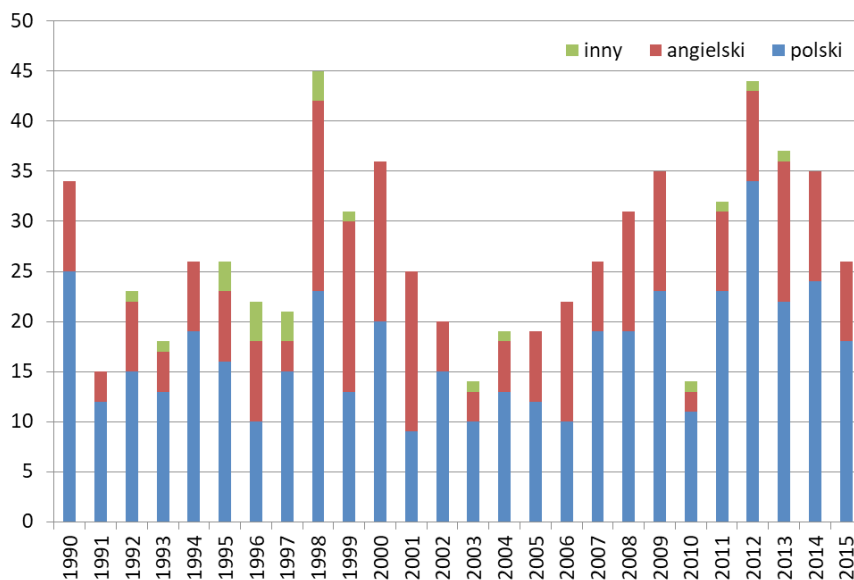
Jeśli chodzi o ewolucję badań migracji prowadzonych w ośrodkach geograficznych w Polsce, to najbardziej charakterystyczna jest, jak się wydaje, coraz silniejsza integracja międzydyscyplinowa i coraz mocniejsze, odważniejsze wkraczanie geografów na pola dotychczas zarezerwowane dla innych dyscyplin naukowych. Powodowane jest to niewątpliwie wzrostem mobilności ludności, co ma silnie przestrzenny, „geograficzny” wymiar, tj. uwarunkowania i skutki. Kierunek odwrotny, tj. badania nie-geografów dotychczasowych typowych pól badawczych geografii, jest też zresztą zauważalny, ale ze względu na potrzebny często specjalistyczny warsztat badawczy, związany z umiejętnościami analizy przestrzennej, znajomości metod kartograficznych, czy użycia narzędzi Systemów Informacji Geograficznej i „drążenia danych” (*data mining*) wciąż takich badań jest mało. Pojawiające się analizy, zwłaszcza ekonomiczne, są też często zbyt powierzchowne (np. dla poziomu województw, czy w anachronicznym już podziale miasto-wieś według sztywnych definicji administracyjnych).

Natomiast pod względem liczbowym aktywność publikacyjna jest na mniej więcej podobnym poziomie (ryc. 1). Poza wyjątkowymi latami 1998 i 2012, związanymi zwłaszcza z działalnością M. Ku-

piszewskiego, w pozostałych okresach liczba prac utrzymywała się na dość zbliżonym poziomie 20-30 prac rocznie. Głównym językiem był polski (63%), a wśród języków obcych dominował angielski, a pozostałe to m.in. hiszpański i francuski.

Ryc. 1. Liczba wydanych prac i jej struktura pod względem języka publikacji (1990-2015). Danych z 2016 i 2017 r. nie zestawiano ze względu na niepełność.

Jeśli chodzi o przyszłość rozwoju geograficznych badań migracyjnych w Polsce, to można wskazać na wiążące się z tym zarówno zagrożenia, jak i szanse. Wśród tych pierwszych z pewnością największą barierą pozostaną braki w wiarygodności „oficjalnych” źródeł statystycznych. Stają się one coraz bardziej poważne, uniemożliwiając powstanie wiarygodnych i bardziej ogólnych modeli rozwoju struktur przestrzennych. W tym kontekście prace geograficzne, podobnie zresztą jak typowo demograficzne i ekonomiczne, wyróżniają się niestety zbyt małym krytycznym zaufaniem do źródeł statystycznych. Jednak to co jest aktualnie słabością, może stać się swego rodzaju katalizatorem dla szybszych przemian metodologicznych i metodyczno-statystycznych. Duże nadzieje w rozwoju badań nad przestrzennymi zjawiskami migracyjnymi należy bowiem wiązać z doskonaleniem narzędzi *data mining* oraz gromadzeniem przez różne podmioty coraz obszerniejszych danych lokalizacyjnych (sieci komórkowe, GPS i in.), pozwalających coraz dokładniej i wiarygodniej rejestrować rzeczywistą mobilność ludzką w przestrzeni geograficznej.

Bibliografia⁷

- Anacka M., Brzozowski J., Chałupczak H., Fihel A., Firlit-Fesnak G., Garapich M., Grabowska-Lusińska I., Heffner K., Jaźwińska E., Jończy R., Kaczmarczyk P., Krzyżowski Ł., Lesińska M., Okólski M., Praszałowicz D., Rauziński R., Rokita-Poskart D., Słany K., Solga B., Ślusarczyk M., Urbańska S. 2014. *Społeczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski*, Warszawa: Komitet Badań nad Migracjami PAN.
- Anacka M., Fihel A. 2012. Selektywność emigracji i migracji powrotnych Polaków – o procesie „wyplukiwania”. *Central and Eastern European Migration Review* 1(1), s. 57–67.
- Bański J. 2002. Typy ludnościowych obszarów problemowych. W: J. Bański, E. Rydz (red.), *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, Warszawa: PTG, IGiPZ PAN, s. 41–52.
- Bański J. 2017. Analiza dorobku publikacyjnego samodzielnych pracowników naukowych z polskich placówek geograficznych, *Przegląd Geograficzny* 89(4), s. 595–616.

⁷ Niniejsza bibliografia obejmuje literaturę cytowaną w tym rozdziale, natomiast łączny spis literatury z zakresu geografii i studiów regionalnych zawarty w bazie publikacji KBN PAN obejmuje ponad 700 pozycji.

- Bartek R. 2015. Rola mniejszości niemieckiej w regionie opolskim. *Pogranicze. Polish Borderlands Studies* 3(2), s. 205–211.
- Bartosiewicz B. 2016. Polityka rozwoju lokalnego w kurczących się małych miastach, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* 418, s. 22–31.
- Barwiński M. 2014. Struktura narodowościowa Polski w badaniach geograficznych, *Folia Geographica Socio-Oeconomica* 17, s. 113–145.
- Barwiński M. 2015. The ethnic structure of Poland in geographical research. *Geographia Polonica* 88, 1, s. 41–63.
- Barwiński M. 2016. Wielokulturowość we współczesnych polskich badaniach geograficznych i edukacji geograficznej – zarys problematyki. *Przegląd Geograficzny* 88(2), s. 137–157.
- Bell M., Charles-Edwards E., Kupiszewska D., Kupiszewski M., Stillwell J., Zhu Y., Internal migration data around the World: Assessing contemporary practice, *Population, Space and Place* 21(1), s. 1–17.
- Bieńkowska D., Ułasiński C., Szymańska J. (red.) 2010. *Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego*, Kraków: Centrum Doradztwa Strategicznego.
- Bijak J., Kicinger A., Kupiszewski M. 2013. *International migration scenarios for 27 European countries, 2002–2052*. W: M. Kupiszewski (red.), *International migration and the future of populations and labour force resources in Europe*, Dordrecht: Springer, s. 75–92.
- Bijak J., Kicinger A., Kupiszewski M., Śleszyński P. (współpraca). 2007. *Studium metodologiczne oszacowania rzeczywistej liczby ludności Warszawy*, CEFMR Working Paper 2, Warszawa: Środkowoeuropejskie Forum Badań Migracyjnych.
- Bijak J., Kupiszewska D., Kupiszewski M., Sączuk K. 2013. Population ageing, population decline and replacement migration in Europe. W: M. Kupiszewski (red.), *International migration and the future of populations and labour force resources in Europe*, Dordrecht: Springer, s. 243–265.
- Bijak J., Kupiszewski M. 2007. Długoterminowe konsekwencje emigracji do krajów UE dla liczby i struktury ludności oraz zasobów pracy w Polsce. W: *Migracje zarobkowe z Polski do krajów Unii Europejskiej – wyzwania dla państwa*, Warszawa: Kancelaria Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, s. 23–36.
- Bijak J., Kupiszewski M. 2013. *International migration trends in Europe prior to 2002*. W: M. Kupiszewski (red.), *International migration and the future of populations and labour force resources in Europe*, Dordrecht: Springer, s. 57–74.
- Bonasewicz A. 1993. Analysis de les migraciones de la poblacion en el Peru, *Afryka, Azja, Ameryka Łacińska* 70.
- Bonasewicz A. 1998. Migraciones internas en el Ecuador en los años 1950-1990. W: G. Mertins, M. Skoczek (red.), *Migraciones de lapoblacion latinoamericana y sus efectos socioeconomicos*, Warszawa, s. 29–42.
- Brunarska Z., Kindler M., Szulecka M., Toruńczyk-Ruiz s. 2016. Ukrainian migration to Poland: A „Local” Mobility?. W: O. Fedyuk, M. Kindler (red.) *Ukrainian Migration to the European Union. Lessons from Migration Studies*, Glasgow-Warszawa: Springer Open, s. 115–132.
- Brzozowski J. 2014. Skutki regionalne i lokalne migracji – przypadek Małopolski. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w UE. Społeczne skutki emigracji Polaków po 2004 roku*, Warszawa: OBM UW, KBnM PAN, s. 263–283.
- Byłok F. 2012. Wpływ czynników demograficznych na przemiany konsumpcji w Polsce. W: A. Rączaszek (red.), *Demograficzne uwarunkowania rozwoju gospodarczego*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, s. 17–32.
- Celińska-Janowicz D., Miszczuk A., Płoszaj A., Smętkowski M. 2010. *Aktualne problemy demograficzne regionu Polski Wschodniej, Raporty i Analizy EUROREG 5*, Warszawa.
- Chmielewska I., Dobroczycki G., Puzyńkiewicz J. 2016. *Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce – raport z badania. Badanie zrealizowane w 2015 r.*, Warszawa: Departament Statystyki NBP.
- Churski P., Czyż T., Spychała-Szyska H. 1996. *Weryfikacja makroregionu poznańskiego w świetle migracji studentów*. W: T. Czyż (red.), *Podstawy regionalizacji geograficznej*, Poznań: Bogucki Wyd. Naukowe, s. 69–95.
- Cieślińska B. 1992. Przyczyny i skutki wyjazdów zagranicznych Polaków (w świetle badania ankietowego mieszkańców północno-wschodniej Polski). *Pogranicze. Studia Społeczne* 2, s. 153–170.
- Czapiewski K. 2007. Less favoured areas and migrations in Poland – are there any relations?. W: *Less favoured areas for agriculture and rural areas. Collection of papers of international conference*, Praha: Jihlava, Vyzkumny ustav zemedelske ekonomiky, s. 116–128.
- Damurski Ł., Moroń D., Wiktorska-Święcka A. 2010. Analiza rozwoju społecznego w świetle programowania rozwoju gospodarczego, Wrocław: Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego, Dolnośląska Agencja Współpracy Gospodarczej Sp. z o.o., Uniwersytet Wrocławski, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Politechnika Wrocławska.

- Degórska B., Deręgowska A. 2008. *Zmiany krajobrazu obszaru metropolitalnego Warszawy na przełomie XX i XXI wieku*, Atlas Warszawy, 10, Warszawa: IGiPZ PAN.
- Dembowska K. 1990. *Wsie obszarów depopulacji w oczach ich mieszkańców*. W: W. Michalski (red.), *Wyludnianie się wsi w Polsce Centralnej (na obszarze województwa piotrkowskiego)*, Biuletyn informacyjny 2, Warszawa: IGiPZ PAN, s. 206–222.
- Długosz Z., 1991. Migracje ludności w miastach wojewódzkich w świetle zmian administracyjnych w Polsce z 1975 roku. *Zeszyty Naukowe UJ. Prace Geograficzne* 84, s. 55–64.
- Długosz Z., 1992a. *Typologia miast Polski w świetle wybranych parametrów migracji ludności*, Rozprawy Habilitacyjne UJ 241, Kraków.
- Długosz Z., 1992b. O niektórych przestrzennych aspektach migracji zagranicznych. *Zeszyty Naukowe UJ. Prace Geograficzne* 91, s. 21–35.
- Długosz Z. 1996. Metoda „typografów” i „relacji powiązań” w typologii miast Polski w świetle migracji ludności. W: R. Domański (red.), *Nowa generacja w badaniach gospodarki przestrzennej*, Biuletyn KPZK PAN 174, Warszawa, s. 297–307.
- Długosz Z. 2000. Migracje ludności na obszarze województw małopolskiego i podkarpackiego w latach 1986-97 w świetle wybranych mierników. W: D. Szymańska (red.), *Procesy i formy ruchliwości przestrzennej ludności w okresie przemian ustrojowych*, Toruń: Wydawnictwo UMK, s. 147–157.
- Długosz Z. 2003. Migracje w województwie małopolskim w latach 1986-1998. *Folia Geographica-Oeconomica* 31-32, s. 51–60.
- Długosz Z. 2006. Migration of population in big polish cities as compared to smaller cities and town in the light of selected parameters of the migration process. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series* 6, s. 33–50.
- Długosz Z. 2007. Wybrane aspekty stałej emigracji ludności z Polski za granicę po 1989 roku. *Czasopismo Geograficzne* 78(1-2), s. 3–22.
- Długosz Z., Biały S., 2014. Imigracja ludności do Polski w pierwszej dekadzie XXI w. Wybrane aspekty. W: E. Kaczmarska, P. Raźniak (red.) *Společno-ekonomiczne ipremiany struktur regionalnych*, 1, Kraków Oficyna Wydawnicza AFM, s.9–25.
- Długosz Z., Kurek s. 1998. Migration of the population of the Carpathian provinces in 1986-1995 in light of selected migration parametres. *Polish Population Review* 13, s. 131–138.
- Długosz Z., Soja M. 1991. Demographical Changes Caused by Natural Increase and Migrations in Carpathians and Massif Central. *Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne* 87, s. 23–30.
- Dołzbłasz s. 2015. Cieszyn - Czeski Cieszyn: wybrane aspekty funkcjonowania miasta podzielonego na granicy polsko-czeskiej w kontekście transgranicznej mobilności mieszkańców, *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej* 4, s. 201–219.
- Dudek-Mańkowska s. 2012. Różnorodność społeczna – źródło konfliktów czy czynnik aktywizujący mieszkańców? Wybrane osiedla heterogeniczne i homogeniczne społecznie w Warszawie w oczach mieszkańców. W: J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz (red.), *Procesy gentryfikacji kontra procesy wykluczenia społecznego w polskich miastach*, Konwersatorium Wiedzy o Mieście 25, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 175–185.
- Dybowska J. 2013. *Przemiany demograficzne w regionie o nasilonej migracji zagranicznej na przykładzie województwa opolskiego*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Dziadek s. 1997. Wpływ ruchu granicznego i migracji transgranicznych na społeczne koszty na przykładzie gmin województw: bielskiego i katowickiego. W: J. Kitowski (red.), *Problemy regionalne współpracy transgranicznej*, Rzeszów: UMCS, Komisja Geografii Komunikacji PTG, KPZK PAN, s. 131–142.
- Działek J. 2015. Powiązania migracyjne i procesy suburbanizacji rezydencjonalnej. W: R. Guzik (red.), *Czynniki i ograniczenia rozwoju miast województwa pomorskiego – badanie ciężarów, powiązań, migracji i dostępności komunikacyjnej*, Gdańsk: Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, s. 41–66.
- Działek J., Guzik R., Gwosdz K., Kocaj A. 2010. Uwarunkowania migracji w województwie podkarpackim. W: D. Bieńkowska, C. Ułasiński, J. Szymańska (red.) *Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego*, Kraków: Centrum Doradztwa Strategicznego, s. 128–144.
- Dzieciuchowicz J. 1995. *Determinanty demograficzne i społeczno-ekonomiczne redystrybucji przestrzennej ludności aglomeracji miejskich. Przykład aglomeracji łódzkiej*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Dziewoński K., Korcelli P. (red.) 1981. *Studia nad migracjami i przemianami systemu osadniczego w Polsce*, Prace Geograficzne nr 140, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, IGiPZ PAN.
- Eberhardt P. 1989. *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne nr 148, Warszawa: IGiPZ PAN.
- Eberhardt P. 1998. Konsekwencje migracyjne rozpadu Związku Radzieckiego dla Polski. W: P. Korcelli (red.) *Przemiany w zakresie migracji ludności jako konsekwencja przystąpienia Polski do Unii Europejskiej*, Biuletyn KPZK PAN nr 184, Warszawa, s. 123–153.

- Eberhardt P. 2000. *Przemieszczenia ludności na terytorium Polski spowodowane II wojną światową*, Dokumentacja Geograficzna nr 15, Warszawa: IGiPZ PAN.
- Eberhardt P. 2006. *Political migrations in Poland 1939-1948*, Bibliotheca Europae Orientalis nr 25, Seria Didactica 3, Warszawa: Studium Europy Wschodniej UW.
- Eberhardt P. 2010. *Migracje polityczne na ziemiach polskich (1939-1950)*, Poznań: Instytut Zachodni.
- Eberhardt P. 2011. *Political migrations on Polish territories (1939-1950)*, Monografie nr 12, Warszawa: IGiPZ PAN.
- Eberhardt P. 2015. *Skala demograficzna wojennych i powojennych migracji politycznych na ziemiach polskich*. W: J. Wołoszyn (red.), *Wysiedlenia jako narzędzie polityki ludnościowej w Europie XX wieku*, Lublin: Instytut Pamięci Narodowej, s. 49–79.
- Eberhardt, P. 2017. *Political migrations in Poland in the period of World War II*, New York: Nova Science Publishers.
- Fihel, A. 2007. Cechy społeczno-demograficzne i rozmieszczenie przestrzenne cudzoziemców w Polsce. W: A. Górny, A. Grzymała-Kazłowska, E. Kępińska, A. Fihel, A. Piekut (red.), *Od zbiorowości do społeczności: rola migrantów osiedleńczych w tworzeniu się społeczności imigranckich w Polsce*, CMR Working Papers nr 27/85, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Gajewski P., Tokarski T. 2004. Prognoza popytu na pracę w Polsce w ujęciu regionalnym. W: *System prognozowania popytu na pracę w Polsce. Część III. Prognozy popytu na pracę w Polsce*, Studia i Materiały, nr 13, Warszawa: Rządowe Centrum Studiów Strategicznych.
- Gałka J. 2011. Migracje Polaków do Wielkiej Brytanii po akcesji Polski do Unii Europejskiej (analiza skali i regionów pochodzenia emigrantów). W: A. Zborowski (red.), *Człowiek, społeczeństwo, przestrzeń*, Kraków-Myczkowce: Centrum Kultury Ekumenicznej, s. 13–30.
- Gałka J. 2012. Areas of concentration and an analysis of factors affecting the distribution of Polish immigrants in Great Britain since Poland's accession to the European Union, *Prace Geograficzne* 130, s. 29–41.
- Gałka J., Warych-Juras A. 2008. Potencjalna konkurencyjność miast z perspektywy migracji ludności (na przykładzie województwa małopolskiego). W: J. Słodczyk, E. Szafranek (red.), *Mechanizmy i uwarunkowania budowania konkurencyjności miast*, Opole: Uniwersytet Opolski, s. 41–51.
- Gałka J., Warych-Juras A. 2009. Ocena rozmiarów i kierunku napływu obcokrajowców (imigrantów) do polskich miast, w tym ich cech społeczno-demograficznych. W: A. Zborowski (red.), *Demograficzne i społeczne uwarunkowania rewitalizacji miast w Polsce*, Kraków Instytut Rozwoju Miast, s. 61–92.
- Gałka J., Warcholik W. 2014. The scale and direction of international migration from Poland after Poland's accession to the European Union and in the age of economic crisis, *Geopolitika i ekogeodinamika regionov: naučný žurnal* 10(2): 460–465.
- Gawryszewski A. (red.), 1972. *Modele migracji*, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, nr 3-4, Warszawa: IG PAN.
- Gawryszewski A. 1974. *Związki przestrzenne między migracjami stałymi i dojazdami do pracy oraz czynniki przemieszczeń ludności*, Prace Geograficzne nr 109, Warszawa: IG PAN.
- Gawryszewski A. 1989. *Przestrzenna ruchliwość ludności Polski, 1952-1985*, Prace Habilitacyjne, Warszawa: IGiPZ PAN, Ossolineum.
- Gawryszewski A. 1992. *Spatial population mobility in Poland, 1952-1985*, *Geographia Polonica* 59: 69–77.
- Gawryszewski A. 1994. *Ludność zasiedziła i napływowa*. W: *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej, cz. 3, Społeczeństwo*, arkusz 65.1, Warszawa: Główny Geodeta Kraju.
- Gawryszewski A. 1997. *Przestrzenna ruchliwość ludności Polski. Bibliografia (lata 1896-1990)*, Dokumentacja Geograficzna, nr 7, Warszawa: IGiPZ PAN.
- Gawryszewski A. 2005. *Ludność Polski w XX wieku*, Monografie, nr 5, Warszawa: IGiPZ PAN.
- Gawryszewski A. 2007. *Zmiany w rozmieszczeniu, ruchu naturalnym, migracjach i strukturze ludności Polski, 1918-2005*, *Przegląd Geograficzny*, 79(3-4): 461–482.
- Gawryszewski A., Kosiński L.A. 1995. *Przemieszczenia ludności wywołane II wojną światową*. W: *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej, cz. 3*, arkusz 61.3, Warszawa: IGiPZ PAN, Główny Geodeta Kraju.
- Gawryszewski A., Kupiszewski M. (red.), 1990. *Modele migracji II*, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, nr 2, Warszawa.
- Gentile M., Marcińczak s. 2012. No more work for Stakhanov: migrants and stayers in the depopulating Donbas, Ukraine, *Urban Geography* 33(3): 401–419.
- Gibki B. 2007. *Kto przejmie dorobek pokoleń – Rozważania nad kryzysem demograficznym Europy i kwestią wzmożonej migracji*. W: P. Majdak, K. Wojnar (red.) *Europa i świat. Próby spojrzenia w przyszłość*, Warszawa: Koło Naukowe EUROREG, s. 80–88.
- Gibki B. 2011. *Imigranci w mieście. Nowe wyzwania dla polityki integracyjnej*. W: A. Richling, M. Fuhrmann (red.), *Geograficzne spotkania w drodze. Krok trzeci*, Warszawa: WGiSR UW, s. 95–105.
-

- Górczyńska M. 2014. Zmiany różnicowań społecznych i przestrzennych w wybranych dzielnicach Warszawy i aglomeracji paryskiej: dynamika i aktorzy, *Prace Geograficzne*, nr 246, Warszawa: IGIPZ PAN.
- Górczyńska M., 2015. Polityka mieszkaniowa jako narzędzie różnicowania społecznego w Paryżu, *Przegląd Geograficzny* 87(2): 225–253.
- Grabowska M., Jończy R. (red.) 2013. *Edukacyjny, zarobkowy i definitywny exodus młodzieży z obszarów peryferyjnych Dolnego Śląska i jego skutki dla zrównoważonego rozwoju regionalnego*. Tom 1 i 2, Wrocław: Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu.
- Grygierczyk M. 1998. *Zamiany migracyjne mieszkańców obszarów objętych klęską powodzi*. W: T. Słodra-Gwiżdż (red.), *Społeczne skutki powodzi w lipcu 1997 roku w województwie opolskim*, Zeszyty Odrzańskie. Seria Nowa, nr 17, Opole PIN – Instytut Śląski w Opolu, s. 49–54.
- Grzelak-Kostulska E. 2013. *Cudzoziemcy w Polsce w opinii studentów: ewolucja postaw i poglądów*. W: J. Balicki, M. Chamarczuk (red.), *Wokół problematyki migracyjnej: kultura przyjęcia*. T. 7, Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, s. 206–216.
- Grzeszczak J. 2010. *Gentryfikacja osadnictwa. Charakterystyka, rozwój koncepcji badawczej i przegląd wyjaśnień*, Monografie, nr 11, Warszawa: IGIPZ PAN.
- Heffner K. 1998. Górny Śląsk. Imigracja jako następstwo procesów emigracji. W: D. Szymańska (red.), *Ruchliwość przestrzenna ludności w okresie przemian ustrojowych*, Toruń: Wydawnictwo UMK, s. 99–119
- Heffner K. 1999a. Procesy migracji zagranicznych w regionach śląskich. Geneza i perspektywy interakcji przestrzennych w układzie europejskim. W: J. Kitowski (red.), *Problematyka geopolityczna Europy środkowej i wschodniej*, Rzeszów: IGIPZ PAN, Wydział Ekonomiczny Filii UMCS Rzeszów, Wydawnictwo UMCS, s. 461–472.
- Heffner K. 1999b. The Return of Emigrants from Germany to Upper Silesia: Reality and Prospects. W: K. Iglicka, K. Sword (red.), *The Challenge of East-West Migration for Poland*, London-New York: Macmillan, s. 168–205
- Heffner K. 2001. Potencjał migracyjny obszarów wiejskich w Polsce w perspektywie wejścia do Unii Europejskiej. W: A. Cychowska, s. Socha-Sachalin, M. Stanny (red.), *Wpływ integracji europejskiej na przemiany strukturalne obszarów o wysokim bezrobociu*, Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, s. 415–424.
- Heffner K. 2004. Regiony małe, peryferyjne, rolnicze i emigracyjne. W: K. Heffner (red.), *Rola małych regionów w rozwoju społeczno-gospodarczym i integracji europejskiej*, Biuletyn KPZK PAN 212, Warszawa, s. 9–20.
- Heffner K. 2006a. Migracje do Niemiec i polska polityka regionalna a śląska tożsamość. W: *Dynamika śląskiej tożsamości*, Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, s. 105–112.
- Heffner K. 2006b. Migracje zagraniczne jako składowa rynków pracy w regionach migracyjnych. W: A. Rączaszek (red.), *Sześćdziesiąt lat polityki społecznej w Polsce. Księga pamiątkowa na jubileusz osiemdziesięciolecia prof. zw. dr hab. Lucyny Frąckiewicz*, Katowice: Wyd. Akademii Ekonomicznej w Katowicach, s. 259–272.
- Heffner K. 2008. Regional identity and citizenship in Silesia. W: M. Myant, T. Cox (red.), *Reinventing Poland, Economic and political transformation and evolving national identity*, London–New York: Routledge, s. 165–177.
- Heffner K. 2012. Migracje a rozwój regionu. Znaczenie procesów migracyjnych dla rozwoju regionów w Polsce. W: R. Rauziński, T. Słodra-Gwiżdż (red.), *Społeczeństwo Śląska Opolskiego 1945-2011-2035 – aspekty społeczne, demograficzne i rynku pracy*, Opole-Warszawa: PIN – Instytut Śląski w Opolu, Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, s. 79–91.
- Heffner K. 2016. Regionalny wymiar wyzwań demograficznych stojących przed polskimi regionami, *Zachodniopomorskie Studia Regionalne*, 9(1): 23–38.
- Heffner K., Kamińska W. (red.) 2011. *Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność – migracje – nowe wizje rozwoju*, Studia KPZK PAN, 133, Warszawa.
- Heffner K., Rauziński R. 2003. Region migracyjny (wybrane aspekty demograficzne, społeczne i gospodarcze na przykładzie Śląska Opolskiego), *Studia i Monografie*, 152, Opole: Oficyna Wydawnicza Politechniki Opolskiej.
- Heffner K., Rauziński R. 2012. Ewolucja regionu migracyjnego w Polsce (na przykładzie Śląska Opolskiego). W: U. Zagórajonszta, A. Skórska (red.), *Problemy współczesnej ekonomii. Księga jubileuszowa poświęcona prof. zw. dr hab. Dorocie Kotlorz*, Katowice: Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, s. 43–62.
- Heffner K., Solga B. 1999. *Praca w RFN i migracje polsko-niemieckie a rozwój regionalny Śląska Opolskiego*, Stowarzyszenie Instytut Śląski, Opole: PIN – Instytut Śląski w Opolu.
- Heffner K., Solga B. 2001. External migration and labour flows. Contemporary social and economic determinants (Opole Silesia case). W: M. Koter, K. Heffner (red.), *Changing Role of Border Areas and Regional Policies*, Region and Regionalism, 5, Łódź–Opole: University of Łódź, Silesian Institute in Opole and Silesian Institute Society, s. 54–63.
- Heffner K., Solga B. 2002. *Znaczenie sieci powiązań migracyjnych w kształtowaniu międzynarodowych przepływów ludności*, Biuletyn Geograficzny, 1, Toruń, s. 67–76.
-

- Heffner K., Solga B. 2007. Podwójne obywatelstwo na Śląsku Opolskim. W: A. Górny, P. Koryś (red.), *Obywatelstwo wielokrotnego wyboru. Interdyscyplinarne ujęcie kwestii podwójnego obywatelstwa w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo UW, s. 66–91.
- Heffner K., Solga B. 2008. Polityka migracyjna jako narzędzie monitorowania i kreowania przepływów ludnościowych. Aspekt krajowej i wspólnotowej polityki migracyjnej. W: K. Malik (red.), *Monitorowanie rozwoju regionu. Wymiar społeczny, gospodarczy i środowiskowy*, Politechnika Opolska. Wydział Zarządzania i Inżynierii Produkcji, Samorząd Województwa Opolskiego, Komitet Nauk o Pracy i Polityce Społecznej PAN, Opole, s. 215–226.
- Heffner K., Solga B. 2009. Współczesna mobilność Polaków a regionalny kontekst procesów migracyjnych. W: B. Solga (red.), *Zmieniająca się rola migracji w rozwoju regionalnym*, Opole: Stowarzyszenie Instytut Śląski, PIN Instytut Śląski, Centrum Badań Migracji Zagranicznych, s. 15–33.
- Heffner K., Solga B. 2013. Features of a migration region – an analysis using the example of the Opolskie Voivodship, *Bulletin of Geography. Socio-economic Series* 20, s. 43–58.
- Heffner K., Solga B., 2014a. Contemporary Challenges and Threats to the Development of Polish Regions in the Context of the Phenomena of Migration and Reemigration, “Central European Papers”, Silesian University in Opava Faculty of Public Policies, Kodolányi János University of Applied Sciences, 2014/II/1, s. 189–203.
- Heffner K., Solga B. 2014b. Ewolucja procesów migracyjnych na Śląsku Opolskim w kontekście europejskim: identyfikacja głównych tendencji na tle przemian demograficznych, *Studia Śląskie*, 75: 71–87.
- Heffner K., Solga B. 2014c. Zmieniająca się rola migracji zagranicznych w rozwoju regionów w Polsce. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w UE. Społeczne skutki emigracji Polaków po 2004 roku*, Warszawa: OBM UW, KBnM PAN, s. 213–232.
- Heffner K., Solga B. 2016a. Reemigracja w wymiarze regionalnym. W: A. Górny, P. Kaczmarczyk, M. Lesińska (red.), *Transformacje. Przewodnik po zmianach społeczno-ekonomicznych w Polsce*, Warszawa: Scholar, s. 217–224.
- Heffner K., Solga B. 2016b. Migracje zagraniczne jako czynnik sprawczy rozwoju regionów w Polsce, *Studia Migracyjne-Przegląd Polonijny*, 3: 149–164.
- Heffner K., Solga B. 2017. Perspektywy rozwoju demograficznego województwa opolskiego. Wybrane konsekwencje ekonomiczne i społeczne. W: J. Hryniewicz, A. Potrykowska (red.), *Sytuacja demograficzna Śląska Opolskiego jako wyzwanie dla polityki społecznej i gospodarczej*, Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa, s. 136–150.
- Heffner K., Sołdra-Gwiżdż T. 1997. *Migracje powrotne na Górny Śląsk z socjologicznej perspektywy*, Prace Migracyjne, 9, Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Herbst M. 2015. Regionalne stopy zwrotu z inwestycji w edukację w kontekście migracji międzyregionalnych, *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(59): 5–20.
- Hirszfeld Z., Kaczmarczyk P. 2000. *Współczesne migracje zagraniczne ludności Podlasia*, Prace Migracyjne, 30, Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Huk J. 1991. Wyznaczanie regionów migracyjnych w ujęciu systemowym, *Acta Universitatis Wratislaviensis, Studia Geograficzne*, 57: 1–160.
- Huk J. 1995. Zmiany pól migracji miast Dolnego Śląska. W: A. Jagielski (red.), *Zadania badawcze geografii społecznej i ekonomicznej w obliczu transformacji ustrojowej i restrukturyzacji gospodarczej. Materiały konferencji naukowej Wrocław-Szklarska Poręba*, Wrocław: Wydawnictwo UWr, s. 127–138.
- Huk J. 1999. Symulacyjny model przepływów migracyjnych między małymi jednostkami terytorialnymi. W: J. Łoboda, s. Grykień (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, 4, Wrocław: Instytut Geografii UWr, s. 51–62.
- Huk J. 2000. Trendy w migracjach między gminami wiejskimi i miastami województwa dolnośląskiego w latach 1989-1997, *Studia Geograficzne. Acta Universitatis Wratislaviensis*, 74: 7–26.
- Huk J. 2004. Migracje ludności na Dolnym Śląsku w latach 1989-1998. Kierunki i efektywność, *Czasopismo Geograficzne*, 75(1-2): 33–64.
- Huk J., Koziół R. 1995. Przepływy i powiązania migracyjne Wrocławia, *Czasopismo Geograficzne*, 66(3-4): 331–348.
- Jackowski A., Bilska-Wodecka E., Sołjan I. 2014. Pilgrimages and religious tourism in Poland in the 21st century – current situation and perspectives for development, *Ekonomiczne Problemy Turystyki*, 28(4): 255–272.
- Jackowski A., Sołjan I. 2011. Badania z zakresu geografii pielgrzymek i turystyki religijnej w Instytucie Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego (1985-2010), *Peregrinus Cracoviensis*, 22: 77–116.
- Jaczevska B. 2012. Wieloetniczny i wielokulturowy Londyn – światowe miasto czy świat w mieście?. W: J.E. Zamojski, *Migracje i wielkie metropolie*, Migracje i Społeczeństwo, 15, Warszawa: IH PAN, s. 16–33.

- Jaczevska B. 2013a. Migration Management in the European Union. Immigration Policy in Germany and the United Kingdom. W: *Narratives of Ethnic Identity, Migration and Politics, A Multidisciplinary Perspective*, Kraków: Księgarnia Akademicka, s. 21–35.
- Jaczevska B. 2013b. Polityka integracyjna imigrantów na poziomie lokalnym na przykładzie wybranych miast niemieckich. W: M. Buchowski, J. Schmidt (red.), *Imigranci. Między integracją a izolacją*, Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, s. 251–272.
- Jaczevska B. 2015. *Zarządzanie migracją w Niemczech i Wielkiej Brytanii. Polityka integracyjna na poziomie ponadnarodowym, narodowym i lokalnym*, Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Jagielski A. 1994. Geografia ludności i migracje wewnętrzne. W: *Rozwój demografii polskiej 1918-1993*, Warszawa: GUS, s. 87–102.
- Jagielski A. 1987. O problematyce i metodologii badań migracyjnych, *Studia Demograficzne*, 4(66): 3–30.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., Paradowska E. (red.). 1995. *Bibliografia prac z zakresu geografii osadnictwa i ludności za lata 1990-1994*, Łódź: Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności PTG.
- Janc K., Czapiewski K.L., Bajerski A. 2012. Where the brains are, where the brains move: education, skilled migration and human capital in Poland. W: P. Churski (red.), *Contemporary issues in Polish geography*, Poznań: Bogucki Wyd. Naukowe, s. 179–200.
- Janicki W. 2006. Analiza migracji wewnętrznych i międzynarodowych na obszarze Unii Europejskiej – razem, czy osobno? *Studia Demograficzne*, 2(150): 66–77.
- Janicki W. 2006. *Wiarygodność danych o migracjach ludności w niektórych państwach Europy Zachodniej*, Wiadomości Statystyczne, 3, Warszawa: GUS, s. 80–92.
- Janicki W., 2007, Przegląd teorii migracji ludności, *Annales UMCS*, 52: 285–304.
- Janicki W. 2015. Migracje kompensacyjne jako czynnik wzrostu obszarów peryferyjnych. Rola ukrytego kapitału ludzkiego, Lublin: UMCS.
- Janicki W., Kubik-Komar A. 2007. Determinanty międzyregionalnych migracji ludności na obszarze Unii Europejskiej w latach 1986-1994, *Studia Demograficzne*, 1(151): 111–136.
- Jasiulewicz M. 1990. Procesy migracji ludności wiejskiej Pomorza Zachodniego (na przykładzie woj. koszalińskiego). W: A. Stasiak (red.), *Migracje ze wsi do miast*, Studia KPZK PAN, 96, s. 130–150.
- Jasiulewicz M. 1995. Migracje ludności a problem bezrobocia na obszarach wiejskich Pomorza Środkowego w latach 1988-1994. W: *Restrukturyzacja funkcjonalno-przestrzenna obszarów wiejskich Polski (ze szczególnym uwzględnieniem województw: toruńskiego i wrocławskiego)*, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Komisja Geografii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PTG, s. 81–89.
- Jażewicz I. 2011. Ruchliwość przestrzenna ludności woj. pomorskiego w okresie transformacji systemowej. W: M. Stanny (red.), *Przemiany demograficzno-społeczne na Pomorzu. Ujęcie przestrzenne*, Koszalin: Wyd. Politechniki Koszalińskiej, s. 131–141.
- Jelonek A. 1997. Problemy migracyjne w obszarach przygranicznych. W: J. Kitowski (red.), *Społeczne koszty migracji transgranicznych*, Rzeszów: Wydział Ekonomiczny Filii UMCS w Rzeszowie, Polskie Towarzystwo Geograficzne, s. 207–209.
- Jerczyński M. 1995. Migracje zagraniczne. W: *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej, Cz.3*, Warszawa: IGiPZ PAN, Główny Geodeta Kraju, arkusz 65.3.
- Jończy R. 2000. Migracje zarobkowe z regionu opolskiego do Niemiec. W: A. Rajkiewicz (red.), *Zewnętrzne migracje zarobkowe we współczesnej Polsce wybrane zagadnienia*, Włocławek: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku, s. 79–106.
- Jończy R. 2003. *Migracje zarobkowe ludności autochtonicznej z województwa opolskiego. Studium ekonomicznych determinant i konsekwencji*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Jończy R. 2006a. *Wpływ migracji zagranicznych na dysharmonię rozwoju województwa opolskiego (ze szczególnym uwzględnieniem rynku pracy)*, Opole: Wojewódzki Urząd Pracy w Opolu, Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, Uniwersytet Opolski.
- Jończy R. 2006b. Exodus zarobkowy ludności autochtonicznej z województwa opolskiego i jego skutki, *Polityka Społeczna*, 1: 11-15.
- Jończy R. 2010. *Migracje zagraniczne z obszarów wiejskich województwa opolskiego po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Wybrane aspekty ekonomiczne i demograficzne*, Opole-Wrocław: Instytut Śląski.
- Jończy R. 2011. Zagraniczne migracje zarobkowe z województwa opolskiego w latach 2008-2010 oraz ich wpływ na opolski rynek pracy i sferę fiskalną samorządów terytorialnych, *Diagnoza i rekomendacje w kontekście rozwoju regionu*, Opole: Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, Departament Polityki Regionalnej i Przestrzennej.
- Jończy R. 2012. Nierejestrowane wyludnienie wsi w kontekście możliwości wykorzystania oficjalnych danych statystycznych i spisowych. *Wnioski z badań w województwie opolskim*, *Studia Ekonomiczne*, 103:70–90.
-

- Jończy R. 2014. Problem nierejestrowanej emigracji definitywnej (emigracji zawieszony) w badaniu procesów społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 360: 11–18.
- Jończy R. 2015. *Ekonomiczno-społeczne skutki współczesnych migracji w wymiarze regionalnym – na przykładzie regionu opolskiego*, Warszawa-Wrocław-Opole: KBNM PAN, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Wojewódzki Urząd Pracy w Opolu.
- Jończy R. 2017. Sytuacja demograficzna i zatrudnienie na obszarach wiejskich województwa opolskiego, Opole-Wrocław: Wojewódzki Urząd Pracy w Opolu, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu.
- Jończy R., Kubiciel s. 2010. Zatrudnienie obcokrajowców w województwie opolskim (w kontekście niedopasowań strukturalnych na rynku pracy, Opole: Pro-media.
- Jończy R., Łukaniszyn-Domaszewska K. 2014. *Wpływ ludności pochodzenia niemieckiego oraz organizacji mniejszości niemieckiej na regionalny rozwój społeczno-gospodarczy. Wybrane zagadnienia (ze szczególnym uwzględnieniem województwa opolskiego)*, Gliwice-Opole: Dom Współpracy Polsko-Niemieckiej.
- Jończy R., Rokita-Poskart D. 2012a. *Wpływ zagranicznych migracji zarobkowych na sytuację społeczno-demograficzną województwa opolskiego*, Opole: Obserwatorium Integracji Społecznej Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Opolu.
- Jończy R., Rokita-Poskart D. 2012b. Wybrane fiskalne konsekwencje migracji zarobkowej oraz związanego z nią transferu dochodów (na przykładzie województwa opolskiego), *Barometr Regionalny*, 2(28): 49–56.
- Jończy R., Rokita-Poskart D. 2012c. Migracje zarobkowe a poziom cen w sferze lokalnego handlu. W: P. Kaczmarczyk, M. Lesińska (red.), *Krajobrazy migracyjne Polski*, Warszawa: OBM UW, s. 63–75.
- Jończy R., Rokita-Poskart D. 2014. Zmiany w zakresie zatrudnienia w Polsce i za granicą ludności autochtonicznej województwa opolskiego w okresie 2004–2010, *Studia Ekonomiczne*, 196: 145–157.
- Jończy R., Rokita-Poskart D., Tanas M. 2013. Exodus absolwentów szkół średnich województwa opolskiego do dużych ośrodków regionalnych kraju oraz za granicę, Opole Wojewódzki Urząd Pracy w Opolu, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu.
- Jóźwiak I., Piechowska M. 2017. Crisis-driven mobility between Ukraine and Poland. What does the available data (not) tell us, *CMR Working Papers*, 99(157), Warszawa: OBM UW.
- Kaczmarczyk P. 2001. Uwarunkowania procesów migracyjnych z perspektywy społeczności „wysyłającej”. W: E. Jaźwińska, M. Okólski (red.), *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*, Warszawa: Scholar, s. 303–330.
- Kaczmarczyk P. 2008. Współczesne procesy migracyjne Polaków. Aspekty regionalne i lokalne, Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Kaczmarczyk P., Napierała J. 2008. Współczesne migracje zagraniczne mieszkańców Lubelszczyzny – skala, cechy strukturalne, konsekwencje. W: P. Kaczmarczyk (red.), *Migracje zagraniczne a procesy rynku pracy. Przypadek Lubelszczyzny*, Warszawa: OBM UW, s. 31–62.
- Kaczmarek J. Liszewski s. 1991. Ruchliwość przestrzenna mieszkańców Łodzi w świetle analizy zmiany miejsc zamieszkania. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica*, 13: 41–55.
- Kantor-Pietraga I. 2014. *Systematyka procesu depopulacji miast na obszarze Polski od XIX do XXI wieku*, Katowice: Wyd. UŚ.
- Kaźmierczak R. 2016. Wpływ migracji wewnętrznych i zagranicznych na liczbę ludności w województwie pomorskim w latach 2005–2035. W: I. Sobczak (red.), *Rozwój demograficzny województwa pomorskiego do roku 2035 – uwarunkowania i skutki*, Gdańsk: Wyd. Gdańskiej Szkoły Wyższej, s. 45–62.
- Kicinger A., Kloc-Nowak W., Kupiszewski M. 2006. Case study: Implications of recent migration to Ireland for Poland. W: IOM (red.), *Managing migration in Ireland: A social and economic analysis*, Dublin: IOM, National Economic & Social Council, s. 230–239.
- Kick T.L., Brinkmeier E. 2009. Changing patterns of Polish labour migration after UK's opening of the labour market? Insights from rural case studies in the voidvodship Opolskie and Swietokrzyskie. W: K. Burell (red.), *Polish Migration to the UK in the 'New' European Union After 2004*, Farnham: Ashgate, s. 49–66.
- Kiniorska I. 1999. Migracje ludności jako czynnik procesu urbanizacji miast województwa świętokrzyskiego. W: D. Szymańska (red.), *Procesy i formy ruchliwości przestrzennej ludności w okresie przemian ustrojowych*, Toruń: Wydawnictwo UMK, s. 179–189.
- Kiniorska I. 2011. Mobilność przestrzenna ludności na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego. W: W. Kamińska (red.), *Uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich. Wybrane problemy*, Kielce: Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, s. 95–105.
- Kisiel R., Szczebiot-Knoblauch L. 2011. Plany migracyjne studentów ostatniego roku Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. w: A. Prusek (red.), *Wyzwania polityki ekonomicznej w warunkach światowego kryzysu finansowego i gospodarczego*, Kraków: Akademia Ekonomiczna w Krakowie, s. 524–532.
-

- Klepacz B., Klepacka A. 2012. Sytuacja społeczno-ekonomiczna gminy w rejonie zagrożonym depopulacją (na przykładzie miasta i gminy Drohiczyń), *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie*, 99, s. 243–250.
- Kłosowski F., Runge J. 2000. Migration of the Population of Katowice Province in the Period 1977-1997, *Polish Population Review*, 17: 110–118.
- Kłosowski F., Runge J. 2010. Migracje ludności w miastach województwa śląskiego w latach 1977-2006, *Górnośląskie Studia Socjologiczne. Seria Nowa*, 1: 83–92.
- Komornicki T. 1999. Transformation of the migrational processes in Poland (1988-1994). W: A. Duro (red.), *Spatial research in support of the European integration*, Pecs: Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, s. 49–58.
- Kopacz I. 2011. Poziom życia a procesy depopulacji na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego. W: W. Kamińska, K. Heffner (red.), *Obszary wiejskie: wielofunkcyjność, migracje, nowe wizje rozwoju*, Studia KPZK PAN, 133, Warszawa, s. 214–227.
- Kopcińska D. 2013. Determinanty przedsiębiorczości indywidualnej emigrantów zarobkowych z województwa zachodniopomorskiego, *Przegląd Zachodniopomorski*, 3(1): 137–156.
- Korcelli P. (red.) 1998. *Przemiany w zakresie migracji ludności jako konsekwencja przystąpienia Polski do Unii Europejskiej*, Biuletyn KPZK PAN, 184, Warszawa.
- Korcelli P. 1982. Migration and urban change, *International Regional Science Review*, 7(2): 193–216.
- Korcelli P. 1993. Migration and demographic change in the region of Warsaw, *Geographia Polonica*, 61, s. 95–101.
- Korcelli P. 1994a. On interrelations between internal and international migration, *Innovation* 9(2): 151–163.
- Korcelli P. 1994b. Emigration from Poland after 1945. W: H. Fassmann, R. Muenz (red.), *European migration in the late twentieth century. Historical patterns, actual trends and social implications*, Aldershot: Edward Elgar Publ. Ltd, s. 171–185.
- Korcelli P. 1995. Demograficzne uwarunkowania rozwoju Warszawy. W: R. Domański (red.), *Strategie rozwoju wielkich miast*, Biuletyn KPZK PAN, 169, Warszawa, s. 123–134.
- Korcelli P. 1997. Alternatywne projekcje zmian demograficznych i migracji w aglomeracjach miejskich. W: P. Korcelli (red.), *Agglomeracje miejskie w procesie transformacji: V*, Zeszyty IGIPZ PAN, 45, s. 5–21.
- Korcelli P. 1997. The urban system of Poland in an era of increasing inter urban competition, *Geographia Polonica*, 69: 45–54.
- Korcelli P. 1998. Migracje z Polski i do Polski w perspektywie rozszerzenia Unii Europejskiej. W: P. Korcelli (red.), *Przemiany w zakresie migracji ludności jako konsekwencja przystąpienia Polski do Unii Europejskiej*, Biuletyn KPZK PAN, 184, Warszawa, s. 5–8.
- Korcelli P., 2000. Inter-metropolitan competition in East-Central Europe and the evolving position of Warsaw. W: P. Friedrich, s. Jutila (red.), *Policies of regional competition*, Schriften zur oeffentlichen Verwaltung und oeffentlichen Wirtschaft, 161, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, s. 165–178.
- Korcelli P. 2004. Migracje kompensacyjne a dylematy polityki migracyjnej, *Studia Regionalne i Lokalne*, 3, s. 61–73.
- Korcelli P., 2008. System osadniczy Polski – tendencje i uwarunkowania przemian. W: T. Markowski (red.), *Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju a wizje i perspektywy rozwoju przestrzennego Europy*, Studia KPZK PAN, 122, Warszawa, s. 30–42.
- Korcelli P. 2011. Inter-metropolitan linkages: selected concepts and policy applications. W: T. Komornicki, P. Siłka (red.), *Functional linkages between Polish metropolises*, Studia Regionalia, 29, KPZK PAN, Warszawa, s. 11–20.
- Korcelli P., Gawryszewski A. 1995. Migracje wewnętrzne ludności. W: *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej. Cz.3. Społeczeństwo*, arkusz 65.2, Warszawa: Główny Geodeta Kraju, IGIPZ PAN.
- Kowalewski A., Mordasewicz J., Osiatyński J., Regulski J., Stępień J., Śleszyński P. 2014. Ekonomiczne straty i społeczne koszty niekontrolowanej urbanizacji w Polsce – wybrane fragmenty raportu, *Samorząd Terytorialny*, nr 25, 4 (280): 5–21.
- Kowalski M., 1997. *Problem miasta Wisaginia (Yisaginas) na Litwie jako przykład skutków migracji transgranicznych*. W: J. Kitowski (red.), *Społeczne koszty migracji transgranicznych*, Rozprawy i Monografie Wydziału Ekonomicznego UMCS. Filia w Rzeszowie, nr 12, Rzeszów, s. 387–400.
- Kowalski M. 2006. Polish Boer families. The influence of early Polish immigration on Boer families, *Familia* 43(2): 38–46.
- Kowalski M. 2009. Polish soldier-immigrants to South Africa in the period of French Revolution and the Napoleonic wars (1789-1815), *Familia* 46(3): 147–164.
- Kowalski M. 2012a. Imigranci z Rzeczypospolitej Obojga Narodów w początkowej fazie europejskiego osadnictwa w Kolonii Przylądkowej, *Przegląd Geograficzny* 84(2): 279–312.
- Kowalski M. 2012b. Immigrants from the Polish-Lithuanian Commonwealth in the early stages of European colonization of the Cape Colony, *Geographia Polonica* 85(3): 55–76.
-

- Kowalski M., Śleszyński P. 2010. Migracje Polaków do Niemiec w świetle częstotliwości występowania najbardziej popularnych polskich nazwisk, *Przegląd Zachodni*, 66(2): 115–130.
- Kozanecka M. 1993. *Rozwój ludności Tajlandii i jej regionalne przemieszczenia*, Księga Pamiątkowa Instytutu Geografii WSP, Kraków, s. 25–36.
- Kozera, A. Wysocki F. 2015. *Typ funkcjonalny a samodzielność finansowa gmin wiejskich województwa wielkopolskiego*, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu* 17(6): 133–139.
- Kozieł R. 1990. *Wewnątrzmijskie migracje ludności we Wrocławiu w 1979 r.*, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 1006, Studia Geograficzne, XLVI, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1990.
- Kozieł, R. 1996. *Czasoprzestrzenna zmienność migracji wewnątrzmijskich we Wrocławiu*, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 1904, „Seria B. Geografia Społeczna i Ekonomiczna”, nr 14, s. 45–55.
- Kozieł R. 1998. *Migracje do budownictwa plombowego we Wrocławiu*, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 2048, „Studia Geograficzne”, nr 69, s. 213–218.
- Krakowska A. 1994. Emigracja zagraniczna na Podhalu w latach 1975-1988. W: B. Górz (red.) *Studia nad przemianami Podhala*, Prace Monograficzne WSP, nr 172, Kraków, s. 69–91.
- Krakowska A. 1994. Ruchliwość przestrzenna mieszkańców wsi podhalańskich. W: B. Górz (red.) *Studia nad przemianami Podhala*, Prace Monograficzne WSP, nr 172, Kraków, s. 41–68.
- Kubiciel S., Jończy R. 2007. Nierejestrowana emigracja stała – emigracja zawieszona – jako element utrudniający diagnozy i analizy demograficzne, społeczne oraz gospodarcze w ujęciu regionalnym. W: K. Malik (red.) *Programowanie rozwoju regionu. Instrumentarium rozwoju. Ład społeczny*, Opole: Politechnika Opolska, Samorząd Województwa Opolskiego, KND PAN, KNPiPS PAN, KPZK PAN, s. 305–310.
- Kubiciel-Lodzińska s. 2011. Zatrudnienie cudzoziemców w województwie opolskim jako konsekwencja przemian następujących na regionalnym rynku pracy. Stan obecny i perspektywy, *Barometr Regionalny. Analizy i Prognozy*, 4(26): 31–37.
- Kubiciel-Lodzińska S., Mąkolska-Frankowska I. 2016. *Stabilizacja zasobów pracy w województwie opolskim w kontekście wyzwań demograficznych – podejmowane działania*, Studia Ekonomiczne, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, nr 258, Katowice.
- Kubiciel-Lodzińska S., Ruszczak B. 2016. The determinants of student migration to Poland based on the Opolskie Voivodeship study, *International Migration*, 54(5): 162–174.
- Kubiciel-Lodzińska s. 2012. *The wage-earning immigration into Opole province. The scale, conditions and prospects*, Studia i Monografie, nr 328, Opole: Politechnika Opolska.
- Kubiciel-Lodzińska s. 2016. Imigracja zarobkowa w świetle badań i zapisów w strategiach rozwoju społeczności lokalnych (ze szczególnym uwzględnieniem województwa opolskiego), *Przegląd Nauk Stosowanych*, nr 12: 77–88.
- Kuciński K., Rakowski W. (red.) 1990. *Migracje ludności woj. koszalińskiego*, Koszalin: KON-B, SGPiS.
- Kupiszewska D., Kupiszewski M., Martí M., Ródenas C., 2010. *Possibilities and limitations of comparative quantitative research on international migration flows*, PROMINSTAT Thematic Working Paper, nr 4,
- Kupiszewska D., Nowok B. 2007. *Comparability of statistics on international migration flows in the European Union Estimation of International Migration in Europe: Issues, Models and Assessment*. W: J. Raymer, R. Willekens (red.), *International Migration in Europe: Data, Models and Estimates*, London Wiley & Sons, s. 47–71.
- Kupiszewska D., Nowok B., Kupiszewski M. 2006. *Country report. Poland*. W: M. Poulain, N. Perrin, A. Singleton (red.), *THESIM: Towards Harmonised European Statistics on International Migration*, Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, s. 577–589.
- Kupiszewski M. (red.) 2007. *Demographic developments, labour market and international migration in Poland – policy challenges*, CEFMR Working Paper, nr 3, Warsaw: Central European Forum for Migration Research.
- Kupiszewski M. (red.) 2009. *Labour migration patterns, policies and migration propensity in the Western Balkans*, Budapest: IOM - Regional Mission for Central and South Europe.
- Kupiszewski M. (red.) 2013. *International migration and the future of populations and labour force resources in Europe*, The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, Dordrecht: Springer.
- Kupiszewski M. 1992. Population development 1980-1990 in Poland. (A map with an accompanying text) w: P. Jordan (red.) *Atlas of Eastern and Southeastern Europe*, Vienna Oesterreichisches Ost-und Suedosteuropa Institut.
- Kupiszewski M. 1995. Sources and usefulness of information on mobility in Poland. W: *Collecte et comparabilite des donnees demographiques et sociales en Europe*, Louvain-la-Neuve: Academia L'Harmattan, s. 625–636.
-

- Kupiszewski M. 1998. Czy na podstawie doświadczeń innych krajów można przewidywać zmiany migracji międzynarodowych po przyjęciu Polski do Unii Europejskiej? w: P. Korcelli (red.), *Przemiany w zakresie migracji ludności jako konsekwencja przystąpienia Polski do Unii Europejskiej*, Biuletyn KPZK PAN, nr 184, Warszawa, s. 67–78.
- Kupiszewski M. 2002. *Modelowanie dynamiki przemian ludności w warunkach wzrostu znaczenia migracji międzynarodowych*, Prace Geograficzne, nr 181, Warszawa: IGiPZ PAN.
- Kupiszewski M., Bucher H., Durham H., Rees P. 1999. Internal migration and regional population dynamics in Europe: Germany case study. W: P. Rees, M. Kupiszewski (red.), *Internal migration and regional population dynamics in Europe: a synthesis*, nr 52, Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Kupiszewski M., Carrilho M. J., Rees P., Peixoto J., Durham H., 1998c. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Portugal case study*, Working Paper, nr 98/13, Leeds: University of Leeds.
- Kupiszewski M., Drbohlav D., Rees P., Durham H., 1998d. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Czech case study*, Working Paper, nr 98/10, Leeds: University of Leeds.
- Kupiszewski M., Durham H., Rees P. 1998a. Internal migration and urban change in Poland, *European Journal of Population*, 14: 265–290.
- Kupiszewski M., Kupiszewska D., Nikitovic V. 2012. *The impact of demographic and migration flows on Serbia*, Belgrade: IOM – Mission to Serbia.
- Kupiszewski M., Mattila H. (red.) 2008. *Addressing the irregular employment of immigrants in the European Union: between sanctions and rights*, Budapest: IOM.
- Kupiszewski M., Rees P. 1996. *Internal migration and regional population dynamics: What data are available in the Council of Europe member states?*, Working Paper, nr 96/1, Leeds: University of Leeds.
- Kupiszewski M., Rees Ph., Imhoff E., Durham H., Smith D., 1998b. *Internal migration and regional population dynamics in Europe: Netherlands case study*, Working Paper, 6, Leeds: School of Geography, University of Leeds.
- Kurek s. 2004. Ruch naturalny i migracje a proces starzenia się ludności w Polsce. W: J. T. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Nasze starzejące się społeczeństwo. Nadzieje i zagrożenia*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 19–29.
- Kurek s. 2006. Migration of the elderly in Poland in 1991–2001, *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, s. 161–172.
- Kurek s. 2007. Typologia procesu starzenia się ludności miast i gmin Polski na tle jego demograficznych uwarunkowań, *Przegląd Geograficzny* 79: 133–156.
- Kurek s. 2008. *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe AP.
- Kurek S., Wojtowicz M., Gałka J. 2015. The changing role of migration and natural increase in suburban population growth – an example from non-capital post-socialist city (Krakow Metropolitan Area in Poland), *Moravian Geographical Reports* 23(4): 59–70.
- Kuropka I., Pisz Z. 2009. Migracje na Dolnym Śląsku. W: B. Solga (red.) *Zmieniająca się rola migracji w rozwoju regionalnym*, Opole: Stowarzyszenie Instytut Śląski, PIN Instytut Śląski w Opolu, s. 34–47.
- Kusiński W. 1994. Migracje jako przedmiot zainteresowań badawczych polskich geografów. W: s. Liszewski (red.) *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, T. 2, Łódź: Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności PTG, s. 37–54.
- Kwiatk-Soltys A. 2006. Migration attractiveness of small towns in the Małopolska Province, *Bulletin of Geography. Socio-economic Series* 5: 155–160.
- Latocha L., 2013. Wyludnione wsie w Sudetach. I co dalej? *Przegląd Geograficzny* 85(3): 373–396.
- Latuch M. 1994. Migracje zewnętrzne ludności. W: *Rozwój demografii polskiej 1918–1993*. Materiały z konferencji naukowej, Warszawa, 22 listopada 1993 r., Warszawa: Polskie Towarzystwo Demograficzne, GUS, s. 103–132.
- Lisocka-Jaegermann B. 2005. Migracje kobiet karaibskich, *Migracje i Społeczeństwo*, 10: 149–176.
- Lisocka-Jaegermann B. 2007a. Społeczeństwa karaibskie a migracje: Kuba i Portoryko, *Migracje i Społeczeństwo*, 12: 160–185.
- Lisocka-Jaegermann B., 2007b. Migranci latynoamerykańscy w Stanach Zjednoczonych: od kultur diaspor do kultur transnarodowych? *Migracje i Społeczeństwo* 13: 89–102
- Lisocka-Jaegermann B. 2008. Transnational Communities and Transnational Spaces in Mexican-US Migration. The Meaning of “returns” and “presence” in an interconnected world. The Absent Ones Always Present?. W: E. Nowicka, H. Firouzbakhch (red.) *Homecoming. An Anthropology of Return Migrations*, Kraków: Nomos, s. 221–235.
- Ludwiczuk J. 1996. Siemiatycze jako rejon migracji zarobkowej. W: *Regionalne zróżnicowanie zewnętrznych procesów migracyjnych. Dynamika, struktura oraz układ kosztów i korzyści*, A. Rajkiewicz (red.), Warszawa: IPiSS, s. 117–132.
- Łobodzińska A. 2015. Imigranci w przestrzeni Oslo. W: P. Trzepacz i in. (red.) *Miasto w badaniach geografów*, Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, s. 203–219.
-

- Maik W. 2013. Procesy gentryfikacji w mieście postindustrialnym – rola debaty gentryfikacyjnej we współczesnych studiach miejskich, podstawowe kwestie i spory badawcze. W: J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz (red.), *Procesy gentryfikacji*, Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, s. 11–20.
- Mantey D. 2013. Pułapka suburbanizacji, czyli o planach migracyjnych młodych piaseczan, *Przegląd Geograficzny* 85(2): 271–289.
- Marcinowicz D., *Zmienność migracji wewnątrzmijskich w Poznaniu w latach 1989-1997*. W: *Społeczne, gospodarcze i przestrzenne przeobrażenia miast*, red. J. Ślodziak, Wyd. Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2000, s. 115–127.
- Markowska M. 2000. Migracje zarobkowe w województwie jeleniogórskim. W: A. Rajkiewicz (red.) *Zewnętrzne migracje zarobkowe we współczesnej Polsce wybrane zagadnienia*, Włocławek: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych w Warszawie, s. 107–138.
- Atlas of Polish Emigration in France*. 2001. T. Marszał (red.). Łódź: Stowarzyszenie Wspólnota Polska, Uniwersytet Łódzki.
- Matykowski R. 2012. Polish economic migrants in Ireland, 2004-2007, *Geographia Polonica* 85(1): 33–43.
- Mączyńska E. 2010. Przełom cywilizacyjny a wzrost gospodarczy. Niedoceniane aspekty demograficzne, *Biuletyn Rządowej Rady Ludnościowej* 55, s. 18–28.
- Miazga M. 1990. Wyludnianie się wsi lubelskiej. Uwarunkowania, następstwa, środki zaradcze, *Biuletyn Informacyjny Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN* 1.
- Michalski T., Wendt J. 1997. Zmiany demograficzne w województwach przygranicznych Polski północno-wschodniej i wschodniej w latach 1985-1995, *Rozprawy i Monografie Wydziału Ekonomicznego UMCS w Rzeszowie* 12: 335–346.
- Mikula Ł. 2012. Wpływ migracji na rozwój przestrzenny aglomeracji poznańskiej. W: E. Gołata (red.) *Migracje mieszkańców dużych miast*, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, s. 186–201.
- Mioduszewska M. 2008. Selektywność migracji w Polsce na podstawie danych BAEL/OBM, *Biuletyn Migracyjny*, 16.
- Nowok B. 2005. *Evolution of international migration statistics in selected Central European countries*, CEFMR Working Papers 8.
- Nowok B., Kupiszewska D. 2005. *Official European statistics on international migration flows: availability, sources and coverage*, CEFMR Working Papers 5.
- Nowotnik D. 2012. Przestrzenne zróżnicowanie migracji w Polsce w ujęciu miast i gmin na przełomie XX i XXI wieku, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica* 3: 38-52.
- Nowotnik D. 2013. Imigracje zagraniczne na stałe do Polski, *Prace Komisji Geografii Przemysłu PTG* 22: 161-181.
- Ogrodowczyk A., Wolaniuk A., *Przemieszczenia ludności Łodzi wymuszone gentryfikacją*. W: *Centra i peryferie w okresie transformacji ustrojowej*, red. A. Wolaniuk, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014, s. 273–288.
- Palenga-Möllnbeck E. 2006. Transnational Labour Migration between Poland and Germany: The Case of Upper Silesia. W: K. Iglicka (red.) *Transnational Migration – Dilemmas*, Warszawa: Fundacja Centrum Stosunków Międzynarodowych, s. 51–59.
- Perepeczko B. 2008. Swoistość zagranicznych migracji zarobkowych mieszkańców wsi, *Więś i Rolnictwo* 2(139): 72–85.
- Polko A. 2011. Gentryfikacja na obszarach małych miast oraz gmin wiejskich sąsiadujących z dużą aglomeracją, *Studia KPZK PAN* 126: 17–28.
- Pomianek I. 2012. Samodzielność finansowa a peryferyjność gmin województwa warmińsko-mazurskiego, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu* 14(4): 74–78.
- Poniatowska-Jaksch K. 1990. *Struktura demograficzna napływu i odpływu ludności województwa koszalińskiego w latach 1978-1987*. W: *Migracje ludności województwa koszalińskiego*, Koszalin: Koszaliński Ośrodek Naukowo-Badawczy w Koszalinie, Instytut Statystyki i Demografii SGPiS w Warszawie.
- Potrykowska A. 1993. Intra-urban migration in the Warsaw urban region, *Geographia Polonica* 61: 281–291.
- Potrykowska A. 1997. Migration and gender in Poland. W: U.J. Fairhurst, I. Booy-sen, P.S. Hattingh (red.), *Migration and gender. Place, time and people specific. A collection of papers*, Pretoria: Department of Geography University of Pretoria, s. 390–402.
- Potrykowska A. 2002. Zróżnicowanie przestrzenne migracji wewnątrzregionalnych w regionie miejskim Warszawy, *Prace Geograficzne*, 184: 103–114.
- Potrykowska A. 2003. Przestrzenne zróżnicowanie procesu starzenia się ludności i migracji osób w starszym wieku w Polsce, *Przegląd Geograficzny* 75(1): 41–59.
- Potrykowska A., Śleszyński P. 1999. *Migracje wewnętrzne w Warszawie i województwie warszawskim*, *Atlas Warszawy*, 7, Warszawa: IGI PAN.
- Radwańska M. 2010. Wewnątrzmijskie migracje stałe jako czynnik kształtujący struktury społeczno-demograficzne wielkiego zespołu mieszkaniowego Torunia. W: *Osiedla blokowe w strukturze przestrzennej miast*, red. I. Jażdżewska, Łódź: Wydawnictwo UE, s. 237–249.

- Rajkiewicz A. 2004. Swoistości migracyjne województwa opolskiego, *Biuletyn KPZK PAN* 212.
- Rajman J. 1990. Ruchliwość przestrzenna ludności wiejskiej (na przykładzie XIX-wiecznych kolonii strzeleckich), *Studia Śląskie* 49.
- Rajman J. 1993. Mobilność przestrzenna oraz struktura społeczno-demograficzna mieszkańców parafii Jemielnica w XIX w., *Studia Śląskie* 52: 23–45.
- Rakowski W. 1993. Migracje ludności wiejskiej obszaru wybitnie rolniczego (na przykładzie województwa ciechanowskiego), *Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego* 2.
- Rauziński R. 1990. Problemy demograficzne Ziem Zachodnich 1945-1985. W: R. Rauziński (red.) *Polska ludność rodzima na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej*, Opole: PIN-Institut Śląski w Opolu.
- Rauziński R. 1993. Migracja ludności autochtonicznej ze Śląska Opolskiego do Republiki Federalnej Niemiec w latach 1945-1990, *Biuletyn KPZK PAN* 162.
- Rauziński R. 1999. *Współczesne migracje zagraniczne na Śląsku Opolskim. Aspekty demograficzne i społeczne*, Opole: Politechnika Opolska.
- Rauziński R. 2000. Contemporary international migration from Opole Silesia in the light of ethnic and demographic relations. W: K. Heffner, J. Zupančič (red.) *Migration processes in small European regions during transition period*, Opole: Governmental Research Institute – Silesian Institute in Opole, s. 71–81.
- Rauziński R. 2000. Współczesne wyjazdy zarobkowe w województwa opolskiego. W: A. Rajkiewicz (red.) *Zewnętrzne migracje zarobkowe we współczesnej Polsce*, Włocławek: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, s. 63–78.
- Rauziński R. 2002. Regionalne problemy społeczne na Śląsku Opolskim. W: J. Auleytner (red.) *O roztropną politykę społeczną. Księga pamiątkowa na jubileusz 80-lecia prof. A. Rajkiewicza*, Katowice, s. 195–208.
- Rauziński R. 2006a. Śląsk Opolski, Region migracyjny o zróżnicowanej strukturze etnicznej. W: *Polityka społeczno-ekonomiczna w dobie przemian. Księga jubileuszowa dedykowana H. Mortimer-Szymczak*, Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego.
- Rauziński R. 2006b. Obraz demograficzny ludności Śląska Opolskiego w latach 1945-2020. W: A. Rączaszek (red.) *Sześćdziesiąt lat polityki społecznej w Polsce. Księga pamiątkowa na jubileusz prof. Lucyny Frąckiewicz*, Katowice, s. 221–248.
- Rauziński R. 2016. Migracje zagraniczne a rozwój regionalny i lokalny (przykład Śląska Opolskiego). W: A. Górny, P. Kaczmarczyk, M. Lesińska (red.) *Transformacje. Przewodnik po zmianach społeczno-ekonomicznych w Polsce*, Warszawa: Scholar, s. 225-228.
- Rauziński R., Grygierczyk M. 1998. Przeobrażenia demograficzne a strategia rozwoju lokalnego (na przykładzie Śląska Opolskiego), *Prace Naukowe AE w Katowicach*: 123–134.
- Rauziński R., Solga B., Szczygielski K. 2017. *Kapitał ludzki Śląska Opolskiego. Prognoza ludności i zasobów pracy w województwie opolskim do 2050 roku*, Opole: Politechnika Opolska.
- Rauziński R., Szczygielski K. 1991. Współczesne migracje zewnętrzne z obszaru Polski, *Zeszyty Naukowe WSI w Opolu*, 29.
- Rauziński R., Szczygielski K. 2009. Zróżnicowanie narodowościowe na Śląsku a procesy migracyjne. Studium przypadku – województwo opolskie. W: B. Solga (red.) *Zmieniająca się rola migracji w rozwoju regionalnym*, Opole: Stowarzyszenie Instytut Śląski, PIN Instytut Śląski w Opolu, s. 143–158.
- Rauziński R., Szczygielski K. 2010. Czy kryzys społeczno-demograficzny na Śląsku Opolskim?. W: R. Rauziński, T. Słodra-Gwiżdż, R. Geisler (red.) *Finis Silesiae. Czy koniec Śląska jaki znamy?* Opole: PIN-Institut Śląski w Opolu, s. 52–63.
- Rees P., Bell M., Kupiszewski M., Kupiszewska D., Ueffing P., Bernard A., Charles-Edwards E., Stillwell J. 2017. The impact of internal migration on population redistribution: an international comparison, *Population Space and Place* 23(6), s. 1–22.
- Rees P., Kupiszewski M. 1999a. Internal migration: What data are available in Europe? *Journal of Official Statistics* 15(4), s. 551-586.
- Rees P., Kupiszewski M. 1999b. *Internal Migration and Regional Population Dynamics in Europe: A Synthesis, Collection Demography*, Strasbourg: Council of Europe.
- Rokita D., Jończy R. 2008. Wpływ transferu zarobków z zagranicy na poziom dobrobytu materialnego i konsumpcji w województwie opolskim. W: W. Caban (red.) *Globalizacja przyczyną ubożenia podatkowego państwa?* Kalisz: Wyższa Szkoła Finansów i Informatyki, s. 298–313.
- Dostępność i mobilność w przestrzeni*. 2012. P. Rosik, R. Wiśniewski (red.), Warszawa: IGiPZ PAN.
- Rosner A. 2010. Rola ruchu naturalnego i migracyjnego w procesie zmian przestrzennego rozkładu gęstości zaludnienia obszarów wiejskich, *Więś i Rolnictwo* 4(149), s. 42–56.
- Rosner A. 2014. Migracje wewnętrzne i ich związek z przestrzennym zróżnicowaniem rozwoju społeczno-gospodarczego wsi, *Więś i Rolnictwo* 1(162), s. 63–80.
-

- Rossmann A. 2012. Procesy migracji w skupiskach ludności polskiej w okręgu Suczawa (Rumunia) po 1989 roku. W: A. Zborowski (red.) *Człowiek. Społeczeństwo*. Myczkowce-Kraków: Przestrzeń, Wyd. Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Centrum Kultury Ekumenicznej, s. 41–60.
- Rostropowicz-Miśko M. 2007. *Migracje ludności ze Śląska Opolskiego do Niemiec w latach 1989-2005: aspekty demograficzne, społeczne i ekonomiczne*, Opole Fundacja Nauki i Kultury na Śląsku.
- Runge J. 1991. Emigracja zagraniczna ludności województwa katowickiego w latach 1976-1988, *Czasopismo Geograficzne* 1-2, s. 98–101.
- Runge J. 1998. Ruchliwość przestrzenna ludności województwa katowickiego na tle przemian społeczno-ekonomicznych regionu. W: D. Szymańska (red.) *Ruchliwość przestrzenna ludności w okresie przemian ustrojowych*, Toruń: Wyd. UMK, s. 215–229.
- Skoczek M. 1994. Migracje ludności wiejskiej w Ameryce Łacińskiej a gospodarka lokalna, *Prace i Studia Geograficzne* 15, s. 119–129.
- Skoczek M. 1999. Migracje ludności Ameryki Łacińskiej w II połowie XX wieku. Główne rodzaje i kierunki migracji zewnętrznych, *Migracje i Społeczeństwo* 3, s. 78–85.
- Skoczek M. 2007. Hiszpańskojęzyczna przestrzeń migracyjna: charakterystyka i ewolucja w drugiej połowie XX i początkach XXI wieku, *Migracje i Społeczeństwo* 13, s. 14–27.
- Skoczek M. 2012. Nowe cechy mobilności przestrzennej młodych Polaków – na podstawie wypowiedzi studentów Uniwersytetu Warszawskiego. W: M. Buchowski, J. Schmidt (red.), *Imigranci: między integracją a izolacją*, Warszawa: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, s. 151–167.
- Skoczek M., 2013. Zmiany zachowań migracyjnych ludności indiańskiej Meksyku na przełomie XX i XXI wieku. Przypadek mieszkańców Regionu Mazahua. W: M. Skoczek (red.) *Zmiany społeczno-gospodarcze w regionach tubylczych Meksyku i ich percepcja przez mieszkańców. Przypadek Regionu Mazahua*, Warszawa: WGSU UW, s. 91–112.
- Slany K., Ślusarczyk M., Pustułka P. 2014. *Polskie rodziny transnarodowe: dzieci, rodzice, instytucje i więzi z krajem*, Warszawa: Komitet Badań nad Migracjami PAN.
- Smętkowski M. 2003. Polaryzacja procesów rozwoju w regionie metropolitalnym Warszawy. W: I. Jażdżewska (red.) *Funkcje metropolitalne i ich rola w organizacji przestrzeni*, Katedra Geografii Miast i Turystyki UŁ, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 135–145.
- Sobczyk A. 2012. Wpływ zmian demograficznych na stan finansów gminnych na przykładzie Szczecina oraz gmin powiatu policzkiego, *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie* 99, s. 215–227.
- Sojka E. 2007. *Migracje ludności i rozwój demograficzny Śląska w okresie transformacji*, Katowice: Akademia Ekonomiczna w Katowicach.
- Sojka E. 2009. *Rozwój społeczno-gospodarczy a zjawiska migracji na przykładzie województwa śląskiego*. W: *Zmieniająca się rola migracji w rozwoju regionalnym*, red. B. Solga, Stowarzyszenie Instytut Śląski, PIN Instytut Śląski w Opolu, Opole, s. 48–68.
- Sokołowski D. (red.). 2000. *Bibliografia prac z zakresu geografii osadnictwa i ludności za lata 1995-1998*, Toruń: Polskie Towarzystwo Geograficzne, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności.
- Solga B. 2002. *Migracje polsko-niemieckie i ich konsekwencje społeczno-ekonomiczne na obszarach wiejskich Śląska Opolskiego*, Opole: Stowarzyszenie Instytut Śląski w Opolu, Dom Współpracy Polsko-Niemieckiej.
- Solga B. 2008a. *Migracje zagraniczne jako czynnik hamujący rozwój przedsiębiorczości*. W: *Opolskie atrakcyjne dla inwestorów – atuty regionu*, red. R. Niedzielski, Politechnika Opolska, Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, Opole, s. 130–148.
- Solga B. 2009. Śląsk Opolski jako region migracyjny. W: K. Heffner, A. Trzcielińska-Polus (red.) *Colloquium Opole 2008. Otwarta Europa – otwarte regiony – nowy wymiar migracji*, Opole: Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Osteuropa-Institut Regensburg, s. 28–45.
- Solga B. 2010. *Doppelte Staatsbürgerschaft im Opperlner Schlesien*, *Inter Finitimos* 8, s. 192–201.
- Solga B. 2013a. Migracje powrotne w województwie opolskim. Charakter zjawiska i jego znaczenie dla rozwoju regionu, *Barometr Regionalny* 11(3), s. 99–109.
- Solga B. 2013b. Migracje zagraniczne i ich wpływ na rozwój obszarów wiejskich, *Studia KPZK PAN* 116, s. 129–138.
- Solga B. 2013c. *Miejsce i znaczenie migracji zagranicznych w rozwoju regionalnym*, Opole: Politechnika Opolska.
- Solga B. 2015a. Polityka migracyjna jako element polskiej polityki społecznej, *Więź i Rolnictwo* 3, s. 133–147.
- Solga B. 2015b. Einfluss der Auslandsmigration auf die Entwicklung der Regionen in Polen. W: G. Jelitto-Piechulik (red.) *Grenzüberquerungen und Migrationsbewegungen. Fremdheits- und Integrationserfahrungen in der österreichischen, deutschen, schweizerischen und polnischen Literatur und Lebenswelt*, Wien: LIT-Verlag, s. 47–59.
-

- Stanny M. 2000. Wpływ migracji definitywnych na proces koncentracji ludności w Polsce w latach 1976-1995. W: D. Szymańska (red.), *Procesy i formy ruchliwości przestrzennej w okresie przemian ustrojowych*, Toruń: Wydawnictwo UMK, s. 109–118.
- Stańkowski B. 2006. Współczesna rodzina podhalańska. Wpływ emigracji zarobkowej na wychowanie dzieci i młodzieży – wyniki badań empirycznych, *Seminare* 23, s. 239–259.
- Stark O., Micevska M., Mycielski J. 2009. Relative poverty as a determinant of migration: Evidence from Poland, *Economics Letters* 3(103), s. 119–122.
- Stillwell J., Bell M., Ueffing P., Daras K., Charles-Edwards E., Kupiszewski M., Kupiszewska D. 2016. *Internal migration around the world: comparing distance travelled and its frictional effect*, *Environment and Planning A* 48, s. 1657–1675.
- Stpiczynski T. 1994. Spisy powszechne, statystyka ruchu naturalnego i migracja ludności w badaniach Głównego Urzędu Statystycznego. W: *Rozwój demografii polskiej 1918-1993*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Demograficzne, GUS, s. 35–47.
- Strömngren M., Tammaru T., Danzer A. M., van Ham M., Marcinczak S., Stjernström O., Lindgren U. 2014. Factors shaping workplace segregation between natives and immigrants, *Demography* 51(2), s. 645–671.
- Strzelecki Z. 1993. *Rynek pracy a procesy migracji zagranicznych na przykładzie makroregionu stołecznego*, Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Szafrańek E. 2013. Wpływ projektu „Wypracowanie metod zmniejszania emigracji zarobkowej i wspieranie powrotu migrantów na polski rynek pracy” na możliwość ujawniania i wykorzystania w procesie rozwoju regionu zasobów wiedzy reemigrantów. W: Zespół projektowy (red.), *Wypracowanie metod zmniejszania emigracji zarobkowej i wspieranie powrotu migrantów na polski rynek pracy. Raport ekspercki*, Opole: Uniwersytet Opolski, s. 46–54.
- Szajnowska-Wysocka A. 1989. Struktura migracji w regionie katowickim. W: Z. Rykiel (red.), *Struktury i procesy społeczno-demograficzne w regionie katowickim*, Prace Geograficzne, nr 151, Warszawa: IGiPZ PAN.
- Szajnowska-Wysocka A. 1998. Przemieszczenia ludności konurbacji górnośląskiej w okresie transformacji ustrojowej. W: D. Szymańska (red.) *Ruchliwość przestrzenna ludności w okresie przemian ustrojowych*, Toruń: Wyd. UMK, s. 201–213.
- Szajnowska-Wysocka A. 1999. *Zachowania przestrzenne ludności konurbacji górnośląskiej. Synteza badawcza*, Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Szczepiob-Knoblach L., Kisiel R. 2007. *Słowność do emigracji zarobkowej studentów Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego*, Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.
- Szczygielski K. 2008. Obszary migracyjne w województwie opolskim (etniczny kontekst procesów ludnościowych). W: A. Zagórska (red.), *Perspektywy demograficzne Śląska do 2030 r.*, Opole: Politechnika Opolska, s. 169–200.
- Szczygielski K. 2010. *Przestrzenne zróżnicowanie ludności województwa opolskiego w kontekście etnicznym jako potencjalne uwarunkowanie rozwoju regionalnego*, Opole: Politechnika Opolska, PIN – Instytut Śląski w Opolu.
- Szmytkie R., Tomczak P. 2015. Współczesne tendencje zmian ludnościowych i funkcjonalnych na obszarach wiejskich Ziemi Kłodzkiej, *Studia Obszarów Wiejskich* 37, s. 181–194.
- Szmytkowska M. 2011. Polish Migrants in Urban Space of Dublin, *Bulletin of Geography, Socio-economic Series*, 16, s. 139–152.
- Szot Z. 1998. Migraciones internas en Chile entre 1950-1970. W: G. Mertins, M. Skoczek (red.), *Migraciones de la poblacion latinoamericana y sus efectos socioeconomicos*, Warszawa: Sociedad Polaca de Estudios Latinoamericanistas, s. 15–28.
- Szpakowska J., Buchwald T., Romanowski R. 2016. Atrakcyjność polskiego rynku pracy dla obywateli Ukrainy – przyczyny, mechanizmy, konsekwencje migracji zarobkowych, *Optimum. Studia Ekonomiczne* 2(80), s. 163–184.
- Szukalski P. 2015. Demograficzno-społeczne konsekwencje depopulacji w województwie łódzkim. W: *Problemy społeczne. Polityka społeczna w regionie łódzkim*, nr 15, Łódź: Regionalne Centrum Polityki Społecznej w Łodzi, s. 3–20.
- Szymańska D. (red.) 2000. *Procesy i formy ruchliwości przestrzennej ludności w okresie przemian ustrojowych*, Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Szymańska D. 1994a. Imigracja zagraniczna w warunkach przemian ustrojowych po 1989 r., *Biuletyn Pomorze Nadwiślańskie* 8, s. 72–81.
- Szymańska D. 1994b. Kilka uwag na temat zjawiska imigracji do Polski na tle integracji europejskiej. W: *Problemy migracji w Polsce na tle integracji europejskiej*, Warszawa, s. 289–295.
- Szymańska D., Biegańska J. 2011. Obszary podmiejskie dużych miast w Polsce w świetle migracji stałych. W: M. Soja, A. Zborowski (red.), *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej*, Kraków: IGiP Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 83–98.
- Szymańska D., Grzelak-Kostulska E., Hołowiecka B. 1998. Migracje wewnętrzne w Polsce w okresie transformacji ustrojowej. W: D. Szymańska (red.), *Ruchliwość przestrzenna ludności w okresie przemian ustrojowych*, Toruń: Wydawnictwo UMK, s. 269–277.
-

- Szymańska D., Hołowiecka B. 2000a Migracje stałe do i z miast średniej wielkości w okresie przemian ustrojowych w: D. Szymańska (red.), *Procesy i formy ruchliwości przestrzennej ludności w okresie przemian ustrojowych*, Toruń: Wydawnictwo UMK, s. 243–254.
- Szymańska D., Hołowiecka B. 2000b. *Ruch wędrownicy ludności i jego zasięg oddziaływania na przykładzie miasta Bydgoszczy i Torunia*. W: red. D. Szymańska, *Procesy i formy ruchliwości przestrzennej ludności w okresie przemian ustrojowych*, Toruń: Wydawnictwo UMK, s. 217–222.
- Szymańska D., A. Matczak, 1998. Region miejski Brodnicy w świetle migracji stałych, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 2048, *Studia Geograficzne*, 69, s. 79–91.
- Szymańska W. 2005. Migracje wewnątrzmięskie w średnich miastach Pomorza na przykładzie Wałcza. W: J. Czerwiński (red.), *Problemy demograficzne w regionach nadmorskich w procesie integracji europejskiej*, *Biuletyn Informacyjny Polskiego Towarzystwa Demograficznego* 28/B, Warszawa, s. 131–138.
- Śleszyński P. 2004a. Regionalne różnice pomiędzy liczbą ludności według Narodowego Spisu Powszechnego w 2002 roku i szacowaną na podstawie ewidencji bieżącej, *Studia Demograficzne* 145, s. 93–103.
- Śleszyński P. 2004b. Różnice liczby ludności wykazane w NSP 2002 - suplement, *Studia Demograficzne* 146, s. 104–109.
- Śleszyński P. 2004c. Demograficzne przesłanki rozwoju rynku mieszkaniowego w aglomeracji warszawskiej, *Przegląd Geograficzny* 76(4), s. 493–514.
- Śleszyński P. 2005a. Perspektywy rozwoju rynku mieszkaniowego w Polsce w świetle sytuacji demograficznej, ekonomicznej i stanu zaspokojenia potrzeb mieszkaniowych, *Studia Regionalne i Lokalne* 1, s. 45–64.
- Śleszyński P. 2005b. Różnice liczby ludności ujawnione w Narodowym Spisie Powszechnym 2002, *Przegląd Geograficzny* 77(2), s. 193–212.
- Śleszyński P. 2006a. *Imigracja do Polski w latach 1989-2002 na podstawie wyników NSP 2002*, *Studia Demograficzne* 149, s. 82–88.
- Śleszyński P. 2006b. Przemiany osadnicze i demograficzne Poniądzia w okresie transformacji i ich znaczenie dla środowiska przyrodniczego. W: A. Richling i in. (red.), *Regionalne studia ekologiczno-krajobrazowe. Część 2 i 3. Człowiek i krajobraz – ochrona i kształtowanie środowiska przyrodniczego*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, nr 16/2, Warszawa: WGiSR UW, IG AŚ, PAEK, s. 75–88.
- Śleszyński P. 2009. Dostępność metropolii jako warunek konkurencyjności polskiej przestrzeni, *Mazowsze. Studia Regionalne* 2, s. 53–71.
- Śleszyński P. 2010. *Znaczenie przemian demograficznych w przestrzeni Polski dla rozwoju gospodarczego*, *Biuletyn* nr 55, Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa, s. 49–71.
- Śleszyński P. 2011a. Oszacowanie rzeczywistej liczby ludności gmin województwa mazowieckiego z wykorzystaniem danych ZUS, *Studia Demograficzne* 2(160), s. 35–57.
- Śleszyński, P. 2011b. Social linkages. W: T. Komornicki, P. Siłka (red.), *Functional linkages between Polish metropolises*, *Studia Regionalia* 29, Warszawa: KPZK PAN, s. 65–80.
- Śleszyński P. 2012a. „Faktyczne” dane rzeczywiste, czyli o NSP 2011, *Biuletyn Migracyjny* 37, s. 2.
- Śleszyński P. 2012b. *Warszawa i Obszar Metropolitalny Warszawy a rozwój Mazowsza*, *Trendy Rozwojowe Mazowsza* nr 8, Warszawa: Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego.
- Śleszyński P. 2013a. Delimitacja Miejskich Obszarów Funkcjonalnych stolic województw, *Przegląd Geograficzny*, 85(2), s. 173–197.
- Śleszyński P. 2013b. Migracje na Obszarze Metropolitalnym Warszawy: uwarunkowania i wnioski dla polityki miejskiej i przestrzennej, *Samorząd Terytorialny* 11, s. 45–61.
- Śleszyński P. 2013c. Prawidłowości zróżnicowań przestrzennych emigracji zagranicznej z Polski po 1989 r., *Studia Migracyjne-Przegląd Polonijny*, 39(3), s. 37–62.
- Śleszyński P. 2014c. Procesy suburbanizacji w Polsce a polityka przestrzenna i regionalna. W: A. Wolaniuk (red.), *Centra i peryferie w okresie transformacji ustrojowej*, XXVII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 11–26.
- Śleszyński P. 2014a. *Przemiany społeczno-demograficzne województwa mazowieckiego w latach 1990-2030*, *Trendy Rozwojowe Mazowsza* nr 15, Warszawa: Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego.
- Śleszyński P. 2014b. Delimitation and typology of functional urban regions in Poland based on commuting, 2006, *Geographia Polonica* 87(2), s. 317–320.
- Śleszyński P. 2015. The linkages and the functional hierarchy of cities and towns of Eastern Poland in the light of migrations registered in 2009, *Economic and Regional Studies* 8(4), s. 28–44.
- Śleszyński P. 2016. Współczesne i prognozowane uwarunkowania demograficzno-migracyjne w rozwoju miejskiego systemu osadniczego Polski, *Konwersatorium Wiedzy o Mieście* 1, s. 97–106.
-

- Śleszyński P. 2018. *Demograficzne wyzwania rozwoju regionalnego*, Warszawa: Studia KPZK PAN, 183, s. 225–247.
- Śleszyński P., Bański J., Degórski M., Komornicki T. 2017. *Delimitacja obszarów strategicznej interwencji państwa: obszarów wzrostu i obszarów problemowych*, Prace Geograficzne 260, Warszawa: IGI PAN.
- Śleszyński P., Wiśniewski R. 2015. *Opracowanie strategii rozwoju Gdańskiego Obszaru Metropolitalnego do 2030 roku. Diagnoza sektorowa – Demograficzno-osadnicze uwarunkowania rozwoju OM i migracje*, Institute for Development Working Papers, nr 21, Sopot: Instytut Rozwoju.
- Śleszyński P., Wiśniewski R., Szejgic-Kolenda B., 2018. Demographic processes in Poland in the years 1946-2016 and their consequences for local development. Current state and research perspectives, *Geographia Polonica* 91, 3, s. 317–334.
- Wesołowska M. 2011. Migracje ludności i ich skutki w regionie peryferyjnym (na przykładzie województwa lubelskiego), *Barometr Regionalny. Analizy i Prognozy* 3(25), s. 59–65.
- Wieruszewska M. (red.) 2007. *Tu i tam. Migracje z polskich wsi za granicę*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Więclaw-Michniewska J., 2004. Migracje mieszkańców osiedli suburbanalnych w Krakowie. W: J. Słodczyk, D. Rajchel (red.), *Przemiany demograficzne i jakość życia ludności miast*, Opole: Uniwersytet Opolski, 163–170.
- Wilk W., Pieniążek M., Grochowski M. 2005. Qualitative attractivity analysis – migration model. W: M. Gutry-Korycka (red.) *Urban Sprawl. Warsaw agglomeration case study*, Warszawa: Wydawnictwa UW, s. 126–138.
- Winiarczyk-Raźniak A., Raźniak P. 2012. *Migracje wewnętrzne ludności w polskich obszarach metropolitalnych u progu XXI wieku*, Prace Monograficzne Uniwersytetu Pedagogicznego nr 604, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Winid J. 1990. Some Notes of Population Migration in Bangladesh, *Miscellanea Geographica*, s. 221–224.
- Wiśniewski R. 2013. Społeczno-demograficzne uwarunkowania dojazdów do pracy do Białegostoku, Prace Geograficzne, nr 244, Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.
- Wiśniewski R., Szejgic-Kolenda B., Śleszyński P. 2016. Population changes and population ageing in Poland between 1960 and 2011, *Geographia Polonica* 89(2), s. 259–265.
- Wites T. 2005. Kobiety w migracjach Żydowskiego Obwodu Autonomicznego. W: J. Zamojski (red.), *Kobiety i młodzież w migracjach*, Warszawa: Instytut Historii PAN, s. 223–240.
- Wites T. 2007. *Wyludnianie Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu*, Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wolski J. 2004. *Przekształcenia krajobrazu wiejskiego Bieszczadów Wysokich w ciągu 150 lat*, Prace Geograficzne nr 214, Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.
- Wójcik M. 2013. Gentryfikacja wsi – „jak daleko od miasta”, *Konwersatorium Wiedzy o Mieście* 26, s. 171–180.
- Zarębski P., Zdrojewski Z. E. 2009. Regionalne zróżnicowanie procesów migracyjnych w Polsce (1996-2006), *Przegląd Zachodniopomorski* 29(2), s. 25–52.
- Zborowski A. 2007. Reterytorializacja migracji w układzie regionalnym i lokalnym w Polsce południowo-wschodniej. W: P. Brezdeń, s. Grykień (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, nr 9, Wrocław: Inst. Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, s. 371–382.
- Zborowski A., Gałka J. 2008. Migracje stałe i czasowe z Polski po akcesji do Unii Europejskiej. W: D. Ilnicki, K. Janc, (red.) *Przekształcenia Regionalnych Struktur Funkcjonalno-Przestrzennych*, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, nr 3, Wrocław: Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 29–37.
- Zdrojewski Z. E. 2000. *Wpływ migracji definitywnych na przyrost rzeczywisty i zmiany struktur ludności w Polsce w latach 1975-1996*, Koszalin: Politechnika Koszalińska.
- Żurawska J. 2007. Migracje międzynarodowe a napływ kapitału zagranicznego do województwa opolskiego. W: K. Heffner, K. Malik (red.), *Szanse rozwoju regionów – uwarunkowania społeczne, ekonomiczne i środowiskowe*, Opole: Politechnika Opolska, s. 265–273.

Biogramy autorów

Brzozowski Jan, doktor habilitowany, adiunkt w Katedrze Studiów Europejskich, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie. Zainteresowania naukowe: społeczno-ekonomiczna adaptacja imigrantów, migracje powrotne, transnacionalizm migrantów, przedsiębiorczość imigrantów. Członek Komitetu Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk (KBnM PAN).

Chałupczak Henryk, doktor habilitowany, profesor zwyczajny, pracuje w Zakładzie Badań Etnicznych, Wydział Politologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Zainteresowania naukowe: stosunki międzynarodowe, politologia oraz historia najnowsza. Kierunki badań: polityki publiczne, w tym etniczna, migracyjna, bezpieczeństwa; migracje ludności; mniejszości narodowe; bezpieczeństwo etniczne i kulturowe; wyzwania globalizacji. Członek KBnM PAN.

Cieślińska Barbara, profesor Uniwersytetu w Białymstoku, jest absolwentką Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie uzyskała również stopnie naukowe: doktora i doktora habilitowanego. Od ukończenia studiów pracuje na Uniwersytecie w Białymstoku. W większości jej twórczość naukowa poświęcona jest tematyce migracji międzynarodowych, w tym emigracji zarobkowych i uchodźstwa. Członkini KBnM PAN.

Firlit-Fesnak Grażyna, politolog, profesor zwyczajny, doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce, kierownik Zakładu Migracji i Stosunków Etnicznych w Instytucie Polityki Społecznej Wydziału Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego. Kluczowe obszary jej pracy naukowej dotyczą współczesnych procesów migracyjnych i polityki migracyjnej, nierówności społecznych płci, przemian rodziny i polityki rodzinnej. Członkini KBnM PAN.

Grabowska Izabela, profesor nadzwyczajna w Uniwersytecie SWPS, socjolog i ekonomista specjalizująca się w zagadnieniach migracji, rynku pracy, karier zawodowych i transferu kompetencji; dyrektor Interdyscyplinarnej Szkoły Doktorskiej Uniwersytetu SWPS; kieruje centrum badawczym Młodzi w Centrum LAB/ Youth Research Center; członkini Ośrodka Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego (OBM UW), członkini IMISCOE Executive Board, członkini KBnM PAN.

Heffner Krystian, doktor habilitowany, profesor zwyczajny w zakresie ekonomii, specjalizacja naukowa w zakresie polityki regionalnej i miejskiej, migracji i rozwoju obszarów wiejskich. Od 1998 roku związany z Uniwersytetem Ekonomicznym w Katowicach. Dyrektor PIN Instytutu Śląskiego w Opolu w latach 1991-1996. Członek Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania PAN (KPZK PAN) i KBnM PAN, Warszawa.

Horolets Anna, doktor habilitowana, socjolożka i antropolożka społeczna, pracuje w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego. Jej zainteresowania naukowe to analiza dyskursu i studia mobilności przestrzennej, w tym turystyki niszowej; obecnie prowadzi badania na temat czasu wolnego migrantów. Członkini KBnM PAN.

Lesińska Magdalena, doktor nauk politycznych, adiunkt w OBM UW, gdzie jest kierowniczką Zespołu Polityk Migracyjnych; zainteresowania badawcze: polityka migracyjna, polityka wobec diaspory, partycypacja polityczna i publiczna migrantów. Sekretarz i członkini Prezydium KBnM PAN.

Łodziński Sławomir, doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Warszawskiego w Instytucie Socjologii UW. Główne obszary zainteresowań naukowych to socjologia etniczności, ochrona praw mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce, polityka państwa wobec cudzoziemców i migracji oraz kwestie wielokulturowości. Członek KBnM PAN.

Kaczmarczyk Paweł, doktor habilitowany, dyrektor OBM UW; adiunkt na Wydziale Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warszawskiego; zainteresowania naukowe: ekonomia migracji, metodologia badań migracyjnych, ekonomia rynku pracy, demografia. Członek KBnM PAN.

Krzyżowski Łukasz, adiunkt w Katedrze Socjologii Ogólnej i Antropologii Społecznej, Wydział Humanistyczny AGH w Krakowie, obecnie pracuje także na University of Western Australia. Swoje zainteresowania naukowe skupia głównie wokół socjologii transmigracji, socjologii starości, analizy sieci społecznych oraz technologii wspierających niezależne życie osób starszych. Członek KBnM PAN.

Kupiszewski Marek, demograf przestrzenny i geograf ludności, profesor w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (IGiPZ PAN). Poprzednio twórca i dyrektor Środkowoeuropejskiego Forum Badań Migracyjnych i Ludnościowych (2002-2013), założyciel i dyrektor (2001-2004) Biura IOM w Warszawie, wykładowca na Uniwersytecie w Leeds (1990-1997). Konsultant organizacji międzynarodowych (EU, EUROSTAT, Rada Europy, Bank Światowy, IOM, ONZ) i rządu polskiego. Członek KBnM PAN.

Niedźwiedzki Dariusz, doktor habilitowany, profesor nadzwyczajny, dyrektor Instytutu Europeistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego (UJ), kierownik Jagiellońskiego Centrum Studiów Migracyjnych w UJ. Socjolog i antropolog społeczny, prowadzi badania dotyczące problemów tożsamości społecznej, migracji, konfliktów etnicznych, społecznych i kulturowych zmian w integrującej się Europie, związków między sferą kultury i polityki. Jest jednym z autorów i twórców studiów europejskich w Polsce. Członek KBnM PAN.

Nowosielski Michał, doktor habilitowany, dziekan Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych PWSZ Płock, badacz w Ośrodku Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego, członek KBnM PAN oraz Centrum Badań Migracyjnych na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zainteresowania naukowe: organizacje imigranckie, Polacy w Niemczech, polityka wobec diaspory, aktywność społeczna migrantów.

Okólski Marek, doktor habilitowany, profesor zwyczajny, kierownik Katedry Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych, Uczelnia Łazarskiego; przewodniczący Rady Naukowej, OBM UW oraz przewodniczący KBnM PAN; zainteresowania naukowe: związek procesów ludnościowych z wielkimi transformacjami społecznymi, ekonomia rozwoju, teoria migracji, współczesne migracje międzynarodowe, teoria demografii, współczesne procesy ludnościowe.

Solga Brygida, doktor habilitowana, profesor na Wydziale Ekonomii i Zarządzania Politechniki Opolskiej (PO) oraz w Państwowym Instytucie Naukowym - Instytucie Śląskim w Opolu (PIN-IŚ). Kierownik Katedry Polityki Regionalnej PO oraz Zakładu Badań Regionalnych i Lokalnych PIN-IŚ. Zainteresowania naukowe: migracje zagraniczne i ich wpływ na rozwój regionalny, przemiany demograficzne, polityka regionalna, strategie rozwoju terytorialnego, rynek pracy, ekonomia międzynarodowa. Członkini KBnM PAN.

Slany Krystyna, doktor habilitowana, profesor zwyczajna, kieruje Zakładem Badań Problemów Ludnościowych w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, vice przewodnicząca KBnM PAN i członkini Komitetu Socjologii PAN. Specjalizuje się w zakresie demografii społecznej, socjologii migracji oraz socjologii rodziny i płci.

Śleszyński Przemysław, doktor habilitowany, kierownik Zakładu Geografii Miast i Ludności oraz profesor IGiPZ PAN, sekretarz naukowy Komitetu Nauk Geograficznych PAN oraz członek KBnM PAN, Komitetu Nauk Demograficznych PAN, KPZK PAN. Zainteresowania naukowe: geografia społeczno-ekonomiczna, gospodarka i planowanie przestrzenne, rozwój regionalny, mobilność ludności.

Wiśniewski Rafał, doktor, adiunkt w IGPIZ PAN. Zainteresowania naukowe: przemiany demograficzne i ich wpływ na rozwój lokalny, zmiany ludnościowe w krajach dawnego Związku Radzieckiego, ze szczególnym uwzględnieniem aspektu etnicznego, mobilność ludności m.in. dojazdy do pracy, migracje, interakcje transgraniczne, głównie przepływy ludności.

Wojdon Joanna, doktor habilitowana, profesor Uniwersytetu Wrocławskiego (UWr), w Instytucie Historycznym UWr zajmuje się powojenną historią Polonii amerykańskiej, a także dydaktyką historii oraz *public history*. Członkini Prezydium KBnM PAN.

Zielińska Maria, doktor habilitowana, profesor Uniwersytetu Zielonogórskiego (UZ), pracuje w Instytucie Socjologii UZ. Główne zainteresowania naukowe: socjologia młodzieży, socjologia przebiegu życia, socjologia pogranicza i migracji a także metodologia socjologii. Redaktorka serii monograficznej „Transgraniczność w perspektywie socjologicznej” wydawanej od 1997 roku. Członkini Prezydium KBnM PAN.

